

74.03(3)

П28

БІБЛІОТЕКА
ПЕДАГОГІВ-КЛАСИКІВ

ЙОГАНН ГЕНРІХ
ПЕСТАЛОЦЦІ

ВИБРАНІ
ПЕДАГОГІЧНІ
ТВОРИ

ТОМ ПЕРШИЙ

« РАДЯНСЬКА ШКОЛА »

**БІБЛІОТЕКА
ПЕДАГОГІВ-КЛАСИКІВ**

Pestalozzi

3128

ЙОГАНН ГЕНРІХ ПЕСТАЛОЦЦІ

1957

ВИБРАНІ ПЕДАГОГІЧНІ ТВОРИ

ТОМ ПЕРШИЙ

ПЕРЕКЛАД З РОСІЙСЬКОГО ВИДАННЯ УЧПЕДГІУ

Затверджено НКО УРСР як посібник для
студентів педвишів та учителів середніх шкіл

ДЕРЖАВНЕ
УЧБОВО - ПЕДАГОГІЧНЕ ВИДАВНИЦТВО
«РАДЯНСЬКА ШКОЛА»
КІЇВ • 1938 • ХАРКІВ

ІМЕННИЙ КОЛЛЕКЦІЙНИЙ

НЕЙГОФСЬКИЙ ДОСВІД

СТАТТІ 1775 — 1777 рр.

**ПРОСЬБА ДО ДРУЗІВ ЛЮДСТВА І ДОБРОЗИЧЛИВЦІВ ПРО
МИЛОСТИВУ ПІДТРИМКУ ЗАКЛАДУ, ЗАВДАННЯ ЯКОГО ДАТИ
ВІДНИМ ДІТЯМ ВИХОВАННЯ І РОБОТУ В ПОЗАМІСЬКІЙ
МІСЦЕВОСТІ¹**

Я звертаюся до друзів людства і доброзичливців з просьбою про підтримку закладу, дальнє утримання якого тепер не під силу мені самому.

Уже давно мені уявлялося можливим, щоб діти з ранніх років заробляли собі на прожиття при незначній праці і сприятливих умовах; це здійснено там, де можуть бути відпущені деякі авансові суми на обладнання і на навчання, і де можливе забезпечення недорогого приміщення і невеликих витрат на утримання. Я вважав надзвичайно важливим для людства старанне дослідження цього питання на ряді дослідів.

Загальний вигляд Нейгофа.

Я бачив в одній бідній місцевості жалюгідний стан дітей, взятих в найми з інших сіл; я бачив, як гнітюча черствість корисливості губить тілесно і душевно майже логоловно всіх цих дітей; я бачив, як багато з них, позбавлені бадьорості духу, позбавлені життя, марніють, не будучи в змозі зробитися корисними для себе самих і для вітчизни.

Я вважав стан своїх маєтків у Кенігсфельді придатним, щоб розпочати там кілька спроб у цій, такій близькій моєму серцеві, справі; тоді, здавалося мені, я був забезпечений підтримкою, якої мені не вистачає тепер. Тим часом, більше ніж річний досвід показав, що мої погляди і надії можуть після переборення деяких труднощів здійснитися.

Я переконався на досвіді, що постійне вживання найпростішої лжі, картоплі, буряків і трохи іншого, при доцільному чергуванні, є, навіть при малій кількості хліба, цілком достатнім для здоров'я і доброго росту. Я переконався також на досвіді, що причиною затримки росту і розвитку найбіднішої молоді є не праця рання чи пізня, а безладне життя, часта нестача найнеобхіднішого, поспішне і надмірне користування рідкими насолодами, а ще більш пристрасті, які невгамовано розгораються, дикість, постійне занепокоєння, поганий настрій і пригнічений стан духу,— такі справжні причини затримки росту і здоров'я молоді, а не регулярна праця.

Я переконався на досвіді, що діти найбільш пригніченого стану духу, бліді й неміцні в своєму неробстві і зліднях,— ці самі діти при незвичній для них, але регулярній праці дуже швидко набували бадьорого настрою і разючої надбавки в рості тільки завдяки зміні умов життя і усуненню причин розпалення пристрастей.

Я переконався, що ці діти з темної глибини своїх зліднів дуже швидко підносились до відчуття людства, до довір'я, до дружби; я переконався, що людинолюбне ставлення підносить душу найбільш занепалої людини; я бачив, як очі нещасної, занедбаної дитини загоралися вдячним здивуванням, коли після суворих випробувань життя м'яка людська рука простяглася їй на допомогу, і я переконався, що таке переживання дитини, яка перебуває в глибоких зліднях, має вирішальні наслідки для її моральності і дальншого розвитку. Досвід показав, що спільне життя дітей при певному порядку і керівництві сприяє всякому корисному розвиткові, що спільне життя значно полегшує утримання дітей і підносить їх ретельність до праці².

Я не маю сумніву, що міг би досягти справді великих і корисних ре ультатів, якби вистачило моїх сил. Я досяг би повного розвитку, достатнього для мало вимогливого найманого робітника, досяг би врятування дітей, залишених на найнижчому ступені людського стану.

Покинутого сина, який росте бродягою, а може й негідником, лочку, позбавлену підтримки і керівництва, приречену на безшлюбне життя в зліднях, неминуче майже загиблу для себе

самої і для вітчизни,— ось кого я хотів врятувати, виховати для корисної діяльності. Дешеві умови моого сільського життя і деякі інші обставини, здавалося б, сприяли цим моїм надіям. Але, на жаль, з цим зовсім скромним і цілком досяжним виховним завданням я поєднав ширші торговельні і фабричні плани. З непростию легковажністю втягнений на шляхи, доти невідомі, введений в оману у своєму довір'ї, втягнений відразу в надто багато справ і також відразу, на величезну шкоду моїм справам, позбавлений великої підтримки, на тривалість якої я, здавалося, з упевненістю міг розраховувати, я опинився раптово перед заплутаністю моїх справ і зрозумів, що мені необхідно спішно відмовитись від усіх торговельних і фабричних планів; і я повернувся, треба сподіватися, не занадто ще пізно, на своє щастя, до початкової, простішої ідеї — утримання в себе дітей, не пов'язуючи цього ні з якими великими підприємствами³. Але і цього я не можу здійснити тепер без підтримки, і я приношу до ніг людинолюбівих жертводавців такий план.

Я прошу друзів людства і доброзичливців виявити до мене милостиве довір'я і позичати мені щороку протягом шести років невелику кількість гульденів.

Цю милостиву позику, яку я, завдяки Вашому довір'ю одержуватиму протягом шести років підряд, я зобов'язуюся виплачувати, починаючи з десятого року, щороку вперед за кожний рік, і я сподіваюся, що до того часу зможу завдяки підготовленості робітників з легкістю робити ці виплати.

З свого боку я обіцяю, після досягнення кінцевої мети цієї підтримки, присвятити весь свій час і всі свої сили, залишивши всі інші справи, вихованню таких бідних покинутих дітей⁴. Я обіцяю встановлювати кількість дітей, яких прийматиму, відповідно до кількості і розміру одержуваних позичок. Я обіцяю навчати всіх цих дітей читання, письма і лічби. Я обіцяю дати всім хлопцям, оскільки лише дозволять обставини моого життя і мої знання, необхідні відомості з землеробства. Я розумію під цим навчання їх способам добування з малих ділянок землі, шляхом добрих методів обробітку, значної кількості продуктів. Я обіцяю ознайомити їх з різними способами вирощування кращих кормових трав і найкращими методами виготовлення добрива і збільшення його різними способами при різних обставинах; я обіцяю навчити їх шляхом тривалої роботи, побудованої на досвіді, розбиратись у різних видах ґрунту і розуміти найважливіші наслідки доцільного змішування цих ґрунтів; я обіцяю провести з ними необхідні досліди щодо вживання і властивостей мергелю і щодо наслідків тривалого вживання гіпсового добрива, результати якого ще не визначилися; я беруся також дати їм деякі знання по насаджуванню і догляду за плодовими деревами і, можливо, деякими лісними деревами; я гадаю, проте, організувати все це відповідно до стану і потреб моїх власних маєтків таким чином, щоб досліди не мали виключно навчального характеру, а відповідали настущим потребам моого будинку

І маєтків, і в зв'язку з цим не коштували б дорого. Так само потреби будинку дадуть можливість легко і природно навчити дічат поступово роботам з домового господарювання, навчити їх шиття і догляду за садом.

Головною роботою в будинку буде тонке бавовняне прядіння.

Я обіцяю забезпечити всім дітям здорове утримання — іжу, одяг, постіль і житло; щодо будинку і обладнання я зробив уже значну частину витрат.

Я обіцяю приділити велику увагу релігійному навчанню дітей і докласти всіх старань до того, щоб зробити їхні серця радісними і чутливими.

Мені залишається ще додати, що фактом, на якому я базуюся, є прекрасний стан здоров'я 20 дітей, які живуть і працюють у мене. Їх веселий настрій, що перевищує всі мої сподівання, іх бадьорий стан духу при постійній роботі, іх лагідна чулість і прихильність є втіхою і надією майбутнього, що чекає мене.

Я покірно проситиму милостивих доброзичливців цієї справи і насамперед благородного, високошанованного пана Мюллера з Марненс*, який править у Кенігсфельді, і якому я зобов'язаний давати звіт у своїх закладах, а також благородного, високошанованного пана фон Графенфрід з Вільденштейна*, який перший підтримав мій теперішній план порадами, допомогою і рекомендаціями, і ще благородного високошанованого власника маєтків пана Еффінгера з Вільдега*, прихильністю і добротою якої я користуюся,— найпокірніше я прошу їх усіх встановити безпосередньо або через довірених осіб нагляд за виконанням моїх зобов'язань; і я урочисто оголошу, що коли мною буде виявлена недбалість у виконанні якоїнебудь частини моїх зобов'язань, або коли я відвернуся для якихнебудь інших справ від виконання цих моїх обов'язків, то з цього моменту я повинен втратити всяку дальшу підтримку. Усім друзям і прихильникам закладу я щороку даватиму короткий звіт про його стан, про кількість і умови життя дітей і про більше чи менше здійснення моїх надій і намірів, а через кілька років, коли заклад зміцніє і досягне належного розвитку, я прилюдно висловлю цим друзьям людства і доброзичливцям свою вдячність.

Друзі людства! Чи будете ви такі милостиві, щоб, не зважаючи на багато моїх помилок, не зважаючи на необачність, якою я сам собі пошкодив, все ж виявити до мене довір'я, підтримати і захистити заклад, який стоїть на краю великої небезпеки, але здатний оправитись після всіх помилок і дати добре результати?

Нейенгоф, округа Кенігсфельден,
9 грудня 1775 р.

Йог. Г. Песталоц**.

* Мюллер, Графенфрід і Еффінгер — видатні бернські патриції, які сприяли Песталоці при заснуванні „притулку для бідних”. — Ред.

** „Песталоц”, „Песталуц” — вульгаризована вимова прізвища Песталоці.

ЛИСТИ п. ПЕСТАЛОЦІ ДО п. М. Е. Ч.*

ПРО ВИХОВАННЯ БІДНОЇ СІЛЬСЬКОЇ МОЛОДІ.

1777 р.

ПЕРШИЙ ЛИСТ^б.

Мій благородний пане!

Що сказати у відповідь на Ваші „Мрії“? Можу тільки побажати, щоб всемогутній наблизив нас до тих днів, коли можновладні пани з тією ж мудрістю, що і Ви, подаватимуть допомогу бідним, до тих днів, коли багатий більше не забуватиме бідних і люди не дадуть своєму родові хиріти в путах нічим нестримуваних зліднів.

Заклад, який неначе впав з неба, блискає, як лагідне благословіння боже, в тихо падаючій росі прекрасного суботнього ранку. Так діти цього закладу, виховані для блаженного спокою життя, для бога, діти, які сприймають з широю насолодою красоти природи, впивають у найчистішому виді вчення наймудрішої простоти,— ці діти силою і красою повинні піднести вище своєї епохи. Прекрасна велична простота Вашого дому— яке зворушення для моого серця, бажання якого завжди вище його сил! Але я не можу піддаватися цьому зворушенню і прагнути у височінь, хоч воно і сліпити мої очі. Я повинен іти своїм шляхом, шляхом людини, яка не має права мріяти.

Ось уже три роки, як я працюю над тим, щоб у міру свого становища і своїх можливостей задовольнити Вашу мрію. Але, на жаль, який незначний ще той початок, якого я досяг, які недосконалі, які повільні шляхи до кінцевих цілей, з якими майже непереборними труднощами доводиться боротися у цій галузі, в якій не маєш попередників, не маєш путівників. У цій такій важливій для людства галузі друг людей у сучасному віці просвітительства блукає, як у темній пустині, по незнаних шляхах.

Я завжди вважав притулок для бідних надзвичайно важливим для виховання сиріт. Бідняк здебільшого бідний тому, що він не привчений працювати для задоволення своїх потреб; з цього слід було б виходити. Кінцевою метою при вихованні бідних повинне бути, поряд з загальним вихованням людини, пристосування до її становища. Бідняк має бути вихований для бід-

* Ініціали Миколи Емануїла Чарнера, друга і патрона Песталоці (зокладніше див. примітку 5 наприкінці книги).— Р. е. д.

ного життя, і в цьому спробний камінь закладу для бідних⁶. Виховання бідних вимагає глибоких, точних знань потреб, утруднень і умов життя бідності; необхідне детальне знання їх імовірного майбутнього становища, бо загальновизнаною істиною є той факт, що кожний стан людей має привчити свою молодь до переборення тих обмежень, перешкод і утруднень, з якими їй треба буде зустрітися в пізніші роки. Мені здається, що найістотнішим моментом учеництва в кожній професії є вправи в переборенні труднощів цієї професії, в терпні і придушенні всіх бажань, які могли б перешкоджати безперервному виконанню майбутніх головних обов'язків. Цю загальну істину я вважаю особливо важливою в справі виховання бідних для найважчих професій у житті. Друг людства повинен спуститись в найжалюгіднішу хатину зліднів. Він повинен бачити бідняка в його темній кімнаті, його дружину в курній кухні і його дитину при майже непосильній щоденній праці. Це та хатина, в якій в мабутньому має жити дитина, виховувана в громадському закладі; його дружина повинна буде, очевидно, господарювати в такій самій кухні, з такою самою обмеженою кількістю хатніх речей, з такою ж однomanitnoю іжею. Единим джерелом існування сім'ї буде та чи інша тяжка праця. Коли б діти залишались у цих бідних хатинах у бідних батьків, вони неминуче звикли б до всіх обмежень у такій мірі, що не відчували б їх тягара, вони могли б спокійно і щасливо жити при цих утрудненнях. Добрий виховний заклад не повинен позбавити їх цього спокою, а це трапилося б, якби друг людства, який бажає виховувати бідних дітей, недосить був знайомий з бідністю і способами допомоги їй, якби при керівництві закладом для бідних він не мав постійно на увазі, що ці діти будуть бідняками, що для здобування собі засобів для існування вони повинні будуть пристосуватися до тих місцевих умов і можливостей, які надаються в тій чи іншій окрузі бідному населенню. Він повинен вважати найголовнішим завданням свого закладу розвиток у дітях тих умінь, які на місці їх мешкання можуть у майбутньому явитися найвірнішим джерелом їх існування; він повинен дбати про те, щоб при вихованні дітей труднощі нижчих видів праці не були б їм чужі, обтяжливі, противні; він повинен ясно усвідомлювати, що весь успіх виховання залежить від ощадного ставлення до доходу від праці, від уміння обмежуватися у всіх життєвих потребах; слухняність, податлива скромність, гнучка пристосуваність, навички в спокійному і вміному обчисленні доходів від різних видів заробітку бідняка — ось найважливіші знання, які мають бути дані дитичі. Ці знання або, вірніше, уміння, відшкодують йому бідність. Його гнучка пристосуваність, його підготовленість до різних видів праці будуть його перевагами перед більш заможними при здобуванні заробітку. При зставленні проектів і планів виховного закладу необхідно ниходити з майбутнього становища і потреб дітей і мати на увазі, що заклад повинен явитися навчальним місцем для роз-

витку вмінь і навичок, які відповідають майбутньому становищу виховуваних дітей. Необхідно остерігатися помилок при врахуванні наслідків: спокій, насолода, добрість не ведуть до активності, задоволення не веде до шукань, вчення про обов'язок, вдячність само по собі не робить ще людину працьовитою, чутливі мрії про добро не роблять людину сильною, і добре викладений катехізис не компенсує тих труднощів, з якими зустрічаються діти, що потрапляють з добрих умов благодійності на тяжку роботу бідняка. Аж ніяк не слід думати, що роботи, неважкі, на нашу думку, і які не вимагають постійного переборення багатьох перешкод, є справжньою школою для бідняка. Він повинен звикнути зносити ті труднощі, з якими зв'язана робота в тому чи іншому місці. Це значить, що в одному місці він не повинен боятися вогкості лъюхів, де провадиться прядильна робота, в іншому місці він повинен звикнути до бавовняного пороху, або не гребувати противним жиром вовни; тут доводиться терпіти огидний запах гноїової калюжі, там протяги, вогкість або задуха тяжкого повітря не повинні шкідливо впливати на його здоров'я. Кімната, в якій він виховується, повинна по змозі бути подібною до його майбутньої жилої кімнати; у тісній робітничій кімнаті він повинен навчитися пристосуватися до бажань інших; яка б не була його постіль, тверда чи м'яка, окрема для нього або поділена з іншим, він повинен до неї звикнути, пристосуватися; але ніколи цього не буде, якщо він матиме завжди свою окрему м'яку і теплу постіль.

Мій благородний пане. Я знаю, що Вашому лагідному серцю, сповненному м'якої доброті, ці міркування здадуться жорстокими, але я відчуваю жах від жалюгідного стану нещасних людей, які гинуть від нерозумної добродійності; я бачу, як вони під тягарем незвичних злиdin в у слізах несуть свою працю, у слізах ідять свій хліб, я бачу, як вони все життя марніють, подібно до кволих дітей⁷.

Вірте, і мое серце словнене щирої теплоти, словнене прагнення до блага, до якомога більшого блага для цих нещасних покинутих; але я вбачаю це благо тільки в привченні до якнайсуворіших обмежень, у старанному розвитку, у діяльній промисловій праці, поєднаній з тривалими серйозними вправами, в переборенні тих труднощів, які є в професіях, поширеніх в тій чи іншій місцевості серед бідноти. І Ви, мій пане, в своїх листах указували на ці поняття обмеження і ретельності як на основу Вашого закладу, але Ви виховуєте Ваших бідних для Вашої місцевості, де землеробська праця є найважливішим засобом існування для бідноти⁸.

Чи є, проте, тепер громадські заклади, де розвивається, як належить, ця тямучість, цей дух розумної діяльної працьовитості, де найвірніше забезпечується досягнення цієї кінцевої мети і де приділяється досить уваги розвиткові цих найважливіших для бідноти навичок?

Мені здається, що в самій природі багатих громадських закладів полягають причини цілком зворотних явищ або, в усякому разі, є дуже небезпечні можливості.

Зайвою щедрістю, спокійним, безтурботним насиченням усіх потреб ці заклади вбивають зародки працьовитості і долитливості. Вони не звертають уваги на розвиток тих навичок, які в літині бідноти природно розвиваються завдяки злидням, і здебільшого від цих багатих виховних будинків держава дістає тільки розсадники непідготовлених до виробничої праці людей, людей, які завдяки звичці до спокійного, ситого, врівноваженого життя не в змозі зносити потім обмежень, яких зазнає нижчий клас людей, і в той же час неозброєні ніякими навичками, щоб піднятися на вищий ступінь, людей, які часто з одного громадського закладу — сирітського будинку — потрапляють до іншого — до лікарів. Ці вірні спостереження привели до загальної думки, що бідняк ніде не здобуває такого поганого виховання, як у громадських закладах. Знатні люди, великі багаті засновники таких закладів не знають становища і потреб бідняка; зовнішня краса цих закладів ослілює пиху людей, і справжні кінцеві цілі не здійснюються. Який же вихід з цього становища? Чи можливо поліпшити ці громадські заклади? Чи можливо запропонувати в них дух суворої необхідної працьовитості? Чи можливо цю точну, вибагливу ощадність, ці наполегливі вправи в найважчих нижчих видах діяльності покласти в основу таких громадських закладів, високі засновники яких у своєму спокійному багатстві не знають потреб бідноти і справжньої суті нижчих видів праці — закладів, безпосередні керівники яких, найняті за плату, поставлені в добрі умови, покладають роботу на собі підлеглих нижчих службовців, а цих останніх багатство і достаток цих будинків не тільки не спонукають до ощадності і точності, а, навпаки, дають їм всі можливості до безладності, марнотратства, крадіжок? Чи можливо перебороти всі перелічені труднощі і досягти тут все ж справжніх результатів, які вимагаються від доброго закладу для бідних? Я не зважився б сказати остаточно „ні“, — сили людей, які бажають добитися чогонебудь, не мають меж, і хай живе та велика людина, яка докладе своїх сил до врятування найпрекраснішого закладу, який є в людей, — громадського сирітського будинку, який зуміє перебороти всі труднощі в цих закладах, щоб задовольнити справжні потреби бідняків. Але така благородна людина є *gāpi pantes in gurgite vasto**, так само, як і мудрий перехрещенець (анабаптист) і філософ-селянин, про яких Ви мрієте. І я не хотів би основувати серйозне дослідження можливостей створення доброго виховного закладу для бідних на гаданій удачі знайти таких людей. У мене є зовсім інші думки щодо способів досягнення в цій справі успішних кінцевих результатів: я гадаю, що найбільш природними, простими і вірними вихов-

* Рідкі словці в широкому потоці. — Ред.

ними закладами були б ті, які організувалися б приватними особами в поєднанні з будьякою промисловістю, і про це я хотів би, мій благородний пане, в кількох листах поділитися з Вами своїми думками і деяким досвідом, який є в мене.

Але, якщо Ви тепер втомлені вже моїм базіканням, я охоче замовкну на першу Вашу вказівку, але якщо Ви дозволите мені продовжувати, я так само охоче скорося Вашому розпорядженню.

Поки прийтіть мою ширу подяку за добре, з якою Ви відповіли на мою просьбу в Берні, особливо за милостиве пожертвування для моого закладу, одержане мною від Вас через благородного пана фон Графенфрід з Вільденштейна*. Мое зобов'язання Ви одержите через вищезгаданого пана, і я прошу Вас вірити мені, що я якнайсумлінніше використаю Ваш дар.

Дозвольте ще просити Вас не позбавляти і надалі мій заклад Вашої прихильності і подавати йому Вашу високу милостиву підтримку. Безперечно, що кінцева мета, якої я добиваюся, переборюючи сотні утруднень, гідна Вашої уваги, і наслідки Вашої благородної доброти, якою я користуюся, можуть виявитися надзвичайно важливими.

Пробачте квалівість цього листа і недостатність його зовнішнього оформлення: я так сильно зайнятий, що не маю часу написати лист начисто.

Залишаюсь з глибокою пошаною і вдячністю Ваш покірний слуга

Й. Г. Песталоц.

ДРУГИЙ ЛІСТ*.

Мій благородний пане!

Я продовжує викладати Вам свої погляди про виховні будинки для бідних дітей. Якщо я помилуюся — спрямуйте мене на шлях істини.

Але якщо ці такі важливі для людства перспективи, до яких я прагну, вірні, то мені втіхою служить те, що Ваше серце створене для підтримки всього доброго. Я говорив уже, що найприродніший, найвірніший шлях для створення виховних закладів для бідних дітей полягає в тому, щоб базуватися на справжніх здібностях підростаючого покоління до продуктивної праці і поєднати такі виховні заклади з виробництвом.

Чи можливо це? Чи є справді підстава гадати, що здібності до продуктивної праці підростаючого покоління можуть служити вихідним моментом при організації виховних закладів? І якщо це можливо, якщо правильно підпорядкувати виховання бідних духові індустрії, який вплив матиме поєднання промисловості з виховними закладами на домашній побут вихованих у такий спосіб бідняків, на їх моральність, на їх фізичну силу, на стан сільського господарства?

* Див. примітку на стор. 16.

до відповідей на питання, які необхідно висвітлити. Я хотів би, щоб мені вдалося це зробити з належною ретельністю і безсторонністю. Я ж так не прагну до того, щоб установити щодо цього якущебудь особливу думку, я хочу тільки знайти відповідь способи і шляхи до здійснення і досягнення цілей, яких важливих для людства.

Ці новинні будете пропонувати, якщо до моого викладу, заважки моїй завантаженості справами, вкрадуться неточності, або якщо часом я говоритиму не докладно, а тільки натяками, — адже я лише уривком міг знайти час для свого викладу.

Можливість поєднання на дуже ранньому ступені виховних завдань з промисловою діяльністю незаперечна; досить згадати, з якого раннього віку міські діти починають шити і плести, а сільські — прясти бавовну. З 6 років починається вже придатність дітей до індустрії, і до 18 років ця придатність зростає. Ця придатність до продуктивної праці при вихованні бідних має бути використана якомога раніше, бо це цілком відповідає найдоцільнішим виховним принципам.

Допустимо тепер, що створений у Ваших „Мріях“ виховний заклад хотів би використати цю здатність до заробітку своїх 25 дітей тільки для бавовняного прядіння; виручка від роботи цих 25 дітей була б виражена приблизно в таких цифрах:

	Батцен*	Крейцер	Разом
10 чоловік віком від 7 до 8 років на день	1	—	10
5 : " " :	10	1	2
5 : " " :	12	2	—
5 : " " :	15	3	15

Щоденна виручка 42 батц. 2 кр.

це становить 25 ліврів 5 батценів на тиждень і 1326 ліврів на рік. Це звичайний заробіток дітей цього віку в тих місцевостях, де бавовняне прядіння доведено до певного ступеня тонкості і де діти привчаються до цієї праці. Якщо припустити тепер, що ці звичайні домашні роботи з бавовняного прядіння будуть замінені спільною фабричною роботою, яка досягає під навчальним керівництвом тоншої і вищої якості, то безперечно, що розміри виручки при цих умовах значно зростуть. Я гадаю також, що при такій спільній роботі можна було б уникнути значної втрати часу.

Я думаю ще, що діти, привчені до фабричної роботи, могли б досягти досконалості, якої за інших умов важко набути.

При такій спільній, легко керованій праці, всі найдрібніші деталі якої легко піддаються облікові, можливе досягнення таких заробітків, на які ніколи не міг би розраховувати фабрикант при розшареності робітників у різних місцях.

Я думаю ще, що ця можливість спостереження за точністю

* Батцен — швейцарська монета вартістю близько 3 коп. золотом.

4 крейцери становлять батцен.

10 батценів становлять лівр.

Лівр відповідає приблизно теперішньому швейцарському франкові.

виготовлення товару повинна надзвичайно сприятливо відбитися на поліпшенні і уточненні якості продукції.

Я допускаю, що якби цих підготовлених фабрикантом робітників, які спрацювалися один з одним, прикріпiti на деякий час до фабриканта, то він досяг би разючих результатів. Вас лякає слово „прикріпiti“, але я все ж думаю, що не виключається можливість і, при певних обставинах, доцільність того, щоб віддати бідних дітей на кілька років підприємцеві, який вирівав би їх із злиднів. Поза сумнівом той факт, що фабрика, яка забезпечила б своїм робітникам необхідний мінімум існування в такій місцевості, де умови життя недорогі, і забезпечила б себе від плинності робочої сили доти, доки приріст молодих робітників зробив би невідчутним відхід стариків,— така фабрика була б поза всякою конкуренцією.

Поза всякою конкуренцією залишилися б такі фабрики і в тому разі, якби вони забезпечили своїм робітникам і всі відповідні їх станові вигоди життя. Це загальні, але вірні положення, що лежать в основі моїх і прибутковості керованого таким чином фабричного підприємства.

Але до цих кінцевих результатів, до яких я прагну, необхідно йти цілком упевненим шляхом. Я хочу детальніше дослідити можливості заробітку підлітків. Я хочу встановити незаперечні показники і виявити умови і обставини, які підтверджують з безперечністю правильність моїх припущень.

Роблю далі таке припущення: якась людина пролонує кільком громадам однієї округи забрати в них протягом 6 років сто дітей, які лежать тягарем на цих громадах, в такому порядку: перший рік — 25 дітей, другий рік — 15 і наступні чотири роки — по 15 до загальної кількості 100 чоловік, при чому я припускаю, що вона зобов'язується приймати переважно дітей, які мають фізичні вади, кривих, кволих, але аж ніяк не сухотних дітей; дітей страчених, ув'язнених у тюрми, вигнаних з країни злочинців, взагалі таких, які не мають сімейного вогнища, і з таких місць, де вони не потрібні для селянських послуг.

Якби вони взялися підготувати цих дітей до якоїнебудь індустріальної праці, що може бути прикладена в даному місці і є у відповідності з уже існуючою там промисловістю; якби громади в свою чергу зобов'язалися перед підприємцем, що до певного встановленого віку жодний з цих підготовлених робітників, без якоїнебудь значної підстави, без розпорядження уряду, не може бути в нього відбраній,— при таких умовах, який можливий був би результат, який дохід дало б це підприємство?

Я припускаю, що фабрика, організована для цієї мети, зуміє з легкістю одержати від роботи кожної:

8 - річної дитини	1 батцен на день
10 :	$\frac{1}{2}$ батцела на день
12 :	2 — $\frac{1}{2}$ батцена на день
14 :	3 — $\frac{1}{2}$ *
15 :	4 — $\frac{1}{2}$ *
16 :	5 батценів на день

Якідо щодо цього існують якінебудь сумніви, я зумію в дослідний мір висвітлити питання. Я припускаю далі, що підприємець організував навчальні заходи і провів усі необхідні вдосконалення для того, щоб поставити свою фабрику на належну висоту.

Далі, я допускаю, що протягом цих 6 років серед 10—11-річних дітей виявиться така ж кількість ледарів, скільки є 7-річних дітей, а також ще кілька 12—13-річних ледарів. При цих припущеннях підрахуємо, який дохід міг би дати такий робітний будинок. Установимо припущуваний дохід за перший рік не вище звичайного доходу від використання дітей для прядіння в домашньому побуті, тобто, як указано вище, з 25 дітей $25\frac{1}{2}$ ліврів на тиждень і 1326 ліврів на рік.

Починаючи з другого року, обчислюватимемо цей дохід відповідно до збільшення кількості дітей і виходячи з найнижчих результатів продуктивності.

Другий рік.

6 дітей по 4 батцені	разом	24 батцені
6 " " 3 " " "	"	18 батценів
6 " " 2 батцені і 2 крейцери	"	15 "
6 " " 2 " " "	"	12 "
6 " " 1 батцену і 2 крейцери	"	9 "
5 " " 1 " " "	"	5 "

Разом 35 дітей на день 83 батцені,
на тиждень 49,8 лівра,
на рік 2589,6 лівра.

Третій рік.

5 дітей по 5 батценів	разом	25 батценів
6 " " 4 батцені і 2 крейцери	"	27 "
8 " " 4 " " "	"	32 батцені
8 " " 3 " " "	"	24 "
8 " " 2 " " "	"	16 батценів
10 " " 1 батцену і 2 крейцери	"	15 "
10 " " 1 " " "	"	10 "

Разом 55 дітей на день 149 батценів,
на тиждень 89,4 лівра,
на рік 4648,8 лівра.

Четвертий рік.

15 дітей по 5 батценів	разом	75 батценів
15 " " 4 батцені	"	60 "
10 " " 3 " " 1 2 крейцери	"	35 "
10 " " 2 " " 2 " " "	"	25 "
10 " " 1 батцену 2 " " "	"	15 "
10 " " 1 " " "	"	10 "

Разом 70 дітей на день 220 батценів,
на тиждень 132 ліври,
на рік 6864 ліври.

Шістий рік.

20	дітей по 5 батценів	разом	100 батценів
15	" " 4 батцени	"	60 "
15	" " 3 "	"	45 "
15	" " 2 батцени і 2 крейцери	"	37 батценів і 2 крейцери
10	" " 1 батцену і 2 "	"	15 "
10	" " 1 "	"	10 "

Разом 85 дітей на день 267 батценів і 2 крейцери,
на тиждень 160 ліврів і 5 батценів,
на рік 8346 ліврів.

Шостий рік.

25	дітей по 5 батценів	разом	125 батценів
15	" " 4 батцени і 2 крейцери	"	67 батценів і 2 крейцери
15	" " 4 "	"	60 "
15	" " 3 "	"	45 "
10	" " 2 "	"	20 "
10	" " 1 батцену і 2 крейцери	"	15 "
10	" " 1 "	"	10 "

Разом 100 дітей на день 342 батцени і 2 крейцери,
на тиждень 205 ліврів і 5 батценів,
на рік 10 686 ліврів.

Ця зростаюча прогресія дохідності організованого на таких засадах трудового будинку ґрунтуються на рості людей і на їх продуктивності праці відповідно вікові і відповідно до розвитку правильно керованого підприємства; при цьому припускаю дані про заробітні можливості взяті дуже низькі.

Тепер треба поставити питання про витрати, необхідні підприємцеві протягом тих самих років на утримання цього будинку, і з'ясувати співвідношення цих витрат з доходом.

Через те що я припускаю, що це підприємство організується при сприятливих умовах приміщення і на засадах максимальної економії, я не допускаю, щоб хтонебудь споруджував для цієї мети зовсім новий будинок. Я маю на увазі, що ця спроба проводиться особою, яка живе в маєтку, або власником фабрики, яка розташована за містом і має вільну земельну площину. Я обчислюю все ж необхідні вкладення на будинок, меблі й інші устатковання для початку — 4000 ліврів і на наступні 6 років для цієї ж мети — ще 2000 ліврів.

Проценти з цієї суми я обчислюю, починаючи з першого року, по 200 ліврів на рік, додаю ще видатки по витрачених авансових сумах 100 ліврів, що становить, отже, 300 ліврів щороку.

На обслуговування будинку я передбачаю в першому році 200, у другому й третьому — 300, у четвертому — 400, у п'ятому — 500, у шостому — 600 ліврів.

Потім я передбачаю на утримання дитини, тобто їжу й одяг, у середньому не більш 50 ліврів, маючи на увазі організувати утримання дітей якомога економніше, як і у ваших „Мріях“; враховую, що підприємець, як зазначено вище, живе в позамі-

снажити місцевості I, отже, щодо харчових продуктів, потрібних для більших, знаходиться у вигідних умовах, бо продукти там дешевіші.

Паренті, не зважаючи на всю обережність при обчисленні доходу, я передбачаю ще 10 процентів на різні несподіванки — хвороби тощо; треба зазначити, проте, що підприємець не може гарантувати тривало хворих дітей, він може брати на себе тільки піклування про хворих, які потребують лікування, в межах двох - трьох тижнів максимально.

Зазначу ще, що я не обтяжу підприємства великими витратами по приміщенням з таких міркувань: я обчислюю дохід від робітників тільки за розміром заробітної плати, в той час коли фактичний торговельний дохід фабрики, який складається не тільки з невиплаченої заробітної плати, має свій окремий рахунок, на який також припадають витрати по будинку.

Таким чином, баланс за ці 6 років виходить такий:

Доходи.

Видатки.

Перший рік.

Дохід від роботи	Л. 1326	Сплата процентів	Л. 300
Дефіцит	556,5	Послуги	200
	Л. 1882,5	10% зниженого доходу	132,5
		Утримання дітей (25 дітей по 50 ліврів)	1250
			Л. 1882,5

Другий рік.

Дохід від роботи	Л. 2589,6	Проценти	Л. 300
Дефіцит	13,4	Послуги	300
	Л. 2609	10% зниженого доходу	259
		Утримання дітей (35 дітей по 50 ліврів)	1750
			Л. 2609

Третій рік.

Дохід від роботи	Л. 4648,8	Проценти	Л. 300
		Послуги	300
		10% зниженого доходу	464,5
		Утримання 55 дітей	2750
		Остача	834,3
			Л. 4648,8

Четвертий рік.

Дохід від роботи	Л. 6864	Проценти	Л. 300
		Послуги	400
		10% зниженого доходу	686
		Утримання 70 дітей по 50 ліврів	3500
		Остача	1978
			Л. 6864

П'ятий рік.

Дохід від роботи	Л. 8346	Проценти	Л. 300
		Послуги	500
		10% зниженого доходу	834,5
		Утримання дітей (85 дітей по 50 ліврів)	4250
		Остача	2461,5
			Л. 8346,0

Шостий рік.

Дохід від роботи	Л. 10686	Проценти	Л. 300
		Послуги	600
		10% зниженого доходу	1068,5
		Утримання дітей (100 дітей по 50 ліврів)	5000
		Остача	3717,5
			Л. 10686,0

При викладених припущеннях підприємець має в перший рік дефіцит у 556,5 лівра, у другий рік — у 19,4 лівра.

У наступні ж роки: у третій рік остача в . . . 834,3 лівра
четвертий 1978 ліврів
п'ятий 2461,5 лівра
шостий 3717,5 лівра

Припустіть тепер, що підприємець починає сьомий рік своєї роботи з цією кількістю дітей і працює так ще три роки без втрати робітників; припустіть, що з своїх 100 дітей він матиме можливість уже 50 використати для ткацтва і що він вироблятиме бавовняний матеріал вищого сорту (Zoffinger Cottonen). Подумайте про те, що фабрикант може доручити своїм 50 учням найдорожчу пряжу. Подумайте про переваги, які має фабрикант у зв'язку з тим, що його ткачі є його домочадцями. Наскільки легше і точніше він може стежити за їх виробництвом, встановити порядок, швидкість, облік робочих годин, ніж він міг би це зробити, якби давав весь товар на сторону або якби робітники приходили кожного ранку на роботу при всякій погоді, двічі йшли б з фабрики і за таких умов ледве чи могли б виконати 20 робочих годин на день*. Урахуйте також, наскільки легше при вищезазначених умовах уберегти підприємство від крадіжок. Потім треба мати на увазі величезні переваги підприємця, впевненого в постійності своїх робітників, і протиставити цю впевненість тому занепокоєнню, тим ускладненням, тим змовам робітників **, яких у наслідок конкуренції зазнають усі фабрики. Якщо ви врахуєте все це, то ви, безперечно, візнаете важливість і різносторонність тих переваг, яких можна чекати в наступні роки від такого закладу.

* Очевидно, друкарська помилка в тексті. — Ред.

** Дуже характерний момент: дрібнобуржуазний утопіст сподівається притягти капіталіста на свій бік, „лякаючи” його страйками робітників. Песталоцці забуває, вірніше, не розуміє того, що його план, по суті, є план експлуатації робітників - підлітків і в разі його здійснення був би пов’язаний з небезпекою для капіталіста, який вкладав гроши в цей „заклад”. — Ред.

Нехай люди, досвідчені в справі можливої дохідності такого роду виробництва, скажуть, чи перебільшу я, якщо на цей останній період дохід від кожного такого ткача тільки в заробітні платі визначаю в 10 батценів. Але я ще зменшу цю цифру і припущу, що даний заробіток ткача, який працює при таких умовах, становитиме 8 батценів.

50 таких ткачів вироблять на день	40 ліврів
50 " " " протягом тижня	240 "
50 " " " протягом року	12 480 "
Вважатимемо виробіток решти 50 робітників у 3 батцени на день кожного, тобто в 15 ліврів, на тиждень 90 ліврів, річний заробіток останніх 50 становитиме	4680 "
Разом з заробітком перших 50	12 480 "
Загальний річний дохід становитиме	17 160 ліврів

Припустіть тепер збільшення видатків на утримання кожного з робітників, тобто поліпшення його харчування і одягу, в середньому на 15 ліврів і зведіть річний баланс на цей період; згідно з раніше встановленими припущеннями, у результаті вийде:

<i>Доходи.</i>	<i>Видатки.</i>
Дохід від роботи	17 160 ліврів
	Утримання робітників 100 чол. по 65 ліврів
	Проценти
	Послуги
	Відрахування 10% доходу
	Остача протягом цього періоду
	17 160 ліврів

Але і на цьому зростання дохідності не зупиняється, навпаки, тепер, можливо, саме настає той період, коли заклад набуває значення як комерційне підприємство: робітник почуває себе тепер у себе вдома, підприємець має в його особі рідного сина, який протягом багатьох років був його домочадцем, якого він знає досконало, що так важливо для справи і що ні при яких інших обставинах не було б можливим; усі інші відділи підприємств можуть і далі розширюватися шляхом дальнього приймання нових дітей. Але я не продовжуватиму розрахунку в цьому напрямі, а повернуся до своїх найближчих кінцевих цілей і обмежуся поданими скромними обчисленнями, якими, здається, досить доведено, що в здібностях підростаючого покоління до заробітків, при економному використанні цих здібностей, лежать справжні джерела і засоби на утримання закладів для бідних з забезпеченням прибутковості від таких закладів.

Але якщо це і вірно, що в продуктивності підростаючої людини лежать справжні засоби для врятування бідняків, чи є природа цих засобів такою, щоб визнати корисним підпорядкування виховання бідних цьому виробничому духові?

Зіставимо фабричний заклад з благородним закладом Вашої

мрії: наскільки ідеал Вашої мрії простіший, легший, здоровіший у моральному відношенні і більше відповідає всьому розвиткові людини! Якщо Ви твердитимете це, я майже погодився б з Вами, але в тому разі, якби він існував, цей заклад,—якби він стояв на належному місці.

Але які Ваші припущення: спеціальні пожертвування на користь закладу, благородна людина, яка бере на себе верховне керівництво закладом, двоє осіб, які віддаються сиротам з батьківською безкорисливістю, з усією мудрістю, добрістю і благородною внутрішньою гідністю. Так, там, де все це є, або там, куди може бути спрямоване це благословенне джерело, біля підніжжя виноградних гір, з панськими маєтками, з благородним населенням, на освіченість і велику душність якого можна розраховувати,—там можливі такі заклади. Але якщо Ви мрієте про насолоду і благословення, про патріархальні умови праці для бідних і якщо Ви багаті на ці благословені джерела, то дозвольте також там, де нема таких багатих джерел, де про пожертвування не доводиться думати, де на сторону допомогу не доводиться розраховувати,—дозвольте там шукати необхідної допомоги людству в самих силах і здібностях людей, яких належить рятувати¹⁰.

Мій благородний пане. Ще одне я повинен зазначити. Землеробство не є скрізь достатнім джерелом існування для бідних. Промисловість, яка розвивається, спрямувала в багатьох місцях бідняків на шляхи індустрії. А через те що немає сумніву, що виховання бідняка має відповідати його майбутньому становищу, його майбутнім потребам і умовам життя, то в такому місці, де для бідняка в його майбутньому житті не передбачається іншого джерела існування, крім промисловості, яка дає засоби для існування всій бідності даного місця, безумовно необхідно при вихованні розвивати всі ті навички, без наявності яких бідняк не зуміє використати те єдине джерело існування, на яке він може розраховувати.

Безумовною необхідністю в даному разі є підпорядкування бідняка духові індустрії, і такою ж необхідністю є в тих випадках, коли нема інших допоміжних засобів для виховання бідняків, використання закладених у них здібностей до продуктивної праці для досягнення зазначених кінцевих результатів.

І тут, мій благородний пане, ми розходимось щодо наших планів не в поглядах на прекрасне і хороше, не в бажаннях наших сердець,—я люблю землеробство і довгий час був протиєвником усієї фабричної індустрії¹¹,—нас розділяє різниця місцевостей і умов. Але якщо в якійнебудь місцевості шлях, який веде до нашої обопільної мети, стрімкий і вузький, якщо цей шлях відокремлює мене від Вашого відкритого, широкого величного шляху, який обіцеє у Ваших мріях порятунок і благословення біднякам, то я все ж цього прекрасного шляху не спускаю з ока, ми зустрінемося на ньому, якщо буде воля провидіння, при кінцевій меті наших надій, бажань і мрій.

Я повертаюся до свого викладу. Наявність у будьякому місці розвиненої промисловості є підставою для того, щоб виховання бідняка підпорядкувати духові індустрії; у місцевості, де бідняк несе на своїх плечах весь тягар, всю шкідливість фабричної роботи при недостатньому заробітку і відсутності кваліфікації для підвищення такого,— у такій місцевості я бажаю довести бідняка до найвищого, найкращого ступеня заробітку; з цею метою я хотів би використати природні виробничі здібності підлітка для цього кінцевого результату — розвитку і піднесення його здібностей; якщо мої розрахунки не дуже помилкові, якими могутнimi можуть бути ці засоби в руках держави, людинолюбності і промисловості!

Але якщо я раджу підпорядкувати виховання бідняків у невних місцевостях промисловості, то я ні в якому разі цим не хочу сказати, що я рекомендую посилати дітей на перші найближчі фабрики¹², де, як цілком правильно сказано, „вони в нездоровому повітрі використовуються для роботи на машинах, де вони не чують нічого про обов'язки і моральність, де їх голова, серце і тіло однаково пригнічуються, збо принаймні залишаються недорозвиненими, невдосконаленими“. Бережи мене, боже, від того, щоб вважати задовільними такі виховні засоби для бідняків. Ні, у відношенні людини, створеної подібно до бога, у відношенні наших братів ми маємо великий обов'язок.— Яка мала, яка незначна різниця між бідняком, що жебрачить на дорозі, і великою людиною! Які подібні вони багато в чому істинному! Чому ми не пам'ятаемо про це більше? Чи завжди так було? Чи це наше століття з своїми роз'єднаннями колами, з своїм прагненням до нечулості більше, ніж усі попередні століття, винне в тому, що серце наше зачерствіло, і ми не бачимо і не відчуваємо більше живої душі в сині нашого слуги, яка прагне, так само як і ми, повного задоволення своєї людської істоти?

Ні, син бідної, загиблої, нещасної існує не для того, щоб тільки крутити колесо, яке підносить вгору якогонебудь гордивого громадянина. Ні... Ні, не для того він існує. Зловживання людством,— як обурюється мое серце! До останнього подиху свого я хочу бачити в кожній людині свого брата, і ніяке стикання з злобою і непристойністю не послабить в мені насолоди любові.

Я б хотів використати значну частину прибутку, одержуваного фабричною індустрією від людської праці, для створення справжніх виховних закладів, які б відповідали цілком потребам людства; повинен сказати, що я ні в якому разі не поділяю думки про те, що при таких промислових перспективах менше є можливостей досягти моральних кінцевих результатів, ніж в усіх інших виховних закладах. Людина при всяких обставинах і при всякій роботі в однаковій мірі піддається спрямуванню до добра. Неморальна поведінка фабричних робітників, які миють тільки одне завдання і одну намічену мету — заробіток,

не дає права робити загальні висновки. Нехай якнебудь фабрика твердо поставить собі своєю першою кінцевою метою виховні і моральні завдання. Ці завдання будуть досягнені так само, як у всякому іншому закладі. Намір, тверда кінцева серйозна мета в цій справі — найістотніше. Тільки серце може спрямовувати серце. Дуже багато способів виховання моральності здаються істотними, але являють собою тільки модифікацію зовнішнього одягу. Це твердий серйозний намір, це прагнення до моральності збереже їх на фабриці в такій самій мірі, як у школі. Прядіння або косовиця, ткацтво або оранка,— самі по собі ці роботи не роблять ні моральним, ні неморальним¹³. Спритність анабаптиста у керуванні сільським господарством цілком поєднується з моральністю. Гернгутери* мають фабричні заклади, в яких моральність уживается цілком з справжнім виробничим духом. Важливо, щоб підприємець ставив собі такі кінцеві цілі, щоб він не відступав від них з недбалості і не приносив їх у жертву примарним, але засліплюючим кінцевим цілям життя. І якщо він знатиме, в чому полягають справжні інтереси його закладу, то це знання підкаже йому способи оберігання моральності свого закладу і загальні принципи керування цим закладом, найпридатніші для належного виховання бідних і одночасно відповідні запитам всього людства.

Уміння і навички, розвиток яких є кінцевою метою всякого виховання бідних, служитимуть основною підпорою закладу; звичка до безперервної, обміркованої, впорядкованої діяльності, твердо встановлена обов'язкова щоденна робота, відповідність між цією роботою і одержуваним утриманням, крайня ощадність в усьому, привчення до дешевої їжі, стараний розподіл цієї їжі, точність у вживанні навіть речей першої потреби, дров, солі, світла, масла,—усі ці істотні для виховання бідних навички і обмеження будуть одночасно істотними для економії підприємця. Якщо при 50 особах він рахуватиме щодня на кожну людину на 1 батцен більше або менше витрат, у річному бюджеті вийде різниця в 1000 гульденів. Такі значні спонукливі причини для підприємця до встановлення в закладі суворої ощадності, порядку, точного розподілу роботи і обліку прибутку від роботи. Тут кожна необережність щодо основних принципів виховання бідних мала б разючі наслідки: ніякі кінцеві результати не можуть бути досягнені закладом, якщо в ньому не будуть твердо встановлені швидка покірна слухняність, гнучкість, порядок і спокій. Мирна, спокійна радість праці, бадьорість при виконанні життєвих обов'язків і при задоволенні своїх потреб,— наявність цих кінцевих цілей і основ моральності спричиниться також до підвищення прибутку від виробництва. Як благословенка була б робота юнака, якого щиро любить його названий батько і який відповідає йому такою ж любов'ю, благословенна для підприємця і для юнака. Скажімо ще більше:

* Релігійна громада в Гернгуті (місцевість у Саксонії).—Ред.

які спонукливі причини примусять батька цього дому виховувати цих дітей для бога, їх вічного отця? Тут недоречні були б мотиви земних вигід. Це — думка про те, що вони повинні знати, повинні пам'ятати про відповідь колись перед вратами вічності богові, своєму отцю, за кожну неслухняність, за кожну невірність, за кожну недбалість і невдачність. Ця глибока віра в бога, який віddaє за добро й зло, керуватиме і зміцнюватиме їх працьовитість і віddаність. Ця думка правильна, але ставити собі кінцевою метою тільки наживу було б жахливо для підприємця, який бере на свою відповідальність 100 дітей; він відповів би за душі цих дітей, якби допустив, щоб вони забули про бога, отця, спасителя; якби він позбавив їх насущної потреби людства у утішному откровенні божому — віри в бога, яка дає підбадьорення в усіх стражданнях, і якби він з усією силою не підтримував у них надії на майбутнє життя, для якого ми закликані.

Підприємець повинен бути батьком свого дому¹⁴, піднесення в його дітях працьовитості, розуму, добroчесності, що відповідають їх становищу, має давати юному батьківську радість; здатності, які розгортаються щодня, розум і серце, що розвиваються, мають служити юному джерелом високої насолоди, служити юному винагородою, інакше, якби він не шукав цих радостей, не знав би їх, то існування закладу не виправдувало б себе.

Заклад зробився б у його руках або предметом пих і не відповідав би цілком майбутнім потребам робітників, або гонітва за наживою як кінцевою метою принизила б заклад і поневолила б дух робітника на догоду одній людині.

Тільки твердо поставлена кінцева мета досягнення моральності, релігійного розвитку, справжньої освіти і керування людським серцем може бути покладена в основу такого закладу. Тільки такого роду виховання бідних я мав на увазі досягти шляхом використання прибутку від праці підлітків, і мені здається, що таке виховання відповідало б потребам людства і становищу і умовам життя бідності.

Але який вплив мало б на здоров'я і фізичний стан бідних це підпорядкування їх виховання духові Індустрії? Як приемно мені мати можливість сказати на підставі трирічного досвіду, що доцільно кероване і підтримуване любов'ю до людства підприємство зовсім не перешкоджає ростові людей і далеко не таке шкідливе для їх фізичних сил, як це звичайно гадають. Я неодноразово переконувався в тому, що діти, які марніли в злидіях і неробстві, міцніли і значно прибавляли в рості при регулярній роботі по прядінню; само собою зрозуміло, що я при цьому вважаю за потрібне підтримувати їх сили зміцнюючими фізичними вправами, давати їм можливість після виконання обов'язків втікатися оздоровними іграми¹⁵; оскільки умови позволяють, я вважав би також бажаним приєднати до нашівник польове і городнє господарство, що цілком

можливе. Якщо підприємець живе в сільській місцевості, якщо він організує розведення всього необхідного для потреб його дому — картоплі, буряків, квасолі і т. д. і т. д., на своїх маєтках, поблизу від фабричного будинку, як легко і природно він зуміє навчити своїх дітей різних додаткових польових робіт, і яке істотне значення це матиме для нашого закладу. Якщо він зуміє при цих роботах, які служать дітям розвагою, викликати їх ретельність, піднести їх дух своєю підбадьорюючою любов'ю, як легко і міцно він закладе в них знання землеробських робіт, застосовуваних у їх побут; вміння використати і поліпшити невеликі ділянки землі, знання кормових трав, насадження і щеплення дерев і ще багато іншого при таких умовах може бути викладене їм жартуючи.

Так виховуються діти в любові до країни, до знання спосібів використання власності, так природним шляхом готуються вони до свого майбутнього становища і потреб, так вони привчаються до щадності, точності, до обмеження своїх потреб і цілком виявляються здібними до кращого заробітку в своїй місцевості. Яке велике було б значення закладу, що досяг цих результатів, для звичаїв, для землеробства, для населення! Але, звичайно, не всі фабрики дають такі результати, навпаки, багато з них приходять якраз до зворотного, і з цього приводу я хочу зробити такі зауваження.

Справжнім виховним закладом не може бути така фабрика, яка обмежує себе одним або дуже небагатьма ремісничими способами, фабрика, яка в разі припинення роботи двох-трьох сусідніх підприємств утратила б усю можливість продовжувати своє виробництво. Заклад, який виховує для індустрії, потребує розвитку різноманітних здібностей і навичок, потрібних промисловості, і такий заклад не може бути однобічним¹⁶.

Чим ближче виробництво знаходиться до сировини, тим це для нього сприятливіше. Справа в тому, що остання стадія обробітку буває дуже різною, на шляху до цієї останньої стадії відбуваються різні зміни; у більш пізніх процесах обробітку сировина не зазнає стількох змін, як у перших стадіях, тим то може статися, що третя і четверта стадії обробітку матеріалу зупиняються, в той час коли перший обробіток ще йде і потім переходить у нові види обробітку. Так, наприклад, якщо індіана не має збуту і робота друкаря зупиняється, то пряжа може бути оброблена в бумазею або іншу тканину.

Чим більше вдосконалюється виробництво і чим більшу кількість нижчих галузей воно включає, тим більш багатим і більш міцним воно стає. Навчений тонкому ткацтву, робітник може від своєї роботи до найпростішого бавовняного матеріалу, який також має вжиток, пройти через десять різних виробничих етапів, кожний з своїм окремим родом товару, і ніколи не зупиняється одночасно виробництво всіх сортів.

Якщо виробництво якоїнебудь фабрики збігається з тією промисловістю, яка має вже поширення в даній місцевості, то

прибутковість цієї фабрики більш забезпечена, ніж у тому разі, коли виробництво її значно відрізняється від місцевого. Це тим важливіше, чим простіше, механічніше це виробництво і чим більше робітники однієї або кількох таких фабрик відриваються від навичок, необхідних для загальнопоширеного в місцевості виробництва, і стають непридатними.

Само собою зрозуміло, що найвірнішим забезпеченням індустрії є наявність сировини в даній місцевості і попит на продукт виробництва на місці.

Забезпечення прибутковості фабричного підприємства має бути завжди найважливішою турботою підприємця такого виховного закладу; галузь індустрії, яку він вибирає, завжди має бути у відповідності з промисловістю його місцевості.

Я знаю, не зважаючи на всю обережність моого підходу, знайдуться люди, які широ зроблять такі припущення.

Можливо, що джерело розвитку тієї чи іншої промисловості припинить своє діяння для цілої місцевості. Я розумію, що це було б нещастям. Але навіть законодавець не може скасувати джерела існування, яке встановилося в країні. Таке припинення надзвичайно рідке, випадкове, переваги користування беруть гору. Корисно в добрі часи підтримувати в народі дух обмежувальної домашньої ощадності¹⁷. Заощадження забезпечать йому можливість знести такі випадки,— це все, що можна зробити; при такій організації справи, робітники, які будуть виховані за вказаними вище принципами, останніми зазнають небезпеки, в разі якихнебудь криз, і першими виявляться здатними перейти на якунебудь іншу галузь промисловості.

Нарешті, якщо всіх можливих заходів обережності вжито, слід щодо таких неймовірних світових подій покластися на керівництво всемогутнього, всемудрого отця людства, який передбачає все, як велике, так і дрібне.

Я кінчу на цей раз. Але як би Вас не втомило це тривале базікання, я маю все ж намір ще раз написати, щоб від цих великих ідеалів спуститись до маленького досвіду моого власного закладу.

Я прошу Вас, благородний пане, передати зміст цього листа багатошановному благородному панові Грунеру*, думка якого поряд з Вашою для мене надзвичайно важлива. Не позбавляйте мене Вашої прихильності і вірте, що я залишаюсь з глибокою пошаною

покірний слуга Й. Г. Песталоц.

10 січня 1777 р.

* Грунер — банкір, член Великої ради в Берні. Член бернського економічного товариства.— Ред.

ТРЕТИЙ ЛИСТ.

Мій благородний пане!

Я давно Вам не писав, і якби я не вважав свої вибачення за такі важливі, я не наважився б просити вибачення у Вас.

Моя люба з початку цього року була безперервно тяжко хвора, а я така людина, у якої одне якнебудь переживання затмрює часто всі інші обставини.

Слава богу, тепер настало поліпшення, та все ж неспокій ще не покинув мене, і тому я прошу пробачити за недбалість цього листа.

Ви чекаєте від мене звісток про мій власний досвід щодо можливості приватного закладу для виховання бідних дітей.

Ви знаєте, що перші мої спроби не виправдали моїх надій, але, як у сільському господарстві правдива передача невдалих моментів нових дослідів значно важливіша, ніж сповіщення про успіхи, так само справа стойть і в даному разі; тим то я хочу докладно розповісти як про помилки, які спочатку пошкодили моїй справі, і про труднощі, на які я натрапив¹⁸, так і про більш вдалі спроби, що зміцнили мою надію на цілковите досягнення кінцевої мети. Два найважливіші, найзначніші моменти всієї справи — це прибуток від праці і дешева організація утримання.

Було надзвичайно важко привчити до регулярної праці дітей, які звикли до жебраування й ледарства. Ці труднощі були тим сильніші, чим довше діти вели їх безтурботне, бездіяльне життя. Жертви спочатку неминучі, свої розрахунки на відшкодування цих жертв я будував на довгочасному перебуванні дітей у мене; але я помилувся в своєму припущені, що вдячність дітей, здебільшого врятованих з найтяжчих зліднів, гарантує їх перебування в мене і забезпечує мені задоволення, яке віддячить мені за всі мої втрати.

Досвід навчив мене іншого: без найпильніших писаних договірних угод з батьками або фогтами, без сприяння й захисту влади ніякий підприємець не може бути певним, що діти перебуватимуть у нього. Цей захист влади і точні договори дуже істотні.

Важко уявити собі, яких неприємностей у такій місцевості зазнає підприємець в наслідок невдячності і злоби. Суворі заходи, потрібні в такому закладі, щоб протистояти лінощам і злобі, витлумачуються в якнайгіршому розумінні. Матері і рідні цих дітей, відвідуючи їх в їхній робочій кімнаті, з якоїсь лихої долі поводяться часто так, що це мене безчестить. Я не знаю, чого вони чекають, чого вони вимагають, що думають.

„О, бідолашна дитино, ти повинна тепер працювати цілий день! Чи ж маєш ти хоч досить іжі? Чи добре приготовлена вона? Чи не хотіла б ти краще повернутися додому?“

При таких розмовах дитина, яка жила в доброї матері інеровою, починає плакати; тоді мати, бачачи, що дитина тепер одягнена й здатна дещо заробляти, умовляє її повернутися

додому і, щоб виправдати свою поведінку, зводить наклеп на заклад. З цією невдачністю мені довелося дуже часто зустрічатися, і я повинен був при таких обставинах задовольнятися меншою кількістю роботи, ніж діти здатні були виконати, аби тільки менше було приводів підбивати їх покинути заклад.

Щодо утримання закладу в мене були такі самі утруднення. Я, бачить бог, дуже чулий до всіх справжніх потреб людей; задовольнити всі ці потреби моїх дітей є, звичайно, найпажікіше бажання моого серця. Але заклад, особливо на самому початку свого існування, потребує економії й нормування. Діти бідноти Ідуть звичайно без міри, коли в них є їжа. Порядок, нормування озлоблює їх спочатку, і вони знаходить вихід у крадіжках картоплі, буряків, зерна. Підприємець у таких випадках не може бути поблажливим, він повинен суворо карати. Дитина скаржиться матері, яка не надає ніякого значення крадіжці плодів, і в цих випадках починаються безсоромні розмови, які, щонайменше, утруднюють дальше виховання дитини; ці утруднення надзвичайно важливі, особливо в тих випадках, коли багато таких невдачних батьків і родичів живе поблизу закладу і коли такі підбурюючі виступи відбуваються часто в присутності дітей. Тим то захист начальства і довір'я уряду істотно потрібні такому закладові, і становище такого підприємства було б нестерпне, якби судження про те, як утримуються в ньому діти, ґрунтувалося не на фактичних результатах, тобто на стані здоров'я, росту і сил дітей, а надавалося б значення різним нікчемним розмовам про те, що діти дістають мало хліба, м'яса тощо.

Я переконався на досвіді, що найістотніші заходи, вигідні з економічного погляду, корисні також для здоров'я і росту. Я переконаний в тому, що краще споживати капусту та іншу рослинну їжу, ніж м'ясо; так само з переконання я даю змогу своїм сильнішим дітям влітку бігати з непокритими головами і босоніж, під безпосереднім впливом повітря.

Якщо ж хтонебудь вбачить з моого боку в цьому тільки бажання економити, обмежувати, нехай собі так думає. Зазначу тільки, що я з тих же міркувань з великим задоволенням даю своєму единому синові змогу бігати босоніж.

Ще більші труднощі становить досягнення моральних кінцевих цілей. Доводиться користуватися послугами багатьох людей, звичай яких не в твоїй силі змінити; і коли працюєш у спеціальній справі, маєш потребу в чужих людях і не маєш достатнього вибору цих людей, труднощі ще більше зростають. Найбільшим впливом для послаблення наслідків цієї неприємної необхідності є серйозне піклування про розвинення в дітей релігійного почуття. Нам завжди доводиться жити серед поганих людей, і бідні діти завжди будуть оточені грубими, низькими, поганими прикладами. Проти цього нема іншого засобу, як з усією енергією розвинувати в них віру в бога, що віддає належне за добро і зло, і в Христа, іхнього спасителя, іхнього друга і брата; віру і надію на вічне життя, віру в небезпеку вічної загибелі, вічного

вигнання від престолу найкращого, найдобрішого отця і спасителя; нема іншого засобу, як з глибоким почуттям проводити з ними ракові й вечірні молитви, присвячуочи день господній святым справам, і з батьківським почуттям, з слізми, раз - у - раз нагадувати їм про потребу зберегти невинність сердець для свого бога і отця.

Для дуже багатьох людей, які хотіли б організувати заклад, великою перешколою буде та обставина, що цей заклад потребує знань і досвіду в торговельних і фабричних справах, і тому для кожного, не досвідченого в комерційних справах, є велика небезпека допуститися помилок. Загальні положення про дохідність виробництва фабричних товарів повинні в кожному окремому випадку бути доведені з такою очевидністю, щоб люди, які не мають практичного досвіду в торговельній і фабричній справі, могли на підставі переконливості окремих фактів безпомилково судити про успіх всієї справи. Тим то необхідно навіть найдаліші спроби дуже довго застосовувати в якнайменших розмірах, і кожна спроба перейти на більш масштаби без такого тривалого досвіду може спричинитися до цілковитого краху такого нового підприємства. Виходячи з цих міркувань, очевидно, що найнадійнішими підприємцями для таких закладів є власники давно організованих і пущених у хід фабрик¹⁹. Якщо ж такої сприятливої умови немає, то найдільніше вибрати таку галузь промисловості, яка в країні вже добре відома і загальнопопулярена, при чому застосовувати цю галузь спочатку в її найпростішій, найуживанішій формі і лише поступово переходити до більш витончених видів виробництва. Думка про те, що можна поставити якунебудь справу, в якій сам є новаком і повинен лише набувати знання, краще, ніж вона поставлена у всій місцевості, — абсолютно помилкова і нездійснена; звичайно при таких спробах, доки не набудеш достатніх комерційних знань, вводить в оману те, що перші спроби дають зовсім інші розрахунки, ніж результати дальншого ходу справи; якщо з цим поєднуються ще й широкі торговельні комбінації, то всі попередні розрахунки щодо вартості зовсім знищуються. Уявний результат вводить в оману недосвідчених, з надзвичайною швидкістю йдеш далі, ніж хотів би, і не можеш у достатній мірі розрахувати свої сили і зіставити їх з можливістю найгіршого результату справи; в таких випадках, особливо, коли маєш план, що потребує переборення певних труднощів і жертв і обіцяє спочатку тільки дуже малий прибуток, коли мова йде про таку галузь, відносно якої є загальне упередження щодо успіху, — в цих випадках підприємець, трохи тільки заплутавшись, рискує швидше, ніж інші підприємства, втратити всяке довір'я; тільки якунебудь надзвичайна допомога може вивести його тоді з небезпечного становища. В цьому полягали для мене головні утруднення, на які я натрапив при виконанні свого плану.

Ви знаєте, що наслідки цих труднощів були для мене убив-

чими, але спокійно зважуючи їх суть, я переконався в тому, що більшість з них не мала своїх коренів у самому підприємстві, що досвід, поміркованість і розсудливість можуть забезпечити успіх, що головні розрахунки, покладені в основу, залишаються правильними, не зважаючи на ці випадки. Тим то я й не втратив бадьорості, і з участю любимої жінки, яка цінила мої кінцеві цілі і готова на всі жертви для їх досягнення, я твердо взявся за справу і шукав усіх можливих способів, щоб продовжувати почату спробу. Ваш мудрий наступник у Вальденштейні пан фон Графенфрід з Бургштейна підтримував у мені в найгірші хвилини бадьорість і надію на успіх, якого я тепер справді досяг і яким я завдячує також і Вам. У процесі невдалих, надто поспішних прагнень до кінцевих цілей все ж виявлялась правильність основних моментів усього плану, і протягом пережитого тяжкого часу я здобув найістотніші докази вірності і правильності моїх тверджень про виховання в закладі для бідних.

Діти легко навчилися тонкого прядіння, і мої розрахунки на передбачуваний прибуток від праці спровадилися на досвіді. Дешева організація утримання дітей і значення спільногоХарчування великої кількості людей виявилися в повній силі; умови, в яких я жив, особливо сприяли досягненню кінцевих цілей. Ви знаєте пустинну місцевість, де я сім років тому придбав покинуті володіння; завдяки наявності робітного будинку ця необроблена покинута місцевість зазнає поліпшень, неможливих ні при яких інших умовах. Найкращий спосіб обробляти такі землі — це вирощувати овочі й інші продукти харчування; наявність робітного будинку, що має потребу в таких рослинах, забезпечує вирощування їх, бо підвищує їхню цінність, і весь маєток виграє в усіх відношеннях від великого споживання городніх продуктів. І оскільки я вважаю наявність робітного будинку корисною для обробітку моїх володінь, остільки ж початковий стан моїх володінь здається мені сприятливим для підготовки цих дітей до тих видів землеробства, які найбільше відповідають їхнім майбутнім умовам життя: вони не мають потреби в підготовці до ведення землеробства у великому масштабі; їм не доводиться розраховувати на садиби, на великі орні землі, на добре луки; джерелом їхнього існування будуть головним чином домашні роботи: єдиним відповідним їхньому майбутньому становищу і можливим для них видом землеробства буде старанне очищування маленької дешевої ділянки землі, насаджування дерев на ній, збирання всяких домашніх покидьків для удобрення своєї ділянки, сівба кормових трав на удобрений ділянці, — одним словом, вони мають використати свої вільні години на пильний ретельний обробіток маленьких клаптиків землі.

Хоч яка мала ця робота, але піклування великої кількості бідних про поліпшення дрібних ділянок землі має велике значення для загального землеробського господарства. Про це особливо виразно свідчать цюрихські фабричні місцевості. До

цього роду землеробства я й маю на увазі підготувати своїх дітей. Фабрична робота буде завжди їх головною професією, головним заробітком. Години відпочинку, передсвяткові вечори, дні, коли особливо потрібні робочі руки для землеробства, будуть використані для того, щоб виявити здібність дитини до цієї справи, притягти її сили і зацікавити її працею. Це єдиний вид землеробських робіт, який я вважаю за можливе поєднати з індустрією, і для цього виду робіт не потрібне фізичне напруження, непосильне для дітей, що працюють в індустрії. Я можу тепер на підставі досвіду твердити, що розумне використання підростаючих дітей для фабричної роботи не шкодить їхньому здоров'ю і силам. Взагалі стан здоров'я моїх дітей надзвичайно добрий: серед них немає жодного хворого на сухоти, не було жодного випадку залишення роботи через хворобу і жодного випадку смерті²⁰. Микулой осені у нас поширилась краснуха, протягом 14 днів захворіло в моєму будинку 24 чоловіка; я вжив дуже простих заходів: тепло і багато питва — це все, що я застосував, і в нас не лишилося жодних наслідків. Я раніше дуже боявся випадків захворювань як через ті турботи, до яких вони спричиняються, так і через великі витрати. Але всупереч моїм сподіванням, досвід показав мені, що спокійний простий догляд розв'язує справу далеко легше, ніж я собі уявляв.

Піклування про чистоту не може мати меж, якщо стільки людей живе вкупі. Я з цього погляду не зробив ще потрібного. Крайню ощадність, роботу фабрики й додержання в достатній мірі чистоти, яка так потрібна там, де живе вкупі велика кількість людей,—на практиці все це важче здійснити, ніж гадають, і мені досі не пощастило цілком запобігти в своему будинку захворюванням на коросту.

Але ви знаєте, що з цим злом доводиться часто боротися і багатим сирітським будинкам, які мають найдорожче обладнання. Я хочу цього літа організувати в себе постійні купання, і я вважаю це за найкращий засіб проти захворювань.

Одним словом, результати моїх трирічних дослідів приводять до такого висновку: можливість організувати утримання бідних дітей на дешевих засадах, як ви мрієте і як це передбачають мої розрахунки, не підлягає сумніву при умові розумного вибору засобів і доброго керівництва; також безперечним є при розумному керівництві й добрій організації прибуток від праці дітей, передбачуваний у моїх розрахунках.

Таким чином, два основні моменти, на яких ґрунтуються мої розрахунки, самі по собі правильні. Але, не зважаючи на цю правильність самої суті справи, таке підприємство неминуче зазнає невдач, якщо підприємець не має докладних відомостей про виробництво і споживання вироблюваного в нього товару; якщо він, захоплений внутрішньою правильністю своїх розрахунків, не візьме до уваги наявних зовнішніх труднощів, відхилиться від повільного шляху крок за кроком здійснюваних спроб і надто рано спокуситься розширенням підприємства.

Неминуче зазнає також невдачі друг людства, який покладається на справедливість і благородність бідних дітей і прийме їх без договорів, що забезпечують їому в достатній мірі перебування в нього виховуваних ним дітей протягом певної кількості років. Досвід, здобутий щодо цього, сумний, але вірний. Ці діти легко піддаються впливу кількох слів невдячної матері, тікають з новим одягом, і людина, що робить їм добро, зазнає втрат, витрачаючись протягом перших років на їхнє виховання.

Оскільки важливе це піклування про гарантування довгочасного перебування дітей, остільки ж треба забезпечити собі довір'я і захист місцевої влади. Підприємець повинен заслужити це довір'я, і без нього він завжди зазиватиме постійних неприємностей і небезпек щодо своїх кінцевих цілей. Самий характер його підприємства ставить його в особливі умови щодо темного, злобно настроєного народу; вся його виховна система, спрямована на досягнення складних кінцевих результатів, потребує в усіх відношеннях багато пильної точності і має в своїх деталях багато труднощів; з'ясувати ж темним батькам і фогтам, погляди яких часто протилежні кінцевим цілям, наскільки ця система відповідає чи не відповідає кінцевим цілям, настільки буває неможливо, що підприємцеві нема іншого захисту проти тисячі важких, невдячних і шкідливих випадків, як офіційне визнання і підтримка.

Досить згадати, що в Берні, в громадських виховних будинках довелось майже зовсім заборонити батькам відвідувати дітей.

Далі підприємець повинен бути здатний до дуже старанного заощадження в домашньому господарстві; він повинен приділити досить уваги розведенню всіх рослинних продуктів, необхідних для потреб його будинку; ще важливіші знання крашого споживання, належного зберігання і застосування посаджених рослин. Цих знань здебільшого зовсім не мають фабриканти і підприємці великих підприємств, а тим часом, на мою думку, поєднання фабричних знань із знанням точної домашньої економіки є для бідних робітників найвищим досягненням того, що може створити індустрія; досі ці знання були зовсім роз'єднані. Фабрикант не годує своїх робітників, він не може цього робити, умови його міського життя здебільшого перешкоджають здійснити це. Взагалі треба сказати, що переваги домашньої економіки в житті бідних, переваги ощадного споживання продуктів першої потреби не досліджено ще з тією ж точністю, як питання самого розведення продуктів, а тим часом перше не менш важливе, ніж друге; якщо я з 8 мір зерна дістаю стільки ж і годую так само вдосталь, як при безладному, менш старанному господарюванні можна зробити це тільки при 10 мірах, то виходить виграш однієї п'ятої, а це так само важливо, як коли б на одну п'яту більше було посіяно; чистий прибуток при цьому буде більший; тим то я завжди думав про те, що слід установлювати ціни на продукти, не тільки виходячи з вартості

розведення продукту, але й зважаючи на кращі способи використання продуктів першої потреби: ціни для економок і орендарів, які дають найбільшу кількість найдосконаліших способів зберігання й готування продуктів, економії палива, солі, світла та тисячі інших речей; ціни для батьків родини, які при незначному річному бюджеті утримують певну кількість дітей і слуг, годують їх у достатній мірі, зберігають їх здоров'я і сили і спроможні дати ясний звіт про способи такого ощадного ведення свого господарства. Це ощадне ведення сільського господарства, ці сільські багатосімейні господарства, що вміють чесно пробиватися через усі турботи й труднощі, є *справжніми школами для постановки виховання, яке справді відповідає потребам бідних дітей*. Усі деталі цієї економії заслуговують на всіляку увагу, на найпильніше дослідження. Це школа для досягнення найбільшого ідеалу — поєднання фабрики, сільського господарства і виховання звичай²¹.

Так само істотно потрібні прості і ощадні заходи щодо здоров'я: треба найдешевшими способами боротися проти загальнопоширеных хвороб, уникати великої кількості дорогих і часто шкідливих ліків, звичайним дбайливим доглядом допомагати природі; треба оберігати свій дім від звичайних фабричних хвороб та інших слабостей за допомогою дієтичної іжі, фізичних вправ і достатнього користування свіжим повітрям, яке оздоровлює й зміцнює; треба також бути обізнаним з застосуванням настоянок з трав, що дешево коштують і очищають кров,— всі ці заходи звільнять підприємця від великих непотрібних щорічних витрат. Ви знаєте пана фон Коллера з Обербурга*; його благородному серцеві і доброзичливим вказівкам я щодо цього завдячує всім, так само, як його порадам я завдячує успіхом у всіх найважливіших випадках життя моого дому; завдяки його допомоги я маю тепер можливість, з одного боку, показати найістотніші результати моїх спроб і можливість досягнення моїх ідеалів, з другого боку, виявити в справжньому світлі всі труднощі, що лежать на шляху до досягнення кінцевих результатів.

Мій благородний пане! Дозвольте мені сказати ще слово. Я не хочу далі розкривати і розмірювати ті перешкоди, які неминучі при здійсненні кожного важливого для людства плану; якби цих перешкод було ще більше, а моїх сил залишилося б ще менше,— я все ж до останнього подиху вперто прагнув би до цієї мети; досвід навчив мене, що поспішні дії тут марні, що до мети може привести мене тільки повільній і тяжкий шлях. Але коли б цей шлях був ще повільніший і ще тяжчий, все ж моя душа прагнула б до того, щоб піти цим шляхом і відлати своє життя цій кінцевій меті.

Благородний пане! Невимовна насолода бачити в розквіті

* Коллер — лікар, який допомагав Песталоцці при організації „закладу для бідних”. — Ред.

сил і здоров'я юнаків і дівчат, які були жалюгідними жебраками, спостерігати спокій і задоволення на їхніх обличчях, розвивати їхні руки для праці і підносити їхні душі до їхнього творця. Радісно бачити слізози молитовної покори в поглядах любимих дітей, спостерігати розвиток доброчесних почуттів і звичай у занедбаних, забутих істотах.

Невимовна насолода і щастя спостерігати розвиток людини, створеної в подобу всемогутнього творця, в її різноманітних проявах і здібностях, і там, можливо, де цього ніхто не чекав, у нещасному покинутому сині найбіднішого поденного робітника відкривати і врятовувати велич та геніальність.

Але я забиваюся в мрійних передчутиях того, чого можна досягти... Я змовкаю, бо боюся, щоб мої дії не скомпрометували моїх почуттів. Нехай мені буде дана можливість наблизитись колинебудь до цієї прекрасної кінцевої мети і, звільнинвшись цілком від наслідків своїх перших великих помилок, бачити свій план здійсненим у всій красі. Які радісні були б для мене всі мої втрати, всі жертви, всі страждання. Велика моя надія, моя вдячність і схиляння перед отцем усього людства за послану мені допомогу. З слізами вдячності я звертаюсь також до благодійників, які схвалюють мої прагнення і допомагають мені пропицатися до кінцевої мети.

Вибачте за недбалість моого листа; сподіваюсь, що ваші міркування, появі яких я чекаю в „Ефемерідах“²², спрямують мене до цілого ряду рішень, які я пропустив у моїх трьох листах.

Ви не повірите, як важко, майже неможливо стає серед розкиданості моїх справ написати кілька листів. Тому пробачте мені за квапливість.

Дозвольте з глибокою пошаною залишатися вашим покірним слугою

Й. Г. Песталоцці.

Нейгоф, 19 березня 1777 р.

**СТАТТІ З „ШВЕЙЦАРСЬКОГО
ЛИСТКА“**

ЗА 1782 Р.

СЦЕНИ З ПРОВІНЦІАЛЬНОГО ЖИТТЯ ФРАНЦІЇ.

Малюнки з натури¹.

З № 4. 24 січня 1782 р.

1.

Чудовий дворянський позаміський замок. У дворі селянка, оточена дев'ятьма дітьми, стоїть на кам'яних плитах перед слугою.

Мати. Пресвята діво Маріє! Бога ради, повідом про нас ще раз.

Слуга. Це даремна справа,— він не може вам допомогти. В нього є розпорядження. Ідіть же, йдіть, або ж ваше горе буде ще більшим.

Мати. Ще більшим? Чи тут ми вмремо чи там, якщо він його не випустить, нам однаково не минути смерті.

Слуга. Він його не випустить.

Мати. О! О! О! (голосіння дев'яти дітей).

Служниця, яка несе казан з юшкою з висівок, спиняється перед цими нещасними. Діти бають їжу й кажуть матері:

— Вона нам дасть цього?

Мати (здригається). Хіба ж я знаю!

Служниця. Це для мисливських собак.

Мати. Це для мисливських собак?

Діти. О, попроси в неї, попроси в неї трошки!

Мати. Чи не даси ти ім цього попоїсти?

Служниця. Ох, боже мій, з дорогою душою, хоч я, ма-
бути, і не смію цього робити; нехай вони поспішають!

Мати. Ти добра; вона дозволяє, діти!

Діти з жадобою лізуть до казана і йдуть висівки, тим часом як мати ламає руки і плаче з жаху.

— Стримуй себе, жінко, бога ради, поки вони не наїдяться, інакше вас зараз же виженуть,— каже слуга.

Жінка затамовує свій плач, але вся труситься, губи її трептять, коліна під-
гинаються, язик не вимовляє слів, і очі її блукають у безстягному розпачі.

2.

Всередині замку.

Довгастий зал, столи, канапа; кілька чоловіків і дам стоять біля дверей і розмовляють.

Маркіз. Ось тепер уже напевно Англія перестане воювати з вільною Америкою².

Граф. Вони завоювали собі визнання правоти своєї справи.

Абат. Наша перемога робить честь людству. Ми врятуємо від рабства половину світу.

Маркіз. Принципи нашої епохи — воля і людяність; при нашій освіті можна сподіватися всього.

Граф. Нині гадають, що пани виграють, якщо люди вільні. Тим то майже всі стоять за волю.

Маркіз. Тільки б дворянство при цьому нововведенні пильно стежило за своїми привileями і не передавало при всій цій волі грощевих джерел до рук бургерів.

Граф. Досить тільки допустити бургера на кілька бенкетів і відкрити йому за його ж гроші передпокой, театри і Працер, як він, напевно, прогуляє все, а в цей час збільшене національне багатство³ забезпечить дворянству певний добробут.

Маркіз. Очевидно, воля нам вигідна!

Абат. Вона безмежно збільшує і облагороджує приемні сторони життя вищих станів, тим часом як нижчий стан при всій цій волі дає нам з неймовірними труднощами потрібні засоби для того, щоб з підвищеною насолодою проводити своє життя, та ще й за щастя вважає, що йому дозволяють це робити.

Маркіз. Одне я знаю напевно: я теж хочу якнебудь відкрити з дюжину фабрик у моїх маєтках, як тільки торгівля з Америкою буде вільна. Адже люди майже здихають у моїх доменах і ледве платять те, що мої предки вибивали з них 400 років тому, тим часом як фабрична робота в 20 раз більше дає моїм сусідам - бургерам.

Абат. Це ж природно: адже робітники на фабриці запрошуєть не тільки свою земельну ділянку (наділ) — вони запрошуєть також і свої руки і свій розум, і все це за звичайні гроші.

Граф. А це ж багато...

Абат. І при всьому цьому ми нічим не рискуємо; весь рискпадає на бургера, який веде гру, а коли ще з ним договориться так, щоб він мав від нас допомогу проти наших же власних кріпаків і на його вигоду...

Маркіз. Ну, що ж, це справедливо, щоб ми йому в цьому допомагали, доки він збільшує наші прибутки.

Абат. Швидше б уже кінчилася війна; не зважаючи на всі перемоги, гроші все ж стають рідкістю.

Маркіз. Тепер, нібито, голландці повинні заткнути парочку дірок.

Граф. Якщо тільки вони не вимагатимуть своїх грошенят назад.

Маркіз. Вони й самі нам будуть винні.

Граф. Я ненавижу цих „мін-герів“; вони надто багаті для бургерів, і шкода, що вони не підлягають ніякому можноправному князеві.

Абат. Так, у Бостоні воля виглядає інакше.

Маркіз. Вона скрізь прекрасна, якщо тільки вона не школить ні королю, ні дворянству.

Абат. Найбільше вона потрібна на морі.

Маркіз. Без цього ми не змогли б розбагатіти.

Граф. Алеж це майже вже завойовано.

Маркіз. Світ через це стане наполовину щасливішим.

Абат. Без волі людське життя нічого не варте.

Маркіз. А Англії нема на що скаржитись. Не зважаючи на всі просьби цього народу, вона поводилася, як жорстока мачуха.

Абат. Це — гордий народ, скильний до сваволі. Усі принципи справедливості і права говорять проти його поведінки і за Америку.

Маркіз. Нарешті то права людства покликали до життя зразок цілковитої мужності. Князі заходять занадто далеко у своєму зневаженні священних прав нації.

Мадемузель де... (біля вікна). Боже мій, що це діється в дворі?

Все товариство товпиться біля вікна. Маркіз невдоволено каже слузі: „Дворецького!“ Слуга швидко виходить.

3.

Нова лява.

Знов замковий двір.

Діти ув'язненого з жалобою поїли висівок. Через кілька хвилин двоє з них у непрітомному стані впали на землю, інші скаржаться на гострий біль у животі. Мати, як божевільна, повзає біля дітей на землі, слуги і робітники у дворі збігаються, дворецький чує галас і виходить у двір.

Дворецький (ще здалеку до одного з слуг). У чому там справа?

Слуга. Це домочадці браконьера з проханням.

Дворецький. Хто ім дозволив залишитися тут, після того як вони дістали відповідь?

Слуга. Вони з'їли в служниці з казана висівки.

Дворецький. І служниця це дозволила?

Слуга. Здається так.

Дворецький. А що це за галас тепер?

Слуга. Двоє з дітей через це знепритомніли. Та все це дрібниці, ім уже краще.

Дворецький наближується, жінка його бачить, вона залишає своїх дітей, які лежать непритомні, і голосить: „Мій чоловік, ради бога, пане, мій чоловік, ми всі помремо!“

Дворецький. Божевільна, ти хочеш до нього у в'язницю? Як ти смієш не слухатись!

Мати і кілька дітей. О так, пане, ми хочемо до нього і померти разом з ним.

Дворецький. Си збожеволіли? Наказ мого пана був та-
кий — ще три дні. І сам король цього не змінить.

Мати. Ми помремо до наступного ранку, пустіть нас до нього.

■ Дворецький. Ідіть, ідіть, вам нічого не вдастся зробити.
Другий слуга (*підбігаючи до дворецького*). Маркіз кличе
вас у зал.

Дворецький. Зараз? Чого йому треба? Ти знаєш?

Слуга. Це через галас у дворі, мадемуазель де... бачила,
що тут діється.

Дворецький. Ах, тільки це! (*Іде.*)

4.

Знову внутрішній зал замку.

Маркіз. Ви заспокоїлися після вашого переляку, мадемуа-
зель де...?

Мадемуазель де... Я все ще тримчу, дядечку.

Маркіз. Як мені вас шкода.

Абат. Ви не придатні для сільського життя, мадемуазель,
якщо вас так легко все бентежить.

Маркіз. Справжнє лихо, що в позаміських замках не можна
цілком застрахувати себе від таких випадків.

Маркіза. Тут зовсім не можна запобігти, як у місті, всьому
неприємному й огидному.

Абат. От чому перебування в селі зв'язане з великим ри-
ском для молодої жінки.

Маркіз. До того ж і зал має ту хибу, що його вікна ви-
ходять у двір, тим часом як вони мали б виходити в бік
саду.

Абат. Оце вірно; таким чином зал був би прекрасно розта-
шований.

Граф. Можна було б зasadити двір липами, тоді з вікон
нічого не можна було б розглядіти.

Маркіз. Двір має спрощені приємні враження, інакше ні-
хто не стане працювати.

Граф. Ах, так, еге ж...

Абат. Через увесь цей крик ми забули про наші перемоги
про свободу Америки.

Маркіза. Невже ж? Через це?

Абат. Це була протиприродна нелюдськість, що парламент
не прийняв їхніх прохань.

Слуга (*тихо маркізозі*). Дворецький стойте біля дверей.

Маркіз (*до слуги*). Нехай він увійде.

Дворецький входить, спиняється на порозі і низько вклоняється.

Маркіз. Що це за жебрацька наволоч у дворі?

Дворецький. Це домочадці браконьера з проханням від
корс.

Маркіз. Все ще ті самі? Вони вже давно повинні були б
шти. Нехай би тільки піп сам прийшов, і я б його кинув у
в'язницю до цього бродяги. Це ж величезний злочин — написати
прохання для браконьера.

Дворецький. Та ще й твердити, що людина невинна, після того як уже є вирок пана.

Маркіза. Та коли б це так і було, яке діло до цього повноважного!

Абат. Ах, цей мрійник! Як тільки в жебрака сльози на очах, так він готовий йому в усьому повірити.

Маркіз. Він поняття не має про слухняність і порядок. Це вже мені давно в ньому не подобається.

Дворецький. Він походить з селян і вважає, що люди між собою рівні.

Граф. Нехай же він поділиться своєю десятиною з пастухом.

Маркіз. Він хоче диктувати мені свої бажання в моєму замку. Це нечувана річ, після того як я вже ухвалив вирок... олень лежав не далі за сто кроків від цього хлопчина, і в'язка хмизу, яку він набрав про людське око, повинна бути для мене достатньою причиною, щоб його простити?

Маркіза. Так, прощай всякому — і твої ліси незабаром будуть зовсім пустими.

Маркіз (до дворецького). Але чому ж не проженуть цю наволочку?

Дворецький. Я був зайнятий і думав, що вони вже пішли.

Мадемуазель де... Але чого ж це кілька дітей лежать як мертві, а інші так голосно плачуть?

Дворецький. За моєї відсутності трапилася необережність. Служниця дала їм попоїсти з казана висівок. Деякі з них через це знепритомніли, а в інших заболів живіт. Та це нічого. Це минеться.

Мадемуазель де... Це добре, що минеться.

Маркіза. Алеж це була юшка для собак?

Дворецький. Так точно, ваша милість.

Маркіз. А служниця знала, що вони це їли?

Дворецький. Здається, так.

Маркіз. Це ж зовсім не по-людському дозволити дітям їсти таку річ. За це посадіть служницю на дві доби у в'язницю. А всю цю наволочку зараз же виженіть з двору. І нехай воротарі в якому разі не пускає нікого з них, поки ця людина ще у в'язниці.

Абат. Мад..., вам здавати.

Мадемуазель де... Пардон, я була неуважна, і ви програли.

Абат. О, це не тому, мадемуазель.

(Мадемуазель бере карти й сідає.)

Абат. Шановні панове і шановні пані, партю в карти...

Маркіз. Нам так набридають у наших замках.

Граф. Селяни — просто нікчемні раби.

Маркіза. Вони зовсім, як скотина.

Абат. І писати для них прохання — це справа божевільного.

Граф. І до того ж писати його з таким уболіванням!

Маркіза. Ми так нульгуємо, давайте вберемо вчителя в костюм арлекіна, і нехай він прочитає нам це прохання під ліпою.

Маркіз. Так, зробимо це, тоді вже попові доведеться перестати базікати про право і про волю селян.

Абат. Селяни не мають ніякого поняття ні про право, ні про волю.

Граф. Та й грошей у них нема...

Маркіз. Нема, але, боже мій, яка велика різниця між цими людьми й американцями.

Абат. Страшенно велика!

Слуга, який стоїть за мадемуазель д... (тихенько про себе). Не така страшена, як твоя нелюдськість, попе!

Мадемуазель розуміє фразу, що вихопилася в слуги, вона посміхається у відповідь, підводиться і кличе його до себе. Він блідне і йде слідом за нею в куток залу. «Я зрозуміла тебе,— каже йому мадемуазель,— дай цю золоту монету жінці і скажи їй, що завтра о восьмій годині я зустріну її в алеї». Після цього мадемуазель повертається на своє місце і продовжує партію, яку абат виграє.

З № 32. 8 серпня 1782 р.

Хоч мені й раніше здавалося, що говорити з об'єктивною історичною точністю про свої власні переживання в зв'язку із спогадами про покійника друга⁴ буде досить важко, все ж тоді я не припускаю, що це приведе мене до того, щоб розповісти частину історії моого особистого життя докладніше, ніж мені це, власне кажучи, і тепер хочеться.

Проте, я не маю права зовсім відмовитися від своєї обіцянки.

За привід до моого знайомства з Ізеліном був досвід одного закладу для бідних дітей, який я багато років тому вирішив здійснити в моєму позаміському будинку. Завданням цього закладу було довести ту істину, що прибуток від різних робіт, до яких здібні діти, може покрити витрати, зв'язані з простим, але цілком відповідним до потреб сільського життя; вихованням, і повернути вкладений у діло капітал до настання повноліття дітей.

Спроби ці, на мій погляд, мали для з'ясування справи майже вирішальне значення, не зважаючи на те, що таке ж вирішальне значення вони мали й для моїх особистих фінансів у розумінні збитковості.

У багатьох відношеннях ці спроби були помилковими, і тому я вважаю за корисне поговорити про це одверто.

Головною помилкою моєї спроби було те, що я в моєму трудовому будинку поєднав з фізичною працею торгівлю. Дитина, яка повинна утримуватись на прибуток від своєї ручної праці, мусить шукати і знаходити засоби до існування в точному співвідношенні своїх маленьких потреб з маленькою продукцією своєї щоденної роботи. Знайти це правильне співвідношення, завжди мати його на увазі і забезпечити цілковите його

здійснення — ось матеріальна основа кожного трудового закладу, який відповідає тим завданням, яких я прагнув досягти. І ось чому кожний такий заклад, якщо він хоче якнайстараніше забезпечити міцність своєї матеріальної бази, повинен неминуче обмежитись простим застосуванням фізичної праці і цим задовольнитися.

Кожний виховний метод потребує стільки пильної уваги, що ніколи не можна досить наполегливо вказувати на необхідність найбільшого спрощення всіх взаємин, робіт і кінцевих цілей такого закладу.

Можна з упевненістю прийняти те положення, що наявність двох головних поглядів у такому підприємстві безперечно зумовлює основні причини його майбутнього розкладу. Тим то таке підприємство ні в якому разі не повинно рискувати встріювати в будьяку справу, якщо вона може внести неясність в його головну настанову, а тільки з найможливішим спрощенням задовольнитися сплатою винагороди за працю.

Єдина операція, допустима в ньому через саму його природу, — це витончення фізичної праці, і щодо цього моя спроба довела, що правильно керований заклад може плекати в цій галузі найширші надії.

Потреба в найбільшому спрощенні такого закладу важлива ще й у тим більшій мірі, чим слабіші сили керівника підприємства, — і саме через це результати моєї першої помилки позначилися на мені вдвое тяжче. Сили мої швидко виснажились, а для того напряму, в якому підприємство розвивалося, в мене було надто багато дітей. Якби я застосував тільки фізичну працю, я б не підрівав своїх сил, і число дітей само по собі не було б для мене надто великим; воно було таким тільки в наслідок тієї плутанини, яку вносили в підприємство торговельні справи, що в усіх відношеннях перевищували мої сили.

Всі ці обставини, разом узяті, мали значний вплив ще на одну умову, а саме на забезпеченість перебування цих дітей протягом певної кількості років.

Ця умова надзвичайно важлива для кожного такого закладу, але в наших краях особливо вона натрапляє на непереборні утруднення: вона передбачає шілковитий поділ поглядів керівника урядом і твердо встановлені положення, за якими керівників було б забезпеченено швидку і ґрунтovну допомогу в здійсненні його прав і поставлених перед ним завдань.

Наведені мною вище помилки і їх очевидні наслідки були поряд з багато чим іншим причиною того, що я і щодо цього жодного разу не зміг скористатися з усього того, що могло б змінити заклад.

Словом, створювався збіг цілого ряду обставин, з яких кожна сама по собі вже могла б спричинитися до розпаду підприємства. Але, з другого боку, в наявності було стільки спонукливих причин, які примусили мене поставити на карту все і протистояти всіляким утрудненям, щоб досягти моєї кінцевої мети!

Основа закладу — прибутковість дитячої праці — підтверджувалась найсприятливішими спробами, зростання її було очевидне, і позитивні сторони закладу, не зважаючи на його розпад, впали в очі.

Причиною загибелі закладу були, очевидно, випадкові прихідні обставини, які абсолютно незалежно від суті справи впливали на неї.

Увага і допомога деяких прихильників і друзів підтримали мою мужність і спонукали мене сподіватися на збереження закладу, ґрунтуючись на ілюзіях. До того ж серце мое зрослося з поставленими переді мною завданнями, і мій розум, хоч і обтяжений плутаниною і тягарем усіх дрібниць, все ж жив цим ідеалом. Я більше не існував поза моїм закладом і, гинучи під його труднощами, кінець - кінцем уже майже в нестямі, я все ж у якомусь засліпленні чіплявся за здійснення моїх цілей, абсолютно недосяжних для мене в моєму становищі.

При цих обставинах дружба Ізеліна була для мене тим цілющим відпочинком, всю величезність значення якого знає тільки той, хто протягом ряду довгих років томився, згинаючись під непосильними труднощами для того, щоб у нагороду за свою діяльність стати загальним посміховищем, і хто, нарешті, знаходить друга, який дарує йому свою любов і віддає належне.

Усе це я мав у цей період часу від моого покійного Ізеліна.

Усе, що від нього залежало, щоб підтримати мій заклад з моменту, коли він почав хитатись, він зробив: разом зі мною він вивчав його принципи; він контролював його рахівничу частину; він домовлявся з людьми, які вважали підприємство за реальне і нереальне; він відокремлював істотне в ньому від моїх випадкових утруднень; він мав мужність відстоювати те справді добре, чим відзначалася моя справа в ті моменти, коли її зовнішній стан був найбільш несприятливий; він підтримував мою мужність; він утішав мене в найприkrіші години моїх переживань, і в міру того, як збільшувалися труднощі моого становища, зростала і його енергія в справі зміцнення закладу. І коли, нарешті, зберегти його далі стало зовсім неможливо, пригнічений переживанями мною стражданнями в цьому найтяжчому горі моого життя, я кинувся до нього, бо в усьому світі я не мав нікого, у кого б я міг сподіватися знайти зцілення, крім моого Ізеліна... І я не помилився: в моменти, які мали цілком імовірно вирішальне значення для моого розуму, для моого серця і для всієї моєї долі, Ізелін виявив до мене таку мудрість і любов, які зобов'язують мене до вічної вдячності, тим більше, що я все ясніше усвідомлюю, що за все те, чим я став тепер, я повинен дякувати моєму вчителеві, який керував мною в цей період.

Мені треба було мати притулок для відпочинку, щоб прийти до нам'яті і безсторонньо оцінити себе на підставі пережитого існування і результатів моєї діяльності. Ізелін керував мною під час цього відпочинку, без якого я став би зовсім непридатним для дальшої роботи.

У моєму приниженні Ізелін дав мені відчути, що я все ж дещо зробив, і, маючи його любов, я не міг зовсім занепасти духом. Сотні нещасних гинуть тому, що ніхто не допомагає їм піднести до усвідомлення того, чим вони все ж є. Ви, щасливці, не виконуєте щодо цього вашого обов'язку. Ви повинні були б подумати про те, що немає з вашого боку ні мудрості, ні доброчесності, якщо серед ваших жартів і пісень ви не заб'єте необережно ноги або не скуйовдите собі волосся. Нехай правильне те, що ви граєте — інакше ви майже не могли б жити; але ж лишайтесь людяними у ваших іграх, не душіть тих, хто ставить собі дальші цілі, ніж ті, до яких ви праґнете, не душіть змучених мінливостями життя і тих, хто падає біля ваших ніг,— там, де ви танцюете.

Пожалувати приниженого і подати руку допомоги потопаючому — ось справжній спробний камінь мудрості і доброчесності. Щодо цього я нікого не можу поставити поряд з Ізеліном. Те, що мені давав Ізелін, — такого дбайливого ставлення до слабкого, такого терпіння до того, хто помилляється, такої поваги до пригніченого, такої уваги до того, хто збився з дороги, такої любові до того, хто страждає, такої бальорості духу до збентеженого, такої стриманості до того, хто обурюється, — я ніде не зустрічав серед людей, яких я знаю.

О, люди, аж ніяк не істинна знов приводить заблудлого на путь праведний. Істину вічно проповідують йому тисячі. Лише безмежна людяність і добрість, за допомогою яких людина, яка стоїть на вищому ступені благородства, добивається прихильності цього заблудлого, — ось що врятує останнього і робить здатним знов сприймати істину і йти за нею; і ось саме цей дар я й ставлю в заслугу небіжчикові. Цей дар відмежовує людину від проповідника і ставить останнього, волею творця людського серця, на друге місце, перетворюючи його на пустий кімвал бренливий, тільки він стає менш людиною, ніж проповідником. Цей же дар зробив Ізеліна моїм рятівником.

Людина не шукає істини і мудрості в тих, кого вона не любить; ось чому основою справді великої і дійової світової мудрості є уміння примусити себе любити там, де ти хочеш впливати. І це Ізелін умів у такій мірі і так досконало, що я майже соромлюсь весь час тільки й говорити про те, чим він був для мене, і все ж через вісім днів я знов продовжує те саме, бо чим більше я говорю, тим більше мені здається, що я не можу в достатній мірі висловити, як багато чим я йому завдячу.

З № 33. 15 серпня 1782 р.⁵.

Душевний спокій, який повернувся до мене і яким я багато в чому завдячу Ізелінові, і дозвілля, яке я з деякого часу мав, привели мене до зовсім іншої роботи. Якщо мені вже судилося колинебудь розповісти про те, як сталося, що я написав дві книги для народу⁶, то слід розповісти це саме тепер, бо й щодо цього я так багато чим завдячу моєму покійному другові.

Він разом з К. Ф.* у Цюріху і однією милою жінкою, яка тепер перебуває далеко від мене в..., був одним, хто вважав мене злібним до чогось подібного і при тому тоді, коли в нього ще не було до того справжніх доказів. Більшість людей мене в той час вважали нездібним ні до чого, а найменше до такої діяльності, і заперечити це було нічим. Впадало в очі те, що я з молодих років відійшов від усякої філософії, від усякої релігії, від усякого впорядкованого мислення, від усякої звички досліджувати щонебудь до кінця⁷.

Не зважаючи на все це, Ізелін і Ф., тільки на підставі Іх особистого знайомства зі мною, виходячи з враження, яке я справляв, вирішили, що я маю досвід, який не тільки придатний для речей, виконати які дуже важливо, але який може також дати цікавий матеріал для того проведення часу, якому всюди служать письменники нашого століття.

Ізелін і Ф. хотіли, крім того, щоб я після багатьох виснажливих років, нарешті, знайшов шматок хліба. Тим то вони, не зважаючи на весь мій внутрішній опір, спонукали мене перемогти себе і почати писати; точнісінько так почав би я тоді виробляти перуки, якби цим міг допомогти і втіщити мою дружину й мою дитину. Таким чином виникли моя перша книга для народу і кілька невеликих статей. Коли я писав, я перебував у такому становищі, що був змушений, щоб не купувати паперу, вписувати веселі оповідання між рядками старих списаних бухгалтерських книг і зшитих докупи рахунків. Деякі з цих рукописів я зберіг на пам'ять. Можливо, нерозумно розповідати все це? Ні, люди! Я хочу, щоб ви знали до кінця, як багато чим я завдячу Ізелінові, а якщо не знати, з якого становища він мене врятував, то ніколи не можна буде зрозуміти, як багато чим я йому завдячу.

І все таки я б не розповів усього цього, якби не міг додати, що я задоволений з моєї долі і широко дякую провидінню за шлях, яким воно мене вело. Мене радує і мое відкриття, що люди в серці своєму добре і взагалі дуже охоче відмовляються від своїх помилок, якщо тільки можуть. І було б невдачністю, якби я не сказав тут, що відтоді на мою долю припало стільки виявів любові, доброчесності, поваги й найблагороднішого співчуття до моого становища, що страждання, заподіяні станом, у якому я опинився в наслідок моїх безперечних помилок, стали для мене в багатьох відношеннях джерелом найчистішої насолоди, якої я будьколи зазнавав у своєму житті. Але досить говорити про річ, якої я, можливо, й не повинен був зачіпати. Те, що я хотів сказати по суті,—це про те особливе, чим відзначалась моя підготовка до письменництва.

За 13 років я не прочитав жодної книги, не мав жодної думки, які б мала якийнебудь зв'язок з письменницькою справою⁸. Замолоду я, правда, пустуючи, брався за перо, як і всі мої

* Тут автор має на увазі книгаря Фюсслі, друга Песталоці.—Ред.

товариші, але цю гру я давно вже забув. Я вже давно звик ні про що не думати, крім того, що було необхідним, нічого не забирати собі в голову, крім того, що особливо впадало в очі, і з усього, з чим я стикався, не робити ніяких інших висновків, крім тих, які мені треба було робити для себе.

Мій спосіб життя примушував мене знатися з дуже багатьма і різноманітними людьми, зустрітися з ними, а мої дурощі призводили до того, що мені від багатьох з них доводилося терпіти таке, що не з усіким буває.

Але, кажучи правду, мені тут, в цьому божому світі, зовсім не спадало на думку вивчати їх або багато чого вчитися в них.

Але я мусив знатися з ними, і цього я навчився, як взагалі всяка людина легко навчається того, що вона обов'язково повинна вміти робити.

Але в кожному селі є люди, які по-своєму доцільно поводяться з кожним, з ким ім доводиться мати справу, при чому рідко хто з них думає про те, що для цього потрібне знання людей і знання народу. Рідко навіть хто з них з'ясовує собі, щоб таке знання народу і знання людей.

Я протягом багатьох років думав так само, як і мої добрі сусіди; я користувався з моого вміння поводитися з людьми, оскільки воно в мене було, і ніколи над цим особливо не замислювався і не сушив голови питанням, що треба знати для того, щоб уміти як слід поводитися з людьми. Якщо мені доводилося мати справу з Гейні, то я думав про те, що таке Гейні і які з його властивостей я можу в даний момент використати. Більше я про нього нічого не думав. Я не замислювався ні над ким, ні з кого не дивувався, нікого не вивчав і навіть не думав про людські вчинки, крім того часу, коли я безпосередньо стикався з ними. Отже, те, чого мене навчили мої близькі, пришло до мене само собою. Я ні за чим не ганявся, ні про кого не створював ніякої упередженої думки, ніколи не захоплювався шуканнями любительських істин, з допомогою яких мода звичайно створює в людському мозку ґрунт, на який люди потім наносять те, з чим вони стикаються.

Я приписую велике знання людей, яке виявляють селяни, в значній мірі тій обставині, що вони не прагнуть до цього так, щоб у них очі вилазили на лоб. По-моєму, байдужа манера не гнатися за істиною і досвідом, а чекати, поки вони самі прийдуть, є правильний спосіб навчати людей усього того, для чого потрібне знання людей, — ввічливості, поступливості і старанності, тим більше там, де треба мати особливу повагу, щоб керувати іншими. І я не тільки думаю, що князі і селяни повинні цим способом навчитися всього, що вони відповідно до свого становища повинні добре засвоїти, але я й сам у своїй хатині додержуюсь цього переконання врозріз з усіма звичками моєї епохи. І свою дитину я виховую згідно з цим.

Я сьогодні, здається, в балакучому настрої, але справа ця важлива, і я продовжує.

Я говорю з моєю дитиною про дуже небагато речей — я при-
вчаю її простодушно придивлятись і прислухатись до всього, що
її оточує. Я просто знайомлю її з тим розпорядком, в якому
розставлено, поблизу чи віддаля від неї, всі речі, серед яких
она живе, розставлено господом-богом, що, як я вірю, ство-
рив цей розпорядок.

Я починаю навчати сина з найближчих до його речей, і їх
він повинен знати досконало, повинен уміти як слід поводитись
з ними, і тільки тоді я переходжу до більш далеких речей.

Ні про які міркування і висновки у нас ще не може бути й
мови. Він повинен у своєму дитячому віці тільки дивитись і слу-
хати, і коли він цілком ознайомиться з річчю, то міркування і
висновки прийдуть самі собою.

Немає нічого небезпечноного в тому, що люди надто пізно по-
чинають міркувати і робити висновки, але дуже небезпечно,
якщо вони захопляться цим (якщо любов до цього охопить їх)
перш, ніж вони стануть щодо цього досить зрілими.

Тим то — всупереч загальноприйнятій думці — я зовсім не вва-
жаю за корисні і цінні педагогічні основи нашого віку — раннє
навчання дітей читання і письма, що, немов штучно, вирощує
в них нахил до передчасних і незрілих міркувань.

Моєму хлопчикові через кілька днів міне 12 років, і він ще
не вміє ні читати, ні писати, і мене це ні трохи не турбує*. Я розумію, звичайно, що мій славний хлопчина при моєму ме-
тоді не може вразити своїми знаннями і що він на всіх іспитах
був би далеко позаду своїх ровесників. Алеж це мене не хви-
лює, і я не даю його екзаменувати, бо мені приемніше, щоб він
жив, не зазнаючи почуття образі. І мені зовсім байдуже, якщо
всі вважатимуть його незgrabним, а його знання нічого не вар-
тими. З мене досить, коли я бачу, що він уміє використати свої
знання, і мене радує, що знання, яких він набуває, попадають
у необтяжну голову, де є для них місце, тим часом як ми в
дні нашої юності не знаходили містечка в мозку для всяких
природних речей, які нам давав досвід. У нас все було запов-
нене, проти нашої волі, штучними, силоміць нав'язаними нам
речами.

Цей метод, який може здатися декому дивним, насправді
при моїх обставинах аж ніяк не є таким, і я вважаю його ціл-
ком природним. Суперечило б усьому тому, що відклад у мені
весь хід моого життя, якби я знов прищепив моєму синові ті
шомилки, від яких я звільнився з такими труднощами, якби я,
хоч на волосинку, відступив від цієї простоти в його вихованні⁹.

Найбільший результат усього досвіду моого життя полягає в
тому, що щастя людини залежить від розвитку в ній здібностей
розумно діяти в тих умовах і справах, з якими вона зв'язана.
Але це розумне діяння передбачає правильне міркування про

* Про виховання сина Якова Песталоцці пише в своєму щоденнику (27. I —
18. II 1774), який разом з деякими його листами буде наведений в 3-му томі цього
видання (додаток). — Ред.

всі речі, які є в людини поблизу, під рукою. Для цього безумовно потрібна спостережливість, обмежена певними рамками, протягом довгого часу очищена і відвернена від усього чужого і більш віддаленого.

Але всяка справжня спостережливість ґрунтуються на усуненні будьякої упередженості, отже,—на разочому пізнанні і відсутності готових рішень за молодого віку, на увазі діяльній, вихованій працею і обстановою, але в усьому іншому зовсім безцільній і зайнятій тільки тим, щоб бачити, чути й робити.

Цю безцільність молодої уваги я вважаю за головне джерело справжньої великої спостережливості, здатної забезпечити великі досягнення. Їй я завдаю всім корисним, що я знаю. Правда, вона ніколи не була моїм принципом, але, коли я засвоював найбільше, я навіть не усвідомлював, що я щонебудь спостерігаю. Цим я аж ніяк не вихвалаю безцільноті ледаря, який бавиться життям, і нестійкої людини, яка кидається на все. Коли я кажу про безцільність як основну справжню спостережливість, я хочу цим сказати ось що: людина повинна головним чином учитися на своїй основній роботі, і не слід, щоб пусте розумове навчання передувало роботі рук. Людина повинна вчитися головним чином на своїй основній праці, а не намагатися міркувати про працю на основі навчання. Тим то елементарне навчання дитини повинне приєднуватися до її справжньої праці і охоплюватись нею так, щоб ні дитина сама, ні її вчитель не могли б легко відійти від неї.

Читачу, світ повний пустих голів, і цим ми, безперечно, завдаємо тому безглаздю, що за молодих років наші діти відригаються від роботи і сідають за книги. І також безперечно, що злигодні, яких зазнає в старості безліч людей, підготовлені тим, що вони замолоду неправильно вчилися на чужому, некорисному, практично непридатному, погано засвоюваному, однобічному матеріалі¹⁰.

Але я ухилився й тепер повернуся до своєї теми.

Ізелін перший збудив у мені думку, що я в моєму становищі, безперечно, повинен був набути досвіду, який дає мені можливість писати для селян. І я з ним давно вже вів розмови про те, як найкраще було б поставити народну освіту. Я давно вже випробував також різні форми, але довго не міг нічим задовольнитися, я почував, що народ треба насамперед привчити до того, щоб він краще розумів самого себе і своє становище.

Я почував, що народ вірить тільки тим, хто знає його і умови його життя, що він слухається тільки тих, кого він любить, і повірить любові тільки тих людей, які так чи інакше простягнуть йому руку допомоги¹¹.

Я побачив, що оповідання й картина є єдиний матеріал в усікому народному навчанні, і я вважав, що можна з допомогою цікавих оповідань для народу підготувати його до всього того, що потім можна буде йому викладати у вигляді простих певних і ясно поданих принципів. Так виник план двох моїх книг для народу. Я мав приемність дістати першу похвальну оцінку

„Лінгарда і Гертруди“ від Ізеліна, якому я прочитав кілька уривків звідти в рукопису, сидячи поруч з його дружиною. Він узяв на себе важку працю виправити недосконалій рукопис, повний неправильних зворотів, і здати його до друку. Коли була готова друга книга*, він уже був надто хворий, щоб прочитати весь рукопис і крім того її сухий повчальний тон Йому спочатку, очевидно, не сподобався. З деяких його листів я відчув, що манера, в якій написано другу книгу, в нього не викликала дуже сприятливих надій. Мені це було боляче, але мое захоплення не мало меж, коли, за кілька тижнів до смерті, він написав мені: „Я почав читати вашу другу книгу для народу з трохи неприємним упередженням, але чим більше я її читаю, тим більше вона мені подобається... Правда, її читатимутъ менше, ніж „Лінгарда і Гертруду“, але по суті вона ще корисніша і краща“.

Для мене робота над першою й другою книгою, в розумінні трудності, була така відмінна, як куріння тютюну і перетягування каміння, але я вважав другу книгу для народу істотно потрібною, і мені було приємним те, що її до певної міри похвалили деякі службовці і вчителі, що може мати важливіші наслідки, ніж захват дітей, які читають у дитячій кімнаті. Проте, найбільшу радість дало мені те, що і Ізелін теж схвалив цю частину моїх праць.

Думка, що він не підтримає мене, була для мене завжди нестерпною. Він не схвалював у моєму щотижневому журналі різних описів грубого пороку, наприклад, хвастощів. Я, правда, вважав, що він неправий і що правдивий грубий малюнок часто спровале враження, якого не можна досягти ніжним пензлем. Але він мені відповів: „Хоч би що ви говорили про це, мій друже, в мене ці картини викликають огиду, і їх аж ніяк не можна схвалити“. І ось поки він був живий, я б не зважився знов повторити щось подібне. І це тільки заради нього, тому що взагалі я звик відповідати бағатьом саме на цей докір тільки глузуванням і продовжувати писати в тому дусі, як мені хотілося і як я вважав за правильне. Але коли це говорив Ізелін, тут уже була зовсім інша справа, і я негайно виконував його вказівки. Мушу розповісти ще про таку його рису. Йому було відомо, яка праця серед творів про розкоші належить мені, і він подав голос за твір професора Мейстера, при чому сам мене сповістив, що змущений був голосувати проти мене, бо був переконаний, що це мій твір. Так пильно він оберігав права істини і безстронність свого серця¹².

До видання щотижневика я теж узявся за його порадою. Але він хотів чогось більшого і був зайнятий більш важливим. Якщо я колинебудь прийду до В.*¹³ і там спробую зробити що-будь подібне і навіть більше, то першу думку про це подав мені знову таки він. Але я говорю так довго й забиваю про

* „Кристоф і Ельза“.—Ред.

¹² До Відчин.—Ред.

велич, яку виявила ця людина в своєму власному домі, де вона більше важила, але разом з тим більше діставала, ніж я це міг бачити в якінебудь іншій родині. Мое серце переповнюється і я не можу багато говорити про це, але я ніколи не забуду, чим він був серед своїх і як багато я йому завдячує тим, що бачив його і почував разом з ним у цій обстанові. Ніколи я не забуду щасливих годин, які я прожив з ним, як не забуду також і того дня, коли вже ясно було, що наближається сумна година і я востаннє бачив свого батька.

Так само, як я не можу забути про праву руку, не можу я забути й про цю годину, про його спокій і радісний настрій, про його силу, що підбадьорювала всіх нас. Він ще був серед нас, жив, тішився своїм життям, і ми тішилися ним і в радісній чистій наслоді його безхмарного буття забували про жахливу годину, яка вже наближалася.

О, мій батьку, я змовкаю. Читачу, дозволь мені віддатися моїм почуттям. Я змовкаю.

З № 37. 12 вересня 1782 р.

Жити — бути щасливим в своєму стані і стати корисним у своєму колі — в цьому призначення людини, мета виховання дітей.

Тим то основою всякого доброго виховання є пильний добір засобів і шляхів, з допомогою яких можна було б природно і легко прищепити кожній дитині навички, переконання, судження і смаки, які зробили б її щасливою в її стані і корисним членом суспільства відповідно до того становища, яке вона займає. Звідси випливає, що подібно до того, як неоднакові становища, що їх займають люди, неоднакові їхні потреби, звичаї і нахили, точнісінько так само неоднакові засоби й шляхи, з допомогою яких можна прищепити людям переконання і навички, здатні зробити їх щасливими.

Тим то загальним правилам виховання, придатним для всякого клімату, для всякої форми правління, для всякої професії, така ж ціна, як однomanітним недільним проповідям, які так часто розчують цілі громади, але рідко допомагають окремій людині стати на правильний шлях¹³. І добре, що тоді як учителі людства з своїх висот у неповних висловах розповідають народові, як треба жити, жінки в сільських хатах часто з цілковитою певністю роблять і здійснюють те, про що ці пани даремно базікують. Бо вони говорять про те, чого самі не роблять.

І особливо добре в справі виховання те, що в простих людей, тобто в більшості людей, через домашні обставини батьки цілком природно самі доходять до розуміння, як треба в їхньому становищі, при їхніх обставинах правильно виховувати дітей. Якби цього не було, люди, щоб нагодувати своїх дітей, були б змушені чекати страв, які піднесуть ім мудреці, і рід людський, мабуть, вимер би на всій земній кулі.

Тим то ми не повинні були б виявляти таку невдачність до немудрих, мало помітних людей на нашій чванливій землі, як ми це робимо, бо, справді, куди б ми не глянули, порядна проста людина краще вихована для свого становища, ніж люди і людці вищого звання, що потрапляють до рук безлічі філософських хлопчаків, які через своє вивчення, абстрагування і чутість з кожним днем все більше втрачають усяке вміння бачити і чuti. Зрозуміло, вони й для себе і для своїх учнів не надають підяного значення домашній праці¹⁴.

Не залічуй никого до ліку блаженних, поки він не вмер, говорили стародавні люди, — і я скажу слідом за ними: не хвзли лючину за мудрість і добросердість, поки не побачиш, як вона дбає про своїх дітей, і що вийшло з них завдяки піклуванню батьків.

Ретельне виконання свого батьківського обов'язку є основою людської добросердісті, а мудрість у доборі придатних засобів для цієї мети є спробний камінь справжньої людської мудрості і дуже важлива галузь її застосування.

І ось, о люди, ви знаєте, що досвід підтверджує істину; нехай же він буде вам провідною зіркою в цій важливій справі. Тому пильнуйте, вишукуйте серед людей таких, які найкраще додержують порядку в себе вдома і в своїй справі, бо вони найкраще виховані для того становища, яке вони займають, і для свого призначення. Шукайте дворянські садиби, доми городян і селянські хатини, в яких однаковий добробут триває століттями, бо там протягом століть застосовувались принципи правильного виховання людей.

І якщо ви знайдете, що знайшов я, то ви побачите, що домашній розпорядок у цих людей, хоч би які відмінні були їх стани, по суті цілком одинаковий. Ви побачите, що всі вони живуть дуже просто; ви побачите, що всюди дружина і чоловік перейняли від батька і діда звичаї та звички, додержання яких забезпечує щастя їхнього домашнього побуту в прийдешні століття точнісінько так, як воно ґрунтувалося на них за минулих столітів.

Ви переконаетесь, що все здобутиє цими людьми від школи і від методів, які застосовувалися поза батьківським домом, не мало великого впливу на нахили, звичаї, переконання і навички, які в свій час стали основою щастя цих сімей, які підтримують його тепер і будуть надалі захищати його від найсерйозніших небезпек.

А з другого боку, ви побачите у дворян, городян і сільських жителів розруху і нещастя в домах, всюди, де побут і звичаї цих станів відхилилися від старих звичаїв; загибель найбільших родинних маєтків трапляється головно в людей, настрій і освіта яких не відповідали тому становищу, яке вони займали; в людей, яких покалічили чужі люди, що не розуміли серйозних виховних переваг їхнього становища, і яких вони привчили до того, що не гармонувало ні з їхнім домом, ні з їхнім призنا-

ченням. Те саме спостерігається в дітей, пристрасті і нахили яких були розвинені нерозсудливими батьками в більшій мірі, ніж вони потім могли б легко задоволити їх у своєму скрутному становищі.

Ви побачите, що причину найбільш непоправних домашніх розрух часто треба шукати у високих школах або у добрих виховних закладах, які мають проте, надто загальний характер,— всюди, де керівництво людьми мало особливо штучний характер. Там ці явища спостерігаються в найнебезпечнішій формі.

Ви побачите, що домашня розруха особливо пошиrena серед учених, духовних осіб, адвокатів, одним словом, усяких людей, в яких у вихованні переважала штучність.

Ви, безперечно, помітите, що реальну підготовку для задоволення потреб простого життя всюди занедбано, оскільки дітей необережно або силоміць відривали від стану й професії їхніх батьків і примушували в гонитві за хлібом підноситись вище, ніж це робив їхній батько.

Але якщо ти, мій читачу, маеш сумнів у правдивості цього твердження і якщо тобі надто важко спокійно й поволі розібрatisя в ньому, то підій подивися списки тих, що перебувають у бюргерських госпіталях і сирітських будинках, та перевір, які громадяни там мають притулок і яких дітей туди приймають. Тоді ти, безперечно, швидко переконаєшся, скільки вірного в тому, що саме нехтування домашнім вихованням і віддалення дітей від могутнього виховного впливу домашньої обстанови й батьківської професії є одним з найголовніших джерел дедалі більших нещасть сім'ї. Всі методи виховання, які відтягають рядового громадянина далеко від важкої і вузької професії батька і від становища, що його займає батько, і які, на всякий випадок готують дітей більше до чогось іншого, а не для того, що найімовірніше їх чекає і що їм найближче,— які готують до війни, вченій кафедри, канцелярії, економіки, фінансів, аж до перукарської справи, одним словом, до чого завгодно, але не до вміння використати власний клапоть землі, де вони під старість тільки й можуть знайти певний притулок,— усі ці методи виховання помилкові, і тому є на мій погляд однією з найбільших небезпек нашого часу¹⁶.

Близкуча слава всіляких майстрів педагогічної справи дедалі більше посилюється, іхні фокуси так вражают і здаються такими прекрасними, що нікого не взяв би сумнів щодо їх досконалості, якби це близкуче виховання не давало поганих господарів, що своєю поведінкою примушують навіть найтерплячіших рабів моди звертати увагу на причини невдачі, якої завжди знають штучні методи виховання.

Щоб стати тим, чим вона повинна бути, людина повинна ще в дитинстві бути дитиною і займатися тим, що робить дитину щасливою.

Вона повинна, будучи дитиною, бути всім, чим вона може, але не більше цього, щоб не загубити в собі того, чим вона за своїм становищем і станом буде,— коли виросте.

Це, по-моєму, найперший принцип доброго виховання, і на це, хоч би яке становище в найширшому розумінні цього слова люди не займали, насамперед повинна бути звернена увага вихователя й батька, якщо вони мають на меті забезпечити дитині спокійне домашнє життя.

Виходячи з цього погляду, я, милі люди, не зважаючи на всіх мудреців нашого часу, поважаю просте виховання наших дідів. Ах, вони все робили так широко, так правильно, вони вдовольнялися сонячним світлом ясного дня, а ми просипаємо яскравий день і блукаємо з нашими дітьми в нічній темряві і йдемо за мандрівними вогниками, що спалахують на болоті, близьк яких отрує кожного, збитого ними з правдивого шляху.

Великий секрет виховання, який знали наші діди і яким вони, природно, послилювали небезпеку, створювану новими штучними способами, полягав у тому, що вони в усіх становищах прагнули якнайшвидше примусити дітей допомагати їм у домашньому господарстві¹⁶.

Ця кінцева мета незрівняно легше приводила їх до головного принципу, до правильного виховання людей, ніж це роблять наші нові теорії, які все більше створюють прірву між загальним характером виховання людей і найголовнішими особистими завданнямикоїної окремої людини.

І коли я звертаюсь до шановних решток старовини кращого періоду виховання, який знали наші діди, і придивляюся до людей, які своїм життям, своїм домашнім укладом і винятково розумною поведінкою в своєму громадському становищі і в своїй професії довели, що вони добре виховані, то ці люди завжди від усієї душі погоджуються з тим, що я тільки но сказав. А коли потім я починаю пильно досліджувати, що ж саме так добре підготувало їх до домашнього добропуту, то серед цих причин я ніколи не знаходжу керівництва, яке вони мали в академічні роки. Це й не система їх наукової освіти, це завжди — їх домашнє становище, умови життя, переконання і звичаї їхніх батьків і родичів, тобто знову й знову те, на що наша теперішня епоха не звертає ніякої уваги, вважаючи це за дрібниці. Ось, наприклад, один розумний батько родини мені каже: моїм щастям і щастям моого дому я завдячу слузі моого батька, який своєю суровістю примушував мене робити сотні й тисячі всяких справ у своєму домі. Без цього я б ними не займався, а тепер я ясно бачу, що саме завдяки їм я став тим, чим я є.

Другий сказав мені: мій батько виховав мене так, начебто мені довелося б самому придбати все те, що він залишив мені в спадщину. І потім життя довело мені, що якби він не вдався до цих запобіжних заходів, то, мабуть усе, що він мені залишив, пішло б прахом. Третій каже: мене примушували так втягтися в свою професію, в мое ремесло, наче голова моя і серце і всі мої п'ять почуттів не мали ніякого значення на божій землі крім того, щоб жити і вмерти в майстерні моого батька. І я тепер цілком визнаю, що становищем, яке я зайняв серед

людей за межами майстерні, я завдячу тому, що мене примусили невідступно провести в ній мою юність.

Ось на що майже завжди вказують найрозумніші люди, батьки найбільш щасливих родин, як на причину свого добропуту, а значить, це й є фундамент, на якому слід будувати виховання, що ставить собі таку ж мету. І якщо я далі стараюсь з'ясувати, чим пояснюється те, що найкращі господарі і найблагородніші люди звичайно сформувалися в умовах, які так суперечать характерові виховання нашого часу, то я приходжу до висновку, що більшість професій і способів існування, призначених людині, з природи своєї однакові; вони є такі, що коли їм віддавати повною мірою належне, то вони заповнюють людину майже цілком, заполоняють, так би мовити, її тіло і душу. Тим то майже для всіх станів вирішальним у вихованні дітей є тримання їх у шкільному і робочому приміщеннях.

А тим часом згідно з системою виховання нашого часу всюди, навпаки, намагаються вводити безконечно багато побічного і тримати мілих діток якомога довше на волі, тобто не привчати їх тяги життєву лямку, в яку, кінець - кінцем, ім все ж доведеться запрягтися.

Для того щоб хоч про людське око прикрити пустослів'я цього явного недогляду в найнасущніших потребах істинної людської мудрості, перевертають тепер південь і північ, щоб винайти ігри, які мають привернути увагу дітей до того, що ім хочуть викласти про схід і захід.

Але існує стара приказка, що коли хтонебудь надто вже зазирає в далечіні; то він легко може спікнутися поблизу. Діди наші гралися після роботи, і це, безперечно, було краще, ніж грatisя до роботи або перетворювати роботу в гру. Вони зовсім не знали всіх наших незлічених штучних способів розважати дітей. Вони просто давали ім ще змалечку різну роботу і цим вони природно без всяких штучних способів спрямовували їхню увагу на те, чого потім навчали. Той, хто повинен щодня робити багато й робити різні речі, той, безперечно, розвиває в собі увагу, а там, де увага розвинена на роботі, вона, звичайно, залишиться і під час навчання, і з неї легко буде скористатися.

Ми ж перевертаємо цей метод навиворіт і хочемо спрямувати увагу наших дітей на сторонні штучні речі; перш ніж батько й мати дадуть їхній голові лад домашньою роботою, спрямують їхню увагу на домашні речі і, таким чином, підготують до більш узагальненої штучної уваги, якої потребують дисципліни, що викладаються в школі.

Але, на мою думку, це все одно, як коли б ми надумалися запрягти коня позаду воза, тому що це смішно, і потім намагалися б замаскувати наш безглуздий вчинок і почали б пускати віз у рух з допомогою годинникового механізму. Це, звичайно, може мати успіх — нероби тільки те й люблять, як от всякі штучні жарти, вони охоче платять тим, хто виробляє

всякі курбети, як норовистий кінь. Але треба сказати, що ми, іншого складу люди, не повинні дивуватися, якщо такий віз не буде добре рухатися, а скоро й зовсім стане.

Справа в тому, що виховання, яке перетворює людей у машини і фігурантів, кінець - кінцем інчого доброго дати не може. В результаті всіх цих штучних способів впадає в очі, як день - день все більше зникає справжня домашня мудрість і як з людей, які в наші часи мають називу добре вихованих, виходить величезна кількість просто фігурантів.

Але, безперечно, що всілякі методи гри, які застосовує нова система виховання, прирікають наших дітей масами на злідженне життя таких фігурантів... Це — той спосіб життя, наслідки якого вже давно примусили б Європу відмовитися від своєї помилки, якби злий геній не вмовляв скрізь цих людей, що велика кількість дітей калічить іхню фігуру, отже забирає в них те, що вони найбільше цінують, а порівняно з цим бідні діти, безумовно, не мають ніякого значення*.

Людина, коли вона є фігурантом, перестає бути батьком і матір'ю і втрачає здатність додержуватися правильних принципів виховання, які придатні для її дому. І вона звичайно стає фігурантом, якщо дитинство її минуло під впливом вихователів і виховних методів, про зовнішні способи яких багато говорять у вищих колах.

Приємна простота є найкраще благословення,
Яке небо посилає нам.
Від кривих шляхів натовпу
Ти оберігаєш того, хто тебе любить,
Але не того, хто тебе вихваляє.

Але тут невистачає головного: простота без доброчесності й невинності — це просто мавпування. Справедлива поведінка батьків, їх невинність, їх любов, їх вірність у словах і на ділі, коротко кажучи, їх внутрішня домашня мудрість і доброчесність, є справжній фундамент справжньої простоти у вихованні дітей.

Той, хто зранку до пізнього вечора зайнятий своєю професією і, разом з благочестивою дружиною і привітними дітьми, радісно втішається плодами своєї ретельності, своєї доброчесності і своєї чесності, той не легко зіб'ється з дороги в істотних питаннях, що стосуються виховання дітей. А тому в усьому, що я кажу на цю тему, я постійно повертаюсь до одного: потрібні не заклади, які готують домашніх і шкільних учителів, а треба твердо прокладати шлях і додержуватися всього того, що робить жителів держави чесними людьми, розумними батьками родин і благополучними громадянами. На це повинен покладати свої надії правитель країни, якщо справа стосується справді доброго виховання в його державі.

* Це місце в Песталоцці викладено дуже туманно; ми подаємо точний переклад.— Ред.

Саме через це я і вважаю, що щастя Європи залежить не від розвитку галузей пізнання, які ми називаемо філософією і які в бідного народу рідко кому допомагають добитися свого права або шматка хліба. Для цього скорше треба, щоб монархи знову стали батьками в своєму домі і з щирим співчуттям розглядали неоднакові потреби своїх дітей як свою власну справу¹⁷.

Господи, коли ж, нарешті, ми позбудемось цієї жалюгідної звички все розв'язувати пустими словами й жертвувати добробутом народу заради всяких химер. У світі головне, щоб люди, які повинні щонебудь робити, привчалися дивитись на свої обов'язки як на свою власну справу.

Звичайно, загальна внутрішня мета кожного державного ладу, так само, як і всякого виховання, в тому, щоб людина протягом свого недовгочасного існування була добре забезпеченена. Проте, простолюдинові в країні мало що допомагає, якщо його князь не почуває, що це саме його особиста справа — добре забезпечити цю людину.

Чим ощадніше ведуть свої справи вест-індські планатори, тим краще вони утримують своїх рабів, і безперечно планатори взагалі годують і утримують своїх рабів так дбайливо і дають їм стільки життєвих благ, які їх підбадьорюють і заспокоюють, що простий європейський селянин в дуже багатьох місцевостях перебуває в незрівнянно гіршому стані, ніж ці люди*.

Але, звичайно, правдиво й те, що більший чи менший добробут і щастя цих рабів залежить від того, в якій мірі правильно оцінює їх господар свої власні вигоди.

Ти третиши від цього, добрий громадянине священної Римської імперії, чутливий до своєї свободи. Ти заперечуеш, хитрий французький юристе, ти чванишся, поміщику - дворянине, ти, що володієш селом, і ти починаеш трубити про те, як добре твоїм підлеглим, благородний представнику однієї з тисячі різновидностей чиновництва.

Але, милі люди, чутливі люди, ви занадто боягузливи. У кого все добро, у кого стіл і постіль побудовано на тому, щоб уміти правильно лічити, той звичайно легко і добре навчається цього всього.

Тим то доля вест-індських рабів помітно кращає, і їхній добробут, не зважаючи на тяжке виховання, до якого спричиняється їх назва, може викликати задоволення і заспокоєння. Як я вже сказав, їх становище значно краще від того, в якому в різних місцях Європи перебуває простий люд.

Правда, якби блиск монархів і чиновників і їхніх підлеглих всюди так само залежав від уміння правильно лічити, як від цього залежить добробут планаторів і рабовласників, якби монархи, чиновники і полчища їхніх філософських і нефілософських слуг

* Бажаючи якнайдешкульніше вдарити по експлуататорах селянства в Швейцарії і взагалі в Європі, Песталоцці доходить до ідеалізації вест-індських планаторів, узагальнюючи якийсь винятково рідкий випадок людського поводження з рабами.— Р.ед.

розглядали селян з такою ж розсудливістю, як це робить плантатор щодо своїх рабів, розглядали їх як товар, поганий стан якого безпосередньо позначається на іхній кишені,— то простий народ всюди був би забезпечений далеко краще, ніж він забезпечений тепер, і виховання громадян і селян за таких обставин, безперечно, швидко покращало б проти теперішнього. Але наші всесвітні мудреці мріють у хмарах, наші князі живуть на висотах, з яких вони не звертають уваги на явища простого життя, а тому й не можуть зважати на них.

Зате й народ, який тілом і душой іде за такими вождями, не звик, виховуючи своїх дітей, звертати увагу на іх внутрішні властивості, як купець звертає увагу на внутрішні властивості свого товару.

Якби це було так, то тоді всюди краще дбали б про зовнішні умови, в яких живе народ, для того, щоб його внутрішня якість не потерпіла, подібно до того, як усякий купець повинен поводитись з товаром, добрым чи поганим. І тоді виховання стало б на правильний шлях.

Але там, де цього немає, там народ гніє, і небагато тих, хто, красуючись серед купи, подібні, висловлюючись мовою Сходу, до могил, зовні прикрашених, але всередині яких вонюче падло.

З № 39. 26 вересня 1782 р.¹⁸.

На пояснення принципів і поглядів, викладених у № 37. Людина має насамперед потреби фізичні і чуттєві. Задоволення цих фізичних і чуттєвих потреб саме й дає дитині перший поштовх до її утворення в її земному існуванні. Це є перша основа її виховання, з цього починається розвиток її сил і здібностей.

Людська дитина більш залежна і безпорадна, ніж будьяка істота на землі. На грудях у матері і на руках у няньки сприймає вона перші враження моральності в невиразних відчуттях любові і вдячності, які в бідній людині виявляються завжди в найчистішій формі в усвідомленні своєї слабкості і своїх безназначних зліднів.

Завдяки цим чуттєвим і фізичним потребам у дитині поступово розвиваються її розумові і фізичні здібності.

Будучи голодна, вона простягає руку до хліба і йде до того місця, де стоїть молоко, вона привчається здобувати любов тих, від кого вона чекає допомоги, її очі допитливо вдивляються в твої очі, щоб довідатися, що ти замішляєш у своєму серці, за неї чи проти неї. Вона знає, якими звуками ти висловлюєш любов, радість, гнів, тому що ти їй потрібен і тому що вона повинна зважати на тебе через свої потреби.

Огже, її фізичні потреби є основою для розвитку її сил. Вони простим і прямим шляхом приводять її до подвійного фундаменту всякої справжньої і людської мудрості й добродетелі, а саме до вдячності й любові, які є основою всієї людської

моральності; вони приводять її до прагнення до хліба, тобто до праці, яка забезпечує людську моральність і добродетель на землі.

Примушуючи дитину спрямовувати увагу на задоволення своїх фізичних потреб, природа розвиває нахили, закладені в людині. Увага, яку людина приділяє в дорослому віці питанню, як себе прогодувати, є не що інше, як безпосереднє продовження того простого шляху, яким природа досконало веде розвиток всякої людини, кожної на своєму місці, відповідно до її становища і обставин її життя. І прогрес моральності у людини є не що інше, як поширення, дальший розвиток і усвідомлення почуттів любові і вдячності, які вона відчуває ще немовлям, коли вона задоволена, нагодована і коли її пестять.

Тим то всі мої думки про виховання людей зводяться до того, що треба старатися залишати дітей на цьому простому шляху і прагнути з допомогою праці й вдячності розвинути в них звички, звичай і навички, які потрібні кожному залежно від становища, яке він займає.

Але становища, які займають люди, такі різноманітні, що мені здається, що коли б усіх звірів на землі довелося виховувати кожного відповідно до його життя, то утворювалася б не більша різноманітність, ніж це спостерігається в людей.

Усе ж, якби звірі потребували виховання, як потребує його наша порода, то адже вовка й вівцю, лисицю й зайця не стали б посылати до однієї школи; червяків, що гризути землю, не стали б класти на спину орла, щоб він летів з ним до сонця. Ми не стали б давати слонам іжу, призначену для тигрів, іжу, призначену для слонів,—тиграм. Ми не стали б годувати горобців мурашиними яйцями, а солов'їв — зерном у полі, яке їдять горобці.

Тим часом виховання людей часто являє собою якусь мішанину з іжі для горобців і мурашиних яєць, з корму для слонів і з падла, яке жеруть тільки хижі звірі. Тим то добре було б, якби людина, хоч вона і є цар природи, придивлялась до того, як звірі виховують своїх малят. Було б добре, якби вона звернула увагу на те, що корова не вчить теля літати, що старий осел привчає свого сина бути терплячим і вдоволеним та перестерігає його від стрибків прудконогої серни, від мрій баского коня про овес, який їдять в його стайні більш благородні тварини. Людині добре було б запам'ятати собі, що всі тварини на землі привчають своїх малят до своєї іжі, і їй треба було б научитися робити так само і привчати своїх дітей до придатної для них іжі.

Правда, в людині є сили, які підносять її над тваринами, що вміють тільки шукати іжу. Та все ж щастя її життя полягає в тому, щоб теж знаходити іжу. І, на відміну від тварин, що бродять по полю, вона не забезпечена цим наперед і не пристосована до цього. В наслідок помилки і розбещеності вона може залишитись без хліба. Дитина, яка погано вихована, не спроможна застосувати свої нахили і сили для задоволення своїх потреб,

тим часом як худоба робить це, не потребуючи керівництва. Тим то весь успіх людського виховання залежить від того, щоб усяка дитина насамперед навчилася задовольняти свої зовнішній фізичні потреби. І нехай тебе не бентежить, чванлива людино, яка завжди забігає вперед, що твоє піклування про дітей спочатку має бути довгий час спрямоване на задоволення їх фізичних потреб. Дбай головним чином про це, поки ці потреби даються взнаки в першу чергу.

Природа немов оточила зовнішньою оболонкою вищі нахили людини. Якщо ти розіб'еш цю оболонку, перш ніж вона розкриється сама, то ти розкриеш недозрілу перлину і знищиш той скарб життя, який ти повинен був зберегти своїй дитині.

Мудрість і добродетесність є пізніша мета для більш зрілого віку, і обов'язки релігії — непридатна їжа для немовляти, а жертви в ім'я релігії — не іграшка для дітей.

Передчасний розвиток голови і серця знищує справжні сили людини. Це для твоїх дітей те саме, як коли б ти сам, спонукуваний передчасною пожадливістю, зірвав недостиглі плоди з твого найкращого дерева і з'їв їх. І так само не варто взагалі розвивати діяльність голови і серця в одному напрямі, який, кінець - кінцем, не дає задоволення людині, а тільки створює для неї труднощі і неспокій. І коли діти навколо мене з криком вимагають хліба і виростають злодіями, а я тим часом роблю алгебричні обчислення або з'ясовую загальні потреби держави, які будуть задоволені і без мене, або мрію про якінебудь вічні питання, то я тим самим нехтую першим обов'язком, який людина має щодо свого творця, громадянин щодо вітчизни, батько щодо дитини. Цей обов'язок цілком недвозначно велить людині бути дбайливим господарем і добре піклуватися про жінку й дитину. Але, правда, більшість людей за наших часів не самі винні в тому, що вони цього не роблять, бо добрими батьками і матерями взагалі стають ті люди, які замолоду були підготовлені до свого індивідуального становища і до того, щоб здобувати собі хліб. Тим то пильна увага до індивідуального становищаожної дитини є одним з перших і істотних правил виховання. Загальні принципи виховання, які мають на увазі не певну людину, а всю людську породу, легко призводять до помилки.

Людина взагалі дуже мало здатна охоплювати загальні широкі погляди, але зате вона дуже спритно і правильно охоплює окремі певні речі і до кінця заглибується в них. Ви швидше знайдете тисячі людей, здатних на основі спостережень над власними дітьми встановити правильні принципи виховання, ніж хоча б одну людину, яка, роздумуючи над людською природою і загальними людськими потребами, була б здатна в конкретному випадку виховати окрему дитину відповідно до її становища. Старики казали: ти такий і повинен зробити ось те й ось те і стати ось тим і ось тим, і твердо знали, чого вони хочуть, що вони спроможні робити і що повинно бути. І в цих вузьких рамках їхні діти звичайно були вдалі.

Ми замолоду кажемо: у людини найрізноманітніші можливості, дитина має бути підготовлена до всього, і ми мрійно маюємо собі картину людства, якого ми не знаємо, а тим часом не звертаємо уваги на хлопчика, що зветься Гансом, і хлопчина стає ні до чого не здатним, тому що ми, затуманені мріями про людство, забувавмо про Ганса, з якого розвинулася людина, яку ми хотіли виховати.

Істинні правила людського виховання повинні бути істинні не тільки самі по собі, але й стосовно до людей, які повинні будуть виконувати ці правила. У цьому розумінні принцип — будувати початковий розвиток людських сил на домашній праці — на диво правильний, тому що батько й мати, які є загалом єдиними вихователями людства і завжди повинні бути ними, приходять до цього принципу в силу безлічі різноманітних обставин свого домашнього побуту.

Але й незалежно від цього і незалежно від слабкості й обмеженості осіб, яким звичайно доручається виховання, міркування хлібного порядку і нахил до праці самі по собі є найнадійнішим фундаментом усякого доброго виховання. Затримувати увагу дитини, вправляти її загострювати в неї здатність до міркування, виховувати в її серці високі й благородні почуття — все це, я вважаю, є безперечно, найважливішим завданням виховання, а вправляння юнацької працьовитості на домашніх речах, безперечно, дуже придатне для досягнення цих трьох різних цілей.

Праця взагалі є найнадійніше вправляння уваги, бо не можна добре зробити роботу без пильної уваги, а різноманітність, що існує в домашніх роботах, які можуть виконувати діти, розвиває здатність одночасно зосереджувати увагу на кількох і при тому неоднакових речах.

Так само людина загалом буде найбільш правильно вправляти свої здатності до міркування, якщо її з раннього дитинства примушуватимуть виконувати різні роботи. Бо всяку роботу, всякую справу доводиться робити при таких умовах і обставинах, при яких відсутність правильної здатності до міркування звичайно відразу й безперервно впадає в очі.

У розумінні загального облагороджуючого впливу і виховання всяких домашніх і громадянських добродетей звичка до дитячої слухняності, до послужливості батькам, родичам і домочадцям настільки найразючіше досягається вправлянням з раннього дитинства в домашній праці, участю в домашніх справах, що я не думаю, щоб можна було замінити цей спосіб виховання дітей якимнебудь іншим способом пізнання.

Взагалі штучне виховання, виховання по книгах, ні в якій мірі не замінює собою домашньої освіти. Найкраще оповідання, найзворушливіший малюнок у книзі є для дитини нереальний образ, позбавлений всякого зв'язку, всякої погодженості і внутрішньої правди. Але те, що відбувається в неї в кімнаті перед очима, це, зрозуміло, зв'язане в її голові з тисячами подібних же образів з тієї ж галузі, які вона бачила раніше.

Це має для дитини властивість внутрішньої переконливості. Тим то єдиння з домочадцями й сусідами надзвичайно легко може підготувати до правильного розуміння людей і виробити спостережливість, вільну від необачності, тим часом як з допомогою книг і штучних методів навчання досягти цього надзвичайно важко.

Та як легко ви, люди, спрямовуєте спостережливість ваших дітей у хибний бік!

Всяка людська філософія є результат правильного досвіду, а його дає тільки тверда, непохитна, неспонтанічна спостережливість.

Адже така різноманітна шкода, заподіювана тим, що початкове виховання людських сил відбувається з допомогою чисто словесного навчання, а не з допомогою домашньої праці¹⁹.

Не слід вічно давати засліплювати себе пустими мріями, треба твердо триматися кінцевої мети всякого людського навчання. Такою є розуміння і вміння, які задовольняли б людину в тому становищі, яке вона займає. Треба серйозно з'ясувати собі, що є істотним у наших професіях, у нашому призначенні, в тому місці, яке ми займаємо, бо для нашого щастя і спокою треба, щоб ми могли виконати зв'язані з цим обов'язки.

Як часто виявляється непереборне терпіння в повільному монотонному кругінні колеса, як часто вносить спокій у наші domи пильна увага до всіляких дрібниць. І як часто буває, що балетні стрибки і польоти геніальної фантазії, до яких ми привчаємо наших дітей, руйнують усікий домашній спокій і щастя. А тим часом ми продовжуємо мріяти і з кожним днем все більше забуваємо привчати наших дітей уважніше придивлятись до всього, що вони роблять, не виховуємо в них того непереборного терпіння до всього, що повинне бути, не привчаємо їх до сурового порядку, який становить щастя їхнього життя.

Людина так мало призначена для балачок і їй так багато треба хліба, якого вона не може знайти, не працюючи. Через це незрозуміло, чому з такою стараниністю привчають до першого і так дивно нехтують другим.

Матеріальний добробут людини ґрунтуються не на сліпому щасті, а на вихованні, яке привчає її мудро жити в своєму колі, і ця мудрість людини, яка забезпечує її онукам певний шматок хліба, є мирний результат життевого досвіду і прищепленого усвідомлення обов'язку виконувати все, що сприяє домашньому добробутові людини. Ця здатність, однаково потрібна всім людям, хоч яке б становище вони займали, знов таки легко і природно утворюється, якщо дитина з раннього дитинства привчається до роботи, що забезпечує хліб її дому. Так з дітей сформуються люди, які потім у старості почувають себе на місці всюди, куди б їх не поставили. Тим часом хлопчики, яких навчали тільки слів, у зрілому віці звичайно не починають ніде себе добре. Ах, надмірний розвиток їх судження, нещасне спрямування їхніх знань на загальні принципи, ще до

того як у них склався свій власний досвід, усе це рівнозначне тому, як коли б квочка сиділа, не маючи під собою яєць.

Хто багато працює і багато збагнув досвідом і в наслідок цього приходить до загальних правил і принципів у тих галузях, з якими він найбільше має справу, той буде впевненіше йти своїм шляхом, здобуде від життя те, що йому потрібне, там і тоді, коли йому буде потрібно, і зуміє в часі потреби застосувати. У нього протягом його життя все потрібне буде завжди і всюди під рукою, і він зуміє це застосувати, коли до цього буде потреба. Коли ж той, хто рано дозволяє заповнити собі голову загальними правилами і принципами, що являють собою результат досвіду, якого в нього немає, і життєвих шляхів, зовсім не подібних до його власних, побажає все ж застосувати ці принципи, хоч би вони й були абстраговані з тверджень, яких він не знає, у такої людини її життєва мудрість буде подібна до забавного дитячого базікания міських хлопчиків, які, зустрівши під час прогулянки селян, що везуть солому, говорять про їхні прекрасні вози з сіном.

Загальні правила, коли в людини голова ще не підготовлена до спостереження окремих явищ, до вилучення родових ознак, до вивчення деталей, до того, щоб підмічати зворотний бік медалі кожної речі, завжди тільки відтягають людину від справжнього почуття правди і від усякої основи справжнього філософського пізнання.

Навчися твого ремесла і потім, коли ти його знатимеш, ти можеш і говорити про нього. Так говорили діди. Ми ж навчаемо наших дітей віщувати, перше ніж вони навчаться читати по складах, базікати, перше ніж вони почали працювати, вгадувати, перше ніж вони вимірюють. Правда, це цікаво, коли вони показують своє вміння, але прикро, коли в старості їм доводиться голодувати через ці хлопчаці приемності.

У житті простих людей, в нижчих станах все йде ще, хвалити бога, по - старому: в ремісників і в усіх професій, де платять тільки за роботу, а не за балачки і за фігурантство, там і тепер ще хлопчики навчаються говорити про ремесло тільки тоді, коли вони його вже знають. Якби хлопчик почав під час навчання міркувати, замість того щоб працювати, то майстер і підмайстри дали б йому аршином по пальцях і по спині й довели б, що навчиться розуміти ремесло він повинен через працю, а не балачками.

І справді старий майстер і підмайстри мають рацію в усіх галузях людського життя: досягнення благодійної корисної істини, що становить щастя людини в задоволенні її найголовніших потреб і виховує в ній чистоту домашніх звичаїв, розвивається у всіх людей завдяки роботі за молодого віку.

Я, правда, знаю, що домашня праця в очах нашого віку — річ надто презренна, щоб на ній можна було будувати поліпшене виховання громадян. У нашій школі хлопчикам прищеплюють високі поняття про призначення людини, про права громадянина, про любов до вітчизни тощо.

*Parturunt montes, nascitur mus.**

Яке значення має це все в устах хлопчика і в нашому віці і при загибелі (розрусі) нашого домашнього побуту?

Учи свого хлопця слухатися матері й батька, працювати, глядіти своєї справи, покладатися на бога і смиренно жити, і ти створиш з нього громадянина, який робитиме те, про що наші хлопчики тепер тільки говорять, матимеш мудреця, який буде щасливий, додержуючись найважливіших істин, батька родини, який годуватиме своїх дітей і забезпечуватиме їм спокій, тим часом, як наші сучасні балакуни замість задоволення всіх п'яти почуттів у своїх дітей здатні тільки дати поживу їхнім ушам. І цим ти не пошкодиш навіть і успіхам словесних знань нашого віку, тому що люди, в яких основи знань закладені таким способом, матимуть успіх у всякій справі, яку вони оберуть.

З № 40. З жовтня 1782 р.

ПРОДОВЖЕННЯ ПОПЕРЕДНЬОГО.

Задоволене і зрівноважене ставлення до життя, бадьорість, вільна від суетних бажань, радісне перебування в рамках свого стану, помірність у пристрастях, які збивають з пантелеїку людину і роблять її нещасною,— все це найкраще і найнадійніше розвивається в людини, якщо її змалку привчити тішитись з домашніх радощів, шукати й знаходити свою велич, добродетель, мудрість і щастя у виконанні домашніх обов'язків.

Здоровий розум, що так потрібний людині у всякому становищі і за всяких обставин, найпростіше і найнадійніше розвивається та набуває найбільшої точності й доцільноті, якщо розвиток його проходить відповідно до потреб домашньої обстанови, бо таким способом здоровий розум спрямовується на практично потрібне, безпосередньо близьке, необхідне і корисне²⁰.

Ніде, буквально ніде, на божій землі простий, концентрований розум, що засвоює кожну дрібницю, нічого не залишає незакінченим, і спокійна рівна витриманість під час виконання необхідної роботи не забезпечуються і не виробляються так добре, як під впливом сімейних принципів і всього домашнього порядку. В такій самій мірі це відноситься до терпимості в стосунках з навколошніми людьми і вміння використати й спрямувати їх до потрібної для них мети, не зважаючи на всі їхні помилки і на всякі перешкоди на шляху. Те саме треба сказати і про вироблення твердості людського характеру і тієї єдності, яка його визначає і робить придатним. Тим то серед людей, які мають успіх у своїй діяльності, рідко хто замолоду здобув штучне виховання. Ми бачимо, що навіть у науках, до яких

* Мучаться в пологах гори, народжується миша.— Ред.

здавалося б, домашня обстанова найменше готує людину, най-видатніші люди виходять з будинків або, так би мовити, ви-лазять з трущоб, де освіта найменше мала штучний характер. У всіх наукових спеціальностях відзначаються люди, які замо-лоду дістали підготовку цілком відповідну до своєї домашньої обстанови, і, тільки вже зміцнівші тілом і розумом, кинулися в науку.

Людина, хоч би що вона робила, повинна бути здорована фі-зично й духовно, якщо тільки вона хоче стати справді цінною в будьякій галузі. Вона повинна бути здорована тілом і душою, хоч би що вона робила, якщо вона не хоче стати нещасною і не хоче наражатися на небезпеку, яку створює боротьба з без-ліччю часто непереборних перешкод, що заважають успіхові знань у її стані, в її професії і в її улюблених заняттях. Навчання людини домашньої мудрості завжди буде першою основою її морального і розумового здоров'я, а значить, і основою всього того доброго, що з нею може статися завдяки зберіганню цього подвійного здоров'я, і, навпаки, недостатнє навчання людини домашньої мудрості завжди буде першою й основною причиною всіх нещасти і бідувань, які можуть спіткати людину в наслідок загальної розхитаності її фізичного і розумового здоров'я.

Та хіба я помилюсь, якщо скажу, що брак домашньої муд-рості, брак здорового розуму, радості серця, скромного добро-буту, спокійного затишку, погодженості наших звичаїв з нашим становищем і наших сил з нашими бажаннями, одним словом, наявність усіх ознак розкладу наших найблагородніших нахи-лів і найпотрібніших нам сил*, або, інакше кажучи, брак вну-трішньої погодженості між фізичним і душевним здоров'ям — що це є характеристика ознака сучасної освіти і головна причина, яка перешкоджає як успіхові вищих добродетелей, потрібних для домашнього миру нашого покоління, так і в неменшій мірі успіхові наших наукових пізнань? Чи помилуюся я, коли скажу, що стан учених змішаний з брудом через те, що вся ця рать не має домашніх добродетелей і домашнього виховання, фізичної сили, не має коштів, нездатна до заробітку, одним словом, не має навичок і досвіду в усьому тому, що робить людину придатною в цьому світі. Хіба успіхи знань за наших часів не утруднюються тим, що наші люди науки не привчені до порядку, не мають терпіння, позбавлені стійкості, не знають, як економно жити, і тому часто потрапляють у такі утруд-нення і так заплутуються, що ім доводиться переривати свою наукову роботу й ставати жалюгідними поденниками? Хіба розвиток мистецтва не утруднюється тим, що наші художники, не будучи привчені господарювати, змушені потім через свою безладність жертвувати своєю волею? Ах, і загальнопоширене легковажне життя людей з науковою освітою в іхні студентські

* Das Dasein aller Zeichen der Zerstörung unserer edelsten Anlagen und unserer uns notwendigsten Kräften (орфографія Песталоцці; цитовано за ювілейним ви-данням, т. VIII, стор. 249). — Ред.

роки, і відсутність гнучкості в молоді, з якої, не зважаючи на те, що дедалі гостріше відчувається брак ловців людей, виходять лініє ловці слів,— усе це безконечно більше перешкоджає сприяжній мудрості життя, ніж це звичайно думають.

Той, хто замолоду не ловив метеликів власними руками і не бігав по горах та долинах, шукаючи різних трав, той, не зважаючи на найпосидючішу роботу за бюрком, не піде далеко в своїй спеціальності і, не зважаючи на всю свою працю, робитиме помилки і матиме хиби, яких у нього не було б, якби він замолоду нехитро і природно вправляв усі свої члени і якби його привчили до спритності, до діловитості. Що таке юрист, який поринув у порох своїх паперів, позбавлений молодого інтересу до домашнього щастя і домашніх радощів, який не розуміє головних потреб життя і того, що найбільше заспокоює народ? Кожне перо в суді, яке тримають людські руки, що не застрахували себе від небезпеки своєї професії, є прокляттям для людства. А застрахувати себе можна тільки призвичаюванням з ранніх років до чистої добродетельної мудрості, яка зростає лише в обстанові домашнього піклування. І священник, який не відчув основних понять свого релігійного вчення під піклуванням благочестивої, богобоязливої матері, глибше від у своїй академічні роки, в 99 випадках з 100 буде своєю релігійною проповіддю відштовхувати нехитрих бідних людей, щасливих у своїй простоті. Він буде пастирем, якого не слухатимуться його вівці, бо вони не розумітимуть його.

І так у всіх станах, навіть воїн, якого це, здавалося б, найменше стосується, навіть він менше задовольняє основні вимоги свого стану, якщо він не пройшов довгочасної школи дитячої слухняності і не засвоїв тієї легкої гнучкості, яку дає домашнє життя.

У всіх галузях людських знань і в усіх професіях брак домашньої мудрості не можна замінити якимнебудь науковим посібником.

Домашня мудрість відіграє в освіті людини таку саму роль, як стовбур у дереві: до нього повинні бути прищеплені всі паростки людських знань, наук і життєвих призначень. Але там, де сам цей стовбур слабкий і відмирає, там відмирають і прищеплені паростки, і в'януть молоді пагони.

А тепер зведи свої очі, наша епоха, глянь на загальне в'янення квітів науки, які не дають плодів, бо їхній стовбур згнив; глянь на знання, якими направо й наліво засліплюють народ, що дивується лише з зовнішнього вигляду речей,— знання, позбавлені всіх основ домашньої мудрості і домашньої добродетелності.

Зведи свої очі, наша епоха, і виступай сама проти себе: твоє знання не заспокоює народ, твої вчені позіхають з нудьги й сумно схиляють голови від турбот, вічна іпохондрія всюди гасить іскри надії, яку молоді роки обіцяли цьому народові. Понхмуро настроєні, остогидлі самі собі, невдоволені з своєї про-

фесії і зного стану, бездіяльні і некорисні тисячі цього народу ледве животіють, тому що замолоду вони не знали скромних домашніх радошів і не дістали домашнього виховання, яке привчає задовольнятися малим.

Починаючи з тих, що полчищами потопають в академічних болотах, і кінчаючи мрійником, який в обіймах пані Варранс* утратив свідомість обов'язку, потрібну для правильного життя і для домашнього побуту, і тим самим поклав початок стражданням свого життя, кінчаючи Руссо, цією, за своїми нахилами, такою благородною і великою, але в наслідок відсутності всякого домашнього виховання такою глибоко приниженою і розбитою, скривджену, незадоволеною в найвеличніші моменти свого життя, так невимовно глибоко страждаючу людину,— історія людства всюди голосно заявляє: „Хто замолоду не виховувався в порядній домашній обстановці, хто не дістав від батьків доброї підготовки до своєї професії, що дає йому хліб, той опиниться в поганому становищі в цьому бідному світі, не зважаючи на всі свої добре нахили“.

Це настільки правдиве і настільки загальновизнане, що підтверджується навіть приказками як незаперечна думка народу.

Коли наші діди хотіли обвинуватити людину в тому, що в неї зовсім немає вміння розумно поводитися, що в неї голова і серце не дістали виховання, яке відповідало б її найважливішим потребам, вони казали: „Він не знає, звідки береться хліб“. І ось саме таке незнання, звідки береться хліб, і є основною помилкою виховання нашого часу, яку я засуджу.

Яка користь людині від усього її знання, якщо вона не знає, звідки береться хліб?

Найважливіше призначення чоловіка, для якого господь створив жінку, полягає в тому, щоб уміти влаштовувати свое домашнє становище, вміти утримувати себе і своїх близьких відповідно до свого стану, не залежачи від чужої ласки і не знаючи ні горя, ні страждань.

А тим часом вчасне виховання веде наших дітей все далі від простої підготовки до цього головного їх призначення, не зважаючи на те, що речі харчування є перші речі здорового людського знання. Найголовніша мета, на яку повинні бути спрямовані сили батька родини, зрозуміло, полягає в забезпеченні й збільшенні джерел для прохарчування своєї родини, і справжня мудрість, що виявляється в цьому, найприродніші приводить до поширення освіти серед міського стану, до все більшого посилення зв'язків і взаємної залежності між людьми, а це найпростіше і найвірніше розвиває той дух гуманності (людяності) і любові, який становить честь нашого покоління.

Тим часом модна премудрість нашого часу²¹ всюди усуває дух розумного господарювання і з кожним днем все бльше відтягує нас від нашого покликання, спокушаючи нас на різне

* У Варранс дуже довго жив Руссо.—Ред.

духовне і світське шахрайство. Ця модна премудрість і народна освіта нашого часу зробили городян монархії захопленими прихильниками анархічних принципів, а громадян у республіках спонукають славословити монархічну владу. Ця модна премудрість нашого часу, яка губить доми дворян рискованими комерційними операціями, а доми купців тим, що виховує їхніх дітей як знатних дворян,— ця модна премудрість нашого часу, позбавлена домовитості, мужньої сили, внутрішньої людяності і любові, всюди тільки виїздить на жалюгідних словах, всюди тільки заплутує народ, відбираючи в нього цінні наслоди. Граючи словами і займаючись пустим базіканням, вона відбирає в людства його справжні права. Це вона робить чиновника над міру корисливим, обмеженим, неблагородним, нездатним до батьківського піклування. Це вона знищує в громадянині почуття дитячої прихильності і або робить його байдужим до вітчизни, або перетворює його в неробу - демагога, який відплачую не вдячністю батькам вітчизни і, зловтішно ображаючи їх, робить їх жорстокими щодо нижчих громадян, навіть щодо тих, хто є невинним і обдуреним. Це вона перетворює добробут нації в гру партій, сутинки яких завжди закінчуються зруйнуванням загального громадянського добробуту.

Ця модна премудрість нашого часу вчить нас чого завгодно, тільки не того, що дає нам праведний хліб і гарантує спокійний домашній добробут. Ця модна премудрість учити нас гордо зневажати скромний заробіток і в той же час шалено розкидатися грішми. Тому ми вдаємося до підлоти, наклепів, лестимо, буваємо настирливими і плаzuємо, одним словом, ми крадемо і жебракуємо, намагаємося украсти хліб, якого ми не навчилися заробляти. І все це тільки губить нас, бо там, де зникає справжня домовитість, там ніяке підлещування і злодійство кінець - кінем не допоможуть.

Бідний вік! Як низько пали батьки родини, яким доводиться вести життя комедіантів.

Грайте добре вашу роль, панове, але постарайтесь, перш ніж закінчиться гра, забезпечити ваших дітей, бо ви виховуєте їх так, що самі вони себе забезпечити не можуть, і я від широго серця бажаю вам, щоб ви встигли завести їх під дах раніше, ніж почнеться дощ.

Я готовий охоче визнати, що коли вже ви такі, то не доводиться заперечувати проти вашого способу дій, крім одного, що вам слід би було стати іншими. Та коли ви такі, ви вже не можете поводитись інакше, як не можете й стати іншими і мені самому було б шкода, якби вам при таких обставинах не вдалося якомога щасливіше вийти з гри. Тільки дозвольте мені висловити таку проосьбу. Якщо вам пощастиТЬ і ваші діти виграють в лотереї, в якій ви взяли для них квитки, то будьте потім милосердні до ваших сучасників і до вашого потомства та признайтесь, як вас мучив сердечний страх, поганий настрій і ті утруднення, яких ви зазнавали, а також признайтесь, як вам

доводилося підлещуватись і пристосовуватися, поки не закінчилася гра. Адже ви тоді можете це зробити вже без усякої школи для себе. Я не вимагаю, щоб ви це зробили раніше: я надто добре знаю, хто ви такі, щоб допустити подання вам таких вимог.

Бідна наша епоха, як глибоко ти занепадеш, перш ніж закінчиться гра цього бездомного життя* в нашему добре вихованому світі! Ця гра набере ще більших розмірів, і вона матиме такий же великий успіх і викличе таке ж сліпє мавляче наслідування, як і та школа, яка була створена у Верней**.

„Я теж атеїст“. Так сказав один дурень, який закінчив цю саму школу, на вухо неввічливому бібліотекареві, що не звертав на нього уваги. А один чиновник, який теж закінчив цю школу, коли в його присутності один з керівників країни говорив про бога і релігію, вигукнув: „Я не можу зрозуміти, при чому тут бог і релігія“. Цим він хотів звернути на себе увагу філософа, який був тут. Батьківщина цього чиновника, цілком імовірно, зрозуміє, яке значення мали бог і релігія в колі правителів країни.

Алеж і наші добре виховані люди не можуть зрозуміти, який вплив має сурова, систематична, проста робота заради хліба насущного в розумінні наближення до справжньої людської мудрості і доброочесності. Зате після їхньої смерті їх діти цілком зрозуміють це.

* Das Spiel des unhäuslichen Lebens (ювілейне видання, т. VIII, стор. 299).

** Натяк на Вольтера.—Ред.

„ЛІНГАРД І ГЕРТРУДА“

(КНИГА ДЛЯ НАРОДУ)

„Якби потрібні були тільки праця й заробіток, щоб зробити бідних щасливими, то допомогти їм було б нетрудно; але справа не в самому тільки цьому. Як у багатих, так і в бідних серце повинне бути спокійне, щоб вони були щасливі“.

„Лінгарт і Гертруда“, т. I, розділ 13

ЧАСТИНА ПЕРША¹.

1781.

ПЕРЕДМОВА.

Читачу!

Ці сторінки є історичною основою* однієї спроби сказати народові кілька важливих для нього істин у такій формі, щоб вони дійшли до його розуму і серця.

Я прагнув покласти в основу як цієї історії, так і повчання, що йде за нею, якомога старанніше наслідування природи і простий виклад того, що вже скрізь існує.

Розповідаючи тут про речі, які я сам бачив і чув на шляху моого діяльного життя, я навіть остерігався приєднувати мою власну думку до того, що я бачив і чув, тобто до того, що народ сам почуває, говорить, зазнає, про що він міркує і в що вірить.

І ось буде видно: якщо мій досвід правдивий, якщо я передаю його так, як сам здобув і як хотів би передати іншим, то він знайде відгук у тих, хто щодня на власні очі бачить ті речі, про які я розповідаю. Якщо ж мій досвід неправдивий, якщо це тільки плід моєї уяви, химерна особиста думка, то він, подібно до деяких недільних проповідей, зникне в понеділок.

Не буду далі докладно говорити, наведу тільки два уривки, які вдало висвітлюють мої думки про спосіб мудрого виховання народу.

Перший уривок узято з книги нашого праведного Лютера, перо якого в кожному рядку дише людяністю, знанням і повчанням народу².

У цьому уривку говориться ось що:

„Святе письмо таке корисне для нас тому, що воно не тільки шумить про великі діла святих отців, але наводить нам також їх найпростіші слова, розкриваючи цим глибину іхнього серця“**.

Другий уривок належить єврейському рабинові і, за латинським текстом, звучить так:

* Песталоцці називає цей роман „основою“ другої своєї праці повчального характеру — „Крістоф і Ельза“ (1782). — Ред.

** Цитата з Лютера не точна.— Ред.

„Серед язичницьких народів, що жили навколо уделу Авраама, були сповнені мудрості люди, які не мали собі рівних на всій землі; вони казали: „Ходімо до королів і до тих, кого вони ставлять при владі, і навчимо їх, як зробити щасливими народи на землі”.

І мудреці пішли і навчилися мови королів і їх правителів і заговорили з королями і їх правителями їхньою мовою.

Королі і правителі хвалили мудреців, давали їм золото, шовк і пащоші, але до народів *ставилися так само, як і раніше*. І мудреці осліпли від золота, шовків і пащошів і вже більше не бачили, що королі і їхні правителі нерозумно поводяться з народами, які живуть на землі.

Але одна людина з нашого народу вилаяла язичницьких мудреців, вона подавала руку жебракові край дороги, запрошуvalа дитину злодія, грішника й вигнанця до своєї хатини, вітала збирачів мита, ратників і самаритян, як братів, що належали до її ж племени.

І її вчинки, бідність і вперта любов до всіх людей завоювали її серце народу, який повірив їй, як своєму батькові. Коли людина з Ізраїля побачила, що народ вірить їй, як своєму батькові, вона почала пояснювати народові, в чому полягає його справжнє благо; і народ почув її голос, а князі почули голос народу**.

Ось місце з писання рабина, до якого я не додам жодного слова.

А тепер, любі сторінки, перед тим, як ви підете з моєї тихої оселі в ті місця, де виуть вітри і лютують бурі, в ті місця, де немає миру, ще одне слово, любі сторінки. Нехай вони убереже вас від лютих бур!

Я не беру участі в суперечках людей у зв'язку з різницею їхніх поглядів, але те, що вони роблять скромно і чесно, віддано і широко, що може породити любов до бoga і любов до близького в їхніх серцях, а щастя і благословення в їхніх домуах,—це, здається мені, безперечно закладене в наших серцях у всіх нас і для всіх нас.

Автор.

25 лютого 1781 р.

1. НАЙДОБРІША ЛЮДИНА, ЯКА, ПРОТЕ, РОБИТЬ У ВЕЛИКІЙ МІРІ НЕЩАСЛИВИМИ ДРУЖИНУ І ДІТЕЙ.

У Бонналі живе муляр **. Він зветься Лінгард, а дружина Гертруда. Він має семеро дітей і добрий заробіток. Але лихо в тому, що він часто піддається спокусі в трактирі. Коли він потрапляє туди, він поводиться як божевільний. А в селі є хитрі спритні парубки, які тільки з того ѹ живуть, що підстерігають чесних простаків і при всякий зручній нагоді виманюють у них гроши. Ці пройдисвіти знали доброго Лінгарда і, випиваючи з

* Уривок цілком належить Песталоці. Про це він сам пише Ізелінові.—Р. од.

** Я новинец заявлю, що в цій історії виведено старого шановного жителя Боннали.—Л. (Як тут, так і в усьому романі примітки, підписані буквою „Л.“, належать самому Песталоці.)

ним, часто вмовляли його й грati, викрадаючи в кього таким способом зароблені в потi лица грошi. Ale щоразу, коли нещастя з ним траплялося ввечерi, Лiнгард гiрко розкаювався вранцi; коли вiн бачив, що з його вини Гертруда i дiти залишаються без хлiба, тяжко ставало в нього на серцi, i вiн тремтiв, плакав, спускав очi i ховав свої сльози.

Гертруда — краща жiнка на селi, ale iЇ i її квiтучим дiтям загрожувала небезпека втратити батька i хатинu, бути розлученими, вигнаними з рiдної хати i опинитися в найтяжчих злиднях тiльки через те, що Лiнгард не мiг перестати пиячити.

Гертруда бачила близьку небезпеку i глибоко страждала. Чи то збирала вона траву на луках, чи то приносila сiно з сiнника, чи розливала молоко в чистi глечики, ах, завжди, завжди її переслiдуvala думка, що незабаром у неї заберуть i луки, i сiнник, i навiть хатинu; а коли дiти оточували її i тиснулися до її колiн, туга ще дужче охоплювала її, i сльози текли по її щоках.

Досi її удавалося приховувати вiд дiтей цi сльози, ale в середу, перед великом днем, коли чоловiк особливо довго не повертається додому, Гертруда впала в розпач, i дiти помiтили, що вона плаче. „Ох, матiнко, — вигукнули вони, — ти плачеш“, — i щильнiше притулились до її колiн. Страх i турбота були помiтнi в кожному iхньому русi. Стало чути склинування, глибоке здивування i переляк вiдбивалися на обличчях, сльози бризнули з очей, i навiть немовля на руках Гертруди виявляло не-знайоме йому доти почуття страждання. Перший вияв турботи i страху на його обличчi, його застиглий погляд, очi, якi вперше дивилися на матiр без усмiшки, пильно i з страхом, — усе це остаточно зломило мужнiсть Гертруди.

Нарiкання її перейшли в лемент, всi дiти, навiть немовля, плакали разом з матiр'ю; це був жахливий, скорботний зойк, i в цю мить Лiнгард з'явився на порозi.

Гертруда лежала на лiжку обличчям вниз; вона не чула, як вiдчинилися дверi, i не бачила, як увiйшов батько. Дiти теж не помiтили його — вони бачили тiльки плачущу матiр, чiплялись за її руки, шию i плаття. У такому станi застав їх Лiнгард.

Господь на небi бачить сльози нещасних i кладе край iхньому смутку³.

Гертруда в сльозах своїх знайшла милосердя боже. Це милосердя привело Лiнгарда до цього видовища, яке зворушило його душу, весь вiн тремтiв. Як смерть блiдий, вiн ледве про-казав: „Господи, Ісусе, що це?“

Тодi тiльки мати i дiти побачили його, i вибух розпачу стих. „О, матiнко, батько прийшов“, — вигукнули дiти в один голос; навiть немовля перестало плакати.

Подiбно до того, як ховається в лiсi бурхливий потiк, по-дiбно до того, як раптом спадає все поглинаюче полум'я, так завмер дикий розпач i перейшов у тиху скорботу.

Гертруда любила Лiнгарда, i його присутнiсть була її утiхою

навіть у найтяжчі хвилини. Лінгард теж заспокоївся після першого гострого страху.

— Що сталося, Гертрудо, — сказав він, — чим пояснити той жахливий стан, у якому я тебе застав?

— Любой мій, — відповідала Гертруда, — чорна журба стискає мої груди, а коли тебе немає — журба моя ще глибша.

— Гертрудо, — сказав Лінгард, — я знаю, чого ти плачеш. О, я нещасний!

Тоді Гертруда вивела дітей. Лінгард упав обличчям до неї на коліна і не міг більше говорити.

Гертруда теж мовчала, з тихим сумом притулилась до свого чоловіка, який плакав і ридав на її колінах.

Тим часом Гертруда зібрала всі свої сили, всю свою мужність і почала вмовляти його, щоб він не віддавав більше дітей горю і злідням.

Гертруда була побожна, вірила в бога і, перш ніж заговорити, вона помолилася за чоловіка і за дітей, ій стало легше і веселіше, і вона сказала:

— Лінгарде, вір у ласку божу, зberи всю свою мужність і старайся повестися так, як треба.

— О, Гертрудо, Гертрудо, — вигукнув Лінгард, і слози полилися у нього з очей.

— Любой мій, будь мужнім, — сказала Гуртруда, — і вір у твоого небесного отця, тоді все буде гаразд. Серце мое розривається від того, що ти плачеш через мене. Любой, я охоче приховала б від тебе свою журбу, ти знаєш, коли я з тобою, я ладна задовольнятися самим хлібом і водою, і я з радістю працюю вночі для тебе і для дітей.

Але, любий мій, я не була б матір'ю моїх дітей і вірною тобі дружиною, якби я приховала від тебе мої побоювання, що колинебудь мені доведеться розлучитися з тобою і з цими маляртами. Дорогий мій, наші діти покищо словнені до нас любові і вдячності, але, Лінгарде, якщо ми не будемо про них піклуватися, то їхня любов, їхнє добре, сердечне ставлення, на якому я будує все, повинні будуть зникнути. І тоді — подумай, любий, як тобі буде, якщо твій Ніклас залишиться без житла і змушені буде піти в наймити, — Ніклас, який тепер уже так любить говорити про свободу і про власне вогнище. Лінгарде, якщо він і всі наші діти, ставши бідняками з нашої вини, не будуть більше, як тепер, відчувати до нас вдячності, а будуть тільки плакати через нас, своїх батьків, невже ти зможеш жити, Лінгарде, і бачити, як твій Ніклас, твій Йонас, твоя Лізелі (Ліза) і твоя Аннелі (Анна), вигнані з рідної хатини, змушені будуть шукати притулку в чужих людей? Я вмерла б, якби мені судилося це побачити*.

* Це лістється в Швейцарії, і герой історії — швейцарці. Тим то зберігаємо швейцарські імена і навіть швейцарські провінціальні слова, як от слово *ver-schleppe*, яке означає, що людину силоміць і з презирством женуть з місця на місце. — ІІ.

Так говорила Гертруда, і сльози текли по її обличчю.
Лінгард теж ридав.

— Шо мені робити? Ох, я нещасний. Я ще гірший, ніж ти
гадаєш, о Гертрудо.

Він замовк і ломив руки в розплачі.

— Любий, вір у милосердя боже, дорогий мій. Хоч би що
там, скажи, що трапилось з тобою, ми обміркуємо, як зара-
дити лихові.

2. ЖІНКА, ЯКА ПРИЙМАЄ РІШЕННЯ, ВИКОНУЄ ЇХ І ЗНА- ХОДИТЬ ЛЮДИНУ З БАТЬКІВСЬКИМ СЕРЦЕМ.

— О Гертрудо, серце мое розривається, але мені доведеться
посилити твоє горе, я мушу відкрити тобі мою ганьбу. Я за-
боргував Гуммелю, фогтові* (староста)⁴, тридцять гульденів,
а він не людина, а звір у ставленні до тих, хто йому винен.
Ах, краще б я ніколи в житті його не бачив. Коли я не ходжу
до нього, він загрожує мені судом, а як тільки я заходжу, то
зароблені в поті лиця гроші потрапляють до нього в лапи. Ось,
Гертрудо, це є джерело нашого нещаствя.

— Любий,—сказала Гертруда,—чи не пішов би ти до Арнера⁵,
до отця нашого краю. Ти знаєш, як не нахваляється ним усі вдови
і сироти. Я думаю, любий, у нього ти знайдеш пораду і захист
проти цієї людини.

— Гертрудо,—відповів Лінгард,—я не можу, я не смію. Що
я можу сказати проти старости? Він скаже на мене все, що
схоче, він смілив і хитрий, у нього сотні помічників і десятки
способів знеславити перед начальством бідну людину, так що
її слухати не будуть.

Гертруда. Любий мій, я ніколи ще не розмовляла ні з
яким начальством, та коли б злидні і нещаствя привели мене до
нього, я знаю, я сказала б кожному правду в очі. Дорогий мій,
не бійся, думай про мене і твоїх дітей і піди.

— Гертрудо,—промовив Лінгард,—я не смію, я не без вини.
Староста спокійнісінько пошлеться на все село й доведе, що я
безпутний дурень. Гертрудо, адже я винний, що ж я можу сказати?
Ніхто не зважиться посвідчити, що староста підбивав
мене на все. Гертрудо, якби я міг, якби я смів, з якою б радістю я пішов. Але коли я це зроблю і зазнаю невдачі, подумай
тільки, як він на мені помститься.

Гертруда. А коли ти мовчатимеш, то він однаково тебе
погубить. Лінгарде, подумай про твоїх дітей і піди, цей вічний
страх і неспокій повинні закінчитись, піди до нього або я піду.

Лінгард. Гертрудо, я не смію. Якщо ти смієш, Гертрудо,
о боже, якщо ти смієш, іди швидше до Арнера і скажи йому
все.

— Так, я піду,—сказала Гертруда.

* Фогт у Швейцарії те саме, що в Німеччині староста на селі. — П.

Вона не спала всю ніч, але вона молилася протягом цієї безсонної ночі й почувала щораз більше сил і рішучості піти до господаря краю, Арнера.

Рано - вранці Гертруда взяла немовля, квітуче, як троянда, і йшла аж дві години до замку поміщика.

Арнер сидів під своєю липою* біля воріт замку, коли підійшла Гертруда. Він побачив її з немовлям на руках, побачив журбу, страждання і сліди сліз на її обличчі.

Гертруда в Арнера (за виданням 1792 р.).

— Чого тобі треба, дочко моя? Хто ти? — спитав він так ласково, що в Гертруди з'явилася мужність заговорити⁶.

— Я Гертруда, — сказала вона, — дружина муляра Лінгарда з Вонналя.

* У виданні 1790 р. (2-ге видання) Арнер у цю мить читає щойно одержаний лист від свого друга Білівського; з змісту цього листа видно, що Арнер проводить економічні і моральні реформи серед населення своїх володінь, а Білівський висловлює певний сумнів щодо успіху цієї справи. — Ред.

— Ти славна жінка,— промовив Арнер.— Я знаю твоїх дітей, вони відрізняються від інших сільських дітей, вони більш чені і скромні, ніж усі інші діти, вони здаються краще нагодованими, ніж інші, хоч я чув, ви дуже бідні. Чого тобі треба, дочка моя?

— Добрий пане. Чоловік мій давно винен старості Гуммело тридцять гульденів, а Гуммель — жорстока людина. Він підбиває чоловіка на гру й марнотратство. Чоловік його боїться і з страху відвідує його трактир, залишаючи там свій заробіток і позбавляючи дітей хліба. Добрий пане, в нас семеро малолітніх дітей; якщо нам не допоможуть, не врятують нас від старости, то він пустить нас з торбами; я знаю, що ви жалієте вдів і сиріт, і тому насмілилась прийти до вас розповісти про наше нещастья. Я принесла з собою всі заощадження моїх дітей, щоб залишити їх вам у заставу і мати право просити вас вжити заходів, щоб староста не утискував і не мучив моого чоловіка, а почекав, поки він зможе повернути йому борг.

Арнер давно вже мав підозру на Гуммеля. Він відразу відчув правду в цій скарзі і слухність прохання. Він узяв чашку чаю, що стояла перед ним, і сказав:

— Ти нічого не їла, Гертрудо? Випий чаю і дай твоїй чудовій дитині молока.

Гертруда почервоніла: батьківська добрість Арнера зворушила її до самого серця, і вона не в силі була стримати сліз.

Арнер примусив її розповісти про вчинки фогта і його товаришів, про багаторічні злидні і турботи; він уважно вислухав усе і спитав:

— Як же ти могла, Гертрудо, в таких злиднях врятувати заощадження твоїх дітей?

— Це було важко, добрий пане,— відповіла Гертруда,— але я уявляла собі, що це не мої гроші, що мені їх дав хтонебудь вмираючи з просьбою зберегти для його дітей. Так я дивилася на ці гроші. Якщо в найтяжчі хвилини мені доводилося скористуватися з цих грошей, щоб купити дітям хліба, то я не заспокоювалась доти, доки нічною працею не вдавалося зібрати стільки, щоб можна було повернути забране у дітей.

— І це завжди вдавалося, Гертрудо? — спитав Арнер.

— О, ласкавий пане, якщо людина твердо зважиться на щонебудь, то вона спроможна зробити більше, ніж можна передбачати; і у великій скруті, добрий пане, бог допомагає, коли працюєш чесно заради шматка хліба, в більшій мірі, ніж ви у ваших розкошах можете зрозуміти й повірити.

Арнер, глибоко зворушений невинністю і добросердечністю цієї жінки, розпитував далі:

— Гертрудо, де в тебе ці заощадження?

Тоді Гертрудо поклала на стіл перед Арнером сім чистеньких пакетиків, на кожному з них лежала записка, звідки ці гроші, якщо ж Гертруда брала щонебудь з пакетика, то було написано, скільки вона взяла і коли повернула взяте.

Арнер уважно прочитав записки.

Гертруда почervonila.

— Мені слід би було забрати ці папірці, ласкавий пане,— сказала вона.

Арнер посміхнувся і читав далі, а Гертруда стояла засоромившись і серце в неї билося через ці записки. Вона була скромна й соромлива і журилась, якщо помічала в собі хоч найдрібнішу ознаку чванливості.

Арнер бачив, як Гертруда хвилювалась через те, що не сковала записок; він відчув бездоганну висоту її невинності, збентежену тим, що помітили її доброчесність і мудрість. Він вирішив допомогти їй більше, ніж вона просить і сподівається; він почуває цінність цієї жінки і зрозумів, що серед тисяч не знайдеться рівної їй.

Арнер додав дещо до кожного пакетика і сказав:

— Віднеси твоїм дітям назад їхні заощадження, Гертрудо. А я з моєї кишені відкладаю тридцять гульденів* для старости, щоб борг був сплачений. Іди додому, Гертрудо; завтра мені треба бути у вашому селі, і я подбаю про те, щоб Гуммел дав вам спокій.

Гертруда від радощів не могла говорити. Вона ледве могла вимовити крізь сльози:

— Хай благословить Вас бог, добрий пане.

І вона пішла з своїм немовлятком, несучи радість любимому чоловікові. Вона поспішала, молячись, дякуючи богові протягом всієї довгої дороги і плачуши слізми вдячності й надії, поки не прийшла в свою хатину.

Лінгард побачив Гертруду і з очей дізнався про радість, яка сповнювала її серце.

— Ти вже повернулася,— скрикнув він ій назустріч,— і тобі пощастило в Арнера.

— Звідки ти про це знаєш? — спитала Гертруда.

— Я бачу по обличчю твоєму, ти не вмієш прикідатися.

— Не вмію,— сказала Гертруда,— а якби і вміла, то жодної хвилини не хотіла б приховувати від тебе радісної звістки, Лінгарде.

Вона розповіла про добрество отця Арнера, про те, як він повірив її словам і як обіцяв допомогти. Потім вона віддала дітям подарунки Арнера, кожного з них поцілувала палкіше і радісніше, як давно вже не цілуvala, і сказала ім:

— Молітесь, діти, щодня за здоров'я Арнера, як ви молітесь за мое здоров'я і за здоров'я вашого батька. Арнер дбає про те, щоб усім людям в країні жилося добре, він і про вас дбає, і якщо ви будете слухняні, розумні і ретельні, то він любитиме вас, як ми з батьком вас любимо.

Відтоді діти муляра, молячись ранком і увечері за своїх батьків, молилися також і за Арнера, отця країни⁷.

* Гульден, або флорин, золота монета вартістю (приблизно) 80 копійок злотом. Тепер збереглася тільки в Голландії.—Ред.

Гертруда і Лінгарт обмірковували спільно домашні справи, намічали нові плани про виховання дітей, і цей день здався їм радісним святом. Лінгарт почував у собі силу і мужність, а увечері Гертруда приготувала йому на вечерю улюблену страву, і обоє вони раділи наступному ранкові, раділи і допомозі Арнера і його добрості.

І Арнер теж нетерпляче чекав другого дня, щоб вчинити добре діло — одно з тисячі діл, щоб надати цінності своєму існуванню.

3. З'являється НЕДОЛЮДОК.

Коли того ж вечора староста⁸ приїхав до Арнера по розпорядження, той сказав йому:

— Я сам приїду завтра в Бонналь. Я хотів би, нарешті, добитися ладу в будуванні церкви.

— Ласкавий пане,— відповів староста,— хіба замковий муляр вашої милості має тепер час?

— Ні,— відказав Арнер,— але у тебе в селі є муляр Лінгарт, якому я охоче дав би цей заробіток. Чому ти мені ні разу не порекомендував його на роботу?

Староста низько вклонився і сказав:

— Я не насмілювався рекомендувати цього бідного муляра для будівель вашої ясновельможності.

Арнер. Чи досить він чесний, старосто, щоб я міг на нього покластися?

Фогт. Так, ваша милість може на нього покластися; він тільки надто вже щирий.

— Кажуть, у нього славна дружина. Чи не балакуча вона? — спитав Арнер, підкреслюючи своє запитання.

— Ні, сказав староста,— вона справді тиха, працьовита жінка.

— Гаразд,— сказав Арнер,— приходь завтра о дев'ятій годині ранку на церковне дворище, я з тобою зустрінусь.

Староста пішов дуже задоволений з розмови; він думав про себе: „ось нова дійна корова для мене“,— і почав вигадувати способи виманити у муляра гроші, які той заробить на цій будівлі. Він поспішав додому і зараз же пішов до маленької хатини муляра.

Було вже темно, коли староста гучно постукав.

Лінгарт і Гертруда ще сиділи за столом, і перед ними стояли рештки вечері. Лінгарт зараз же пізнав голос завидіючого старости. Він злякався і прибрав їжу з столу.

Гертруда вмовляла його не боятись і покластися на Арнера. Проте він був блідий, як смерть, коли відчинив старості двері. Той відразу, як ненажерливий пес, учув запах схованої вечері, але, намагаючись бути привітним, сказав посміхаючись:

— Ви, мабуть, непогано живете, любі люди; так, нарешті, можна обйтися й без трактиру, адже так, Лінгарте?

Той мовчав, спустивши очі. Але Гертруда була сміливіша, вона спітала:

— Що ж накаже пан староста? Дивно, що він наблизився до такого поганого дому ближче, ніж до вікна.

Гуммель стримав свій гнів і сказав посміхаючись:

— Правда, я не сподівався, що знайду тут добру вечерю; якби я це зінав, то, мабуть, відвідував би вас частіше.

Це обурило Гертруду.

— Старосто,— вигукнула вона,— ти почув запах іжі і вже заздриш нам. Як тобі не соромно докоряти бідній людині за те, що вона інколи дозволить собі з'їсти улюблену страву.

— Я не хотів вас образити,— відповів староста, не перестаючи посміхатися. Але потім додав серйозно:

— Ти, надто вперта, Гертрудо, ца бідним людям не личить. Ти могла б подумати про те, що ваші справи мене до деякої міри стосуються; а втім, я не хочу зараз про це починати розмову. Я завжди добре ставився до твого чоловіка і коли маю змогу — роблю йому послуги; можу це довести на ділі.

Гертруда. Мого чоловіка щодня в твоєму трактирі підбивають грати й пиячити, а я з дітьми мушу потім терпіти злідні і нестакки. Ось ті твої послуги, якими ми можемо похвалитися.

Гуммель. Ти, Гертрудо, до мене несправедлива. Справді, твій чоловік трохи легковажний, я не раз говорив йому це. Але в своїй корчмі я мушу кожному, хто вимагає, дати попоїсти і випити, інакше не робить ніхто.

Гертруда. Так, але ніхто інший також не загрожує бідній людині судом, якщо вона щороку не збільшує свого боргу вдвое.

Староста не міг більше стримувати себе й осатаніло накинувся на Лінгарда.

— То ось який ти, Лінгарде, ось що ти про мене базікаеш. Невже мені, старій людині, треба вислухувати, як така наволоч, як ви, ганьбите мою честь і добре ім'я? Хіба я не розраховувався з тобою кожного разу перед владою? Добре, що твої розписки в моїх руках. Невже ти маєш намір відмовлятися від своїх зобов'язань, Лінгарде?

— Аж ніяк,— відповів Лінгард,— мова не про це; Гертруда тільки хотіла б, щоб я не робив нових боргів.

Староста схаменувся, зм'якшив тон і сказав:

— Це, звичайно, не так погано, алеж ти чоловік; не захоче ж вона затиснути тебе в лещата.

Гертруда. Навпаки, старосто, я хотіла б витягти його з тих лещат, в які він потрапив; лещата — це, старосто, твоя книга і його милі розписки!

Гуммель. Йому треба тільки розплатитися зі мною, і він зриз же звільниться з лещат, як ти це називаєш.

Гертруда. Він зуміє напевно розплатитися, якщо тільки не буде робити нових боргів.

Гуммель. Ти горда, Гертрудо, але ти переконаєшся в своїй неправоті. Признайся, Гертрудо, що ти вважаєш за краще вдвох погуляти з своїм чоловіком вдома, ніж дозволити йому випити склянку вина в моєму трактирі.

Гертруда. Ти, старосто, підла людина. Але твої слова мені не допікають.

Староста не міг уже далі стерпіти такого тону. Він відчув, що щось трапилося, якщо ця жінка так хоробро розмовляє. Тим то він не зважився відвести душу і почав прощатися.

— У тебе не буде ніяких наказів, старосто? — спітала Гертруда.

— Ніяких, при такому ставленні, — відказав Гуммель.

— При якому ставленні? — спітала, посміхаючись, Гертруда і глянула йому пильно в очі.

Староста зніяковів так, що не міг цього приховати. Він пішов і, спускаючись по сходах, бурчав: „Що б це могло бути?“

Лінгарт після цих відвідин почував себе не дуже добре, але староста почував себе ще гірше.

ЗМІСТ 4—11 РОЗДІЛІВ.

4. Повернувшись додому, староста посилає за двома сусідами Лінгарда, щоб довідатись від них, що сталося за ці дні в Лінгарда і Гертруди. Від них він дізнається, що Гертруда була в замку. Ранком він знову йде до муляра, щоб удаваною щирістю приховати свої справжні наміри. Він сповіщає Лінгарда про вирішення поміщика дати йому роботу на будівництві церкви, і добродушний Лінгарт готовий все простити Гуммелю. Проте, Гертруда помічає справжній настрій старости.

5. Прибулій на церковний двір Арнер у присутності Гуммеля і селян, що зібралися сюди, сповіщає, що він передає будівництво церкви Лінгардові. Він посилає за муляром, але замість нього приходить Гертруда, яка у відповідь на пропозицію поміщика висловлює сумнів, чи зможе її чоловік взяйтися за роботу, через те що дуже вже близько від церкви трактир. У відповідь на здивування Арнера вона розповідає йому про те, яке згубне значення для її чоловіка і інших селян має трактир Гуммеля. Арнер звертається до старости за поясненням. Той у надзвичайному замішанні заперечує свою вину. Коли староста повертається до себе додому, його вражає цілковита відсутність в його трактирі відвідувачів — такий був результат розмови Арнера з старостою на церковному дворі. Староста шаленіє і обмірковує плани помсти.

6. Староста йде до перукарії (цирульні), щоб там, підпівші своїм вином відвідувачів - селян, навербувати собі прихильників. По дорозі він зустрічає Нікеля Й Рубеля, розмовляє з ними. Нікель нагадує йому, як він не по правді відтягнув від батька селянина Руді землю.

7. Староста приходить до цирульні, починає розмовляти з селянами, частує їх тютюном, нарешті, пропонує почастувати їх вином. Ще раніше він наказав дружині приготувати кілька кухлів вина, в яке було підмішано сірчану настояйку і спирт; собі ж він наказав принести підфарбованої води.

8. Вино впливає на селян. Староста користується з цього й починає зводити наклепи на муляра, показує його розписки. Селяни підтакують старості і називають Лінгарда шахраєм.

9. Гуммель підбурює селян проти поміщика, закликаючи їх не довіряти дворянам. Починаються загальні нарікання на тяжкі умови життя. Селяни п'янятися все більше.

10. Випадково один з компаній старости, майдрівши співвець Христен незграбним рухом перевертає на підлогу кухоль старости. Собака перукаря, який

лежав під столом, п'є розлиту воду. Обман Гуммеля стає очевидним, селяни, відчувиши, що тут щось не гаряд, розходяться, крім небагатьох, які йдуть піччити дамі до старости. На просьбу старости один з них біжить за підмайстром муляра Йосифом.

11. Гуммель частує Йосифа й підмовляє його взяти для фундаменту церковних стін свідомо логане каміння, а до вапняного розчину підсипати ту суміш, яку йому час від часу дававтиме трактирник. За це шахрайство Йосиф має одержати від Гуммеля п'ять талерів. Йосиф погоджується. Гуммель торжествує.

12. СІМЕЙНІ РАДОЩІ.

Муляр Лінгарт, який ще вранці пішов до замку, повернувся додому до своєї дружини.

Гертруда поспішала закінчити суботню роботу до приходу чоловіка. Вона причесала дітей, заплела їм волосся, почистила одяг, прибрала маленьку кімнату; під час роботи вона вчила дітей пісні.

— Цю пісню ви заспіваете батькові, коли він повернеться,— сказала вона, і діти охоче вчилися, щоб потішити батька, коли той прийде додому.

Поки мати працювала, діти, не гаючи часу, не дивлячись у книгу, повторювали за матір'ю пісню доти, доки вони її не вчили.

Коли ж увійшов батько, мати привіталася з ним і разом з дітьми заспівала „Нічну пісню мандрівника“ Гете.

Лінгарт був зворушений до сліз, слухаючи бадьорий і спокійний спів матері і дітей.

— Нехай благословить вас бог, мої любі. Хай береже тебе бог, моя дорога,— сказав зворушений батько.

— Любий мій,— відповіла Гертруда,— земля здається раєм тому, хто виконує свій обов'язок і задоволяється малим.

Лінгарт. Якщо я з спокійною душою хоча б годину тішитимусь цим раєм на землі, то цим я завдячує тільки тобі. Я до самої смерті буду тобі вдячний за те, що ти мене врятувала, і наші діти будуть тобі вдячні все життя. Діти, завжди чиніть по правді і слухайте матір, тоді вам буде добре.

Гертруда. Ти такий хороший сьогодні.

Лінгарт. З Арнером у мене все обійшлося добре.

Гертруда. Слава богу, мій любий.

Лінгарт. От людина, якій важко знайти рівну⁹. Дружино, яким я був дурнем, що не наважувався піти до нього.

Гертруда. Звичайно, мій любий, ми завжди мудрі по школі. Ну, розкажи мені, як була справа в Арнера.

(Вона сідає поруч з ним, бере в руки панчоху для виплітання, і він розповідає їй.) .

13. ДОКАЗ, ЩО ЛІНГАРД ЛЮБИВ СВОЮ ДРУЖИНУ.

Лінгарт. Ти умошуєшся так, як у неділю ввечері читати біблію; очевидно, мені доведеться тобі багато розповідати.

Гертруда. Усе, любий, ти повинен усе розповісти.

Лінгард. Так, тепер, поки я ще все пам'ятаю, але Трутшелі*, сьогодні субота, і в тебе вже не так багато часу.

Гертруда сміється.

— А ти подивись, як слід.

Лінгард озирається навколо.

— Ага, ти вже поприбрала.

Ліза (*втручаючись у розмову*). Вона дуже поспішала, тату. Я й Анна допомагали прибирати; ми добре зробили?

— Звичайно, дуже добре,— відповів батько.

— Починай же розповідати,— попросила Гертруда.

Лінгард. Арнер спітав мене навіть ім'я моого батька, назви вулиці, де я живу, і номер будинку.

Гертруда. О, ти погано розповідаеш, Лінгарде, я знаю, він не так почав.

Лінгард. Не так, а як же інакше?

Гертруда. Насамперед ти привітався до нього, і він подякував тобі! Ну, як це було?

Лінгард. Ти справді чарівниця, я не з самого початку почав розповідати.

Гертруда. Ну от бачиш, Ліні.

Лінгард. Тільки но Арнер мене побачив, він спітав, чи не боюсь я його більше. Я вклонився, якмога нижче, і сказав: „Простіть мені, ласкавий пане“. Він засміявся і зараз же звелів подати мені глечик з вином.

Гертруда. О, це вже зовсім інший початок. Ти, без сумніву, швидко впорався з глечиком.

Лінгард. Ні, дружино, я поводився скромно, як наречена, і не хотів доторкнутися до вина. Але Арнер не так мене зrozумів і сказав: „Я знаю, що ти любиш вино, налий собі склянку“. Я налив і випив за його здоров'я. Він так пильно на мене дивився, що склянка тремтіла в моїй руці.

Гертруда. Чиста совість, Ліні, перейшла у тебе тепер навіть у пальці. Але чи ж швидко ти поборов свій страх?

Лінгард. Так, дуже швидко. Арнер був ласкавий до мене і сказав: „Цілком природно, якщо людина після важкої роботи має потребу випити склянку вина. Ніхто ій не дорікатиме за це. Але лихо, якщо, не вдовольняючись однією склянкою, вона п'ючи втрачає розум, забуває про дружину, дітей і про свою власну старість; це нещастя, Лінгарде“. Дружино, мене так і кольнуло в серце, коли він це сказав, але я заспокоївся і відповів, що я заплутався в таких нещасливих обставинах, з яких не міг вибратися. Бог свідок тому, що вино, яке я пив тоді, не тішило мене.

Гертруда. І ти міг усе це сказати?

Лінгард. Я не зміг би, якби Арнер не був до мене такий ласкавий.

Гертруда. Що ж він ще сказав?

Лінгард. Що, на нещастя, бідняки часто зв'язуються з такими людьми, від яких ім слід би тікати, як від чуми. Я мимо-

* Пестливе від „Гертруда“. — Ред.

хіть зіткнув при цих словах. Злається, Арнер помітив це, бо вони говорили далі, немов співчуваючи: „Якби можна було пристежити добрим людям деякі речі раніше, ніж вони власним горбом дійуть до них. Бідняк може вважати себе наполовину прятованим, якщо він не потрапив у пазурі кровопивці“. Трохи згодом він знов почав: „Мені боляче подумати, що бідняки часто гинуть від найогидніших зліднів, не догадуючись розповісти про своє лихо в такому місці, де ім охоче допомогли б, якби тільки підозрівали, як стоять справа. Ти не зуміеш виправдатись перед богом у тому, що роками зв'язувався з ста-ростою, завдаючи дружині й дітям неспокою, і ні разу не по-просив у мене допомоги й поради. Муляре, подумай тільки про те, як би пішли твої справи, коли б у твоєї дружини не було більше мужності й розуму, ніж у тебе“.

Гертруда. І все це він сказав раніше, ніж спітав номер будинку?

Лінгарт. Ти ж чуеш.

Гертруда. А ти навмисне не хотів розповісти мені цього, ах, ти ж!

Лінгарт. Думаю, що було б розумніше не розповідати. Ти, мабуть, ще надто запишаєшся з того, що була такою хороброю.

Гертруда. Ти думаєш, господарю? Так, я пишатимуся з цього вчинку, поки житиму і поки ми почуватимемо, що він був нам на користь. Ну, що Арнер ще сказав?

Лінгарт. Він почав екзаменувати мене щодо будівлі. Добре, що я ще не все забув. Я повинен був зробити йому всі розрахунки і з точністю визначити кількість возів вапна, піску й каміння.

Гертруда. І ти їде не помилувся в розрахунках?

Лінгарт. На цей раз, люба, ні.

Гертруда. Слава богу.

Лінгарт. Так, слава богу.

Гертруда. Отже, тепер усе гаразд?

Лінгарт. Так, цілком гаразд. Угадай, скільки я одержав завдатку? (Він брязкає монетами в мішку і говорить.) Чи не правда, давно вже в мене так не брязкотіло? (Гертруда зітхас.)

Лінгарт. Не зітхай, люба. Ми тепер будемо господарювати й заощаджувати, і тепер ми, звичайно, не опинимося в колишніх злиднях.

Гертруда. Так, небесний отець допоміг нам.

Лінгарт. І ще декому в селі він допоміг. Подумай, він прийняв як подених робітників на будівництво десять біднях батьків родин, що опинилися, безперечно, у великих зліднях, і кожному він дає 25 крейцерів * на день. Тобі треба було бачити, як він дбайливо вибирав цих людей.

* Див. примітку на стор. 22.

Гертруда. О, розкажи, як це було.

Лінгард. Так, якщо я ще не забув.

Гертруда. А ти постараїся згадати.

Лінгард. Добре. Він розпитав про всіх бідних батьків родин: скільки в них дітей, якого віку, який заробіток у кожного, і чи дістає він допомогу від кого-небудь. Потім він вибрав найбідніших і тих, у кого найбільше малолітніх дітей, і сказав мені двічі: „Якщо ти знаєш кого-небудь, хто терпить нужду так, як ти, скажи мені“. Я насамперед назвав Руді, і він тепер буде забезпечений заробітком на цілий рік.

Гертруда. Добре, що ти не помстився на Руді за картоплю.

Лінгард. Я, дружино, не міг би мститись чи на кому з бідняків, а ця родина терпить великі злідні. Я цими днями знову застав Рулелі, коли він копав картоплю, але я удав, що його не бачу. Мені стало дуже боляче: в цій людини зовсім винесений вигляд, а ми з тобою, слава Богу, все ж не голодуємо.

Гертруда. Це так, любий, але крадіжка не допомагає в зліднях; бідняк, що краде, впаде в ще більші злідні.

Лінгард. Звичайно, але голодній людині бачити перед собою харчові продукти, знати, що дуже багато їх гніє в ямах, знати, що навіть домашня худоба дістає їх в достатній кількості і не доторкнутися до цих запасів,— о, люба, скільки мужності потрібно для цього.

Гертруда. Звичайно, це важко; але бідняк повинен вміти встояти, інакше його спіткає величезне нещастя.

Лінгард. Любая моя, хто зміг би встояти за таких обставин? І хто буде вимагати цього від бідняка?

Гертруда. Бог. Він вимагає цього від бідняка, і він йому посилає силу та виховує його через злідні, через страждання до подолання всіх спокус. Повір мені, Лінгарде, бог потай допомагає біднякові і дає йому силу і розум, щоб терпіти, страждати і знести те, що здається майже неможливим знести. Коли, Лінгарде, перемогу здобуто, коли збережено чисте сумління, тоді бідняк відчуває надзвичайну радість; йому краще, ніж тим, кому не доводилося так багато переборювати.

Лінгард. Я знаю, Гертрудо. Знаю це по тобі, адже я не сліпий. Я часто бачив, як ти в найтяжчі хвилини покладалася на Бога і не втрачала мужності; але дуже мало людей в нещасті, схожі на тебе; більшість виявляється, подібно до мене, дуже слабкою в зліднях, тим то я й думаю, що слід би було більше дбати про те, щоб усім бідним людям давати хліб і роботу. Мені здається, що тоді вони були б кращі, ніж тепер, коли вони пригнічені зліднями і горем.

Гертруда. Любий мій, це зовсім не так; якби були потрібні тільки праця і заробіток, щоб зробити бідних щасливими, то їм допомогти було б неважко, але ж справа не в цьому; як у багатьох, так і в бідних серце повинно бути спокійне, щоб

они були щасливими: а до цього далеко більше людей приходять через злідні і турботи, а не через спокій і радість, інакше бог, напевно, посилив би нам самі тільки радощі. Але тому, що люди можуть знести щастя, спокій і радощі тільки тоді, коли їхнє серце, загартоване для боротьби, досить стійке, сильне, терпляче і мудре, то, мабуть, треба, щоб на світі було багато горя і злідків; без цього тільки небагато хто з людей приходить до внутрішньої рівноваги і спокою там, де його немає,— однаково, чи є в людини робота, чи немає, чи живе вона в розкошах, чи в зліднях. Багатий старик Мейер має все, що хоче, і щодня він сидить у шинку; проте, він зовсім не щасливіший від бідного сторожа, який не має нічого за душою і тільки інколи може задовольняти свою спрагу склянкою вина.

Лінгард зітхнув, замовкла також і Гертруда на кілька хвилин. Потім вона спитала:

— А ти перевіряв, чи працюють твої люди? Мушу тобі сказати, що Йосиф сьогодні знов потайки пробрався в трактир.

Лінгард. Шкода. Його, мабуть, староста покликав. Він поводився сьогодні дуже дивно. Я перед тим, як іти додому, заїшов на будівництво; якщо він, справді, щойно повернувся з трактира, то мене дуже непокоїть те, що він казав: це не його думки.

Гертруда. Що ж він сказав?

Лінгард. Він сказав, що камінь з каменоломні в Швенді дуже гарний для церковної стіни; а коли я йому відповів, що великі гальки, яких безліч лежить навколо,далеко кращі для будівлі, то він заявив, що я назавжди лишуся дурнем і ніколи не зумію влаштовувати як слід свої справи. Стіна з каменю з Швенді буде далеко красивіша і вигідніша. Я тоді відразу подумав, що він це каже широко. Але він дуже вже несподівано заговорив про камінь, і мені це відразу здалося дивним, якщо ж він був у старости, то тут справа негаразд. Камінь з Швенді крихкий, піскуватий і для нашої роботи непридатний. А що, коли це пастка?

Гертруда. Будь обережний з Йосифом, він ненадійна людина.

Лінгард. Не впіймають вони мене. Поміщик не хоче піщаного каменя для стіни.

Гертруда. Чому?

Лінгард. Він сказав, що внизу є місце для звалювання гною і стоки з хлівів, через це й пісковик вивітрюватиметься і його роз'їдатиме селітра.

Гертруда. І це справді так?

Лінгард. Так, я сам одного разу на чужині працював на будівництві, де мені довелося розкидати весь фундамент, що складався з піщеного каміння.

Гертруда. І як він розуміється на цих справах?

Лінгард. Мене це здивувало самого, але він чудово розуміється. Він спитав мене також, де найкращий пісок, і я сказав,

що в шахті біля нижнього млина. „Це дуже далеко їхати вгору,— відповів він,— треба берегти людей і коней. А чи не знаєш ти місця ближче?“ Я відповів, що на горбі біля церкви є дуже чистий пісок, але це приватновласницька земля, і там за віймку піску важдають плати, крім того, їхати туди доводиться через луки, і треба буде платити за заподіяні під час проїзду збитки. „Це не біда,— відповів він,— це краще, ніж возити пісок з шахти внизу“. Так, я мушу тобі ще дещо розповісти. У той час, як Арнер говорив про пісок, слуга доповів про приїзд поміщика з Обергофена. Я вважав за потрібне сказати, що не буду далі його затримувати і прийду іншим разом. Він розсміявся і сказав: „Ну, ні, муляре, я люблю закінчити одну роботу і тільки тоді, коли я її кінчу, я дивлюся, хто ще хоче мати зі мною справу. Ти дуже не до речі надумав попрощатися. Тобі треба відмовитись від старої звички легковажно кидати діло й роботу при першій зручній нагоді“. Я почухав потилицю, дружино,— краще було б помовчати з своєю пропозицією прийти іншим разом.

— Ти дістав по заслугі,— сказала Гертруда.

В цей час хтось постукав у двері й вигукнув:

— Галло, чи є хто дома?

ЗМІСТ 14 — 30 РОЗДІЛІВ.

14. Сусідка Шнабергрітта приходить до Лінгарда й протестує проти призначення на роботу бідняків.

15 — 27. Староста дістав наказ сповістити бідняків, призначених Арнером на роботу. Він виконує наказ і заходить до Руді, в якого в цей час умирає мати, Бера, Леємана, Ленка, Кріхера, Ебі, Шнабенміхеля, Маркса, Кінаста. По дорозі він зустрічає Бюста, який в разом з ним згадує про своє лжесвідчення на користь старости, коли останній позивався за землю з Руді (розд. 22). У розділі 18 Песталоцці відходить від опису пригод старости й розповідає, як Руді з своїм маленьким сином йде, на вимогу вмираючої матері Руді, перепрошувати муляра за крадіжку картоплі. Гертруда не тільки прощає хлопчика, але йде разом з ним до вмираючої і залишається біля неї до її останніх хвилин. Вмираюча, мати Руді просить Гертруду подбати про маленьких дітей Руді.

28 — 30. Описується гульня в трактирика. Під час гульні Шнабенміхель (або просто Міхель) обіцяє провадити під час будування церкви шкідницьку роботу. Староста наказує йому створювати на будівництві безладдя, вночі обвалювати риштовання, красти канати, кирки, спустити будівельний ліс у річку тощо. Міхель обіцяє все це; наприкінці розмови староста і Міхель інсценують велику сварку між собою, при чому Гуммель називає Міхеля шпигуном муляра. Пізніше приходить підмайстер Лінгарда Йосиф і сповіщає, що все обіцяне він виконав. Гуммель дає йому гроши. Все це діється напередодні свята. Песталоцці повертається тепер до Лінгарда й Гертруди, щоб показати, як проводять цей вечір чесні люди.

31. ПЕРЕДСВЯТКОВИЙ ВЕЧІР У ДОМІ ДОБРОЧЕСНОЇ МАТЕРІ.

Гертруда була з дітьми сама. Її серце було сповнене подіями минулого тижня й чеканням завтрашнього свята. Мовчки, поринувши в свої думки, вона готовувала вечерю, дісталася з шафи святковий одяг чоловіка, дітей і свій власний, приготувала все

на завтра, щоб уже нічого не робити в свято. Закінчивши свої справи, Гертруда сіла до столу з дітьми, щоб помолитись разом з ними.

У неї була звичка щосуботи перед вечірньою молитвою розмовляти з дітьми про їхні помилки і про події минулого тижня, які могли бути для них важливі і корисні. Сьогодні вона була сповищена думок про ласку божу, послану їй за останні дні, і їй хотілося наскільки можливо відбити назавжди в юних серцях події цього тижня.

Діти сиділи мовччи, склавши руки для молитви, і слухали слова матері.

— Діти, я думаю порадувати вас. Наш дорогий батько дістав на цьому тижні добру роботу, яка дасть йому далеко кращий заробіток, ніж він мав досі. Діти, ми можемо сподіватися, що тепер житимемо з меншими турботами і смутком.

Дякуйте богові, діти, за те, що він такий добрий до нас, і часто згадуйте про колишні часи, коли мені доводилося з страхом і турботою ділити між вами кожний шматочок хліба. Не раз у мене боліло серце від того, що я не могла його дати взмін вдосталь. Але бог на небі зізнав, що він допоможе нам, зізнав, що для вас, мої любі, краще звикнути до бідності і терпіння та до переборення бажань, ніж жити в достатках. Коли людина має все, що вона хоче, вона стає легковажною, забуває про бога і робить не те, що корисніше і краще для неї самої. Усе життя, діти, пам'ятайте про цю бідність, про пережиті злидні й турботи, і, якщо вам тепер житиметься краще, думайте про тих, хто терпить від злиднів, як ви терпіли. Ніколи не забувайте, як гірко терпіти голод і нестатки, і завжди жалійте бідних. І якщо у вас буде лишок, віддавайте його охоче біднякові. Правда ж, діти, ви робитимете так?

— О, так, матінко, неодмінно будемо,— сказали діти.

32. РАДОЩІ МОЛИТОВНОЇ ГОДИНИ¹⁹.

Мати. Нікласе! А чи знаєш ти когонебудь, хто особливо терпить від голоду?

Ніклас. Знаю, матінко, Руделі. Ти була вчора в його батька. Він так голодує, що єсть траву.

Мати. А чи хочеш ти час від часу віддавати йому свою вечерю?

Ніклас. О, так, матінко. Можна мені завтра віддати?

Мати. Можна.

Ніклас. Я такий радий!

Мати. А ти, Лізо, кому б ти хотіла іноді віддавати свою вечерю?

Ліза. Я нікого не можу згадати, матінко.

Мати. Невже тобі не спадає на думку якана будь дитина, що терпіла б від голоду?

Ліза. О, так, я пригадую матінко.

Мати. Чому ж ти не знаєш, кому віддати вечерю? Ти завжди така розсудлива, Лізо.

Ліза. Я вже знаю, матінко.

Мати. Хто ж це?

Ліза. Бетелі Маркса з Рейті. Я бачила сьогодні, як вона шукала гнилої картоплі в гною у фогта.

Ніклас. Так, так. Я теж бачив і обшукав усі кишени, але не знайшов у них ані крихти хліба; як шкода, що я так поспішив і усе з'їв.

Мати спитала про те саме й інших дітей, і всі вони широко раділи, що завтра віддадуть свою вечерю бідним дітям.

Мати дала їм якийсь час порадіти, а потім сказала:

— Діти, годі про це, подумайте тепер про подарунки, які ви одержали від нашого ласкавого пана.

— Так, так, наші чудові батцени*, покажи їх нам, матінко,— вигукнули діти.

— Потім, після молитви,— відповіла мати.

Діти раділи.

ЗМІСТ 33 РОЗДІЛУ.

33. У цьому розділі Гертруда навчає своїх дітей благочестя і прищеплює почуття пошані та вдячності до Арнера.

34. ТАКЕ ПОВЧАННЯ ЗРОЗУМІЛЕ І ДОХОДИТЬ ДО СЕРЦЯ; ВОНО ЙДЕ ВІД МАТЕРІ¹¹.

Мати. Любі мої. Як же ви поводилися на цьому тижні?

Діти дивляться одне на одного й мовчат.

Мати. Аннелі! Ти добре поводилася на цьому тижні?

Аннелі. Ні, матінко. Ти знаєш, що було з братиком.

Мати. З дитиною могло трапитися нещастя; я знаю випадки, коли діти, яких залишили самих, душилися з крику. Ти тільки уяви собі, як би тобі було, коли б тебе зачинили в кімнаті саму й залишили тебе там голодувати й кричати. Маленькі діти також уміють сердитись, і, коли їх надовго залишають самих, вони так жахливо кричати, що це шкодить їхньому здоров'ю на все життя, Аннелі. Я не змогла б спокійно вийти на вітві і на хвилину з дому, якби повинна була боятись, що ти не доглядатимеш як слід дитини.

Аннелі. Повір мені, матінко. Я її більше ніколи не залишу саму.

Мати. Сподіваюсь, що ти ніколи більше не примусиш мене переживати такий страх. Нікласе, як ти поводився на цьому тижні?

Ніклас. Я нічого поганого за собою не знаю.

Мати. Невже ти забув уже про те, що в понеділок штовхнув Гретелі?

* Швейцарська монета вартістю близько трьох копійок. Див. примітку на стор. 22.

Ніклас. Матінко, я це зробив ненаро ком.

Мати. Бракувало ще, щоб ти це зробив навмисне. І тобі не соромно так говорити?

Ніклас. Мені дуже шкода, я більше не буду так поводитись, мамо.

Мати. Коли ти виростеш і будеш таким неуважним, як тепер, до того, що тебе оточує, то тобі не раз доведеться страждати. Нерозсудливі хлопці завжди потрапляють у неприємні історії, тим то, любий Нікласе, я дуже боюся, що ти своєю легковажністю накличеш на себе багато нещастия і турбот.

Ніклас. Я буду уважніший, матінко.

Мати. Постарайся, мій любий, і повір мені, що легковажна поведінка не довела б тебе до добра.

Ніклас. Люба матінко, я знаю і вірю тобі й постараюсь виправитись.

Мати. А ти, Лізо, як ти поводилася на цьому тижні?

Ліза. Я не знаю за собою на цьому тижні ніяких провин, мамо.

Мати. Напевно, не знаєш?

Ліза. Ні, матінко, нічого не пригадую. Інакше я б сказала, мамо.

Мати. Ти, Лізо, навіть коли й нічого не знаєш, то говориш більше, ніж той, кому є що сказати.

Ліза. Що ж я тепер сказала, мамо?

Мати. У тім то й річ, що нічого не сказала і все таки відповіла багато слів. Тисячу раз ми говорили тобі, що ти не досить скромна. Ти ніколи не думаєш про те, що говориш, і в той же час завжди вважаєш за потрібне щось сказати. Навіщо було тобі позавчора говорити старості, що ти знаєш про скорий прихід Арнера?

Ліза. Мені дуже шкода, мамо.

Мати. Ми вже не раз пояснювали тобі, що не слід говорити про те, що тебе не стосується, особливо в присутності сторонніх, а ти й далі робиш своє. А що якби твій батько не повинен би був розповідати нам про те, що він знає про приїзд Арнера, і якби твое базікання завдало йому неприємностей?

Ліза. Мені було б дуже шкода, якби це трапилося. Алеж ні ти, ні батько не сказали ні слова про те, що про це ніхто не повинен знати.

Мати. Так, я про це поговорю з батьком, коли він повернеться. Нам доведеться до всвого, що ми будемо говорити дома, додавати: „Про це Ліза може розповідати у сусідів або біля колодязя, а про це не можна і про це теж ні, а про це можна“, тоді ти будеш напевне знати, про що тобі можна базікати?

Ліза. Вибач мені, мамо. Я не хотіла зробити нічого поганого.

Мати. Тобі раз назавжди сказали, щоб ти не базікала про речі, які тебе не стосуються, та все даремно. Тебе ніяк не відучиш від цієї поганої звички, і я бачу, що треба взятися за тебе серйозно. Якщо я застану тебе ще раз за таким дурним базіканням, то я тебе битиму різкою¹².

У Лізи навернулись на очі сльози, коли мати згадала про різку. Помітивши це, мати сказала:

— Лізо, найбільші нещаства трапляються від необережного базікання, отже треба позбутися цієї поганої звички.

Так мати говорила з усіма, навіть з малям Гретелі:

— Ти не повинна так нетерпляче вимагати твій суп; гляди мені, бо вдруге я ще довше примушу тебе чекати або віддам суп комунебудь іншому.

Після цього діти проказали спочатку звичайну вечірню молитву, а потім суботню молитву, якої навчила їх мати.

ЗМІСТ 35 — 38 РОЗДІЛІВ.

35 — 38. У першому розділі наведено молитву, яку прочитали діти Гертруди; в другому списується, як мати реагувала на вчинок сина, який боляче штовхнув маленьку сестру; в третьому й четвертому — як Лінгарт і Гертруда одвідували Руді, якому вони приносять Іску. В останньому розділі дано розмову Лінгарда й Гертруди, які радіють зміні в їхньому житті і в поведінці Лінгарда. Другого дня вони виrushують до церкви, де слухають проповідь нового пастора, друга Ариєра. Ця проповідь спрямована проти Гуммеля і експлуататорів його типу.

39. ПРОПОВІДЬ¹³.

Діти мої!

Хто боїться господа і живе побожно і широко, життя того сповнене світлом. Але хто в своїх вчинках забуває господа, той блукає в пітьмі. Тим то не піддавайтесь спокусі, добрий тільки він, отець ваш. Чого ви метушитесь по звивистих шляхах, помацки блукаєте в пітьмі? У вас немає іншого отця, крім бога. Стежіться людей, щоб не навчитись від них таких речей, які не сподобаються отцеві нашему. Блаженна людина, отець якої бог. Блаженна людина, яка боїться зла і ненавидить лукавство, бо недобре тим, хто творить зло, і лукавий заплутається у власних хитрощах. Недобре тим, хто живе й утискує своїх близких. Недобре людині, через яку бідняк волає до бога. Горе нещасному, який узимку годує бідняка, а після жнів бере з нього вдвое. Горе безбожній людині, яка влітку накидає біднякові вино, а восени вимагає від нього вдвое більше. Горе йому, якщо він забирає в бідняка солому і корм, щоб він більше не міг обробляти свою землю. Горе йому, якщо через його жорстокість діти бідняка зазнають нестатків у хлібі. Горе безбожній людині, яка позичає бідним гроші, щоб вони стали її рабами, щоб вони завжди були в її розпорядженні, працювали на неї безоплатно і все ж змушені були б платити проценти. Горе їй, якщо ці бідняки перед судом свідчать на її користь, якщо вони дають брехливі свідчення і складають фальшиву присягу на її користь. Горе їй, якщо вона в своєму домі збирає злочинців і разом з ними підстерігає праведника, щоб спокусити його, примусити уподібнитись їм, забути бога, дружину, дітей і марнотратити разом з ними зароблені гроші, яких чекають мати і діти. І горе також тому нещасному, який піддається спокусі злочинців і в своєму

безумстві марнотратить гроші, потрібні сім'ї. Горе йому, якщо дружина його зітхатиме за ним і скаржитиметься богові на те, що в неї немає молока для немовляти. Горе йому, якщо немовля хирітиме через його пияцтво. Горе йому, якщо мати ллє слози через брак хліба для дітей і непосильну роботу, звалену на неї. Горе тому нещасному, що програє гроші, призначенні для навчання синів. Коли настане його старість, сини скажуть йому: „Ти не був для нас батьком, ти не навчив нас заробляти хліб, чим можемо ми тобі допомогти?“ Горе тим, хто живе брехнею, кому криве здається прямим, а пряме — кривим: вони вкриють себе ганьбою. Горе вам, якщо ви дуже дешево купили поле вдови і будинок сироти, горе вам. Бо отець удови й сироти — ваш господь, йому милі бідняки, удови й сироти, а ви йому страшні й огидні, бо ви злі й жорстокі до бідняків. Горе вам, хто наповнює свої доми тим, що вам не належить. Хоч ви й радієте, напиваючись вина, взятого з виноградника бідняка, хоч ви смієтесь, коли нещасні голодуючі люди, зітхаючи, висипають своє зерно у ваші лантухи, хоч ви знущаєтесь і жартуєте, коли пригноблена вами людина звивається перед вами, як червяк, і ім'ям бога випрохує у вас позичити їй десяту частину того, що ви відібрали в неї; хоч ви загартували себе проти всіх цих страждань, все ж у серці своему ви жодної години не почуваете себе добре. Ні, недобре тому, хто висмоктує кров бідняка. Нехай він буде ким завгодно, хай не наражається ні на яку небезпеку, не несе ніякої відповідальності, не зазнає ніякої карі на землі. Нехай буде він навіть суддею в країні, хай сам заарештовує і сам обвинувачує нещасних, які кращі, ніж він. Нехай він сам чинить суд над іхнім життям і смертю і виголошує вироки, що засуджують іх на страту, він все ж гірший, ніж вони. Хто з зарозуміlosti пригноблює бідняків, розставляє пастки на нещасних людей і відбирає будинки у вдів, той гірший, ніж злодій і розбійники, яких карають смертю. Така людина не може мати жодної спокійної години. Вона блукає по землі божій, проклята як братовбивця, і це прокляття не дає спокою її серцю. Вона блукає всюди, стараючись приховати від самої себе жах, що обгортає її душу. Пияцтвом і гульнею, зухвалістю і бешкетуванням, суперечками і чварами, брехнею і обдурюванням, жартами і непристойністю, лайкою і знеславленням, підбурюванням і наклепом намагається вона заповнити час, який давить її своїм тягарем. Але вона не приглушить назавжди голосу сумління; вона не зможе назавжди уникнути страху перед богом; цей страх нападе на неї немов озброєним, і ви побачите, як вона боятиметься і третітиме, наче полонена, якій загрожує смерть. Але блажен той, хто не бере участі в її вчинках; блажен той, хто не винен у бідності свого близнього. Блажен той, хто не користується дарами або заробітком бідняка. Блаженні ви, якщо ваші уста не осквернені жорстокими словами, якщо ваші очі ніколи не дивилися з жорстокістю. Блаженні ви, якщо бідняк благословляє вас і якщо вдови й сироти, зворушені до сліз, дякують богові за вас. Блажен той, хто живе в любові!

до господа - бога і до свого народу. Блаженні ви, благочестиві. Приходьте і радійте за трапезою господа любові. Господь - бог — ваш отець. Докази любові з його рук дадуть вам насолоду, і радість серця вашого ростиме, бо любов ваша до бэга, вашего отца, і до людей, ваших братів, буде рости й міцніти. Але ви, що живете без любові і не пам'ятаєте, що бог — отець ваш, що близкі ваші — діти вашого бога і що бідняк — ваш брат, ви, безбожні люди, що робите ви тут? Ви, що завтра так само, як і вчора, будете душити й утискувати бідняка, що робите ви тут? Невже ви хочете істи хліб вашого господа, пити з його чаші і твердити, що у вас з вашими братами одне тіло і одне серце, один дух і одна душа? Покиньте ви це переддвер'я і йдіть від причастя любові. Ідіть, ідіть звідси, щоб бідняк, побачивши вас, не зблід під час причастя, щоб він у ці відрядні хвилини не думав про те, що ви його завтра задушите. Не відбирайте, ах, не відбирайте в нього цієї години миру, нехай спочине він від вас і не бачить вас. Бо бідняк тремтить перед вами, і в сироти б'ється серце під час зустрічі з вами. Але навіщо я говорю з вами? Я даремно витрачаю слова. Адже ви не підете звідти, де є змога ображати людей; ви задоволені, якщо перед вами тремтять від страху, і ви думаете, що подібно до вас ніхто не повинен мати спокійної хвилини. Але ви помиляєтесь. Дивіться, я відвертаюсь від вас, наче вас тут немає. І ви бідні, пригноблені моєї парафії, відверніться від них, наче ви їх не бачите, наче їх тут немає. Господь є, на якого ви сподіваєтесь. Господь є. Звіртесь на нього, і наслідки вашої журби і страждань стануть для вас благословенням. Звіртесь на господа - бога вашого і не бійтесь безбожних людей, але стережіться їх. Терпіть краще злідні і збитки, але не просіть допомоги в жорстокої людини, бо слова жорстокої людини облудні і її допомога лише принада, щоб впіймати, вбити бідняка. Тим то тікайте від безбожної людини, коли вона з посмішкою вітає вас, коли вона подає вам свою руку, трясе і стискує вашу.

Якщо вона запропонує вам допомогу, тікайте від неї, бо безбожна людина обплутує бідняка. Тікайте від неї і не зв'язуйтесь з нею, але не бійтесь її, коли побачите її великою і міцною, як дуб, не бійтесь її.

Ідіть, любі, до вашого лісу, в те місце, де стояли високі дуби, і подивітесь, як маленькі дерева, що хиріли в їхньому затінку, тепер виросли, позеленіли й розцвіли. Сонце знову світить на молоді дерева, небесна роса падає на них, а велике широке коріння дуба, що висмоктувало з землі всю поживу, тепер гине, ставши поживою для молодих дерев, які хиріли в затінку дуба. Отже, сподівайтесь на господа, бо ніколи він не залишає без допомоги тих, хто на нього покладається. День господа настане для безбожника, і в цей день, глянувши на пригнобленого й нещасного, він заголосить і скаже: „Якби я був подібний до нього“. Отже звіртесь на господа, всі скривджені і пригноблені. І радійте, що ви визнаєте господа, який установив причастя любові.

Бо завдяки любові ви несете земні страждання наче скарби, дані господом, і під тягарем ваших страждань ростуть ваші сили і ваше благо. Радійте, що ви пізнаєте господа любові, бо без любові ви полягли б у боротьбі і стали б подібні до бéзбожників, які мучать і обдурюють вас. Віддайте хвалу господу любові, який встановив причастя й покликав серед мільйонів інших і вас до свого священного таїнства. Віддайте хвалу господу. Откровення любові — визволення світу. Любов — це узи, які з'єднують весь світ. Любов — це узи, які зв'язують господа й людей. Без любові людина — без бога, а що таке людина без бога й без любові? Чи насмілитесь ви сказати, чи насмілитесь ви вимовити, чи насмілитесь подумати, що таке людина без бога й без любові? Я не смію цього сказати, я не можу цього вимовити. Не людина, а нелюдська істота той, у кого нема бога й нема любові. Тому радійте, що ви визнаєте господа любові, який привів світ від варварства до любові, від тьми до світла, від смерті до вічного життя.

І ще кажу вам: радійте, що ви визнаєте господа й молітесь за всіх тих, хто не визнає його, молітесь про те, щоб вони прийшли до пізнання істини і знайшли б вашу радість. Діти мої, прийдіть до святого причастя вашого господа. Амінь.

Коли пастор закінчив християнське повчання, яке тривало цілу годину, він помолився разом з своєю громадою і всі запричастились святих дарів.

Староста Гуммель прислуговував* під час причастя. Після молитви парафіяни заспівали пісні, священик благословив громаду, і всі розійшлися по своїх хатах.

40. ДОКАЗ, ЩО ПРОПОВІДЬ БУЛА ДОБРОЮ; ТАКОЖ ПРО ЗНАННЯ І ПОМИЛКОВІ ДУМКИ І ПРО ТЕ, ЩО ЗНАЧИТЬ ПРИГНОБЛЮВАТИ ВІДНЯКА.

Староста Гуммель озлився за промову пастора про безбожних людей; і в день господа, який вся громада урочисто святкувала, він бушував і лютував, лаячи священика й говорячи про нього жахливі речі.

Прийшовши додому після причастя, він зараз же послав за своїми безбожними друзями. Ті поспішили прийти на заклик старости і разом з ним повели гріховні легковажні розмови про священика і про його християнську проповідь.

Перший почав староста:

— Терпіти не можу проклятої лайки й ущипливостей.

— Погано, грішно це робити, особливо в такий ~~святий~~ день, — сказав Ебі.

Староста. Негідник знає, що я цього терпіти не можу, і говорити навмисне. Він дістаете особливе задоволення, викликаючи лютъ у людей своїми проповідями і своїм перекручуванням того, чого він не розуміє і до чого йому нема ніякого діла.

* „Прислуговувати“ означає в Швейцарії допомагати пасторові під час причашання ділити причастя. — П.

Ебі. Наш спаситель, євангелісти і апостоли Нового завіту нікого не лаяли.

Крістен. Не кажи цього, вони теж лаялись, навіть ще більше, ніж священик.

Ебі. Це неправда, Крістен.

Крістен. Ти дурень, Ебі. „Ви сліпі вожді, ви змії, зміяче кодло!“ і ще на тисячу ладів. Аджеж ти розумієш біблію, Ебі.

Селяни. Так, Ебі. Це правда, вони теж лаялись.

Крістен. Так, але за судові справи, яких вони не розуміли, і за розрахункові справи, якими керувало начальство, вони не карали; і тим часом це були зовсім інші люди, які мали право карати.

Селяни. Безумовно, це були інші люди.

Крістен. Треба вважати, що це були інші люди, інакше вони не насмілися б це робити. Згадайте тільки, що вони вчинили, що трапилося з Аннасом — так, його звали Аннас*, — а потім і з його дружиною тільки за те, що вони збрехали: вони мертвими впали на землю.

Селяни. Невже це правда, тільки через брехню?

Крістен. Така ж правда, як те, що я живу і тут стою перед вами.

Ебі. Як добре, коли розумієш біблію.

Крістен. За це я вячний моєму небіжчику батькові. Він був, треба сказати правду, не дуже хороши людиною. Він просадив усе материне майно до останньої копійки. Але я йому простив би це, якби він не злигався так міцно з повіщеним по-тім Улі. Такого гріха йому не простять ні діти, ні внуки. Але біблію він читав не гірше священика, і ми повинні були читати, нікого він не звільняв від цього.

Ебі. Мене завжди дивувало, що твій батько так багато знов і був, не зважаючи на це, такою поганою людиною.

Селяни. Так, це справді дивно, він так багато знов.

Йост (чужоземець, що був у шинку під час цієї розмови.) Мені смішно, сусіди, що вас це дивує. Якби великі знання робили людей чесними, то ваші писарі, ваші адвокати, ваші старости й судді були б завжди найчеснішими.

Селяни. Це так, сусіде. Правильно.

Йост. Повірте мені, сусіди: між знаннями і вчинками — величезна різниця. Хто робить собі ремесло з самого тільки знання, тому загрожує небезпека розучитись робити так, як слід.

Селяни. Так, сусіде. Правда, завжди забуваеш те, в чому не вправляєшся.

Йост. Звичайно, і той, хто живе неробою, стає ні до чого непридатним. Так буває з тими, хто від неробства, від надміру вільного часу зайнятий розпитуваннями і базіканням; вони стають ні до чого непридатними. Зауважте собі, більшість хлопців,

* Крістен перекручує ім'я: не Аннас, а Абанія згадується в історії апостолів.— Ред.

у яких і на думці і на язиці то календарі, то біблійні історії, то старі, то нові укази,— просто нероби. Якщо хочеш з ними заговорити про щонебудь, що стосується господарства, виховання дітей, заробітку, ремесла; якщо чекаєш від них поради, що робити в тому чи іншому випадку, зони стоять, як дурні, нічого не знають, нічого не вміють. Зате в тих місцях, де люди байдикують (у трактирі, на танцювальних вечорах, на недільних і святкових зборищах), там вони себе показують. Вони підносять нерозумні шахрайські історії, в яких нема ані слова правди. І все ж повелось, що наші добрі селяни збираються цілими юрбами слухати такого базіку, який накидає їм одну брехню по одній.

Е бі. Ійбогу, все це так, як каже сусід; і знаєш, Крістен, він немов змалював портрет з твого батька. Точнісінько таким ми його знали.

Він був дурний, як віл, коли мова йшла про поле і про дрова, про худобу і корм, про молотьбу і оранку тощо, і там, де була потрібна робота, він був лінівий, як баран. Зате в трактирі й на церковних зборах*, на вечорницях** і на майданах він говорив, як мудрець з Сходу: то про доктора Faуста, то про Ісуса Христа, то про ендурську відьму, то про бій биків у Мадриді і про перегони в Лондоні. Та хоч як нерозумно він поводився, хоч як безцеремонно брехав, його все ж охоче слухали, поки його мало не повісили, тоді тільки його слава похитнулась.

Йост. Досить пізно.

Е бі. Так, він довго дурив нас, а ми платили не один кухоль вина за самісіньку брехню.

Йост. Думаю, що для нього було б краще, якби ви не платили за вино.

Е бі. Ійбогу. Я сам думаю, що якби ми не платили за вино, він не дійшов би до шибениці, бо був би змушений працювати.

Йост. Ваша добрість пішла йому тільки на шкоду.

Селяни. Ійбогу, правда.

Йост. Якась проклята спокуса є в цьому слуханні й розказуванні байок, але домішувати біблію до такої нерозумної розваги— просто нечестиве діло.

Леупі. Мій батько одного разу здоровово мене відлупцював за те, що я, наслухавшись якихось оповідань, здається теж з біблії, забув пригнати худобу з пасовища.

Йост. Він мав цілковиту рацію. Наше діло—робити так, як сказано в біблії; а розповідати про це—справа священика. Біблія для нас—закон, наказ, а як ти гадаєш, що сказав би комендант, якби він надіслав у село наказ приставити до фортеці вози з дровами, а ти, замість того щоб поїхати в ліс і нарантажити вози, сів собі в трактирі, взяв наказ, перечитав його і аж до вечора тлумачив би його зміст сусідам за склянкою вина.

* Місце, де неділями між церковними проповідями й вечорами, на жаль, в давніх давніх чоловіки і жінки, молоді і старі сходяться побазікати. — П.

** Щіні сходки хлопців і дівчат. — П.

Ебі. Ого! Що б він сказав! Виляв би мене, як слід, і посадив би в тюрму за те, що я знущався з нього.

Йост. Саме на це заслуговують люди, які читають біблію тільки від неробства і з бажання розповідати потім історії в трактири.

Крістен. Так, алеж треба читати біблію, щоб не збитися з правдивого шляху.

Йост. Зрозуміло. Проте ті, що спиняються біля кожного куща і готові базікати біля всіх колодязів, стовпів і хрестів, що трапляються на дорозі, зовсім не належать до людей, які хочуть іти правдивим шляхом*.

Ебі. Але скажи мені ось що, сусіде; кажуть, що знання ніколи не заважає людині, а тепер виявляється, що коли занадто багато знати, то це, либонь, може бути зайвим.

Йост. Звичайно, сусіде. Завжди буде зайвим те, що заважає чому-небудь кращому й кориснішому. Треба знати тільки для того, щоб знання застосовувати на ділі. Якщо ж набуваеш знань для того, щоб базікати, то стаєш ні до чого непридатним. Із знанням і застосуванням його справа стоїть так само, як з ремеслом. Швець, приміром, повинен працювати, це головна його справа, але він повинен також знати сорти шкіри, повинен знати, де й як купити її; це потрібне для того, щоб він мав успіх у своєму ремеслі, і так у всьому. Головне для людини — це застосовувати і діяти. Знання й розуміння — це засоби, які допомагають їй мати успіх у цьому головному. Тим то знання у кожної людини має бути спрямоване на те, чим вона займається і що для неї головне в житті¹⁴.

Ебі. Тепер я починаю розуміти. Якщо голова наповнена дуже багатьма сторонніми речами, то вона вже не буде зайнята роботою й тим що найпотрібніше людині.

Йост. У цьому саме суть справи. Всі думки повинні бути спрямовані до того, що найближче людині. Я, принаймні, роблю так. У мене, наприклад, нема поливних луків, отож я й не турбуюсь про те, як їх поливати, і поки в мене не буде власного лісу, я не буду морочити собі голову над тим, як його доглядати. Але про те, щоб зберегти мою гнойовицю, я багато думаю, бо вона мені потрібна для запліднення моїх малородючих луків. Як усюди було б добре, коли б кожний думав про свою справу. До багатознання завжди встигнеш прийти, коли навчишся знати добре, а знати добре можна навчитися тільки в тому разі, коли почнеш з найближчого й найпотрібнішого для справи. Таким шляхом знання поступово уляжеться в голові. І можна в житті

* Може здатися дивним серйозний характер розмови, в якій беруть участь відомі п'яниці й негідники. Але є речі, які цікавлять цих людей не менше, ніж нас, і бувають хвилини, коли вони дуже серйозно і по-своєму дуже просто й дуже правильно говорять і судять про різні речі. Не мають рахів ті, хто уявляє собі безпутного, і що любить випити селянина як ніч п'янин і нездатним міркувати й цікавитися серйозними речами. Це буває тільки тоді, коли він занадто багато п'є, до чого в даному разі ще не дійшло.— П.

піти далеко, якщо почати так. А марне базікання, казочки з календарів та інші безглузді мріяння нічого не навчать,крім легковажності.

Ебі. Це починається вже в школі.

Під час усієї розмови староста стояв біля печі, грівся, розмірковував і ледве слухав те, про що говорили. В своєму розумі він навіть забув про вино, тому так довго й тривала розмова між Ебі та незнайомцем. Можливо, що він не хотів викладати свій товар, поки незнайомець не кінчить пити й не піде.

Після того як він пішов, староста, нарешті, виклав те, про що він думав, і сказав усе відразу, неначе він свою промову вивчив напам'ять під час довгого мовчання.

— Пастор завжди говорить про те, що бідних пригноблюють. Якби ніхто не робив того, що він називає пригноблюванням бідних, то,—чорт мене забери, якщо я не правий,—бідних зовсім не було б на світі. Проте, куди б я не глянув — від можновладного князя до сторожа, від державної палати до останньої сільської громади,—всі шукають своєї вигоди й утискають тих, хто стоїть на іхньому шляху. Старий пастор сам роздавав вино, як і я, і приймав на сплату сіно, жито й овес по такій дешевій ціні, як і я. На світі всі душать тих, хто стоїть нижче, і мене теж душать. У кого щонебудь є або хто хоче чогонебудь досягти, той повинен душити або ж він повинен роздати все своє добро й жебракувати сам. Якби пастор зінав бідних так, як я їх знаю, він менше про них турбувався б; але справа в нього зовсім не в бідних. Йому треба тільки лаятися, підбурювати людей одного проти одного і вводити їх в оману. Так, усі бідняки хороши. Коли мені потрібні десять шахраїв, я знаходжу одинадцять серед бідняків*. Я нічого не мав би проти, якби мені в певні оброчні строки приносили додому мої прибутики; я, мабуть, кінець-кінцем, навчився б приймати їх з благочестивим і скромним виглядом. Але в моїй професії в трактирі і в селянському господарстві, де все має бути розраховане до останньої копійки і де людину обирають в усіх кутках, — тут справа стоїть інакше. Я готовий іти об заклад, що той, хто вигадав би поводитись м'яко і поблажливо з наймитами і бідняками, той позбувся б усього свого добра. Вони всі — шахраї.

Так говорив староста, затамовуючи в свою серці голос сумління, який непокоїв його і говорив йому, що пастор має рашію, що він, староста, саме належить до тих людей, які видушують піт і кров з бідняків.

Але хоч як мудрував сам з собою староста, він почував себе погано. Страх і неспокій мучили його. Пригнічений турботами, він ходив з кутка в куток по кімнаті.

Потім він знов заговорив:

— Я такий обурений проповіддю пастора, що не можу опа-

* Головний шахрай забуває про те, що багаті шахраї працюють для себе й тому не дозволяють себе використати.—П.

м'ятатися; до того ж я погано себе почуваю. Невже тут так холодно, сусіди? Я весь час мерзну відтоді, як я вдома.

— Ні,— відповіли сусіди,— зовсім нехолодно. Та ми ще в церкві помітили, що ти погано себе почуваєш: ти був блідий, як мрець.

Староста. Ви помітили? Так, мені було погано, в мене, здається, починається лихоманка. Я почуваю себе слабим, треба випити. Давайте підемо на час проповіді в задню кімнату.

ЗМІСТ 41 — 45 РОЗДІЛІВ.

41 — 42. Пастор довідується, що після першої проповіді староста й дехто з селян разом з ним пішли з церкви до трактиру і там пиячать. Обурений цим пастор у своїй проповіді про Іуду-зрадника сказав, що всі ті, хто тікає від церкви до гри й пияцтва, „ні на волосину не кращі від Іуди“ і що всі воїні кінчать так само, як кінчив зрадник. Дружина старости, що була в церкві, вирішила попередити чоловіка й, звертаючи на себе увагу всіх присутніх, пішла додому.

43 — 45. Дружина старости сповіщає селян і старосту про те, що діється в церкві, і просить їх розійтись. Після того як вони пішли, староста розповідає жінці про свій тяжкий стан під час проповіді пастора. Він обвинувачує в усьому Арнера й думає про те, як би на ньому помститися. Староста почуває себе дуже погано, він іде на стайню і розмовляє сам з собою.

46. РОЗМОВА З САМОЮ СОБОЮ ЛЮДИНИ, ЯКА В СВОЇХ МІРКУВАННЯХ НЕЩАСЛИВО СЛГАЄ ДУЖЕ ДАЛЕКО.

„Дружина має рацію; та що ж мені робити? Нічим не зарадиш. Я ніяк не можу вибратись з усього того, в чому я заплутався“. Так говорив староста. Він проклинав Арнера, наче той був винуватцем його нещастя, проклинав священика за те, що той довів його до люті своєю проповіддю; потім він згадав про межовий камінь і почав говорити:

„Я не пересуну цього проклятого каменя; але якби це зробив хтонебудь інший, то поміщик втратив би третину свого лісу“.

Потім знов: „Цілком вірно, восьмий і дев'ятий урядові камені відрізали б у нього клапоть по прямій лінії, але, крий боже, я не буду пересувати камінь“.

І знов: „А що, коли це не справжній межовий камінь. Він лежить там нібито від часів потолу, на ньому немає ні номера, ні знаків“.

Староста пішов у кімнату, взяв господарську книгу, щось рахував, записував, розбирав якісь папери, потім склав їх знову, забув те, що він прочитав, знов пошукав те, що записав, поклав книгу в шафу і почав ходити по кімнаті туди й сюди, все думаючи про те саме, розмовляючи сам з собою про межовий камінь без знаку і без номера.

„Крім цього, всі інші камені мають знаки. Ось що мені спало на думку: кажуть, що один з Арнерів відрізав для себе клапоть урядового лісу; можливо, саме в цьому місці. Його. Так воно й є. Тут якийсь неприродний загин в урядові межі; на

віддалі двох годин ходу межа йде по прямішій лінії, до того ж на камені немає знаку і межа не обведена ровом".

"Якби ліс належав урядові, я вчинив би по правді, я довів би свою вірність государеві. Ну, а коли я помиляюсь? Ні, я не зрушу каменя. Мені довелося б його обкопувати й тягти темної ночі по рівнині аж до скелі, а камінь важкий. Він так близько лежить від дороги, що вдень було б чути кожний удар кирки. А вночі? Я б не насмілився, мене лякало б найменше шарудіння. Я б знепритомнів, якби під час роботи раптом підкрався барсук або плигнула серна. А хто його знає, може й привид міг би мене застати за роботою. Біля межових каменів не зовсім безпечно вночі, і краще мені його не чіпати".

Через хвилину він говорив далі:

"Дивно, як багато людей не вірить ні в пекло, ні в привидів. Старий писар ні в що не вірив, а вікарій — не може бути, щоб він вірив у щонебудь. Писар зовсім не приховував цього, сотні разів він говорив мені: „Коли я помру, зі мною буде те саме, що з моїм конем і з моїм собакою“. Він так думав, нічого не боявся і робив усе, що хотів. Якби я міг вірити тому, що він казав, якби я міг сподіватися на це, я під час першого ж полювання підстеріг би Арнера за кущем і застрелив би його, я спалив би будинок попа. Та все дарма, я в це не можу вірити, не смію сподіватися. Це брехня, хто вірить в це, той дурень, що стає на хибний шлях, або він тільки прикладається. О, о, є бог. Є бог. Камінь, камінь. Я не зрушу тебе з місця".

Так говорив староста. При цьому він тримав і не міг звільнитись від тих думок, які його мучили.

Розпач охопив старосту. Йому хотілося тікати від самого себе; він вийшов на вулицю, підійшов до першого сусіда, що зустрівся йому, і заговорив з ним про погоду, про вітер і про слимаків, які три роки тому попсували жито. Потім він з кількома особами, що хотіли выпити, повернувся до трактиру, поставив їм вина, прийняв заспокійливий порошок і так-сяк довів цей день до кінця.

ЗМІСТ 47 — 48 РОЗДІЛІВ.

47 — 48. У цих розділах розповідається про те, як проводили час діти Гертруди, поки батько й мати були в церкві, як потім вони радили, коли ті повернулися додому. Описується розмова між Лінгардом і Гертрудою про старосту, про його стан у церкві, а також про їхні враження від другої проповіді пастора — про зрадника.

49. ДИТИЧІ ХАРАКТЕРИ І НАВЧАННЯ ДІТЕЙ.

Розмовляючи, Лінгард і Гертруда повернулися з церкви до своєї хатини, діти, тільки побачивши своїх батьків, збігли по сходах ім назустріч і закричали:

- Ми хочемо мерщій повторити те, що вивчили на цьому тижні. Ходімо, ма, ми хочемо швидше закінчити.

Гертруда. Що це за ретельність сьогодні, любі діти?

Діти. Ма, якщо ми знатимемо урок, чи можна буде нам потім зробити з нашим хлібом те, що ми схочемо? Так, ти вчора обіцяла нам?

Мати. Я подивлюсь, як ви знаєте те, що було задано.

Діти. А потім можна, ма?

Мати. Так, коли ви закінчите.

Діти були в захваті; вони швидко й добре повторили те, що вивчили протягом тижня.

Після цього мати дала їм іхні порції вечірнього хліба і дві миски молока, з якого вона не зібрала вершків тільки через те, що був святковий день.

Вона взяла Гретелі на руки, щоб погодувати її груддю, і з радістю слухала, як діти під час вечері розповідали одне одному, кому вони віддали свій хліб. Ніхто з них не з'їв ві крихти хліба, пили саме тільки молоко, а хліб показували одному, і кожному хотілося, щоб його шматок був більший.

Діти покінчили з молоком, біля матері лежав ще хліб. Ніклас підкрався до неї, взяв її за руку і сказав:

— Ма, ти даси мені шматочок хліба для мене?

Мати. Я ж тобі дала, Нікласе.

Ніклас. Алеж я повинен віддати його Руделі.

Мати. Я не наказувала тобі цього робити. Ти можеш з'їсти хліб, якщо хочеш.

Ніклас. Ні, я його не з'їм. Але ти даси мені ще шматочок?

Мати. Ні, не дам.

Ніклас. Чому?

Мати. Щоб ти не думав, що про бідних треба згадувати тільки тоді, коли наїсися досхочу і нічого більше не хочеться.

Ніклас. То це тому, ма?

Мати. А тепер ти йому все ж віддаси весь хліб?

Ніклас. Так, так, звичайно. Я знаю, Руделі дуже голодує, а ми о шостій годині вечеряємо.

Мати. Ніклас, мені здається, він на вечерю теж нічого не має.

Ніклас. Так, ма, він, певно, не має вечері.

Мати. Так, злидні бідняків великі і треба бути жорстоким і черствим, щоб не відмовити собі в чомунебудь і не віддати того, що можеш, щоб полегшили їхнє становище.

У Нікласа на очах сльози. Мати звертається тоді до інших своїх дітей.

— Лізо, ти також віддаси весь свій хліб?

Ліза. Звичайно, ма.

Мати. А ти, Енне, теж?

Енне. І я теж.

Мати. А ти, Йонасе?

Йонас. Я все віддам, ма.

Мати. Оце добре, діти, та як же ви все це зробите? Все потребує певного порядку, і при найкращих намірах можна юнді зіпсувати справу. Нікласе, що ж ти думаєш зробити з хлібом?

Ніклас. Я побіжу якнайшвидше й покличу Руделі. Я не кластиму хліба в кишеню, щоб він його швидше дістав. Дозволь мені піти, ма.

Мати. Почекай трошки, Нікласе. А ти, Лізо, що ти зробиш?

Ліза. Я зроблю не так, як Ніклас. Я покличу в куточек Бетелі, сховаю хліб під хвартушком і дам їй так, щоб ніхто не бачив, навіть її батько.

Мати. А ти, Енне, як зробиш?

Енне. Хіба я знаю, де я знайду Гейрелі? Я дам йому хліб, як прийдеться.

Мати. А ти, Йонасе? Маленький хитрун, я бачу, ти замисляєш щось хитре, ти як зробиш?

Йонас. Я йому всуну хліб прямо в рот, ма. Так, як ти робиш, коли ти жартуеш. Я йому скажу: „Розкрий рота і заплюши очі“, і покладу йому хліб у рот. Ото буде смішно, ма, правда?

Мати. Усе це добре, діти. Але я вам дещо скажу: ви повинні дати дітям хліб тихенько і сам-на-сам, щоб ніхто не бачив і не міг подумати, що ви хочете хвастати.

Ніклас. Оце так штука, значить мені покласти хліб у кишеню?

Мати. Розуміється, Нікласе.

Ліза. Я так і думала, ма. Я ж сказала, що зроблю не так, як інші.

Мати. Ти завжди розумніша від усіх, Лізо. Я тільки забула похвалити тебе за це. Добре, що ти мені нагадала.

Ліза почевоніла й замовкла, а мати сказала дітям:

— Тепер ви можете йти, тільки пам'ятайте про те, що я сказала.

Діти йдуть.

Ніклас біжить щосили до хати Руді; проте на вулиці хлопчика немає. Ніклас кашляє, кличе, але все дарма. Руді неходить униз, не показується біля вікна.

Ніклас каже про себе: „Що мені робити? Піти до нього в кімнату, алеж треба йому дати потихеньку? Я все таки увійду і скажу, щоб він вийшов на вулицю“.

У цей час Руделі з батьком та іншими дітьми сидів біля відкритої труни померлої бабусі, яку повинні були ховати через кілька годин. Батько й діти з слізьми на очах говорили про те, з якою любов'ю й відданістю ставилася до них за життя бабуся; вони плакали, згадуючи її останній смуток з приводу вкраденої картоплі, й обіцяли біля відкритої труни, що, хоч би як вони голодували, вони не доторкнутися ні до чого чужого.

У цей час Ніклас відчиняє двері, бачить небіжчицю і, злякавшись, тікає з кімнати.

Руді, побачивши його, подумав, що Лінгард послав до нього хлопця в якісь справі. Він біжить за ним і питає його, чого йому треба?

— Нічого, нічого, відповів Ніклас,— я хотів до Руделі, але ж він тепер молиться.

Руді. Ти можеш увійти, якщо він тобі потрібний.

Ніклас. Пусти його на кілька хвилин до мене на вулицю.

Руді. Тепер холодно, та й він не хоче залишати бабусі. Ходім зі мною в кімнату.

Ніклас. Я не хочу входити, Руді. Пусти його на хвилину на вулицю.

— Добре,— відповідає Руді й повертається в кімнату.

Ніклас іде за ним до дверей і кличе Руделі:

— Вийди до мене на хвилину.

Руделі. Мені не хочеться зараз на вулицю, Нікласе, я краще залишуся біля бабусі; її скоро понесуть.

Ніклас. Вийди на хвилину.

Руді. Піди, довідайся, чого він хоче.

Руделі виходить. Ніклас бере його за руку і каже:

— Ходімо, я тобі щось скажу.— Він веде його в куточек, швидко запихає йому в кишеню хліб і тікає.

Руделі дякує і кричить йому вслід:

— Подякуй твоїм батькам.

Ніклас обертається, подає йому знак, щоб він мовчав, і каже:

— Про це ніхто не повинен знати,— і, як стріла, мчить додому.

ЗМІСТ 50.—70 РОЗДІЛІВ.

50—51. Діти муляра роздають хліб іншим дітям. Між іншим Йонас віддає свій хліб Бабелі, доньці Міхеля. Міхель бачить, як син муляра приносить хліб, це спровокає на нього величезне враження: він був, за характеристикою автора, „по суті добра людина”, і обіцянка, яку він дав Гуммелеві, мучила його.

52—55. Староста намагається дезорганізувати роботу муляра: знаючи про наказ поміщика почати ламати каміння, він посилає робітників у замок дякувати поміщикові за дану їм роботу; муляр про це нічого не знає і вранці, коли треба виходити на роботу, не знаходить нікого з своєї арти. Робітників Арнер зустрічає привітно, хоч і дивується, чого вони гають даремно робочий час. Після цього вони повертаються і разом з муляром ідуть на роботу.

56—60. Староста в Арнера. Поміщик заявляє Гуммелеві, що він не може надалі допустити поєднання роботи старости з діяльністю трактирника. Сам Гуммель повинен вибрати щось одне: або посаду старости або трактир. Арнер дає йому два тижні на роздумування. Гуммель вражений, але після першої хвилини розгубленості він починає думати знову про помсту й набирає свого попереднього зарозумілого вигляду. По дорозі додому він п'є вино з фляги, це підносять його настрої, і він „знову пішов такий же зарозумілій і лютий, як завжди”. В короткому розділі (60) автор уміщує свої міркування про порочність Гуммеля.

61. Наводиться оповідання якогось старика (без імені), що ілюструє наслідки порочності і благочестя.

62—65. Вюст (див. розд. 22) кається в своєму неправдивому свідченні проти Руді, йде до пастора і розповідає йому все. Той позичає йому вісім гульденів, суму, яку Вюст був винний старості, і він повертає їх дружині Гуммеля.

66—68. Староста розмовляє з лісничим про привидів, яких сам дуже боїться. Хоч лісничий і пояснює, що ніяких привидів не існує, все ж це його не переконує. Він і далі відчуває страх перед ними. Після розмови з лісничим Гуммель блукає біля свого села й виявляє, що каменярі ламають камінь не там, де йому хотілося і де він умовився з Йосифом. Він проклинає Йосифа, який його обдурив. У дуже поганому настрої він повертається додому.

Г 69 — 70. Лінгарда, як майстра і керівника своєї артілі, надзвичайно поважають і люблять усі робітники. Міхель — цей шахрай і злодій — полюбив Лінгарда за його пряме чесне поводження”; він відчуває докори сумління, їде до нього й розповідає все, що було в старості (розд. 29). Він виришує повернути гроші, одержані на задаток від Гуммеля, але в нього невистачає півцілера. Лінгард дає йому гроші, і Міхель іде до старости, щоб повернути йому їх.

71. НАВЛІЖАЮТЬСЯ ГОЛОВНІ ПОДІЇ.

Коли староста повернувся додому, він застав дружину саму в кімнаті. Він тепер міг вільно вилити весь свій гнів, всю свою лють, які він стримував цілий день. На полі, в замку, в Гірцау не можна було цього зробити: такій людині не лічить на людях показувати, що робиться на душі.

Про старосту, який не вмів би приховувати своїх почуттів, сказали б, що він недалекий, як підпасок. Гуммеля ж у такому гріху ніколи не обвинувачували. Він міг цілими днями ковтати гнів, заздрість, ненависть і прикрість і при цьому посміхатися, базікати й пити; зате, коли він повертається додому і нащастия чи на нещастия заставав кімнату порожньою, тоді він виливав свою лють, яку стримував цілий день.

Дружина його ридала в кутку й казала:

— Ради бога, не лютуй так, твоєю злістю ти ще більше дратуєш Арнера. Він не заспокоїться, поки ти не скоришся.

— Він однаково не заспокоїться, що б я не робив; він не заспокоїться доти, доки не знищить мене. Це шахрай, злодій, собака; це найклятіший серед клятих,—сказав чоловік.

Дружина. Господи Ісусе! Що ти кажеш! Чи не забрало в тебе розуму?

Староста. Хіба в мене мало підстав говорити так? Невже ти не знаєш? Через два тижні він звільнить мене з посади або позбавить мене права тримати трактир.

Дружина. Знаю. Але, ради бога, не лютуй так. Усе село вже знає про це. Палацовий писар сказав посланцеві, а той розніс по всіх усюдах. Цими днями увечері я напувала худобу і бачила, що люди на вулиці пересміхаються. Маргаріта відвела мене в бік і розповіла про це нещастия. Та ось ще Ганс Вюст приніс назад вісім гульденів. Звідки він узяв тепер вісім гульденів? І тут не обійшлося без Арнера. Боже мій, боже мій, з усіх боків загрожує нещастия — казала дружина.

Як грім вразили старосту слова: „Ганс Вюст приніс назад вісім гульденів“. Він стояв кілька хвилин розкривши рота і сумно дивлячись на дружину і, нарешті, проказав:

— Де гроші? Де ці вісім гульденів?

Дружина ставить на стіл розбиту склянку, в яку вона поклали гроші. Староста дивиться на них кілька хвилин, лічить їх і каже:

— Гроші не з замку, Арнер не дає такими монетами.

Дружина. Добре, що вони не з замку.

Староста. Але все таки щось не гаразд; ти не повинна була брати від нього гроші.

Дружина. Чому?

Староста. Я міг би випитати в нього, звідки вони.

Дружина. Я сама про це думала; та він не хотів чекати; мені здається, і тобі не пощастило б нічого від нього довідатися, бо він був надто вже мовчазний.

Староста. Все на мене валиться: голова в мене обертом іде. Дай мені випити.—Вона ставить перед ним глечик. Староста люто ходить туди й сюди по кімнаті, важко дихає, п'є говорить сам до себе:

— Найголовніше—це знищити муляра; я це зроблю, хоч би це коштувало сто талерів. Міхель повинен його погубити; а потім я піду до межового каменя.

У цю мить постукав Міхель. Староста здригнувся і спитав:

— Хто там так пізно вночі?

Він підбіг до вікна, щоб подивитись.

— Відчини, старосто,—крикнув Міхель.

72. СТАРОСТА ВТРАЧАЄ ОСТАННЮ НАДІЮ.

— Дуже до речі прийшов,—бурмоче староста,—поспішає відчинити двері й вигукує:

— Здоров був, Міхель. Що в тебе нового?

Міхель. Небагато, я хотів тільки сказати...

Фогт. Не будеш же ти розмовляти за дверима? Я ще не збираюся лягати, заходить у кімнату.

Міхель. Я поспішаю додому, старосто. Я хотів тільки сказати, що шкодую про нашу суботню змову.

Староста. Ще тільки цього бракувало. Ні, тобі не треба шкодувати. Якщо ти вважаєш, що мало, я можу набавити ще. Заходить у кімнату, не турбуйся, ми з тобою зійдемось.

Міхель. Ні в якому разі, старосто! Ось твої два талери.

Староста. Я їх не візьму від тебе, Міхель. Нічого дурня строїти. Гроші тобі не пошкодять, і якщо тобі мало двох талерів, то заходить у кімнату.

Міхель. Я нічого не хочу більше слухати, старосто. Ось гроші.

Староста. Ййого, я не візьму іх. Ну, ось я заприсягнувся, тепер заходить у кімнату.

Міхель. Зайти я можу, коли хочеш (*він увіходить разом із старостою*). Ось твої гроші (*кладе їх на стіл*). А тепер буди здоровий, старосто!

Він повернувся і вийшов з кімнати.

73. СТАРОСТА ВИРУШАЄ ДО КАМЕНЯ.

Староста стояв кілька хвилин мовччи, не в силі вимовити ні слова; він поводив очима, третмітів від люті, піна зібралась у нього на губах; нарешті, він тупцув ногою і крикнув:

— Дружино, дай горілки, я піду.

Дружина. Куди ти підеш такої темної ночі?
Староста. Я піду, піду й викопаю камінь. Дай пляшку.

Дружина. Ради бога, не роби цього.

Староста. Треба, треба, я піду.

Дружина. Темно, хоч око виколи. Дванадцята година, і на
блому тижні треба особливо боятися чорта.

Староста. Він узяв уже коня, то нехай бере й вуздечку.
Дай пляшку, я піду.

Він швидко бере на плечі кирку й лопату і поспішає в гли-
бокій нічній пітьмі на гору, щоб перенести межовий камінь
свого пана.

Хміль, жадоба помсти і лють надавали старості сміливості.
Проте, гнилі пеньки, що траплялися на дорозі, шарудіння зайця,
який ховався в кущах,— усе лякало його. Він спинявся, весь
тримтів з страху, потім знову кидався далі, поки не опинився
коло своєї мети. Він зараз же взявся до роботи й почав підко-
пувати камінь.

74. НІЧ НАЙБІЛЬШЕ ОБДУРЮЄ П'ЯНИХ І ШАХРАЙ, ОДЕРЖИМИХ СТРАХОМ.

Раптом якесь шарудіння злякало старосту. Зза кущів прямо
на нього йшла чорна людина. Навколо людини, не зважаючи
на темряву ночі, було світло, і на голові в неї палає вогонь.
„Це сам чорт“,— каже староста, кидає біля каменя лопату, мо-
тику і пляшку від горілки і тікає, несамовито виючи.

Це був Крістоф, торговець курми з Аригейма, який закупив
яйця в Обергофені, Люнкофені, Гірцау та інших сусідніх селах
і повертається тепер додому. Свого кошика він покрив шкорою
чорної кози і привісив до нього ліхтаря, щоб освітлювати собі
дорогу.

Торговець упізнав голос старости, який кинувся тікати, змір-
кував, що в нього, напевне, щось погане на думці, розсердився
і сказав про себе.

„Я ж покажу проклятому старості. Він, як видно, вважає
мене за чорта“.

Крістоф швидко ставить на землю кошика, бере мотику, за-
ступ, лопату і свою залізну палку, зв'язує все це докупи, з страш-
ним гуркотом тягне за собою вниз по скелястій стежці й до-
ганяє старосту, кричучи приглушеним, виочим голосом:

— Оо-аа-уу, Гуммель! Оо-аа-уу, ти мій! По-че-кай,
Гуммель! Ти мій, Гуммель!

Бідний староста біжить щосили і кричить в одчай:

— Рятуйте, допоможіть, сторожі! Чорт хапає мене!

А рознощик усе галасує:

— Оо-аа-уу, старосто-о-о, почекай, ста-ро-сто! Ти мій,
старосто-о-о!

75. СЕЛО ПРИХОДИТЬ У РУХ.

Сільський сторож чув біганину і крики на гірській стежці. Всі слова долітали до нього. Він злякався і постукав декому з сусідів у вікно.

— Вставайте но, сусіди, — сказав він, — і послухайте, що діється на горі. Схоже на те, що за старостою женеться чорт. Чуете, як він кличе на допомогу. А він же, йібогу, дома у своєї дружини; я сам його бачив біля будинку години дві тому.

Коли зібралося чоловік з десять, вони вирішили взяти ліхтарі та рушниці ійти на допомогу старості; щоб забезпечити себе від чорта, вони поклали в мішок свіжий хліб, псалтир і євангеліє*.

Селяни вирушили в путь, але по дорозі спинилися біля старостиного житла, щоб довідатися, чи дома він.

Старостина дружина в смертельному страху чекала, чим закінчиться його вічна мандрівка на гору. Почувши цум і стукіт біля своїх дверей, вона страшенно злякалася і закричала:

— Господи Ісусе, чого вам треба?

— Нехай твій чоловік зайде вниз, — сказали люди.

— Його немає дома; але ради бога, що трапилось? Чого ви тут? — спітала жінка.

— Дуже погано, якщо його немає дома. Послухай, як він кричить „рятуйте“ і „допоможіть“, наче за ним чорт женеться, — відповіли люди.

Жінка, не тямлячи себе з жаху, побігла разом з сусідами. Сторож по дорозі спітав у неї:

— Що твій чоловік, чорти б його взяли, робить у таку годину на горі? Адже він тільки що був дома?

Жінка не відповідала ні слова і не переставала несамовито-голосити.

Собака старости теж голосно завив на своєму цепу.

Коли рознощик побачив людей, що бігли на допомогу старості, почув несамовите виття собак, він повернув у напрямі до гори і пішов так нечутно і швидко, як тільки міг, на гору до свого кошика, взяв свою ношу й продовжував свою путь.

Кунц, що йшов спереду з дружиною старости, встиг помітити, що це зовсім не чорт. Він грубо схопив за руку старосту, який все ще кричав, і сказав:

— Що трапилося? Чого ти кричиш, дурню?

— О, пусти мене. О, чорте,пусти мене, — кричав староста, який з переляку нічого не бачив і не чув.

— Дурень, я ж Кунц, твій сусід, а ось твоя дружина, — сказав йому сусід.

Решта селян спочатку обережно озиралися навколо себе, шукаючи чорта. Той, у кого був ліхтар, то підіймав його вгору, то опускав його на землю, освітлюючи все довкола. У той же

* Церковні книги, свіжий хліб і сіль вважалися за головні засоби для за-клинання й вигнання диявола.— Р е д.

час кожний з них опускав праву руку в мішок, де лежав щойно спечений хліб, евангеліє і псалтир.

Але тому що дуже довго нічого страшного не було видно, то й люди потроху посмішали, дехто навіть повеселішав і почав питати старосту:

— Тебе чорт кігтями полоскотав чи ногами потоптав, чого ти ввесь у крові?

Проте інші зауважили:

— Тепер не час сміятись; адже ми всі чули жахливий голос.

— Мені здається,— сказав Кунц,— що якийнебудь мисливець на чужій землі або збирач смоли дурив старосту і нас усіх. Коли я підійшов близче, ревіння стихло, і я бачив людину, яка щосили кинулась тікати на гору. Я не можу простити собі, що не побіг слідом за нею, і ми нерозумно зробили, що не взяли з собою старостиного собаки.

— Ти дурень, Кунц. Те, що ми чули, ні в якому разі не могло бути людським голосом, цей крик вражав душу і тіло, проймаючи до самих кісток; навантажений залізом віз не гуркоче так на дорозі, як гуркотіло тут.

Кунц. Не буду з вами сперечатися, сусіди. Я сам здригався з страху, коли цечув. Але я все ж настоюю, що чув також, як людина тікала на гору.

— Ти гадаєш, що чорт не може так бігти, щоб його було чутно? — казали сусіди.

Староста не чув ні слова з усієї розмови, і коли він, нарешті, опинився дома, то попросив сусідів залишитися в нього на ніч. Ті охоче залишилися в харчівлі.

76. ПАСТОР ПРИХОДИТЬ ДО ХАРЧІВНІ.

Нічний шум збудив усе село. В пасторському будинку також посхоплювалися всі, бо гадали, що трапилось нещастя.

Коли ж пастор послав довідатись про причину шуму, то його сповістили про жахливу подію.

Пастор вирішив використати старостин страх, не зважаючи на всю його безглазість, і вирушив уночі до трактирю.

Глеки з вином з швидкістю блискавки зникли з столів, коли ввійшов пастор.

Селяни підвелися й привітали його. Пастор подякував і сказав сусідам:

— Це добре, що ви охоче приходите на поміч, коли трапляється нещастя. Але тепер, друзі мої, чи не залишили б ви нас із старостою на якийсь час удвох?

Селяни. Наш обов'язок скорятися, велимишановний пан пасторе. Бажаємо вам щасливої ночі.

Пастор. І вам також, сусіди. Я хотів би тільки ще просити вас обережно розповідати про цей випадок. Неприємно, коли здіймають велику бучу через якусь річ, яка потім вияв-

ляється безглаздою або й зовсім не тим, що передбачали. Поки, по суті, ніхто як слід не знає, що трапилося, а ви добре знаєте, сусіди, яке все облюдне вночі.

— Це правда, вельмишановний пане пасторе,— відповіли селяни, стоячи на порозі.

— Він дурний, як завжди, і нічому не вірить,— сказали вони, вийшовши на вулицю.

77. РОВОТА ПАСТОРА¹⁵.

Пастор сердечно почав розмову з старостою.

— Старосто, я довідався, що з тобою щось трапилось, і я прийшов, щоб допомогти тобі чим зможу. Скажи мені одверто, що саме сталося?

Староста. Я найнешчасливіша людина, за мною гнався сам-диявол.

Пастор. Яким чином, старосто? Де це трапилось?

Староста. На горі.

Пастор. Ти справді когонебудь бачив? Хтонебудь напав на тебе?

Староста. Я бачив це, я бачив, як він біг просто на мене. Високий, чорний, і на голові в нього був вогонь, він біг за мною вниз з гори.

Пастор. Чого в тебе голова в крові?

Староста. Я влав, коли біг униз.

Пастор. Значить, тебе ніхто не чіпав?

Староста. Ні, але я бачив його на власні очі.

Пастор. Слухай, старосто! Ми не будемо на цьому спинатись. Для мене незрозуміло, що сталося. Але по суті важливе не це, а ось що, старосто. Є загробне життя, де, безперечно, безбожники потраплять у пазурі диявола; і ось загробне життя і ця небезпека опинитись після смерті в пазурах диявола повинні були б тебе хоч трохи турбувати, беручи до уваги твій вік і твое життя.

Староста. О, пане пасторе. Я не знаю, куди дітися з неспокою й турбот. Ради бога, що мені робити, щоб уникнути диявола? Хіба я тепер уже не в його владі?

Пастор. Старосто, не муч себе базіканням і безглаздинами словами. Ти в добрій пам'яті і при розумі, а значить, і цілком належиш собі. Чини по правді, по совісті, поводься так, щоб бути чистим перед Богом і людьми. Ти побачиш тоді, що диявол не має над тобою сили.

Староста. О, пане пасторе, що мені робити, щоб знов бути гідним божої милості?

Пастор. Серйозно розкажатись у своїх помилках, вправитись і повернути не по правді привласнене добро.

Староста. Усі думають, що я багатий, пане пасторе, та бачить Бог, що це неправда.

Пастор. Це байдуже. Ти несправедливо заволодів луками Руді, а Бюст і Кейбахер брехали під присягою. Я знаю це і доти

не заспокоюся, доки Руді не дістане назад того, що йому належить.

Староста. О, пане пасторе! Ради бога, згляньтесь на мене.

Пастор. Найбільша жалість, яку можна було б виявити до тебе, полягає в тому, щоб примусити тебе справедливо поводитись з людьми і з богом.

Староста. Я зроблю все, що ви хочете, пане пасторе.

Пастор. Ти згоден повернути Руді його луки?

Староста. Так, пане пасторе.

Пастор. Ти визнаєш, що не по правді володіеш луками?

Староста. Так, пане пасторе. Я мушу це визнати, але я стану злідarem, якщо я їх втрачу.

Пастор. Старосто, краще жебракувати, ніж несправедливо володіти добром бідних сусідів. (*Староста зітхає.*)

Пастор. Проте, що ж ти робив серед ночі на горі?

Староста. Ради бога, не питайте мене про це, пане пасторе. Я не можу, я не смію сказати; пожалійте мене, інакше я пропаща людина.

Пастор. Я не вимагаю, щоб ти признавався в чомунебудь, якщо на це в тебе немає бажання. Коли ти це зробиш з доброю волі, я радитиму тобі, як батько. Якщо ти не хочеш цього робити, бог з тобою. Нарікай тоді сам на себе, якщо я не зумію дати тобі поради в таку хвилину, коли ти найбільше цього потребуватимеш. Пам'ятай тільки, що без твоєї згоди я нікому не відкрию того, що ти мені розповіси, тим то я, власне, не знаю, що ж ти виграєш, якщо будеш від мене щонебудь приховувати?

Староста. Ви справді нічого не розкажете без моєї згоди, що б я не сказав?

Пастор. Звичайно, і, старосто.

Староста. Тоді я скажу вам, що я робив. Я хотів перемістити межовий камінь поміщику.

Пастор. Господи, спаси нас. Чого ти хотів зробити це нашому милому, доброму панові поміщику?

Староста. Він хотів відібрати від мене трактир або позбавити мене посади старости, це й викликало в мені лютъ.

Пастор. Ти нещасний дурень, старосто. Поміщик не хотів заподіяти тобі зла. Він навіть збирався винагородити тебе, якщо ти добровільно відмовишся від посади старости.

Староста. Невже це правда, пане пасторе?

Пастор. Так, старосто, можу тебе запевнити, бо я знаю про це з уст самого Арнера. В суботу вранці він половав на своїй горі, і я зустрів його на дорозі з Тейтінгофа, де я відвідав бабусю. Поміщик напевно сказав мені, що молодий Мейер, якого він хоче призначити на старосту, повинен зобов'язатися сплачувати тобі щороку сто гульденів винагороди.

Староста. Господи, пане пасторе, якби ж я це зінав, я б не дійшов до такого нещастя.

Пастор. Треба звірятися на бога явіть тоді, коли не знаєш, у чому виявиться його отецька добрість. Точнісінько так треба

сподіватися від доброго пана добра, навіть не знаючи ще, в чому може виявитися його добре серце. Таким шляхом зберігаєш вірність і віданість своєму панові і завжди можеш сподіватися на його милосердя й отецьку добрість.

Староста. Господи! Який же я нещасний. Якби я хоч частину цього знов раніше.

Пастор. Тепер того, що вже сталося, не зміниш. Проте, що ж ти гадаєш тепер робити, старосто?

Староста. Я, далібі, не знаю. Признання коштуватиме мені життя. Якої ви думки про це, пане пасторе?

Пастор. Повторю тобі ще раз. Я не вимагаю від тебе признання; я просто раджу тобі, вважаючи, що прямий шлях ще нікому не пошкодив. Арнер милостивий, а ти винний. Роби тепер, що хочеш. Я на твоєму місці здався б на його милосердя. Розумію, що крок цей важкий; але приховувати від нього свій гріх також важко, якщо ти прагнеш до душевного спокою і задоволення.

Староста зітхає і мовчить.

Пастор продовжує:

— Роби з богом що хочеш, старосто. Я нічого від тебе не вимагаю, але чим більше я про це думаю, тим більше мені здається, що тобі найкраще було б здатися на милосердя Арнера. Мушу тобі сказати, що Арнер, мабуть, почне дошукуватись, чого ти так пізно вночі опинився на вулиці.

Староста. Господи Ісусе, пане пасторе. Що я згадав: адже я залишив біля каменя лопату й кирку і все інше. Камінь майже викопаний; усе це мене викриє. Мене проймає жах тільки від однієї думки про кирку й лопату, пане пасторе.

Пастор. Якщо ти відчуваєш такий страх через якусь кирку й лопату, які можна ще сьогодні досвіта забрати і сковати, то подумай, старосто, скільки ще може бути різних неминучих обставин і випадків, якщо ти мовчаташиш, і яким неспокоєм, якими гіркими турботами наповнять вони твоє життя. Ти не матиш спокою для своєї душі, старосто, якщо ти не признаєшся.

Староста. І повернути собі ласку божу я теж не можу, якщо мовчаташи?

Пастор. Старосто, коли ти сам так думаєш, коли ти сам турбуєшся й боїшся і все таки мовчиш, усупереч твоєму власному переконанню, то як же можливо, щоб твоя поведінка багові була вгодна і могла б повернути тобі божу ласку.

Староста. Значить, я мушу признаатись?

Пастор. Бог допоможе тобі свою ласкою, якщо ти зробиш так, як велить тобі сумління.

Староста. Я признаюся.

Пастор ще кілька хвилин розмовляв із старостою, утішаючи його, і потім пішов*.

* У розділі 77 зроблено невеликі скорочення (викинуто молитву пастора). — Р. е. д.

78. Вміщено два листи від пастора до Арнера. В них пастор розповідає, що він довідався від Вюста про події останньої ночі.

79 — 84. Дійовому особою стає поміщик. Довідавшись від торгівця курми, як була спирана з появою чортя в Бонналь, він відповідає пасторові і сповіщає його про свій намір скликати всю громаду, щоб розглянути геть усі справи й події. Потім він готовує присуд старості й одночасно вибирає корову для Руді, якого він хоче таким способом винагородити за несправедливість, допущену його батьком щодо їхньої сім'ї. По дорозі в Бонналь поміщик заїхав на каменоломню і там побачив, як Руді, „блідий, як смерть і, очевидно, слабий, вивертав ломом з гіл зді величезний камінь“. Він приїжджає до пастора й викликає до себе Мейєра — майбутнього старосту.

85. СЕРЦЕ ПОМИЩИКА ПРОТИ ВИННОГО СТАРОСТИ.

Коли прийшов молодший Мейєр, поміщик сказав йому:

— Мейєр, я змушеній усунути мою старосту. Проте, не зважаючи на те, що він дуже провинився, деякі обставини примушують мене подбати про збереження за ним довічної частини його службового прибутку. Ти заможна людина, Мейєр. Думаю, що, коли я зроблю тебе старостою, ти не відмовишся виділити старому сто гульденів щороку з твого заробітку¹⁶.

Мейєр. Якщо ви вважаєте мене здатним на цю посаду, ласкавий пане, то я, як звичайно, скорося вашим наказам.

Поміщик. Гаражд, Мейєр. Приходь завтра до мене в Аренбург, я покінчу з цією справою. Тепер скажу тобі ще ось що: ти повинен разом з моїм писарем і суддею Ебі опечатати всі папери й рахунки Гуммеля. Стежте добре, щоб від вас не затаїли жодного папірця.

Мейєр разом з панським писарем і з суддею Ебі пішли до старости й опечатали папери.

Дружина старости взяла мокру губку і підійшла до списаної крейдою стінної дошки. Мейєр помітив її намір, спинив її звелів зараз же списати все написане на дошці.

Мейєр, писар і суддя Ебі здивувалися, коли прочитали на дошці: „В суботу, 18 цього місяця лінгартдівському Йосифові три талери грошей“.

— За віщо це? — спитали вони старосту і його дружину. Але ті не хотіли сказати. Коли ж Мейєр, писар і суддя Ебі прийшли з цим записом у пасторський дім, то поміщик також здивувався цим трьом талерам і спитав:

— А чи знаете ви, за віщо були дані ці гроші?

— Ніхто не хотів нам відповісти, коли ми спитали про це, — відповіли всі троє.

— Я швидко довідаюся, в чому тут справа, — сказав поміщик, — коли прийдуть Флінк і тюремний сторож, звеліть їм привести сюди старосту й Ганса Вюста.

86. ПАСТОР ЗНОВУ ВИЯВЛЯЄ СВОЕ ДОБРЕ СЕРЦЕ.

Тільки но почув про це пастор, він тихенько вийшов з дому, пішов у трактир і сказав старості:

— Ради бога! Що значать ці три талери, які ти дав Йосифові? Ти накличеш на себе нещастя, якщо не скажеш цього. Поміщик дуже сердиться.

Тоді староста, плачучи, призвався пасторові у всій історії з Йосифом і грішми.

Пастор повернувся до Арнера й розповів йому про всю справу й про сумне признання старости. Він ще раз просив поміщика поставитись милостиво до бідного чоловіка.

— Не турбуйтесь, пане пасторе. Ви переконаетесь, що я виявлю досить людяності й жалості,— сказав Арнер.

Потім він наказав заарештувати й зв'язати Йосифа і привести його разом з Вюстом і старостою.

Староста третів, як осиковий листок, Вюст, охоплений тихим сумом, стояв терпляче, зосереджений в самому собі. Йосиф із скретом зубів звернувся до старости:

— Ти, чортів сину, ти в усьому винний.

Арнер звелів привести заарештованих, одного по одному, в нижню кімнату пасторського будинку, де він допитав їх у присутності Мейера, Ебл і посланця.

Писар дослівно записав усі свідчення, прочитав їх заарештованим, і ті повторили й підтвердили їх. Після цього Арнер звелів вивести заарештованих до липи на громадському майдані і наказав дзвонити, щоб сходилася громада.

87. ПРО БАДЬОРИЙ ДУХ І ПРО ПРИВИДИ.

Перед зборами поміщик пішов на кілька хвилин до пастора нагору й сказав:

— Я вип' ще скляночку, пане пасторе, бо хочу бути в бадьорому настрої на зборах громади; це потрібна річ, якщо хочеш у чомунебудь переконати людей.

— Цілком справедливо,— відповів пастор.

Поміщик примусив пастора також випити і сказав:

— Якби тільки священики навчилися поводитись з людьми просто, без церемоній і натяків, пане пасторе. Якщо до людей підходить з радісним настроєм, невимушено, відкрито, цим уже наполовину завойовуєш їх.

— На жаль,— сказав пастор,— нам тисячами способів заважають зберігати бадьорий настрій і невимушенність у взаєминах з людьми.

Поміщик. Це нещастя для вашого сану, пане пасторе. Нещастя, яке має тяжкі наслідки.

Пастор. Ви маєте рацію. Священики більше, ніж будьхто, повинні бути мати можливість до невимушеної широти, одвертого поводження з людьми: вони повинні бути народними вождями й здобувати потрібну для цього підготовку¹⁷. З людських очей вони повинні бути б розуміти, коли їм слід мовчати та коли й що саме говорити. Вони повинні бути б берегти свої слова, як золото, і віддавати їх так само легко, влучно й радісно, як

їх учитель. Але, на жаль, вони здобувають освіту в інших школах, і нам доводиться запастись терпінням. В усіх станах є ще багато перешкод для дорогоціної простоти й щирості.

Поміщик. Цілком вірно, в усіх станах усе далі й далі відходять від істинної путі. Доводиться часто витрачати на церемоній й комедії багато часу, потрібного для виконання важливих обов'язків свого звання; мало знайдеться людей, які зуміли зберегти під тягарем етикету і педантизму в такій чистоті, як ви, любий пасторе, усвідомлення своїх обов'язків і внутрішню суть свого покликання. Поруч з вами мені радісно самому відчувати священне призначення моїх батьківських обов'язків. Я постараюсь з усією сердечною чистотою виконати своє покликання і, як ви, тільки в найпотрібніших випадках удаватись до церемоній і комедій у своїх стосунках з людьми.

Пастор. Ви примушуєте мене ніяковіти.

Поміщик. Я почиваю те, що кажу. Проте, незабаром почнуть дзвонити. Я нетерпляче чекаю цих зборів. Думаю, що на цей раз мені пощастиТЬ хоч почасти зломити народні забобони.

Пастор. Дай боже, щоб вам це вдалося. Забобони завжди є перешкодою в прищепленні людям чогонебудь доброго.

Поміщик. Я теж у своїх стосунках з людьми переконуюсь, що забобони роблять людей нерозумними, боязкими і збивають їх з пантелику.

Пастор. Голова людини з забобонами немов зсунута набік, усе, що вона робить, говорить і думає,—неправильне, а що ще важливіше,—забобони розбещують серце людини, викликають у неї горду і грубу черствість.

Поміщик. Так, пане пасторе. Треба строго розрізняти невинну простоту природи і сліпу дурість забобонів.

Пастор. Ви маєте цілковиту рацію. Незіпсована простота природи чутлива до всякого враження істини й доброочесності; вона, як м'яка воскова пластилінка, на якій можна писати все, що завгодно. Дурість забобонів подібна до руди; на неї можна впливати тільки вогнем. Та якщо ви вже заговорили про це, то дозвольте мені ще кілька хвилин побалакати про цю різницю, таку важливу в моєму покликанні.

Поміщик. Прошу вас, пане пасторе. Це питання для мене не менш важливе, ніж для вас.

Пастор. Людина в незіпсованій простоті своєї природи знає мало, але її знання підлягає певному порядкові, її увага твердо й уперто спрямована на те, що для неї зрозуміле й потрібне. Вона не уявляє собі, що знає те, чого вона не розуміє і що її не потрібне. Дурість забобонів, навпаки, не має порядку в своїх знаннях; вона хвастає, що знає те, чого вона не знає і не розуміє; безладність її знань здається їй божественим порядком, і минущий блиск мильної бульбашки — божественною мудрістю і божественим світлом.

Простота й невинність природи використовують усі свої почуття, вони не судять необдумано, дивляться на все спокійно й

обережно, терплять суперечності, дбають і клопочуться про необхідне, а не про погляди, і йдуть тихим і скромним, сповненим любові шляхом. А забобони обстоюють свою думку всупереч своїм почуттям і почуттям усіх людей. Вони прагнуть тільки до торжества своєї гонористості та грубо й дико переслідують цю мету все життя. Людиною в її невинній простоті керують незіпсоване серце, на яке вона завжди може з певністю покластися, і її почуття, якими вона спокійно користується. А людиною з забобонами керує її власна думка, якій вона приносить у жертву своє серце, свої почуття і часто бога, вітчизну, своїх близьких і саму себе.

Поміщик. Історія на кожній своїй сторінці свідчить про це. Особистий невеликий досвід і невеликі знання життя також переважають кожного, що жорстокість і забобони завжди йдуть пілч-о-пліч і що вони спричиняються до самих тільки важких та шкідливих наслідків.

Пастор. З цієї істотної різниці між простотою доброї нерозвиненої людини і між дурістю людини з забобонами випливає, що кращим способом боротьби з забобонами треба вважати такий: при вихованні народу будувати навчання істини на чистому почутті лагідної, доброї невинності і любові, спрямовувати всю силу його уваги на близькі речі, які цікавлять його в особистих умовах життя.

Поміщик. Я розумію вас, пане пасторе, і вважаю, як і ви, що таким шляхом забобони і передсуди втратили б своє жало, свою внутрішню шкоду, свою погодженість з пристрастями й похотями злого серця та безглуздими фантазіями жалюгідної уяви марного мудруючого знання.

Рештки забобонів і передсудів без своєї внутрішньої отрути залишалися б тільки мертвим словом, тільки оболонкою без змісту і повинні були б самі собою зникнути.

Пастор. Так я дивлюся на речі, пане. Порядок, близькі речі і поступовий розвиток людських прагнень повинні бути основою народної освіти, тому що ці три моменти є без сумніву основою справжньої людської мудрості¹⁸. Серйозна увага, приділена поглядам і віддаленим речам, і мала увага до обов'язків і вчинків, до близьких речей і відносин спричиняється до безладдя в естві людського духу. Така система породжує неузвітво в найважливіших наших справах і нерозумну пристрасть до знань, які нам не потрібні. Грубість і жорстокість серця — це природні наслідки гордощів і упереджених думок; тим то цілком очевидно, що джерело внутрішньої отрути забобонів і передсудів треба шукати в тому, що в справі освіти народу не прагнуть твердо спрямовувати увагу його на речі, які йому близькі й важливі в його особистих умовах життя і здатні прищепити серцям м'яку, лагідну людяність. Якби це робилося з такою ретельністю і серйозністю, з якою прищеплюються ідеї, то забобони були б підірвані в корені й позбавлені своєї сили. На жаль, я з кожним днем більше почиваю, як сильно ми ще відстали в цій роботі.

Поміщик. На світі все відносно вірне або невірне. Були грубіші часи, коли треба було або вірити в привиди, або бути еретиком, часи, коли судя змушений був на підставі злослизих підозр і доносів катуванням допитувати старих жінок про їх стосунки з дияволом, інакше він рискував утратити свої права й судову посаду.

Пастор. Це, хвалити бога, минулося. Проте, ще багато збереглося від старої закваски.

Поміщик. Не втрачаймо мужності, пане пасторе. Один по одному падають камені храму забобонів. Я б хотів, щоб з такою ретельністю будувався божий храм, з якою руйнується храм забобонів.

Пастор. У тому то й лихо, що цього немає. Я не можу раздіти боротьбі проти забобонів, бо бачу, що всі ці люди, які борються проти забобонів, аж ніяк не заклопотані тим, щоб зберегти на землі божу святиню, зберегти релігію в усій її силі і значенні.

Поміщик. Ви маєте рацію, але при всіх революціях спочатку заходять дуже далеко й хочуть вихлюпнути дитину разом з водою; цілком справедливо вирішили очистити храм господа, але вже тепер люди почують, що своєю ретельністю вони пробили стіни храму. Незабаром люди схаменуться і знову відбудують його стіни.

Пастор. Я сподіваюсь, що так буде. Я на власні очі бачу, як люди починають почувати, що поширене невір'я без краю підриває людський добробут¹⁹.

Поміщик. А втім нам уже час іти, я сьогодні маю намір громити забобони й атакувати боннальський храм привидів.

Пастор. Бажаю вам успіху. Мої нападки й проповіді поки що не привели до істотних результатів.

Поміщик. Я діятиму не словами, пане пасторе. Мій торговець курми з своїм кошиком і ліхтарем, лопатою і кіркою звільнить мене від зайвих слів.

Пастор. Я серйозно думаю, що це матиме чудовий вплив. Безперечно, що при вдалому використанні таких випадків можна за одну мить зробити більше, ніж з допомогою наймайстернішого красномовства протягом півстоліття.

88. ІНШІ МІРКУВАННЯ ПРО ПРИВИДИ.

Тим часом селяни зібралися на громадському майдані. Учора селяни подія і чутки про заарештованих притягли юрби народу. Страшна поява чорта всіх дуже схвилювала.

З раннього ранку селяни радились про те, що робити за цих обставин, і вирішили надалі не допускати безбожних повчань і проповідей пастора, який висміює привиди. Ухвалили просити церковного старосту Гарткнопфа зробити з цього приводу доновідь громаді. Молодий Мейєр заперечував проти цього.

— Я не хочу,—сказав він,—щоб старий скнара, який морив голодом своїх власних дітей, виступав за нас і за нашу віру. Ми вкриємо себе ганьбою, якщо зв'яжемося з цим ханжею.

А селяни відповідали:

— Ми знаємо, що Гарткнопф — ханжа, скнара, знаємо також, що його служниця порочна, як і він, знаємо, як вони живуть вкупі. Правда, що ніхто з нас не бреше так зухвало, як він, ніхто не оре на чужій землі і не живе на чужому полі, крім нього. Але ніхто з нас не вміє так говорити з пастором і обстоювати церковні справи, як він. Якщо ти знаєш когонебудь, хто зможе це зробити не гірше від нього, тоді ми не заперечуватимемо.

Але Мейер нікого не зінав.

Тоді селяни звернулись до церковного старости з такими словами:

— Слухай, Гарткнопф. Ти, як ніхто з нас, умієш розмовляти з духовними особами. Ти сьогодні повинен на зборах виступити проти пастора за його невір'я і зажадати, щоб був призначений день молитви з нагоди появи диявола.

Проте, ці переговори велися не відкрито. До них залучили тільки найбагатших селян, бо пастор мав багато друзів серед бідняків. Багаті селяни тим більше ненавиділи його, особливо відтоді, як в одній з своїх проповідей пастор закинув ім, що вони не погоджувалися поділити якийсь нікчемний вигін, що його поміщик призначив для бідняків.

Церковний староста Гарткнопф прийняв пропозицію і сказав:

— Хоч ви мене трохи пізно сповістили, проте я підготуюсь до доповіді.

Він пішов додому й готувався зранку до вечора, поки не подзвонили на збори. Змовники вже всі зібралися і дивувалися, що не приходить Гарткнопф. Вони думали, що трапилося щонебудь. Тоді Нікель Шпіц сказав ім:

— Нічого не трапилось, він просто чекає, щоб ви за ним прийшли.

— Нічого не вдієш,—сказали селяни,—доведеться скоритися дурневі, інакше він не приде.

І послали трьох суддів за старостою; ті незабаром повернулися разом з ним.

Староста поважно, наче священик, привітав селян і запевняв старшин та змовників, які його оточували, що він приготувався до доповіді.

Арнер з свого боку договорився з торговцем, що, тільки но він вийме з кишені велику білу хустку, торговець повинен вийти й докладно розповісти про все й зробити все, як було умовлено.

Потім він разом з пастором і писарем вирушив на збори.

Усі селяни підвелися і привітали ласкавого пана й преподобного отця пастора.

Арнер з батьківською ласкою подякував і просив усіх сідати на лави, щоб можна було почати збори.

Тереза (дружина поміщика) і дружина пастора, а також діти і слуги з замку і з пасторського дому стояли на церковному дворі, звідки видно було все, що діялось на майдані.

Арнер наказав привести заарештованих одного по одному і прочитати всі їхні свідчення і признання.

Після того як заарештовані перед громадою підтвердили все прочитане, Арнер наказав старості стати навколошки й вислухати присуд.

І він сказав йому ось що.

89. ПРИСУД.

Нешасний чоловіче!

Мені дуже боляче на схилі твого віку накласти на тебе кару, яка є неминучим наслідком твоїх злочинів. Ти заслужив смерть не тому, що луки Гюбельруді чи мій межовий камінь варті людського життя, а з тієї причини, що порушення присяги й зухвалий розбій можуть привести країну до безконечних небезпек і лиха.

Порушник присяги і розбійник при нагоді стають убивцями, і в багатьох розуміннях вони є вбивці щодо наслідків заподіюваних ними тривог, горя й нещастя. Тим то ти заслужив смерть. Але я дарую тобі життя, зважаючи на твій вік, а також і на те, що частина твоїх злочинів була вчинена проти мене. Кара твоя буде полягати ось у чому.

Тебе сьогодні ж у супроводі всіх старшин і тих, хто хоче іти з тобою, відведуть до моого межового каменя, де ти повинен будеш привести все у попередній порядок. Потім тебе відведуть до сільської в'язниці Бонналя. Там протягом двох тижнів ти повинен будеш розповісти панові пастору історію твого життя. Твоя розповідь дасть змогу цілком ясно і з певністю визначити, звідки власне походять твої злочинні нахили й черствість твого серця. Я сам вживу потрібних заходів, щоб були виявлені всі обставини, які привели тебе до злочину і які можуть штовхнути на таке ж лихо й інших моїх людей.

У неділю, через два тижні, пан пастор викладе прилюдно всій громаді у всіх деталях історію твого життя*, твоїх домашніх неладів, твоєї жорстокості, твоого порушення всіх присяг і обов'язків, твоого „прекрасного“ способу розраховуватись з бідними й багатими,— все це буде підсилене твоїми ж власними зізнаннями.

Я буду присутнім при цьому й разом з паном пастором вживу заходів, щоб уберегти моїх людей на майбутнє від такого ж нещастя й допомогти їм позбутися джерел і причин великих домашніх зліднів, які панують на селі.

Після цього мені хотілося б тебе відпустити, і я, напевно, зробив би це, якби мій народ був досить лагідний і вихованій, щоб заради себе самого прагнути до істини, до земного і віч-

* Див. другу частину, розд. 70.

ного блаженства, а не заради жалюгідного страху перед грубими, жорстокими й огидними карами; але через те, що серед нас живе ще багато грубих, нестриманих і неморальних людей, то заради них я мушу ще додати ось що:

Кат відведе тебе завтра під шибеницю біля Бонналя, прив'яже твою праву руку до одного з стовпів і пофарбує тобі три пальці незмивною чорною фарбою.

При цьому оголошує мою рішучу волю, щоб ніхто в цю твою страдницьку годину не дозволив собі ні знущань, ні глувань, ні образ. Весь народ повинен бути присутнім при цьому видовищі мовчки, без шуму, з непокритими головами.

Ганса Вюста поміщик присудив до восьмиденного ув'язнення. А Йосифа, як чужинця, він наказав зараз же вивести з своїх володінь і заборонити йому під страхом ув'язнення перебувати на його землі.

Тим часом пасторів кум, Ганс Ренольд, повідомив йому тихенько про змову селян з церковним старостою і про їхні наміри напасти на пастора за невір'я.

Пастор подякував Ренольдові і сказав йому з усмішкою, щоб він не турбувався, бо справа закінчиться не так то й погано.

— Дуже добре,— сказав поміщик, коли пастор переказав йому це,— що вони самі починають гру.

У цей час церковний староста підвівся й почав говорити.

ЗМІСТ 90 — 94 РОЗДІЛІВ

90. Гарткнопф у своїй „доповіді“ зажадав, щоб пастор на майбутнє „вчив наших дітей відносно диявола за нашою старою вірою і нічого більше не говорив проти привідів, в які ми вірно і вірти хочемо“. Крім того, Гарткнопф подав пропозицію, щоб найближча неділя була присвячена молитвам у зв'язку з появою чорта. Багаті селяни залишилися з цієї промови дуже задоволені й підтримали Гарткнопфа. Бідняки були за пастора, але не зважувались говорити.

91. Поміщик різко виступив проти дурної промови Гарткнопфа. Він починає допитувати селян, чому вони переконані, що це справді був сам диявол. Селяни хочуть, щоб поміщик довів правдивість своїх слів. Він їм це обіцяє. Тут поміщик подає знак торгівцеві курми, і той розповідає все селянам.

92. Розповідь торгівця. Торговець насамперед показує речові докази: кирку, мотику, фляжку спід вина тощо. Потім він докладно розповідає, як саме з'явився чорт.

93. Розповідь торгівця завдає великої неприємності багатим селянам („куркуляям“) і дуже втішила бідняків. Поміщик відпускає громаду і наказує Руді (Гюбельруді) прийти до нього в пасторський будинок.

94. Поміщик дякує пасторові за його діяльність і просить його бути другом. „Пліч - о - пліч,— каже він,— ми прагнутимо до того, щоб зробити наших людей наскільки можливо щасливими“.

95. ПОМИЩИК ПРОСИТЬ ПРОВАЧЕННЯ В ВІДНОЙ ЛЮДИНІ, ЯКУ СКРИВДИВ ЙОГО ДІД²⁰.

Коли прийшов Гюбельруді, поміщик простяг біднякові руку і сказав:

— Руді! Мій дід скривдив тебе, відібравши в тебе луки. Це було нещастя. Доброго старика обдурили. Ти повинен пробачити йому й не пам'ятати зла.

— Крій боже, пане,— відповів Руді,— я знат, що він не був винний.

— Ти не сердився на нього? — спитав поміщик.

Руді відповів:

— При моїй бідності, особливо спочатку, я дуже відчув утрату луків. Але я ніколи не сердився на моого ласкавого пана.

Поміщик. І ти це широ кажеш, Руді?

Руді. Звичайно, милостивий пане. Бог знає, що це правда і що я не міг сердитись на вашого діда. Я в душі знат, що він не винуватий. Що ж було йому робити, коли староста знайшов лжесвідків, які присягали проти мене. Добрий старий пан щоразу, зустрічаючи мене після цієї історії, давав мені милостиню і до всіх свят присилав мені м'ясо, вино і хліб. Хай благословить господь доброго старого пана. Не раз він допомагав мені в моїх злинях.

Руді зворушенний до сліз говорив далі.

— Ах, боже мій, якби він отак віч-на-віч поговорив з нами, як ви це робите, то багато чого не трапилося б, але кровопивці завжди оточували його і все перекручували.

Поміщик. Забудь про це, Руді. Луки знову належать тобі. Я звелів викреслити з протоколу постанову на користь старости і від широго серця бажаю тобі щастя, Руді.

Руді, тримячи від хвилювання, мурмоче:

— Я не в силі дякувати вам, ласкавий пане.

Поміщик відповідає:

— Тобі нічого дякувати мені, Руді. Луки по закону і праву належать тобі.

Руді складає руки і, голосно плачуучи, каже:

— О! Це благословення моєї матері. Ласкавий пане, вона померла в п'ятницю і перед смертю сказала мені: „Твої справи покращають, Руді, згадай про мене, Руді“. О, як я шкодую, що нема моєї любої матері, пане!

Поміщик і пастор слухали крізь сліози.

— Ти добра, благочестива людина, Руді,— сказав Арнер,— бог благословить тебе за це.

— Це благословення моєї матері. Благословення найкращої, благочестивої і терплячої з матерів, пане,— вигукнув Руді, не перестаючи плакати.

— Як мені шкода цієї людини, пане пасторе, що вона так довго була позбавлена того, що їй належало,— сказав поміщик пасторові.

— Це вже пережито, пане,— сказав Руді,— пережиті страждання й нещастия стають божим благословенням. Я без краю вдячний вам за все, за роботу на будівництві церкви, яка радувала й утішала мою матір на смертному одрі, і за луки. Я не знату від радошків, що говорити і що робити, пане. Ах, якби гільки вона дожила до цього!

Поміщик. Благочестивий чоловіче! Вона ї на тому світі радітиме з твого добробуту. Твоє горе і твоя благочестива

любов так мене зворушили, що я ледве не забув сказати, що староста мусить сплатити тобі за користування твоїм майном і повернути твої витрати.

Пастор. Про це, шановний добродію, я повинен висловити Руді деякі міркування. Староста тепер у дуже тяжкому стані. Правда, він винний тобі за користування луками і за витрати, Руді. Та я знаю, в тебе є настільки жалю, щоб не зводити з ним рахунків і не пустити його з торбою на схилі віку. Я обіцяв старості просити, щоб над ним змилосердились та пожаліли його, і про це я повинен просити тебе, Руді. Зглянься на нього в його нещасті.

96. СЕРДЕЧНА ДОБРІСТЬ ВІДНОЇ ЛЮДИНИ ДО ВОРОГА²¹.

Руді. Про плату за користування не може бути й мови, високошановний пане пасторе. І якщо староста збідніє, то, не хвастаючи, скажу, що зроблю так, як слід. Бачите, пане пасторе, луки дають корму більше, ніж на три корови; коли я зможу тримати дві корови, то це більше, ніж я смів би бажати, і я охоче дозволю старості, поки він живий, брати щороку з моїх луків стільки сіна, скільки треба для однієї корови.

Пастор. Це по-християнському і дуже добре, Руді. Бог благословить тебе за таке вирішення.

Арнер. Це справедливо і добре, пане пасторе. Але ми не будемо тепер ловити на слові доброго чоловіка; він у нестягі від радощів. Руді, я вітаю твою пропозицію, але ти повинен протягом кількох днів спокійно обміркувати її; ти встигнеш ще дати обіцянку тоді, коли будеш переконаний, що не шкодуватимеш потім.

Руді. Я бідна людина, ласкавий пане, але не настільки, щоб шкодувати, якщо я обіцяв щонебудь справедливе.

Пастор. Пан має рацію, Руді. Покищо досить, що ти не вимагатимеш за користування луками. Якщо ж староста все таки бідуватиме, ти добре обміркуєш свою пропозицію; адже ти зможеш завжди зробити те, що вважатимеш за потрібне.

Руді. Звичайно, пане пасторе. Я зроблю те, що сказав, якщо староста бідуватиме.

Арнер. Ну, Руді. Я б хотів, щоб ти сьогодні був у хорошому й веселому настрої. Хочеш випити з нами склянку вина, чи ти волієш краще піти додому до своїх дітей? Я подбав про те, щоб ти застав дома добру вечерю.

Руді. Ви занадто добрі, ласкавий пане. Але мені треба додому до дітей. Вони зовсім самі. Ах, моя дружина в могилі, а тепер ще й мати...

Арнер. То йди з богом до своїх дітей. Внизу в церковному хліві стоїть корова, яку я дарую тобі, щоб примирити тебе з моїм любим дідом, який скривдив тебе, і щоб ти сьогодні з дітьми з радістю про нього згадував. Я наказав також набрати великий віз сіна з старостиного сінника, адже сіно

твоє; ти якраз застанеш тепер воза біля своєї хати. А коли тобі треба буде полагодити хлів чи будинок, то можеш зрубати потрібні для цього дерева в моєму лісі.

ЗМІСТ 97 — 100 РОЗДІЛІВ.

97 — 98. Руді дякує Арнерові і йде. Арнер і його дружина відвідують хатину Руді, де їх вражає його біdnість. Руді розповідає Арнерові про допомогу, яку він дістає від родини муляра. Приходять Лінгарт і Гертруда й разом з Руді радіють.

99. У цьому розділі коротко розповідається, що Гертруда сватає за Руді сестру молодого Мейера (нового старости) і що справи муляра ідуть добре.

100. Торговець курми за свою „диявольську“ роботу дістає від Арнера два талери, в зв'язку з чим він висловлює бажання займатися цією роботою щодня.

ЧАСТИНА ДРУГА.

1783 р.

1. СТАРОСТА ЗНОВУ ЙДЕ ДО МЕЖОВОГО КАМЕНЯ.

— Я хотів би мати на всю решту свого життя тільки диявольську роботу,— сказав торговець курми, і коляска від'їхала.

Після цих слів мій старий з Бонналя перервав своє оповідання*.

Потім він знову продовжував.

Староста повинен був ще того ж вечора піти на гору і привести в цілковитий порядок наполовину викопаний межовий камінь. Народ немов зірвався з цепу, і, здавалося, якби сам кат стояв з піднесеним мечем над ним, йому не вдалося б вгамувати народ. Навіть школярі раділи, вони бігли по дорозі далеко попереду і кричали, одні: „Вони везуть старосту, вони везуть старосту“, інші: „Учора його спіймав чорт, сьогодні його везе кат“. Хлопчики видиралися на стіни й дерева там, де проїжджал староста, дівчатка стояли групами пліч-о-пліч за парканами і на горбках по обидва боки шляху і веселилися та сміялись з приводу прогулянки старости.

Але не всі веселилися.

Грітта Емілена стояла з своєю матір'ю біля своїх дверей і витирала сльози. Староста помітив її, її страдницький вигляд вразив його, і він зблід. Дівчина повернулась обличчям до матері і голосно заридала. Староста недавно уклав угоду з вербувальниками відносно її коханого, як укладають угоди з м'ясниками на туші м'яса. Майже біля кожних дверей, біля кожного вікна на шляху старости лунали прокльони. Більш люті жінки голосно лаялись і погрожували вінікам та гноювими вилами.

Такий був весь шлях старости до гори й знов назад. Тільки біля дому Лінгарда не видно було нікого, всі вікна й двері були зачинені.

* Див. примітку Песталоцці до першої частини, розд. I, стор. 106.

2. ПАСТОР ВТРУЧАТЬСЯ В СПРАВУ.

Чутки про цей бешкет дійшли до пастора, він довідався також, що на завтра готують ще більший бешкет, і тому тієї ж ночі написав Арнерові такого листа:

„Благородний, вельмишановний пане!

Сьогодні ввечері, коли везли старосту на гору, були такі знущання по дорозі, що я вважаю за потрібне сповістити про це ваше високоблагородіє і висловити свої побоювання, що завтра ці вихватки можуть ще більше посилитися. Ходять чутки, що збереться все населення, яке живе на віддалі 3—4 годин. Я мушу признатися, що з болем думаю про те, що в такій метушні покарання нещасної людини нікого не вправить, а навпаки, такі розгнуздані виступи з такого сумного приводу тільки збільшать жорстокість народу. Тим то мені хотілося б завтра зустрітися з своїми любими парафіянами в церкві без сторонніх свідків, щоб мати змогу поговорити з своїм народом про сумну подію настільки серйозно, щоб створити як у потерпілого, так і у всіх присутніх настрій, який піде ім на користь. Але за тих умов, які передбачаються, я наперед знаю, що без вашої допомоги, в метушні молоді, яка збереться з усіх кінців, я не зумію виконати своїх обов'язків. Отже, зважаючи на ці міркування, я звертаюсь до вас з просьбою вжити заходів, щоб не допустити чужих людей зібратися в нашому селі, а також запобігти можливості бешкетів і розгнузданості в нас.

Йоахім Ернст, пастор.“

Арнер негайно відповів пасторові таким листом:

„Преподобний, любий пане пасторе!

Я визнаю, що сам повинен був подумати про все те, що ви пишете мені, і я вдячний, що ви й на цей раз збудили мене від сну.

Ось мое розпорядження на завтра; сподіваюся, що воно відповідає вашим бажанням. До місця кари старосту не повинен супроводжувати ніхто, крім тих, хто прийде вранці до церкви на відправу. З тих, що зберуться до церкви, має утворитися спокійний похід, який у повному порядку буде супроводжувати старосту до місця кари. По всій дорозі повинні бути розставлені сторожі, які не пускатимуть чужих, отже ви будете цілком гарантовані від напливу чужих людей і зустрінетесь у церкві тільки з вашими парафіянами. Кожний, хто дозволить собі яку-небудь образу або непристойність щодо старости, так само як і кожний, хто взагалі зчинятиме галас і безладя, буде негайно затриманий і посаджений у Бонналі під арешт до дальших розпоряджень.

Ось, любий пане пасторе, всі мої накази, зроблені в найкатастрофічнішій формі. І я сподіваюся, що вжиті мною заходи забезпечать точне виконання цих наказів.

Залишаюся з повагою фон Аргейм.

Пишу спішно, майже опівночі.“

3. АДАМ І ЕВА.

Було добре, що поміщик так розпорядився. Другого дня з раннього ранку всі старі нероби, вся охоча до розваг молодь і всі цікаві жінки з усієї округи, на відстані багатьох годин ходу, зібралися в дорогу, щоб подивитися на щибеницю в Бонналі. Усі вони широко розкривали роти й очі, коли натрапляли на варту, яка заступала ім дорогу і примушувала повернатись назад.

„Мабуть, пани з Бонналя бажають мати свою щибеницю тільки для себе, сторонні не можуть бути допущені“. „Адже і кішці дозволяється глянути на віттар, але з вашою щибеницею, очевидно, справа стоїть інакше“. „Тут щось криється. Мабуть, з чортом, якого заперечували, справа стоїть не зовсім так, як хотіли запевнити народ“. Так кожний по-своєму висловлював свою думку. Дехто сердито мовчав, інші сміялися з приводу того, що змушенні були в дурнях повернутися додому. Веселою поверталась додому здебільшого молодь і простий народ, оглядні мужики з великими палками поверталися, надувши губи. Але справа не в усіх випадках закінчувалась цим. В декого з чоловіків і жінок особливо розпалювалось бажання пробратися туди, куди їх не пускали, і вони вдавалися до хитрих витівок, щоб задовольнити своє бажання.

— А що як ми не підемо прямо додому, як нам тут пропонують,— сказала дружина старости з Ейбаха дружині присяжного засідателя в Кілхталі.

— А як же його бути? — спитала дружина присяжного.

Дружина старости. Ти дурна, обхідними шляхами треба пробратися в село.

Дружина присяжного. А потім?

Дружина старости. Потім сковатися в натовпі і разом з усім народом бігти туди, куди бігтимуть усі.

Дружина присяжного. А якщо й біля церкви також розставлена варта?

Дружина старости. Там видно буде. Про всякий випадок у мене в гаманці є гроши.

Дружина присяжного. Я охоче заплачу з тобою пополам те, що треба, якщо тільки вийде діло.

Дружина старости. Спіток — не збиток. Та як нам бути з нашими чоловіками, візьмемо їх з собою чи залишимо дома?

Дружина присяжного. Залишити дома і потім поглувувати з них, така моя думка.

Дружина старости. Але справа в тому, що нам легше буде пробратися, особливо якщо з нами буде мій чоловік. Варта покинна його боятися, — він же староста.

Дружина присяжного. Тоді мені доведеться покликати Й мого.

— Гей, старосто, гей, присяжний, я впустила свою носову хусточку, чи не знайшов її хтонебудь з вас? — З цими словами

дружина старости звернулась до чоловіків, щоб ніхто не помітив, чого вона іх спиняє.

— Дурна ти, куди ж ти дивилася? — відповів староста і, не оглядаючись, ішов далі з присяжним.

— Постій хвилину, ти повинен будеш дати мені свою хусточку, — гукнула ще раз дружина старости, голосно сміючись. Староста обернувся і буркнув:

— Чого тобі треба, чого ти завжди кричиш на вулиці?

Вона подала йому знак; він зрозумів, що справа не в носовій хустці, і зупинився.

Під час спокуси з часів Адама повторюється та сама історія: коли жінка зриває яблуко з дерева, чоловік також єсть його.

Староста і присяжний пішли тепер за своїми дружинами через гірські ущелини, ховаючись у виноградних кущах, перелазячи через паркани, і щасливо прибули в село ніким не помічені.

Та не самі тільки вони зробили так. З усіх боків пробивалися в Бонналь найсміливіші і грішми та добрим словом добивалися, щоб варта пустила їх у церкву.

Спочатку здавалось, що справа не вдасться. Вартовий біля церковних дверей не піддавався ні на умовляння, ні на підкуп. Та коли одному пощастило все ж пробратися, справа пішла все легше й легше.

Потім, коли набралось дуже багато відвідувачів, вартовому стало страшно, і він нікого не хотів більше пускати. Але справа зайдла вже дуже далеко: він не був більше господарем становища.

— Що, — кричали жінки й хлопці, — чим ми гірші від інших?

— Ти повинен або впустити нас, або вивести при нас усіх тих чужих, яких ти впустив у церкву, інакше ми не рушимо з місця.

— Тихо, тихо, — казав вартовий, — я впушу вас, тільки сковайтесь у куточку, щоб ніхто вас не бачив.

Таким чином, усі, хто хотів, попали кінець-кінцем до церкви.

ЗМІСТ 4 — 8 РОЗДІЛІВ.

4—7. Пастор, зійшовши на кафедру в церкві, відразу ж помітив сторонніх і запропонував їм вийти. Після проповіді на тему про співчуття до нещасливих пастор спітав старосту, чи не хоче він попросити вибачення в односельців. Староста це зробив, і у відповідь селяни виявили до нього велике співчуття, прощаючи його, потискуючи йому руки. У сьомому розділі описується громадська кара над старостою, після якої його на возі везуть до боннальської тюрми.

8. Передаються розмови робітників з Руді, вражених цією подією.

9. ДОМАШНІЙ ЛАД І ДОМАШНЄ БЕЗЛАДДЯ.

Цього ранку Гертруда пішла до свого доброго сусіда Руді, який уже більше не працював поденно на будівництві церкви. Гертруда знала, що біdnість і пригніченість духу так вибивають

людину з господарської колії, що навіть тоді, коли щастя знов посміхнеться їй і вона могла б стати на ноги, це щастя без поради й допомоги іншого вислизає від нього, як угор вислизає з рук рибалки.

А тому що Гертруда обіцяла бабусі на її смертному одрі піклуватися про дітей Руді, вона поклала, не гаючи часу, допомогти Руді дати лад господарству, не допустивши, щоб половина речей загинула в наслідок безладдя.

Вона застала всіх дітей ще в ліжках, сам Руді щойно встав. Дитяче вбрання валялося на підлозі. Кішка сиділа на столі біля чорної сковороди, на якій учора подавалася їжа. Гертруда знала, до чого може привести таке безладдя, і почала докладно з'ясовувати Руді небезпеку, перед якою він стоїть.

Він слухав здивовано, немов крізь сон. Він так звик до безладдя, що не помічав його; тепер, коли він знов дістав свої луки, йому здавалося, що все гаразд, і він довго не міг зрозуміти, чого хоче від нього Гертруда з своїми проповідями. Нарешті, він зрозумів її і з слізами на очах відповів їй:

— Ти маєш рацію, сусідко, але бог знає, що інакше й не могло бути при тих злиднях, в яких ми були. Я не раз доходив до крайніх злиднів, голова в мене йшла обертом і я зовсім не знат, за що взятися і як бути.

Гертруда. Оце ж я й кажу, і тому саме ти повинен тепер прийняти мою пораду й допомогу.

Руді. Я буду тобі від щирого серця вдячний, якщо ти мені допоможеш.

Гертруда. А я від щирого серця зроблю все, що зможу.

Руді. Хай благословить тебе бог за мене і моїх дітей.

Гертруда. Руді, якщо ти хочеш, щоб твої діти вирости справжніми людьми, то тут усьому, аж до щітки для чобіт, треба надати зовсім іншого вигляду. А тепер годі балашки розводити. Давай візьмемось до роботи. Ця кімната ще сьогодні до заходу сонця повинна бути прибрана так, щоб її не можна було й відізнати; стіл, вікна, підлога — все треба вимити й провітрити. Адже тут нема чим дихати. Повір мені, що поганий вигляд твоїх дітей пояснюється почасти й тим, що в твоїй кімнаті бруд збирався роками. Велике нещастя, що твоя покійна дружина була пригнічена злиднями настільки, що занедбала все господарство. Та хоч би в яких злиднях була сім'я, жінка все ж повинна робити для свого чоловіка і для дітей принаймні те, що нічого не коштує.

Руді. Бабуся тисячу раз їй це казала. Але вона з горя останнім часом наче скам'яніла; я іноді думаю, що для мене і для дітей краще, що вона померла, якщо вона вже не в силі була стати іншою. Але, Гертрудо, якби вона вже дожила до цього часу й побачила, як стоять тепер мої справи, вона очуяла б поступово й стала б знову такою ж, якою була спочатку. З учоращнього дня думки про неї не виходять у мене з голови; що б я не робив, де б я не був, я все думаю про те, що вона

повинна була б тепер бути тут і переживати зі мною хороше так само, як вона переживала погане.

Гертруда. Й тепер краще, ніж нам усім, Руді, і я не знаю, чи було б ій легко тепер жити на світі. Кому так довго довелося зазнавати стільки тяжкого, як ій, тому вже не легко очуяти.

Руді. І це правда.

Гертруда. Найкраще, що ти можеш зробити на спомин про свою дружину і що ії там, у царстві небесному, потішить і порадує, це дбайливо виховувати твоїх дітей, щоб уберегти їх від тієї нещасної долі, яка спіткала її. І вір мені, що в дитинстві мають значення тисячі дрібниць. Чи встала дитина на півгодини раніше чи пізніше, чи кидає вона свій святковий одяг кудинебудь у куток, чи акуратно складає в певному місці, чи навчилася вона рівномірно розподіляти на тиждень свій хліб, борошно, масло так, щоб вистачило наявної кількості, чи вона неохайно хапає то більше, то менше, зовсім не зважаючи на наявні запаси,— сотні таких дрібниць приводять до того, що найкраща жінка доводить себе і всю сім'ю до найбільших зліднів. І я скажу тобі правду,— ти знаєш, що я не стану лихословити про тебе— твоя дружина саме не була вихована до домашнього порядку; я знала старих Шодер, у іхньому господарстві багато чого гнило й пропадало.

Руді. Вона замолоду занадто багато часу проводила в домі пастора.

Гертруда. І це правда.

Руді. Мене багато разів дратувало, коли вона бралась за молитовник або за нове тлумачення откровення, не вмивши й не причесавши дітей, або коли мені самому щодня доводилося ходити на кухню наглядати за вогнем у печі, бо інакше, через свою забутливість, вона могла спалити всю хату.

Гертруда. Якщо поводитись з книгами як слід, то книги повинні бути для жінки святковим одягом, а робота— одягом будінним.

Руді. Мені доводиться тепер самому сміятися з своїх зліднів. Моя дружина носила саме цей святковий одяг щодня і виховувала дітей так, наче крім молитви і читання нічого іншого не існує на світі.

Гертруда. Це приводить тільки до того, що і молитва і читання забиваються саме тоді, коли вони найбільш потрібні.

Руді. Так воно й трапилось у нас: коли дружина захворіла і ми сиділи без хліба, вона не доторкалася більше до книг і тільки плакала, коли яканебудь книга попадала ій на очі.

Гертруда. Хай же це, Руді, буде тобі пересторогою, навчи своїх дітей заробляти хліб і не займатися балаканиною.

Руді. Я цілком згодний з тобою і тепер же почну посылати їх до швачки.¶

Гертруда. Ти насамперед повинен їх одягти: в такому вигляді, як вони в тебе ходять, я не допушту, щоб вони вийшли з кімнати.

Руді. Купи їм, будь ласка, матерії на спідниці й сорочки, я нічого в цій справі не розумію, я сьогодні ж позичу грошей на це.

Гертруда. Нічого не позичай, матерію я куплю, а ти мені поверниш ці гроши після косовиці.

Руді. Чому ж не позичити грошей?

Гертруда. Тому, що одна з умов доброго господарювання полягає в тому, щоб ніколи нічого не перевішувати з одного кілочка на інший, і ще тому, що серед сотні, яка позичить тобі гроши, не знайдеться і десятка, які б не примусили дорого заплатити за це, а особливо тебе; ти ж дуже добрий, і зараз же знайдуться кровопивці, які обскубуть тебе з усіх боків.

Руді. Добре, якщо вони знайдуть що скубти.

Гертруда. Я б не хотіла жартувати з цього приводу. Ти повинен з усією серйозністю думати про те, щоб зберегти те, що бог послав твоїм дітям і тобі після стількох страждань.

Руді (*вагався кілька хвилин і потім сказав*). Ти ж не будеш заперечувати проти того, щоб я ділив свої луки з старостою, поки він житиме?

Гертруда. Що це ще означає?

Руді. Я в ім'я боже обіцяв пасторові давати старості, поки він житиме, корм для корови з своїх луків. Він тепер нещасний старик, і я не хотів би бачити його в тому ж злidenному становищі, в якому був я сам.

Гертруда. Ну, справа стоїть все ж краще, ніж мені здається. Я вже подумала, що ти хочеш поділити з ним луки, а ти кажеш тепер тільки про корм.

Руді. Ні, про це я не думав, луки повинні лишитися моїми і перейти до моїх дітей та онуків, але корм в ім'я боже я йому даватиму, як обіцяв це пасторові.

Гертруда. Я не хочу відмовляти тебе робити це, але все ж мені здається, що, перш ніж обіцяти, ти повинен був перевірятися в тому, що староста, справді, має в цьому потребу.

Руді. Пастор також сказав мені це. Але якби ти чула, як бабуся на смертному одрі молилася про те, щоб його справи покращали, ти б не могла зробити інакше, ніж я, тобто по змозі допомогти йому в цьому.

Гертруда. Невже вона на смертному одрі молилася за нього.

Руді. Так, Гертрудо, молилась, обливаючись слізми.

Гертруда. У такому разі ти маєш рацію, що робиш так.

Поки Руді розмовляв з нею, Гертруда збудила дітей, вимила і причесала їх з старанністю й дбайливістю, до якої вони не звикли; примусила їх одягтись акуратніше, ніж вони звичайно це робили. Потім вона пішла до себе додому, повернулась з своїм цебром, вінником, щітками та ін. і почала прибирати кімнату; при цьому вона вчила Руді, як йому самому робити це і в якій мірі діти могли б йому допомогти в цій роботі. Руді старалася з усієї сили і через якийсь час так добре справлявся з

роботою, що Гертруда дозволила йому закінчувати самому й пішла додому.

— Якщо діти тобі добре допоможуть, пошли їх увечері до мене,— сказала вона йдучи.

Руді, після того як пішла Гертруда, якийсь час ні за що не міг взятися, не міг слова вимовити, такий він був схильзований. Він сидів опустивши руки, не брався за роботу і думав про себе: „Милостивий боже, я почував би себе як на небі, якби мав таку дружину”. Цього ж дня надвечір, посилаючи до неї своїх дітей, він уперше за багато років подбав про те, щоб їхні обличчя й руки були чисті, волосся й одяг у порядку; діти були здивовані, а сусіди, бачачи акуратно одягнених дітей, казали: „Мабуть, він збирається вдруге женитись”.

Малята застали дітей муляра за роботою. Останні радісно привітали гостей, але ні на хвилину не переривали роботи.

— Кінчайте швидше вашу роботу, тоді ви зможете піти погуляти з цими милими дітьми до шостої години,— сказала мати.

— Так, так, ми поспішимо, сонце світить, як улітку, ма,— відповіли діти.

— Глядіть тільки, щоб прядиво ваше не вийшло грубішим,— зауважила мати.

— О, за мое напевно ти виручиш на крейцер більше, ніж менше,— відповіла Ліза, і з усіх боків залунали вигуки всіх інших дітей:

— І за мое, і за мое.

— Я хотіла б бачити це, ви, хвастунці,— сказала мати.

Діти Руді стояли широко розкривши очі, їх дивувала і красива робота і веселий настрій у цій кімнаті.

— А ви вмієте прясти? — спитала Гертруда.

— О, ні,— відповіли діти.

Гертруда сказала:

— То ви повинні навчитись цього, любі. Мої діти працюють залюбки і щосуботи вони радіють, коли кожне з них дістає кілька зароблених батценів. Адже рік тягнеться довго, і коли так день - у - день працювати гуртом, то під кінець року можна зібрати багато грошей, і сам не помітиш, як їх заробиш.

— Будь ласка, навчи й нас цього,— просили діти і тулилися з ласкою до доброї жінки.

— Я зроблю це охоче,— відповіла Гертруда.— Приходьте щодня, якщо хочете, і ви дуже швидко навчитеся цього*.

Тим часом діти закінчили роботу, прибрали прядиво й прядки і всі разом заспівали:

Свято, свято, люба ма,
Свято в нашій хаті.
Вночі охоче ми лягаємо.
Уранці весело встаемо.

* Цей опис стосується тих часів, коли бавовняне прядіння в Швейцарії було дуже вигідним домашнім заняттям.— П.

Потім вони взяли своїх гостей за руки і вийшли з ними. Діти тепер весело стрибали на луках, вздовж загорожі і навколо дерев; але діти Гертруди обережніше, ніж діти Руді, обминали грязь на дорозі й колючки в загорожі; вони дбали про те, щоб зберегти свій одяг, поправляли свої панчохи й черевики, як тільки щонебудь було не в порядку; і коли діти Руді не помічали непорядку в своєму одязі, вони зразу ж ім казали: „ти загубиш свою підв'язку”, або: „ти можеш тут вимазатись”, або „розірвеш свій одяг”.

Діти Руді дуже полюбили цих акуратних, добрих дітей; вони з усмішкою приймали всі іх вказівки і слухали їх так, як рідко слухають батьків; вони бачили, що Гертрудині діти самі виконують усе те, що вони ім указували, і що в їхніх зауваженнях немає ні злоби, ні зарозуміlostі. Рівно о шостій годині діти Гертруди кинулися додому, як пташенята поспішають в свої гнізда, коли заходить сонце.

— Ходімте з нами, ми йдемо тепер молитись,— звернулися вони до дітей Руді.

— Так, ми підемо, ми ще хочемо попрощатися з вашою матір'ю.

— От і добре, що ви йдете з нами,— і всі діти, утворивши котячий хвіст, тобто ланцюжком, взявшись одне одного ззаду за одяг, вирушили через луки і потім вгору по сходах аж до кімнати. Потім діти сіли навколо столу до молитви.

— А вам хіба не треба бути о шостій дома на молитві, любі діти? — спітала Гертруда дітей Руді.

— Ми молимось, коли лягаємо спати,— відповіла старша дитина.

— А коли ж ви лягаєте? — спітала Гертруда.

— Я не знаю,— відповіла дитина.

— Коли починає темніти,— додала друга.

— Ну, в такому разі ви можете помолитись з нами, а потім вам час іти додому,— сказала Гертруда.

— То нічого, що темніє, ми не боїмось,— відповіла старша дитина.

— Коли ми всі вкупі,— додала друга.

Потім Гертрудині діти разом з матір'ю в повному порядку проказали молитви; Гертруда примусила також дітей Руді проказати молитви, і потім вона провела їх до хвіртки²².

— Дивіться, щоб ніхто з вас не впав, любі діти, кланяйтесь вашому батькові і приходьте скоро знову; іншим разом, коли ви прийдете, я приготую для вас прядку, якщо ви захочете вчитися прясти,— сказала Гертруда дітям на прощання і дивилася ім услід, поки вони не завернули за ріг. А діти кричали їй з дороги, поки їхні голоси можна було чути:

— Хай бог тебе береже, спасибі, на добранич, добра жінко.

ЗМІСТ 10 РОЗДІЛУ.

10. Пастор відвідує старосту в тюрмі й поступово добивається того, що він цілком одверто розповідає все своє життя, а також сповіщає йому багато важливих фактів з життя громади.

11. ДИВНИЙ ВПЛИВ ПОГАНОГО СУМЛІНЯ.

Усі як громом були вражені звісткою про те, що староста розповідає пасторові все, що він знає про кожного. Люди на вулиці ніякovo дивились один на одного або перешіптувались між собою. Багато чоловіків і жінок мінилися на обличчі. Той, хто слабував на кашель або на задишку, почував себе гірше, ніж звичайно, і у всіх будинках відбувалися дивні сцени. Багато лютих жінок ставали раптом дуже лагідними до своїх чоловіків. Багато диких і зухвалих дітей ставали такими покірними, що їх можна було обкрутити навколо пальця. Подружжя і члени сімей згадували про такі речі, що лишалося тільки дивуватися, звідки це спадало ім на думку.

— А що коли він скаже тепер, що я продала йому твоє пальто, яке було вкрадене в тебе? — сказала пані Штофелін, яка любила випити, своєму домовитому чоловікові Йослі.

— Навіщо ти згадуєш про це пальто, яке завдало мені стільки горя? — відповів Йослі.

— Завжди доводиться боятись, що така людина накличе ще біду на інших людей, і я передчуваю, що станеться щонебудь, — сказала дружина.

Йослі відповів: — Ти знаєш, як довго я не міг простити тобі цього і як ти, нарешті, довела мене до того, що я пообіцяв тобі ніколи більше не повернутись до цього питання, а тепер ти знов починаєш цю історію, немов у тебе совість нечиста.

Дружина розревлася:

— Адже ти знаєш, що в нас ночували жебраки, коли воно зникло.

— Алеж про це почала ти, а не я і ти, мабуть, знаєш чому, — буркнув Йослі і вийшов з кімнати.

— І я розправлюсь з тобою так, що ти станеш сміховищем людським, якщо ти скажеш хоч одне слово, — сказала богомолка Барбелль своїй служниці, з якою вона потай пиячила вночі і яка повинна була приносити їй щодня вино від старости.

— А що коли він скаже, що кожного тижня діставав від нас прядиво? — спітала Ліза Кристоф свою сестру Клару.

— Ми будемо німі, як риби, — відповіла Клара.

— І будемо заперечувати все, як чарівниці, — додала Ліза.

У всіх кутках лунали такі розмови, і любов, в якій заприсягались біля купелі старості, розвіялась, як вітер у полі.

— Він тут поводився, як святий, а тепер він нас отак підводить, — такі були найм'якші висловлювання про старосту, що їх чутно було скрізь на селі.

Хто бойтися за свою шкуру, той найшвидше забуває про любов; а у багатьох страх був більший, ніж він міг бути в кішки, яку посадили в мішок.

12. НЕОДИАКОВИЙ ВІЛИВ ПОГАНОГО СУМЛІННЯ У ДОСВІДЧЕНИХ ДЛОВІХ ЛЮДЕЙ.

Проте, найгірше почували себе начальницькі особи²³. Поступово вони почали інакше говорити з приводу цієї поганої історії.

— Такий єретик може погубити все село,— сказав сусід Кінгольц своєму сусідові Кальберледеру.

— У селі, мабуть немає жодної людини, з якою за 20 років, з того часу як він став старостою, він не мав би якихнебудь недозволених справ. Не доведеться ж, треба сподіватися, через нього всій парафії йти під шибеницю разом з ним,— відповів Кальберледер.

— Ти дурень, це саме перевага, що він стояв під шибеницею,— зауважив Кінгольц.

— Та, звичайно, це правда,— сказав Мосбауер,— тепер не почуваєш більше, що мусиш з ним мати справу.

І при цих словах неначе у всіх тягар упав з серця, у всіх розв'язалися язики, і всі були тієї думки й голосно говорили про те, що в них нема більше потреби плутатися з старостою, щоб він там не говорив про них, бо він був у руках ката.

Проте Гугі, якого ніколи не вважали за дурня, сказав трохи згодом:

— Ви, мабуть, маєте рацію, кажучи так, і я готовий разом з вами повторювати сказане, та все ж було б, либонь, краще, якби ми могли чимнебудь заткнути рота старості.

— Такі речі може говорити тільки дурень,— відповів Кальберледер,— але мені цікаво, чим можна було б заткнути йому рота?

— Я думаю, хлібом,— відповів Гугі, і в одну мить, багато хто був тієї ж думки, що слід було б спробувати заткнути йому рота хлібом і грошима, щоб він мовчав.

Правда, було й кілька противників. Так, скупий Рабзербауер голосно кричав, що він слухати про це не хоче.

Але Кінгольц та інші відповіли йому:

— Тобі ще доведеться про це почути.

І незабаром у будинку Кінгольца умовилися про те, що слід обміркувати це питання з усіма начальницькими й більш заможними селянами.

Кінгольц вирядив спішно співця Крістена, який ловив гав під вікном, на село, і через годину всі, хто тільки користувався позагою на селі, зібралися на нараду.

13. СЕЛЯНСЬКА НАРАДА.

Кінгольц виклав присутнім свої пропозиції. Але через те, що справа дійшла до грошей, не всі були згодні. То один, то інший голосно вигукували: „Ні за що не дам жодного гелера“.

Рабзер сказав прямо, що коли б староста на його очах

помирав з голоду, він не дав би йому шматка хліба. Але на нього накинулись:

— Ти дурень,— сказав Гугі,— цей шматок хліба ти повинен дати собі, а не йому.

І Кінгольц додав:

— Ви, крикуні, нехай кожний подумає про те, що його че-кає, якщо ми не заткнемо йому рота.

— Не повісіть же нас усіх,— відказав сивий Мосбауер, який був однієї думки з Рабзером.

— Якби ви були самі, ви могли б спробувати, але ми не хочемо брати в цьому участі,— сказали інші.

— Нічого іншого не лишається робити,— зауважив Гугі,— якщо ж це не вдається, то хвастуни перші рватимуть на собі волосся в розпачі.

— Так, сказав старий Мейєр, найчесніший з усіх, але страшенній боягуз.— Я волів би скинути з себе останній одяг, тільки б не довелося відповідати.

— Для мене нічого не значила б відповіальність, якби я не боявся доказів,— сказав Шпекмольх.

Мосбауер знову взяв слово і зауважив:

— З доказами лихо невелике; ти тільки годину тому, Кальберледер, доводив, що коли така людина, як староста, говорить,— це рівнозначне тому, що собака гавкає.

— Неправда, я не казав цього,— відповів Кальберледер.

— Ти негідник, якщо заперечуєш це,— сказав Мосбауер.

— Лайте один одного, коли ви будете самі,— зауважив Гугі.

Праворуч і ліворуч залунали голоси: „Мова йде тільки про три корони на душу, це нікого не розорить“.

— Це було б так, якби він не розорив уже багатьох раніше,— сказав Рабзер.

— Нічого не вдіш, ми ще в нього в лапах,— сказав Кінгольц.

Ті, що опиралися, поступово змовкли і, нарешті, всі погодилися на тому, що якби пощастило примусити його мовчати, то всі готові видавити з себе ці три корони для нього, „поки він ще продержиться“, сказали одні, „поки він не здохне“, сказали інші.

ЗМІСТ 14 — 21 РОЗДІЛІВ.

14 — 16. Син Кальберледера пробирається в будинок пастора, де в цей момент був староста, і пропонує йому мовчати, обіцяючи забезпечити його до самої смерті. Староста категорично відмовляється. Тоді бағаті селяни вдаються до наклепу, поширяючи чутки про засліплення народу чарами — і з боку Арнера, і з боку муляра, і з боку торгівця курми. Навіть дитяча гра в „котячий хвіст“ дітей Гертруди оголошується „чортячою“ грою. Знову почали посилено розповідати про привиди і т. ін.

17 — 19. Нарешті, чутки доходять до муляра. Йому називають Щнабельгріту, як головну плетуху. Він у пестямі біжить до неї і при інших жінках вимагає від неї сказати, що все це неправда. Налякані його виглядом, вона признається в тому, що все це брехня й вигадки. Він примулює її піти по хатах і сказати всім, з ким вона розмовляла, що всі розповіді про чортів у хаті муляра — вигадка. Коли Лінгард повертається додому, Гертруда обвинувачує його

в самоуправстві і радіть піти просити вибачення у Шнабельгріти. Він застав замість неї її чоловіка, який від захисту переходить до нападу, обвинувачуючи мулляра в самоуправстві. Лінгарт збентежений іде додому.

20 — 21. Багачі відплачують торгівцеві курми реальніше: йому перестають продавати курей. Торговець якось у розpacі сказав: „Не треба було мені братися за цю дияволську роботу, хоч би я за це потік і дістав нагороду“. Це було витлумачено так, ніби торговець призвався в своєму союзі з дияволом. На цій підставі багачі хотіли б зажадати, щоб поміщик відмовився від поділу вигону, бо вони погодились на це тільки тому, що не зрозуміли історії з чортом (див. ч. I, роза. 91 — 93). Проте, на не вони прямо рискнути не наважувались, і намагаються примусити його відмовитись іншим шляхом. Вони передкоють нового старосту Мейера погодитись на поділ дуже поганої ділянки (білого) з тим, щоб стало ясно, який це поділ невигідний навіть і для бідняків. Староста вагається.

22. ПРИНЦИПИ ВИХОВАННЯ І ВЕДЕНИЯ ДОМАШНЬОГО ГОСПОДАРСТВА²⁴.

Єдина хатина, яка не брала участі у хвилюваннях і труднощах цього життя дурнів, була хатина Гертруди.

Щоб пояснити, як це могло бути, скажу ось що: ця жінка за звичаєм своєї старої бабусі мала свої короткі прислів'я, з допомогою яких вона знаходила правдивий шлях у тих випадках, коли інші люди, що вважали себе за далеко розумніших, витрачали цілі дні на обмірковування того, чи йти ім праворуч, або ліворуч.

Не втручатися в те, що тебе не стосується.

Не говорити про те, чого добре не розумішь.

Відійти на бік, якщо ти чуеш занадто голосні чи занадто тихі розмови.

Добре вивчити те, що можна добре застосувати на ділі.

Розумом і серцем поринати завжди в справді потрібне діло, не розкидатися і завжди лишатися самим собою.

Душою і тілом служити тому, кого любиш і перед ким зобов'язаний.

Такі вислови були для цієї жінки керівною ниткою її життєвої мудрості; про цю мудрість можна було б написати цілі томи, якби мати її мудрість і в той же час уміти писати книги. У бурях, що їх переживало схильоване і розгублене сільське населення, ця жінка не сказала жодного слова, яке можна було б погано витлумачити, яке можна було б використати, щоб її заплутати в цю історію, жодного слова, за яке можна було б мати злобу проти неї або посміятися з неї.

Діти Руді майже щодня приходили тепер до неї і з кожним днем все більше привчалися до того, щоб стежити за собою і уважно та дбайливо ставитися до всього навколоїшнього.

Під час шиття й прядіння вона навчала ще дітей лічби та арифметичних дій. Лічба й обчислення — це основа порядку в голові. Це було одним з переконань Гертруди, яке вона особливо цікло захищала і яке відігравало велику роль у її виховній роботі. Вона примушувала дітей під час прядіння й шиття

лічти нитки й стібки, пропускати непарні числа, додавати, віднімати. Діти охоче втягувались у цю гру і змагалися одне з одним, хто швидше й краще справиться з лічбою. Коли діти стомлювались, вони співали пісень, а ранками й вечорами Гертруда читала з ними короткі молитви.

ЗМІСТ 23 — 39 РОЗДІЛІВ.

23 — 26. У чотирьох коротких розділах автор характеризує Гертруду й Арнера. Гертруда — „образ великої матері, яка стереже землю”, а Арнер — також ішов дорогою сонця, що стереже землю”. Арнера він примушує висловити такі, безперечно авторські думки: „Божий закон щодо князів і дворян полягає в тому, що Іхня держава не належить їм, але що вони вдало більші мірі стали князями і дворянами для того, щоб вони давали своєму народові, забезпечували і вдосконалювали все те, що вони Йому можуть дати...”²⁵ (розд. 26).

27 — 28: Руді хоче говорити з Гуммелем. Ця розмова відбувається в присутності пастора. Руді переказує Йому про останні години його матері і про її останню молитву за старосту. Руді говорить Йому про своє рішення виділяти з своїх луків корм, потрібний для старостинної корови. Староста вражений добрістю Руді.

29 — 34. Дружина старости занедужує. Місцевий знахар лікує її „небесними кралями”, від яких вона почуває себе ще гірше. Гуммель просить дозводу піти до неї на один день. Пастор дозволяє. Гуммель розмовляє з дружиною, розповідаючи про те, як він, під впливом пастора, став іншою людиною, про добресть Руді тощо. Дружина розповідає Йому про піклування мұляра, Вюста та ін. Зграя багачів і представників місцевої влади, що пробували купити мовчанку колишнього старости, стежить за Гуммелем і, бажаючи посварити пастора з поміщиком, вимагає, щоб новий староста, молодий Мейер, доповів про це самоуправство пастора поміщиків. Проте, пастор пише листа сам і посилає з ним до поміщика Міхеля, який розповідає ще про нові шахрайства колишнього старости: інсценування появи привидів для того, щоб оголосити будинок виморочним і купити його потім за безцінь і т. ін. Міхель розповідає також про крадіжку з замку багатьох речей з його, Міхеля, допомогою і під керівництвом Гуммеля. Поміщик просить скласти список речей, украдених у замку, і принести їх Йому другого дня.

35 — 39. Мейер намагається довести поміщиків, що треба почати поділ з тієї ділянки, про яку Йому говорили селяни (розд. 20), а також сповістити про те, що пастор дозволив Гуммелеві відвідати дружину. Поміщик легко відводить на свіжу воду Мейера, відчітує його й прощає „на перший раз”. Селяни (багачі) просять відкласти поділ громадського вигону, бо, мовляв, у них немає корму; поміщик вимагає від Мейера разом з посланцем перевірити кількість сіна в кожному дворі. Коли ж сільська влада й багачі довідуються про вирішення поміщика, вони всіляко заважають виконати його наказ: відсилають посланця, відмовляються йти разом з старостою і т. д. Тільки один з них, Ренольд, протестує. Арнер вирішує поїхати в Бонналь і довести розпочату ним справу до кінця.

40. РАНКОВА ГОДИНА АРНЕРА У СВОТОГО ПАСТОРА В ДЕНЬ СУДУ²⁶.

Обтяжений рішеннями цього дня й переслідуваний видіннями безсонної ночі, він стояв тут, серйозніший і мовчазніший, ніж звичайно. Його пригнічував тягар завтрашнього дня і турботи людини, діти якої приховують від батька шляхи своїх безумств.

На світанку він стояв поруч з пастором на церковному дворі. Перші промені сонця заблищали в очах людини, яка лагідно дивилася на сонячне проміння і казала:

— Дай боже, щоб я зустрів сьогодні захід сонця з легким серцем.

— Дай боже,— відповів пастор також із слізми на очах.

Потім вони заговорили про справи цього дня і про Гуммеля; пастор не раз висловлював своє здивування з приводу того, що Гуммель так змінився в своїх поглядах і що пройдений ним шлях безумства і злочинів привів його до таких щиріх признань.

Вони говорили також про плодові дерева, які старий поміщик 20 років тому посадив на боннальській болотистій ділянці і подарував їх громаді; ці дерева хиріли і нікуди не годились.

Саме вчора Гуммель сказав пасторові, що справа тут не в поганому ґрунті, а в поганому догляді, і що треба розподілити ці дерева між людьми, які мають потребу в плодах, тоді вони чудово розростуться і поправляться.

Поміщик був здивований, коли довідався про значну кількість витрат, що їх робить щороку громада на болотисту ділянку, про значні громадські роботи, які щороку виконує громада на цій ділянці.

Пастор відповідав, що все це робиться тільки про око, щоб сільська влада кілька зайні днів могла б жерти й пити коштом громади; вони так само неохоче давали б поденним робітникам користуватися зібраними плодами, як вони неохоче дають їм користуватися громадським вигоном, тим то з цих дерев ніколи не буде пуття.

З цього приводу поміщик зауважив, що його селяни при сидячому житті, яке все більше поширяється, ідять надто багато картоплі і дуже однomanітно харчуються, і з цього погляду розводити плодові дерева було б дуже корисно.

Пастор також висловив жаль з приводу того, що селяни змущені майже виключно харчуватись капустою, бруквою і картоплею.

— Як легко було б зробити так, щоб у найбіднішому господарстві був десяток родючих плодових дерев, а також коза,— сказав поміщик.

— І все ж цього ніде немає,—зауважив пастор.

— Ах, для бідного ніде нічого немає, і так це триває доти, доки його не відвезуть до госпіталя,—сказав поміщик і тут же висловив готовість не тільки дерева з громадської ділянки поділити між окремими особами, але й виростити в своїх розсадниках таку кількість молодих дерев, яка потрібна буде для всіх його селян.

І він додав:

— І я докладу всіх зусиль до того, щоб вони полюбили ці дерева й незабаром мали від них плоди. Я думаю, що я їх обдаровуватиму такими деревами під час весілля й хрестин.

Пастор. Я вважаю, що така пам'ять про найважливіші і радісні обставини їхнього життя буде також корисна для їхнього серця, як і для дерев.

Поміщик. Дай боже.

Пастор. Ось що спадає мені на думку: чи не слід би було, щоб ви обдаровували деревами і дітей, які вперше йдуть до причастя?

Поміщик. Я охоче зроблю це.

Пастор. Ваш проект щодо дерев так захоплює мене, що я починаю мріяти про те, що буде через 20 років.

Поміщик. Які ж ваші мрії на такий довгий період?

Пастор. Я уявляю собі, як ви колинебудь з моїм більш гідним наступником поведете наш народ на цю громадську ділянку, яка на той час перетвориться в прекрасний плодовий сад для ваших бідняків, і там влаштуєте народне свято, гідне вас.

Поміщик. Яке народне свято?

Пастор. Свято вдячної бідноти, яку ви підтримаєте цими деревами.

Поміщик. Ви настроюєте мене теж на мрійний лад.

Пастор. Подумайте, яке це буде свято, коли ваш народ у чудовий осінній день збереться на своїй ділянці у затінку дерев, обтяжених стиглими плодами, і тут, у цьому чудовому оточенні природи, відновить перед лицем землі і неба колись дані клятви під час хрещення й причастя і відсвяткує спогади весільних днів і народження своїх дітей.

Поміщик. І що б я був за людина, якби я міг подумати про це свято і не встановив його?

Пастор. Ви встановите його.

Поміщик. Так, я зроблю це, і поки мій народ святкуватиме це свято, він повинен буде згадувати про вас.

Пастор. Нехай ваш народ єсть груші і яблука та думає про те, що йхні батьки не мали цього.

Так відповів пастор, і він ще додав:

— У далеку давнину під час народних свят народ частували іжею й питвом, і навіть на святі, описаному в Новому завіті, господь узяв хліб і поділив між своїми учнями і поділив між ними вино; піднесення приниженої шляхом піклування про його харчування є для бідного виявом духу божого на землі, так само як виявом духу божого є усунення станової різниці та піднесення нещасних і бідних до радісної участі в усіх добродіяннях і благословеннях божих.

— Я покладу початок їхньому святові,— знову сказав поміщик.

Кілька хвилин і він і пастор мовчкою думали про це. Потім поміщик сказав:

— Алеж, на жаль, так прекрасно, як ми мріємо, ніколи не буде на землі.

— Це правда,— сказав пастор.— Але за вдячність для доброчесності є не те, що вона знищує всі бур'яни на землі. Для благочестивого досить того, що на полі ретельного переважає добре зерно, і він радіє, що дерева, які він садить, родитимуть, коли його давно вже не буде на землі.

Поміщик і пастор подякували богові за те, що староста нагадав їм про дерева на боннальській ділянці, і знов кілька хвилин говорили про нещасну людину.

ЗМІСТ 41 — 50 РОЗДІЛІВ.

41 — 50. Староста Мейер приносить поміщикам реєстр худоби й сіна, складений за словами сільської влади і багачів. Цей список не задовольняє Арнера, і він вимагає, щоб його підписали вони самі в присутності двох свідків. Після деякого вагання реєстр підвісують усі. Тоді Арнер збирася всіх на сход і наказує закрити виходи з майдану вартою. У цей же час Мейер повинен обйтися разом з Міхелем і торгівцем курки всі двори і точно визначити кількість сіна та худоби. Сімнадцять начальницьких осіб на селі (судді, присяжні й ін.) були викликані до дому пастора, де Арнер запропонував їм признатися в своїх злочинах. Але вони відмовились. Тоді Арнер їх заарештував і під вартою виводить на майдан, заборонивши їм будьщо говорити. На самих зборах Арнер розповідає про те, що ці люди, яким було довірене громадське добро, розікрави його. Вони, крім того, накрали багато і в замку. Писар прочитає список украдених речей. У цей час повертається Мейер і сповіщає, що двадцять два чоловіка неправильно показали кількість худоби і сіна. Серед цих двадцяти двох було шістнадцять представників сільської влади (крім старого Ренольда). Кістер* і шкільній учитель теж збрехали. Обвинувачені намагаються з допомогою нової брехні викрутитись, але їм це не вдається. Арнер заявляє, що краденими речами з замку скористалися не тільки названі, а майже всі селяни в тій чи іншій мірі винні в цьому ж. Коли поміщик заявляє, що „дехто з вас навіть на цих зборах одягнений в сюртуки, підкладка до яких зроблена з замкових мішків“, себе видає церковний староста й охоронець боннальських звичаїв — Гарткнопф. Він старається не показати підкладки свого сюртука, що помічають, перевіряють і знаходять на підкладці замкові знаки.

Коли хвилювання притихло, Арнер оголосив свій присуд.

51. ПРИСУД АРНЕРА НАД НЕЩАСНИМИ ГРІШНИКАМИ.

Через кілька хвилин, коли стало знову тихо, Арнер виголосив присуд над шістнадцятьма, яких він викликав до будинка пастора. Присуд полягав у тому, що вони повинні були кинути жеребок, щоб двоє з них з'явилися в наступну неділю до церкви і поряд з старостою були представлені всьому народові як люди, що брали участь в усіх злочинах старости. Сімнадцятого, Ренольда, він виправдав ще раз при всіх і звільнив його від усякої карі. Щодо останнього шахрайства двадцяти двох з худобою і сіном, він сказав, що оскільки це шахрайство не було спрямоване тільки проти нього, а кінець - кінцем від нього мали потерпіти бідняки, то він з цього погляду й розгляdatиме його та каратиме злочинців.

Він звелів потім десятнику посадити на місце колишніх представників влади дванадцять найбідніших старих людей громади, і двадцять два обвинувачені повинні були впасти перед ними навколошки і прилюдно просити вибачення за свій злочин проти громади.

Десятник зараз же виконав розпорядження: він обійшов усі лави і викликав кількох старих чоловіків; дехто йшов охоче, інші просили вибрати замість них інших і залишити їх на своїх

* Кістер — доглядач церковних будівель. — Ред.

місцях. Кріхер висунувся раніше, ніж його покликали, так, ніби йому простягали шматок хліба.

— Ти теж хочеш вийти? — спитав десятник.

— Як накажете, — відповів Кріхер.

— У нього зовсім немає сорому в душі, — зауважили сусіди.

Коли усі дванадцять зібралися, поміщик наказав усій громаді скинути шапки, а дванадцятьом старикам зайняти місця й надіти шапки, але більшість не мала їх.

— Дайте їм шапки колишніх представників влади, ті вже їх тепер не потребують.

І десятник узяв з рук дванадцятьох шапки, дав їх біднякам, які наділи їх. Потім двадцять два обвинувачені повинні були впасті навколошки перед тими, що сиділи. Поміщик наказав прочитати кожному з них дані про кількість сіна й худоби, які він під присягою давав старості Мейеру, і справжні дані, і кожний повинен був голосно й ясно визнати перед усією громадою, що прочитане вірне.

Писар читав:

— Присяжний Кальберледер показав спочатку 10 клафтерів * сіна, а тепер 18. Чи так це?

Кальберледер. Так.

Писар. Потім спочатку 17 штук худоби, а тепер 10. Чи так це?

Кальберледер. Так.

Писар. Далі, його брат Крістоф Кальберледер показав спочатку 12 клафтерів сіна, тепер 19. Чи так це?

Крістоф. Так.

Писар. Далі, спочатку 14 штук худоби, тепер 9. Чи так це?

Крістоф. Так.

Писар. Далі, його брат Яків товстий, спочатку 9 клафтерів сіна, тепер 15. Чи так це?

Яків. Це так.

Писар. Потім спочатку 13 штук худоби, тепер 8. Чи так це?

Яків. Так.

Писар. Присяжний засідатель Кінаст показав спочатку 13 клафтерів сіна, а тепер 22 і т. ін.

Він далі називав одного по одному: Йогеля Кінаста; м'ясника Крістофа Морлауера; Ганса Морлауера; присяжного Рабзера; Курц Рабзера; Шпекмолха, його шурина Зенбауера; присяжного Мейера; Мейера, що його прозивали ненажерливим; присяжного Гугі; кістера; вчителя; Рутцауера; присяжного Ленденбергера; його брата Маркса; Гейреха; Штоффеля. Кожному він, так само як і вищезгаданим, читав дані і ставив своє запитання: „Чи так це?“ І коли всі 22 чоловіки відповіли: „Це так“, то вони повинні були ще в кожного з 12 бідняків просити вибачення. Потім Арнер розпустив збори. Було близько другої години. Він наказав, щоб рівно о третій годині громада знову зібралась.

* Клафтер — кубічна міра, що дорівнює трьом (приблизно) куб. метрам; також міра довжнин — близько двох метрів. — Ред.

52. ЙОГО ЖИВИЛО ТЕ, ЩО ВІН КОРИВСЯ І ВИКОНУВАВ ВОЛЮ ОТЦЯ НЕБЕСНОГО²⁷.

Під час обіду Арнер викликав до себе в пасторський дім Ренольда і просив його розповісти йому докладно історію Бамбергера.

Ренольд заплакав, коли почув вимогу поміщика; Бамбергера він любив з юнацьких років і не міг стримати почуття суму за ним. Потім він розповів про те, що Бамбергер усе своє життя, змалку, був такий щирий і чесний, що часто за ці властивості його вважали за дурня. Та все ж він прожив тихо, спокійно, не хвилюючись, до 35-річного віку, поки покійний старий поміщик не зробив його одним з начальників. Відтоді він уже не мав жодної спокійної хвилини; з усіма іншими представниками влади він завжди сперечався, бо ніколи не хотів давати згоду на що-небудь нечесне й брати участь в чомунебудь нечесному.

Особливо лихий був на нього Гуммель; він заподіював йому найтяжчі кривidi і страждання. Справа дійшла до того, що замкові слуги, яких підбурював Гуммель, називали своїх собак „Бамбергером”, щоб зробити з нього сміховище всюди. Ренольд докладно спинився на тому, як усі ці підступи довели його до такого стану, що він змушеній був кінець - кінцем покинути свій будинок і рідне місце та переїхати на чужину, де він кілька років тому й помер у зліднях; за кілька тижнів до смерті він доручив ще одному своєму землякові передати на батьківщину, що він вважає за краще вмерти серед турків, ніж повернутися на батьківщину за таких умов.

Потім поміщик заговорив з Ренольдом також про Гуммеля. Ренольд сказав одверто, що, на його думку, зло пустило корені ще задовго до старости; якби в замку все було гаразд, то і з старостою тралось би те, що з сотнею інших неробів; або він змушеній був би покинути країну, або злідні навчили б його молитись і працювати.

Він сказав ще багато чого іншого, що боляче вразило поміщика, але поміщик не спиняв його, бо почував, що він говорить правду.

Він викликав до себе ще на кілька хвилин старосту, якому Ренольд потиснув руку, і сказав кілька підбадьорюючих і втішних слів; те саме зробили поміщик і пастор.

Час наблизався до третьої години, і Ренольд почав просити поміщика, щоб той звільнив 16 обвинувачених від потреби тягти жеребок, або якщо це неможливо, не виключив би і його з загального числа, щоб не викликати злоби проти себе.

Староста теж почав просити за них, при чому він проказав такі знаменні слова:

— Вони не підготовлені тепер до карі так, як я, а тому кара тільки розлютить їх.

Поміщик кілька хвилин вагався, не знат, як діяти, потім сказав:

— Я звільняю їх на ваше прохання.

Ренольд і староста гаряче йому подякували.

Під час цих розмов поміщик майже забув про свою іжу. Словнений думок про те хороше, що зберігається в серцях людей, хоч би як низько вони впали, він узяв пастора під руку і вийшов з ним у сад. Вони кілька хвилин обмінювались думками про те, як люди подібні один до одного і як легко найкращий може уподібнитись найгіршому і, навпаки, найгірший — найкращому.

Пастор сказав поміщикам:

— Я ніколи не забуду про те, що мені самому довелося зазнати такого лиха, яке легко могло б привести мене до того шляху, яким пішов староста. Так, дорогий пане, в той час, коли я чотири роки блукав без хліба, без посади, без допомоги і як жебрак прийшов до замку вашого дідуся, в той час я зрозумів, що таке людина і чим вона може стати.

Поміщик обняв пастора. Через кілька хвилин пастор сказав у стані якогось натхнення:

— Ми всі п'ємо з джерела нещастя, яке спустошило душу цієї людини, і з волі божої один раніше, інший пізніше зцілюється від отрути цього джерела; і сама ця отрута стає для одних стимулом до життя, для інших стимулом до смерті; якби у нас не було надії на майбутнє життя, то стан мільйонів людей, які живуть в умовах, що неминуче й безповоротно ведуть їх до загибелі, був би несполучним з справедливістю божою, і людина була б найжалюгіднішою з усіх живих істот.

— Так, дорогий пасторе,— відповів поміщик.— Ми завжди повинні жити надією на майбутнє життя, але якщо ми — люди і хочемо залишитись людьми, то ми в цьому житті повинні інакше поводитися з бідними істотами, яких ми називаємо злочинцями, ми повинні вважати за перший обов'язок людства врятувати й віправити їх.

Це були останні слова, сказані Арнером пасторові перед тим, як вони знову пішли до громади.

ЗМІСТ 53—68 РОЗДІЛІВ.

53—54. Описується нездоволення в сім'ях бойнальських верховодів, а в кінці 54 розділу говориться про радість у хатах бідняків, де багато хто п'є за здоров'я Арнера.

55. Арнер оголошує своє вирішення про поділ вигону, про дільбу дерев і постачання всім молодих дерев з замкових розсадників.

56. Виступає торговець курми і скаржиться на бойкот селян. Арнер заявляє, що коли не припиниться цей бойкот, він призначить Крістофа кістером. Під тиском поміщика деято змушеній признатися, що вони поширили чутку про чарівництво Крістофа тільки для того, щоб дискредитувати думку про поділ вигону.

57—65. На зборах словіщають, що дружина Гуммеля отруїлася країнами „доктора“ Трейфауга, почуває себе дуже погано й просить відпустити до неї її чоловіка. Обурений з діяльності Трейфауга Арнер наказав приставити його на збори хот би на ношах, якщо він заявити, що він хворий. Так і зробили. Арнер сказав йому при всій громаді, що він може лікувати своїми краплями людей і одержувати з дурнів гроші. Але коли хтонебудь з його пацієнтів помре,

могилу копатиме поденник в його одязі — сюртуш й перуші, а він повинен сидіти поруч, поки це робиться. Пастор одвідує дружину старости, а потім іде до Трейфауга, намагаючись його переконати покинути своє шарлатанство. Дружина старости просить, щоб до неї прийшли ті бідняки, яких вона скривдила, звертається до них з своїми передсмертними словами і просить їх простити її. Трейфауг, що в цей час за вказівками пастора був у сусідній кімнаті, вражений усім, що він чув, і відмовляється добровільно надалі лікувати своїми краплями і порошками. Дружина старости вмирає.

66 — 68. Описується, як пастор позитивно впливає на Гарткнофя і Трейфауга. Обидва на шляху до чесного життя. У розділі 68, під заголовком „Люди стають тим, що з них роблять”, описується настрій усього села, що змінився на краще.

69. ДОБИТИСЯ ЯКОЇНЕВУДЬ ОДНІЄЇ ДОБРОЇ МЕТИ КРАЩЕ, НІЖ НАГОВОРИТИ БАГАТО НЕЗАПЕРЕЧНИХ ІСТИН.

Наблизався день, коли пастор повинен був знову ставити перед громадою старосту і виголосити про його проповідь. Багато хто боявся цієї проповіді, бо думали, що пастор скаже у ній багато чого, що лишалося досі таємницею, і зганьбити їх. Навіть поміщик вранці перед проповіддю спітав пастора, чи не має він наміру поговорити про віру в привиди.

Пастор відповів:

— Це значило б знову роздмухувати щойно погашений вогонь.

— Чому? — спітав поміщик.

Пастор. Тому що людина з натури зарозуміла, і коли вона змушенна відмовлятися від своїх помилок, вона не хоче, щоб бачили, що вона це робить під тиском і на сторонні вимоги.

Поміщик. Це правда.

Пастор. І, можливо, найважливіше в моєму сані це — вміння щадити людину, яку вдається привести до істини, як щадять породіллю.

Поміщик. Любий пасторе, цю істину так само можна застосувати до моого становища, як і до вашого. Вміння жалувати почуття людини, яку маеш намір освічувати, вчити і спрямовувати, завжди є фундаментом того, чого хочеш досягти з людиною.

Так розмовляли вони біля будинку пастора в той час, коли народ збирався вже в боннальську церкву. Вони побачили та-кож Трейфауга. Попереду його і позаду його йшли чоловіки, жінки й діти, але він ішов сам один.

— Мені його шкода, — сказав пастор.

— А мені ні, — зауважив поміщик.

Пастор. Коли я бачу когонебудь таким приниженим, я думаю про таке повчання: нічого ламати зламаний очерет, нічого гасити згасаючий світильник.

І пастор розповів про випадок між ним і Трейфаугом. Поміщик не міг стриматися від сміху, в той же час він привітно вклонився Трейфаугові. Останній вклонився поміщикові майже

до землі. Позаду і попереду нього люди сміялися з привітання поміщика і з поклону доктора.

Незабаром після того пастор разом з поміщиком пішли до церкви, і пастор виголосив свою проповідь *.

70. ПРОПОВІДЬ ПАСТОРА В БОННАЛІ В ТОЙ ДЕНЬ, КОЛИ ВІН ПОВИНЕН БУВ ПОКАЗАТИ ГУММЕЛЯ СВОЇМ ПАРАФІНАМ²⁸.

Любі люди!

Нешчасний чоловік, що його я вам сьогодні показав, народився в 1729 році, і 28 липня того ж року його хрестили в тутешній церкві на цьому хрестильному камені.

Його хрещеними батьками були присяжний засідатель Кінгольц і якась жінка Ейгенбергер. Проте, він не пам'ятає, щоб коли-небудь в житті чув від своїх хрещених батьків слово християнського повчання, щоб вони його коли-небудь перестерігали або заохочували до добрих корисних вчинків. Навпаки, він пам'ятає, що, коли він ще хлопчиком приходив до Кінгольца, той примушував його розповідати всі хлопчаці витівки й пустощі, що їх вони чинили в полі і в лісі.

Його батьки, Крістоф Гуммель і Маргаріта Кінгольц були в найвищій мірі легковажні і безтурботні як до себе самих, так і до своєї єдиної дитини.

Батько його, лінівий з натури, не привчав і сина до праці. Безладний сам як у своїй професії, так і в домашньому господарстві, він не міг дати своєму синові того, чого не мав сам. Неуважний і безтурботний, він не міг прищепити своєму синові розсудливості й уважності.

Щодо матері справа стояла не краще: як зовнішній вигляд її, так і внутрішні властивості змушували бажати багато чого кращого. Вона була така безладна, що скрізь, де б тільки вона не з'являлась, навіть у церкві, вона ставала сміховищем для людей. Та ще гірше, ніж її криво надітій очіпок і брудний одяг, були її зарозумілість і її завидюче серце.

У неї була звичка відвертатись убік або дивитись у вікно, якщо при ній говорили про кого-небудь добре. Навіть якщо її особисто в чому-небудь прислужувались, ніколи нічим її не можна було задоволити, і вона часто в присутності своєї дитини могла погано говорити про тих людей, які щойно виявили до неї увагу. Її завжди здавалося, що вона дістаете замало і що кожний зобов'язаний їй чимсь більшим.

Отже, батьків приклад розвивав у дитині лінощі, легковажність, недбайливість; помилки матері заклали в її серці невдячність, безсердечність і зарозумілість.

* За вирішенням Арнера (див. ч. I, розд. 89), старосту через 14 днів після того, як він стояв під шибеницею, мали показати в боннальській церкві парafіналам, тобто після світської карі його мали піддати церковному каєтту.— Р. е. д.

Чотирьох - п'яти років він міг так викривлятись і робити такі очі, що чесні батьки перехрестилися б, побачивши таке обличчя у дитини в такому віці.

У ці роки він був уже здатний упертись і годинами не вимовляти жодного слова, якщо відразу ж не задовольняли його бажань; і хоч би як ласково ви поводилися з ним, він міг утнути проти вас штуку, яка свідчить про ненависть до вас. Він говорив такі слова й давав такі відповіді, які в чесних сім'ях ніколи не спадають дитині на думку. Бідні батьки сміялися з найзухваліших відловідей, гадаючи, що вони свідчать про його розум; вони не думали про те, що безсоромність і зухвалість позбавляють людину розуму там, де вона найбільше його потребує. Вони дозволяли йому говорити, що він хотів і про що він хотів, і чим менше користувався він своїм розумом і привчав свої руки до роботи, тим зухвалішим він ставав на язик. З дитячих років він був дуже гарячий; замість того щоб стримувати й гасити шкідливі спалахи його внутрішнього вогню, іх ще більше розпалювали й роздмухували. Ледве йому минуло сім років, як батькам стало вже ясно, що справа з ним погана. Неробство і неслухняність укріпилися в його натурі, і скільки б йому не говорили про слухняність, роботу й правильні вчинки,— все це в одне вухо входило, а в друге виходило. Навіть бійкою батьки вже не могли з ним нічого зробити. Коли намагались вибити з нього одного чорта, то насправді вбивали в нього сім нових.

Любі люди! Я мушу тут спинитися на кілька хвилин і звернти увагу батьків і матерів моєї громади на таке важливе правило виховання. Спрямуйте ваших дітей до того, до чого вони повинні бути спрямовані ще з малку, перше ніж вони зуміють відрізити правий бік від лівого.

І вони все життя будуть вам вдячні, якщо ви виховаете їх до добра і привчите їх до злигоднів життя бідняків, перше ніж вони зрозуміють причини цього.

Коли його батько або мати хотіли йому щонебудь показати, він щохвилини говорив їм: „Ти сам цього не вмієш“. Він завжди висміював їх і відповідав жартами, коли вони серйозно говорили йому щонебудь. В нього була прекрасна пам'ять, отож навчання не мало для нього жодних труднощів, але він тільки чванився всім, що знов, глузував з тих, хто знов менше, і найбільше мав задоволення в тому, щоб якимнебудь запитанням присоромити іншого.

Одного разу, коли запитали одну дитину про те, хто потоптав змія, він підказав „чорт“. Священик страшенно вилася дитину за таку відповідь і потім з тим же запитанням звернувся до нього. Негідник, наче нічого й не було, відповів: „Потоптав змія наш господь, спаситель, Ісус Христос“. Старого вчителя вони мучив словами і вчинками до краю. У старика з давніх - давніх через пережиту пожежу лишився страх перед вогнем. Коли Гуммелеві не хотілося вчитись, він кидав якунебудь річ в огонь,

вчитель почував запах горілого і бігав перелякано по всьому будинку, з'ясовуючи причини цього запаху. Часто він запалював трут у мішку і не спинявся перед тим, щоб пропалити велику дірку в мішку, тільки б налякати вчителя.

Старик уже погано чув, і хлопчик навмисне або говорив так тихо, що вчитель не розбирав жодного слова, або кричав так, що люди спинялися з питаннями, чому такий крик у школі, що дуже хвилювало вчителя.

Одного разу протягом двох тижнів він не приносив вчителеві плати за навчання, і коли вчитель нагадав йому про плату, він відповів: „Якщо ти не можеш поочекати, то я побіжу юному й привезу тобі гроші на тачці“.

Тринадцять років він утік від свого батька і найнявся у Вальцрюті за пастуха. Селянин, у якого він став за наймита, не звертав на нього ніякої уваги, його цікавило тільки, щоб він щодня пригоняв йому ввечері в ціlostі стадо.

Пастуше життя в нашій місцевості в даний час страшенно розбещує. В горах сходяться кілька хлопців - пастухів, часті взятки з жебраків і бродяг, і вигадують там всілякі злі вихватки. Це пастуше життя припало Гуммелеві дуже до смаку. Він струшував з усіх плодових дерев ще нестиглі плоди, цілими кошиками збирав їх і кидав худобі або висипав у ями і болота. Він здирав усі гнізда з дерев і мучив птахів перше, ніж іх убивав.

Де тільки була можливість, він спускав воду гірських потоків на лани, щоб пошкодити засіви. Він ламав загорожі в садах і городах, щоб їх пошкодила худоба. Всім перехожим він кричав услід образливі слова. Він тиранив одного малолітнього хлопчика, який так само пас худобу в горах, примушував його вартувати своє стадо тоді, коли він спав під деревом, або лазив за птахами чи бавився з іншими пастухами й пік крадену картоплю. Якщо маленький пастушок відмовлявся йому коритися, він бив його бичем.

Я не можу спинятися на всіх тих непристойних і ганебних вихватках, які траплялися на цьому пасовищі. За старих часів справа стояла інакше. Старики не брали в пастухи усякий збрід і не давали такої волі своїм пастухам. Пастухи ставали їхніми домочадцями, про тіло й душу яких вони дбали. Їх пастухи повинні були лишатися біля стада і виконувати свою щоденну роботу: дівчинка - пастушка в'язала з шерсті, пастушок збирав сухий хмиз і в'язав його у в'язанки. Тоді пастуше життя було ще хорошим життям. Благочестивий пастух ранком і ввечері навколошках проказував свої молитви і в затінку дерев читав біблію, стежачи за своїм стадом. Ще за часів Гуммеля у стариків зберігся звичай вечорами питати у своїх пастухів, що вони зробили за день. Але через те, що це вже робили не всі, то й небагато хто з них, що зберегли цей звичай, нічого вже не могли добитися. Ті, хто байдикував, переслідували тих, хто повертається з роботою. Вони заганяли їхню худобу, розривали їхню в'язальну шерсть, псували їхню роботу й доводили справу

до того, що жодний пастух не хотів більше брати з собою роботу в гори. Так поступово цей добрій звичай вивівся.

Взимку Гуммеля хотіли посадити у Вальдрюти прясти, але він утік і повернувся знов додому. Хоч як погано йому жилося в батьків, у хазяїна йому здавалося ще гірше. Він повернувся брудним, у вошах і диким, як хижий звір. Батьки зраділи, що повернувся поганий хлопець, а він використовував їхню прихильність і добре: протягом цілої зими він ледарював, і в той же час він примусив батьків, обіцяючи їм працьовитість у майбутньому, одягти його з ніг до голови в новий одяг, хоч вони з величими труднощами могли це зробити.

Цієї і наступної зими він повинен був підготуватися до першого причастя. Він вразив пастора своєю пам'яттю настільки, що той милостиво до нього поставився, не зважаючи на всі його витівки. На заняття він завжди приходив з картами або гральними кістками. Він крав у пасторському саду персики і сливи і складав кісточки від плодів під вікнами пасторського будинку; коли дружина пастора виходила подивитись, хто це робить, вона нікого не заставала. Він клав у холодну воду грудки снігу і, коли вони ставали твердими, як камінці, кидав їх у маленьке собача або в пасторових курей, радіючи від душі, коли влучав у тварину і калічив її. Товариши часто говорили йому, що він доведе до того, що пастор не допустить його до причастя. Він відказував, що якби у пастора було семеро очей, він охоче виколов би йому чотирнадцять. У вроцістий тиждень перед причастям він, напившись у харчівні, голосно крикнув вербуванникам, що були там: „Через вісім днів можете і на мене розраховувати“.

У самий день свята він десять раз приміряв, як йому тримати капелюха, щоб стрічка на ньому красивіше майорила, і придумував, що йому відповідати на поздоровлення пастора, коли він вийде до хрестильного каменя.

Перед тим як увійти в церкву, він умовився з тими, хто був краще одягнений, що вони повинні піти до причастя перші, і що він, як найбільший, повинен піти попереду всіх.

Бог наділяє людину в цьому віці великим запасом сил і бадьорості, й благочестиві старики давали змогу молоді користуватися різними втіхами, які зміцнювали їх бадьорий дух і оберігали їх від шкідливих надмірностей. Молодь зустрічалась і вдень і вночі, але дівчата завжди трималися дружно одною, так само, як і хлопці; товарищування кожної статі призводило до того, що кожна дівчина і кожний хлопець довше зберігали невинність. Вечорниці в якійнебудь хаті не перетворювалися, як тепер, у зборища пороку. Молодь після вечері сходилася, але приходили й батьки, родичі, благочестиві поважні чоловіки і дружини; вони також брали участь у розвагах молоді. І якщо якийнебудь юнак, який був уже майже посвятаний, приходив до своєї обраної, то він завжди заставав у неї матір, сестру або брата, і так це було аж до весілля. Взагалі за старих часів ці

молоді люди, що гуляють ночами, завжди залишалися людьми честі в своїй поведінці і часто робили такі вчинки, які виявляли їхне добре серце й привертали до них любов старих і малих, і найбільш суворих та благочестивих. Так, наприклад, існував такий звичай, що коли в якоїнебудь удови були дочки, до яких молодь хотіла виявити свою повагу, то молодь вночі при місяці вижинала хліб на найбільшій удовиній ділянці. Ранком, коли мати й дочки з серпами виходили на свою ділянку, хлопці під парканом прислухалися, чи вгадають вони, хто це їм зробив, і раділи, якщо ті вгадували.

Але з появою Гуммеля молодь ночами чинила тільки ганебні, лихі жарти; куди б вони не приходили, вони завдавали якоїнебудь шкоди й отруювали невинні радощі тим, хто ще додержувався старих звичаїв.

Коли ж місяць ховався і добре нічні женці закінчували свою роботу, з'являлись ці негідники, розкидали зжатий хліб удови і хазяйнували на її полі так, наче дикі свині рилися в ньому. Вранці добре женці бачили, що їхню роботу знищено. Потім приходили власники поля — мати й дочки. Юнаки тупали ногами, дочки блідли, удова хапалася руками за голову не стільки через заподіяну їй шкоду й ганьбу, скільки з обурення, бачачи грішне знищення дарів божих. А молодий Гуммель, скованський у рові біля замкового гаю, стежив за жінкою і радів з її розpacу, глузуючи з її благочестя.

Такі вихватки він повторював чотири рази підряд, і коли його в Бонналі підстерегли й викрили, він почав повторювати те саме у сусідів.

Усі запідозрювали Гуммеля, і останнього року його мало не вбила молодь в Гірцау. Молодь, що запідозрювала його в нічних витівках, розлютувалася на нього, і, якби кілька поважних людей не вирвали його з рук молоді, його побили б до смерті.

Ті ж люди, що його врятували, подали на нього скаргу поміщиків, але вони не могли подати певних доказів, і поміщик, щоб покласти край таким злим вихваткам, зовсім заборонив жати вночі.

Та з цього вирішення були незадоволені як молоді, так і старі, і коли священик оголосив цю заборону в церкві, було чути більше нарікань, ніж це бувало під час оголошення нового податку.

Кожний казав: „Несправедливо через цього негідника втратити старий звичай, який давав нам радість“.

Староста Лінденбергер, стара, сива, як голуб, людина, зустрівши Гуммеля біля входу в церкву, сказав йому при багатьох людях: „Було б краще, якби поміщик розпорядився тебе повісити, віж залякувати всю нашу молодь“.

На цей час припинилися також старі почесні вечірні збори. Більш розгнуздані молодчики почали тепер приходити до дівчат у кімнати й чинити різні неподобства під вікнами будинків поважних людей, діти яких відкрито і під доглядом батьків сходились одне з одним. Ці витівки отруювали приемні зустрічі.

Усе це завдавало великої шкоди селу. Інакше воно й не могло бути. Коли серед людей зростає злоба, то зменшується радість і, значить, зменшується щастя.

Усе неначе з'єдалося в цей час, щоб в основі підірвати тихе, спокійне, щасливе життя старих людей.

Бавовняне прядіння, яке тоді було цілковитою новиною і швидко поширилося, також підривало старе життя. Найзаможніші люди нашої місцевості до того часу не мали грошей. Їхній добробут полягав у тому, що все те, що йм було потрібне,— іжа, питво, й одяг,— вдосталь родило на їхніх землях. Те, що вони діставали, цілком їх задовольняло, і вони не почували потреби в таких речах, на які потрібні були гроші. Нові бавовнопрядильники, навпаки, незабаром зібрали повні мішки грошей; усе це були люди, які ніколи раніше не мали ні майна, ні землі і нічого не тямили в господарюванні; само собою зрозуміло, що цим людям були чужі також поняття економії, ощадності. Вони витрачали все, що заробляли, на їжу, на питво, на одяг і ввели до вжитку сотні речей, про які у нас ніхто раніше не мав уявлення. Цукор і кофе з'явились у нас скрізь. Люди, що ніколи не мали клапті землі, ніколи нічого не зберігали на завтра, відзначалися такою безсороюністю, що вдягалися в червоні камізельки й носили бархатні стрічки на одягу. Той, хто жив з своєї землі, не міг дозволити собі таких витрат і не мав часу зайнятися прядінням; у той же час вони не хотіли відставати від цього нового населення, що займалося прядінням бавовни, яке ще недавно було вдячне ім за кожну пригорщ ріпи або картоплі. Таким чином, загинуло безліч старих, найкраших селянських господарств, бо селяни захопилися легковажністю бавовнопрядильників; вони почали споживати кофе й цукор, брали у савойських фабрикантів сукна на·борг і не задовольнялися більше тим, що росло на їхніх землях, чого вистачило б для їхніх дітей і онуків, як сотні літ вистачало їхнім предкам.

Перший у нашему селі, хто почав носити червону камізельку й кітель з савойського сукна, був Гуммель. Грошей на це він, звичайно, не заробив бавовняним прядінням, бо він взагалі не працював; він виграв ці гроші у кількох негідників - бавовнопрядильників, які гралі з ним у карти. Він витратив виграні гроші на одяг, бо сподівався з допомогою красивого вбрання впіймати багату селянську дочку (він полював на всіх багатих наречених).

Але справа влаштувалася не так швидко.

Виграні талери давно були витрачені, перше ніж він став женихом. До того ж незабаром з'ясувалося, що він шахраював під час гри, отже ніхто не хотів більше сідати з ним за гру; а через те що його змалку не привчили берегти одяг, то він незабаром у своєму франтівському вбранні став скидатися від голови до ніг на бродягу - іноземця. Коли він замовляв собі цей одяг, він звелів його пошити на іноземний лад, а таке

вбрання, коли воно старе і подерте, має ще гірший вигляд, ніж звичайний одяг, що його носять в давній місцевості.

Це були тяжкі переживання для його гонористої натури. Поки він благоденствував і розкошував з своїми талерами й новим одягом, він висміював кожного, хто не міг таким франтом одягтись, як він. Тепер настав час поглузувати і з нього; хлопці й дівчата сміялися тепер, коли він спинявся перед ними з своїм чванливим виглядом; дівчата відверталися від нього, коли він намагався взяти за руку то одну, то іншу.

Він аж до смерті не міг простити небіжчиці Кірхмейер Лейтольдін, яка у відповідь на його спробу схопити її фамільярно за руку, сказала йому в присутності 10—12 дівчат: „Чого тобі треба від нас? Іди в солдати, ти більше ні до чого не придатний“.

Дуже довго після цього випадку всі дівчата, яких він зачіпав, казали йому те саме: „Чого тобі треба від нас? Іди в солдати, ти більше ні до чого не придатний“.

Отак йому, мабуть, і довелося б зробити, якби не такий випадок: на різдво 1751 року він спіймав живу козулю і приніс її поміщикovi на новий рік як подарунок для молодих панів в Арнбурзі. Завдяки цьому він проліз до замку й незабаром знову мав повні мішки грошей і став такий же чванливий, як і раніше.

Те, що я скажу зараз, я роблю з наполегливого розпорядження нашого милостивого пана, який не хотів би, щоб замовчувалися і лишалися непокараними помилки, які допускалися в його домі і які можуть розбещити й зробити нещасними його підлеглих.

Бездаддя, що панувало тоді в замку, є єдина справжня причина того, що Гуммель при його легковажному, розпусному житті все ж залишився в країні і здобув багатство та становище, єдина причина того, що він, не зважаючи на все своє безладне життя, не зважаючи на всі свої злочини і витівки, що поглинили гроші, не зважаючи на всі нещастия, що спіткали його, все ж до останнього часу мав гроши, отже, міг зберегти цілими свій будинок і майно.

Не встиг він ще звити собі гніздо в замку, як його знов оточили добреї друзі; з нього перестали глузувати відтоді, як він прийшов у замок з козулею як з новорічним подарунком. Через тиждень усі вже знали, що він щодня буває в замку і добивається там усього, чого він хоче.

Старий писар знову тепер, що Гуммель може йому стати в пригоді, і заприятелював з ним; коли хтось чого-небудь потребував у замку, звертався тепер до Гуммеля: з правим ділом уденъ, з неправим — уночі.

І ніхто вже не приховував того, що в замку можна добитися чого завгодно, якщо тільки заплатити Гуммелеві.

Найдорожче заплатив йому мельник з Грінхаба; він віддав йому свою дочку за те, що Гуммель приставляв йому вино і плоди

по дешевій ціні. Ця людина через кричущу скупість зробила свою дочку нещасною на все життя.

Нешчасною вона була з хвилини свого одруження й аж до смерті, яка сталася позавчора.

Від неї тепер залишився тільки прах. Сльози у ваших очах свідчать, що ви її прощаєте, і мое серце схвильоване її смертю. Хай буде її земля пером, і хай прокинеться вона якось до вічного життя. Але батько через свою скнарість приніс її в жертву злочинцеві, який ніколи не любив її і зробив нещасною. Настане день, коли батько повинен буде відповісти за її страждання і коли вино й плоди, одержані цим батьком за дочку, він розцінюватиме інакше, ніж у ті безумні дні, коли він віддав свою дочку на загибель людині, яка була йому, потрібна для того, щоб обдурювати своє начальство.

Я був присутній, коли вмирав мельник, і бачив, що він сходив у могилу в розpacі від свого вчинку. Картини його смерті ще тепер стоїть перед моїми очима, і в серці моєму ця смерть залишила незабутній урок: людина повинна лишатися чесною і побожною, коли не для самої себе, то заради своїх дітей.

Після одруження Гуммелеві захотілося придбати також земельні володіння, але він не був пристосований до селянського господарства. Як він міг бути селянином з своїми лінощами, порочністю й безладністю? Тільки з чванливості він хотів мати землю. Він ніколи не обробляв як слід своєї землі і ніколи не мав з неї того, що мали його сусіди. Зате він вигідно торгував коровами і розорив на цій справі не одне господарство. Бідняки незабаром йому заборгували, а хто йому заборгував, того він примушував мати з ним торговельні справи, і кому він робив якунебудь послугу в замку, той повинен був купувати в нього корову або ж обмінюватися з ним. Він іноді біднякам продавав за один рік три - чотири корови, при чому вони були одна від одної гірші.

З чванливості він незабаром після свого весілля примусив свого батька віддати йому свій будинок і землю разом з усіма боргами, що були на них. Він обіцяв батькові до смерті пристойне утримання й уважний догляд. Та тільки но він прибрав до своїх рук батькове добро, він покинув старого в таких зліднях, що всі сусіди жаліли його.

Покійний Кінаст підтримував старого: він приносив йому молока і хліба, запрошуval до себе істи. Старий приходив майже щодня і, плачучи, скаржився на жорстоке поводження сина, але коли син довідувався про ці скарги, він накидався на батька і кричав, що зажене його на той світ, якщо тільки він насмілиться колинебудь істи хліб у чужій хаті. Він не соромився також відкрито говорити, що найкраще було б старому негідникові піти на той світ, бо все одне він більше ні на що не потрібний. Усе це так налякало і збило з пантелику нещасного старого, що він уявив собі, що син хоче його отруїти, й

не зважувався з'їсти в нього ложку супу, не перевіривши з страхом кілька разів, чи єсть цей суп і його син.

Люди порадили старому піти в замок, і розповісти поміщикові, як син поводиться з ним. Він це зробив і, плаочучи, благав поміщика вплинути на сина, щоб він більш по-християнському ставився до нього, поки він ще живий. Поміщик звелів старому прийти на другий день у замок разом з сином, щоб вислухати обох. Гуммель довідався ще до того, як повернувся батько, що він ходив у замок; він зустрів старого дуже привітно, сказав, що охоче піде з ним і що він не хоче нічого іншого, крім справедливого розв'язання справи. Але він і дома і по дорозі вмовляв батька випити вишнівки, при цьому приязно говорив йому: „Це надає байдарості, коли треба говорити з начальством“. Справа була в січні, на дворі було холодно, і старий легко піддався на умовлення, тим більше, що син за нього платив. Але коли він з холоду ввійшов у теплу кімнату поміщика і хотів йому викласти свою скаргу, він поточився й почав запинатися, наче п'яний, і з рота неслось горілкою. Староста тримався дуже смирно й удавав, що він ледве стримується від сліз; він заявив, що немає нічого сумнішого, як те, що діти повинні приходити з своїми батьками до начальства, і що ніколи ніщо не завдавало йому такого болю, як це; та коли це вже сталося, то він змушеній в ім'я господа розкрити, в чому корінь зла.

Якби він дозволяв своєму батькові день - у - день волочитися й сидіти в трактирі і потім платив би за нього, батько, мабуть, не мав би скарг, але він цього не може робити. Досить, що батько просадив до останнього геллера добрий одяг, який він мав, тощо. Староста вмів красномовно говорити і замілювати всім очі; поміщик повірив усьому тому, що казав староста, тим більше, що від старого тхнуло спиртом. Поміщик розсердився і сказав: „Ти старий негідник, що спився вкрай. Я бачу на власні очі, що твій син мучиться з тобою і має рацію у всьому, про що він говорить. Геть зараз же з моїх очей і поводься так, щоб йому не доводилося більше скаржитися на тебе“.

По дорозі назад Гуммель разів двадцять казав батькові: „Ти старий негіднику, що спився вкрай, як твої справи? Коли ти знову хочеш піти до замку?“ І щоразу, коли батько скаржився на щонебудь, він звертався до нього з тим же запитанням.

Його дружба з старим писарем тим часом ставала все тіснішою. Писар поступово знайомив його з способами висмоктувати всі соки з країни і людей, не наражаючись зовсім на небезпеку. Вони багато років у цілковитій згоді і єднанні вправлялися в цій справі й працювали на користь один одному ще задовго до того, як помер старий приказний, смерті якого вони чekали нетерпляче. Нарешті, старий приказний помер, і писар запропонував поміщикові Гуммеля на посаду померлого. Поміщик погодився.

Тепер його службозі обов'язки приводили його в хатину біdnяка. Заарештовані потрапляли до його рук. Опис майна і при-

мус стали тепер джерелом його існування. Розлучити батька з голодуючою дружиною, матір з плачущими дітьми, доводити до крайнього ступеня злідні в сотнях хатин — усе це стало тепер його професією.

Друзі, влада князів є священна і служба їм є священна служба²⁹, і саме тому влада не повинна брати на службу нечестивих людей і не повинна забувати про те, що служба нижчого приказного в селі є її служба.

О люди, будемо просити бога, щоб він просвітив правителів до скорочення цих посад і надання їх усюди тихим, лагідним і добрим людям. Страшно подумати про те, якого спустошення зазнають країни й люди, якщо правителі не перешкоджають тому, щоб таких посад не займали нечестиві люди, які завжди перші пропонують свої послуги.

Ні Лейтгольд з своїми 12 дітьми, ні селянин з Рюйтгофа, ні Газельбергер не дійшли б до судового пролажу з молотка, якби Гуммель під час своєї служби разом з писарем не вживали всіляких заходів до того, щоб збільшити їхні борги й загарбати в свої руки виторг від продажу цих трьох дворів.

Минуло вже понад 20 років після цього аукціону, але лихо, яке він спричинив, існує ще й досі і відчуватиметься ще й тоді, коли вже нас дзвіно не буде серед живих. Серед моїх 35 бідняків, що користуються громадською підтримкою, є 14 нащадків цих селян, майно яких було продано з молотка; крім цих, є ще 4 їхні нащадки, які сидять у тюрмі за крадіжки, і 5 жінок та 7 чоловіків, які жебракують.

Займаючи місце приказного, він стількох людей довів до тюрми, що всяке чесне життя в нас припинилося.

Було раніше багато поколінь, які вважали за честь для себе, що протягом сотні років ніхто з їхнього роду не сидів у тюрмі. Він довів справу до того, що ніхто вже не міг цим похвалитись. Він наче отрутою отруїв весь наш народ і цілі покоління і знищив усі рештки сорому й честі серці нашого населення. Багаті пиячили, грали в карти в тюрмі, а бідняки згинавали там.

На сьомому році своєї служби приказним він придбав млин і трактир, заплативши за них готівкою 4500 флоринів.

Важко переказати словами те лихо, яке може заподіяти така людина в селі, коли вона стає хазяїном трактира й мельником. Подумайте тільки: при тій пошані, яку він має в замку, при тих гроших, які він тепер мав, при його владі приказного (десяtnика), при його скрусті, зажерливості й хитрості, при його поінформованості про все, що діялося в кожній хаті, — при всьому цьому чи ж могло б статися інакше, щоб усе село було неначе продане йому.

Як риба у воді йде в шлюзи, якщо немає іншого виходу, як інтах заплутується в тенетах, якщо вони розставлені на його шляху, як дичина у лісі потрапляє в ями, куди її заманють тим, чим вона живиться — так усе наше населення потрапило до рук Гуммеля, коли він став хазяїном трактира і мельником.

Особливо спрітно вмів він використати на свою вигоду усяке незадоволення людей тими умовами, в яких вони живуть; він був справжній майстер вивідувати з найпотайніших куточків душі кожного все, чим той вважав себе скривдженім. Як тільки це траплялося, він тримав людину в своїх пазурах, б'ючи по її чутливій струні, відомій йому тепер. Чи були це діти, батьки, слуги, він з кожним умів поговорити так, щоб викликати довір'я до себе.

Неслухняну дитину він підбурював проти матері, погано висловлюючись про неї. Чванливій він казав, що її батькові мусить бути соромно відмовляти їй у тих речах, що їх мають інші, біdnіші.

Працьовитого він називав дурнем за те, що він так багато працював, не маючи за це подяки. Корисливому він говорив, що на чужині він міг би заробити в 10 раз більше, ніж у себе. Лінівому він зауважував, що нічого йому цілий день працювати, як біндюжному коневі.

Пасинкові він говорив про кричущу несправедливість батьків щодо нього.

Наймитові, що служив у хорошого хазяїна, він говорив, що не завжди добре служити в осла.

Робітникові, що мав суворого хазяїна, він говорив: „Якби ти найнявся до самого чорта, тобі було б не гірше, ніж у цього хазяїна“.

Так само він робив щодо прислуги, яка хвалила або лаяла свою хазяйку, і щодо дружини, яка хвалила свого чоловіка або скаржилася на нього.

І щоразу, коли він добивався до себе чийогось довір'я, розмова кінчалась однею і тією ж піснею: „Ти дурень, що не можеш зарадити собі; на твоєму місці я посміявся б і зробив би отак“, — інакше кажучи, це означало: „Кради те, чого тобі не дають, і приноси мені“.

І це повчання так добре сприймалося, що весь наш народ перетворився на шахрайський народ, і все наше господарство занепадало.

Школярі забирали в своїх батьків, що могли, й приносили йому. Подружжя обкрадали одне одного й несли йому крадене. Слуги забирали в своїх хазяїв, що могли, й приставляли йому.

І так само, як він грав на чутливих струнах кожного, так само він використав для своєї вигоди злідні біdnяків. Він спокушав їх грішми, іжею і напоями, які він давав їм на - борг, потім він раптом вимагав від них сплати і доводив їх до того, що вони крали й несли йому крадене.

За таких обставин неминуче мало статися ось що: любов, віра і згода, що дають людям спокій і щастя, зникли з усіх жителів; між батьками й дітьми, між братами й сестрами, між подружжями, — всюди було посіяно насіння чвар. А насіння чвар є на-сінням пороків і нещастя.

Пороки спілі тепер скрізь, як спіє зерно на угноєному ґрунті

і сота частина провин не виходила назовні, і все ж було безліч людей, які фігурували в цей час у штрафних списках і в кримінальних актах замку. Провини цих людей були плодами того насіння, яке сіяла своєю рукою ця нещасна людина. Багато хто одверто виступав проти нього з обвинуваченнями.

Нешчасний Улі, стоячи під шибеницею, сказав: „Я й десятої частини не вкрав того, що видурив у мене Гуммель“. І це була правда: Гуммель відібрал у нього за безцінь більш як третину найкращої його землі, і поки Гуммель не висмоктав усіх соків з цього бідного простака й не довів його до жебракування, за ним ніколи нічого нечесного не помічали.

І Лізмергріта стала нещасною в його будинку; коли її заарештували в його будинку за вбивство своєї дитини, вона сказала старості в присутності багатьох людей: „Якби ти мене одного разу уже не замкнув у своїй кімнаті, я не була б тепер тут“. Справа в тому, що він власною рукою замкнув її в тій самій кімнаті, де дозволяв собі з нею пустощі, за які вона тепер платила життям. „Хто тебе замикав?“ — спитав Гуммель, відповідаючи на цей докір. „Ти винен у моєму нещасті“. „Це могла б сказати кожна, яка танцює і п'є в моєму трактирі і потім робить те, що ти“, — відповів Гуммель, замкнув двері і вийшов.

Багато наймитів, залишаючи в нього службу, змушені були покинути країну через крадіжки. Інакше й бути не могло, у нього в хаті вони немов виховувались для крадіжок.

Весь час, поки в нього був млин, його возії одержували за всіди в його клієнтури, від дружини, дітей, слуг, потай від своїх хазяїв незаконні подарунки; у них були за всіма парканами і в усіх кутках місця, де вони складали крадені мішки.

Крістофа, який прослужив у нього багато років і потім змушеній був покинути країну, ще 20 років тому мало не вбили за такі витівки. Селянин Рюті за рік до продажу його майна з молотка помітив якось, що з його запасами не гаразд. Через те що він давно вже запідозрював дружину, яка мала нахил випивати, він почав за нею стежити. Одного разу вранці, майже до світанку, він побачив, що вона винесла з хати мішок, під вагою якого вона згиналася. Він, крадучись за парканом, пішов слідом за нею і побачив, як вона скovalа цей мішок біля стежки, що вела до млина. Він почекав, поки дружина пішла додому, і залишився, щоб подивитися, хто прийде за мішком. Не минуло й півгодини, як прийшов возій мельника і почав витягати мішки. Він витяг два мішки і почав витягати третій, що належав Рюті; тоді Рюті вдарили возія палкою так сильно, що той знепритомнів і з чверть години лежав на вулиці, поки про це не довідалися на млині і не відвезли його додому. Відтоді Крістоф ніколи не виходив на вулицю без свого великого собаки.

На третьому році своєї служби за приказного Гуммель втратив свою єдину дитину, хлопчика десяти років, хоробливого і кволого, але доброго і побожного. Хлопчик багато сидів над

біблією, багато молився; для роботи в нього не було сил, але він бачив несправедливість у батьковій хаті і, не зважаючи на свої молоді роки, пролив уже чимало сліз з приводу всього, що діялось. Не раз він одверто говорив, що в нього болить душа від того, що він бачить. Батько ненавидів його, він не називав його інакше, як дохлятина або стара плакальниця, і на підпитку він часто глузував з нього, коли він голосно й широ молився. Служниця, що спала в кімнаті хлопчика, говорила, що він часто цілісінські ночі не спав через батькові витівки. Закілька днів до смерті він признався пасторові, що батькові справи як камінь лежать у нього на душі, і просив пастора поговорити про це з батьком, але вже після його смерті. Пастор виконав його бажання, але батько відповів: „Очевидно, хлопчик до самої смерті лишився дурнем, яким він був протягом всього свого життя“. Все ж на поминальному тижні після його смерті він роздав кільком старцям, як милостиню, трохи брукви і картоплі.

На дев'ятому році його служби за приказного помер староста.

Хоч як поміщик був до нього прихильний, та все ж відразу йому не спало на думку призначити його старостою. Він знов про деякі його вади, про пияцтво, про звичку клястися і не вважав його за найгіднішого для цієї посади. Але приказний мав так багато прихильників у замку, починаючи від писаря й вікарія до садівника, який мав вплив на пана, що кінець - кінцем поміщиків здавалося, що всі голоси в селі за приказного. Але все це були лжесвідки. Якби одверто поговорити, то в усьому селі приказний не зібрав би й п'яти голосів. Так чи інакше, але поміщика переконали в тому, що він був до вподоби народові, і його було призначено на старосту. Тепер він став як начальство продовжувати те, що раніше робив як шахрай,—я змушеній вжити це слово, хоч яке воно жорстоке,—але воно справедливе.

Першою його метою, тільки но він став старостою, було знищити Бамбергера. Він розумів, що поки Бамбергер на місці, він сам не може бути спокійний за своє місце і певний своїх вчинків. Він дуже швидко добився своєї мети. З усією іншою сільською владою він чудово уживався, бо вмів до кожного підійти так, що той робив те, чого він хотів.

Він втручався до всіх справ поміщика, аж до домашніх справ, і так зумів усе спрямовувати, що все йшло на повний хід, без будьjakих зусиль з боку поміщика; поступово він став такою потрібною людиною в замку, що без нього не могли обійтися. Він зумів навіть разів зо два дати відчути поміщикові, наскільки він потрібний, коли одного разу під час косовиці і вдруге під час здавання десятинного збору, він протягом восьми днів не приходив до замку.

Потім він ужив заходів до того, щоб об'єднати всі посади до найнижчої — в одних руках. Він насамперед узяв на себе виконання всього, що тільки було можливе, і дбав про те, щоб

усі службові особи були йому віддані або, принаймні, щоб посади займали недалекі люди. Аж до посади кістера і шкільного вчителя він скрізь просував своїх ставлеників і потім цілком спокійно проробляв як староста все те, що він робив раніше як приказний, завжди загрожуючи тюрмою або ще більшими кара-ми. У цьому саме й полягає різниця між шахраєм - старостою і шахраєм, який не займає такої посади: присяга, яку він дає, і яку дають його ставленики, є щитом, що прикриває всі злочини. Де він прикривається цим щитом, там його брехня стає правою, а правда його противників — брехнею.

Значення цього щита неоцінене для всіх грубих і несправедливих людей, що займають почесне становище в селі.

І ці поважні кровопивці всюди користуються з усією безсorumністю цим щитом.

Спітай кого завгодно, і кожний скаже тобі те саме: в той час як прості люди перш, ніж зважаться заприсягтися в спірних питаннях, сотні разів зазнають несправедливості, начальницькі особи, навіаки, так легко і так необдумано заприсягаються з приводу всього, навіть сказаного на підпітку, що стає страшно.

Проте, це є головною причиною внутрішньої убогості і страждань цих людей і сімейних нещасть, які багато хто з них терпить, на яке більшість прирікає своїх дітей.

Дружина і діти щодня бачать брехню батька, яку вони приймають як правду, і чують клятъбу, що прикриває його шахрайські вчинки. Поступово вони також стають грубими й несправедливими, зовсім розучуються говорити з своїми близкіми, як з рівними. У результаті сини таких людей, якщо не стають старостами або не займають інших посад, де вони можуть прикривати свої помилки і свою розпусту красивим плащем і фальшивою клятъбою, то просто стають негідниками. Їхні дочки, якщо вони виходять заміж за звичайного селянина і потрапляють у господарство, де треба працювати, розоряють і завдають лиха найзаможнішій людині.

Але я дуже вже захоплююся сторонніми розмовами і мало ще сказав про те, про що мені треба сказати.

Тільки по Гуммель почав себе почувати твердо на своїй посаді, він став зачіпати кожного, хто в полі або в лісі мав ділянку, на яку він сам претендував. Якщо той добровільно не віддавав того, що хотів староста, то він рискував бути втягненим у процес або потрапити в якунебудь поставлену для нього пастку.

Він тримав у руках громаду, як одну людину. Проте там, де хазяїном є такий староста, там громада взагалі більше не існує, через те що вона часто повинна сама стверджувати й допомагати йому встановлювати документами і печаткою його право на те, що в неї вкрадено. Так було з межовим каменем ділянки старости, яка ще й досі має назву приораного поля; вона більш як на третину вздовж була відрізана у громаді; старі люди добре знали, що загорожа і межовий камінь стояли на 50 кроків далі, ніж новий межовий камінь, що його поставив староста.

Але загорожа поступово була розібрана, а межовий камінь та-
кож зник невідомо куди, і громада, не заперечуючи, ставила
йому нові межові камені там, де йому хотілося. Коли він буду-
вав, було те саме. Він брав з лісу те, що він хотів, і коли ліс
був уже розрізаний на дошки і лежав у нього в хаті, він тоді
звертався до громади за дозволом на ліс і, щоб було спокій-
ніше, записував постанову в громадську книгу.

Покійний Менгєфлер не міг витерпіти цих вчинків і одного
разу заявив прилюдно: „Раніше злодії були задоволені, коли їх
відпускали з краденим, а тепер вони ще примушують свідчити,
що крадене їм подаровано”.

Усі, хто був присутній при цьому зауваженні, удали ніби
вони його не чули, а його власний син одвів його вбік і сказав:
„Мовчи, ради бога, а то в нас і години не буде більше спокій-
ної з страху перед тим, що він нас погубить”. Староста сам
також удав, що він не чув сказаного, примусив громадських
старшин підписати записане в книги і помітити заднім числом
на два місяці раніше.

Громадське правосуддя він прибрав до своїх рук і викори-
стовував його здебільшого для захисту тих, хто був неправий.
Таким способом він збирал навколо себе однодумців, які повинні
були його боятися і разом з тим утискувати тих, хто був проти нього.

Ніде не було стільки крадіжок, як у нас; але з того часу,
як він став старостою, майже нікого не карали за крадіжки, і
він хвалився тим, що якби він на п'ять років раніше став ста-
ростою, то багато хто не потерпів би отак, як це сталося. Він
завжди заважав потерпілому свідчити проти злочинця, слабкому —
проти насильника, обікраденому — проти злодія. Він дурив скарж-
ника доти, доки обвинувачений не встигав утекти або покрити
свій злочин. Скаржникам доводилося днями даремно його чекати,
і ніколи вони його не заставали, але для злодіїв і шахраїв двері
його будинку були відкриті цілу ніч, і він завжди їм допомагав
і давав пораду. Те, що ти бачив на власні очі, ти змушеній
був заперечувати; якщо ти впіймав злодія на гарячому у своїй
хаті, ти був змушеній ще просити вибачення в нього за те, що
скаржився на нього.

Помалу люди, бачачи марність своїх скарг, почали вдаватися
до особистих розправ, щоб захистити свої інтереси. Кілька чо-
ловік було побито на смерть тільки тому, що потерпілі боялися
порушувати проти них справу в установленому порядку. Так
стався Й випадок з Круммгольдером, який задушився під тяга-
рем украденого винограду; Лейтгольд і старий Гюгі застали
його у себе на винограднику; вони зіпхнули його разом з діж-
кою по сходах униз; вони чули, як він кликав на допомогу, але
залишили його там лежати, бо вони не хотіли починати з ним
справи, боячись, що староста допоможе йому зреクトися того,
що він крав виноград.

Стало майже неможливим викрити найнеправіше діло, від
якого терпів той чи інший; він спрямовував правосуддя, куди

він хотів; що він хотів довести, те доводилося, що він вважав за потрібне заперечувати, те заперечувалось. Що говорилося потай, те виявлялось, якщо він цього хотів, а що говорилось одверто перед усією громадою, те заперечувалось, якщо так було йому вигідно.

Про що б він не сперечався, він завжди знаходив свідків, які за нього свідчили, хоч для цього треба було поступатися сумілінням і давати фальшиву присягу...

Але я стомився розповідати про його подвиги як старости. Ще кілька хвилин я мушу спинитися на його справах як хазяїна трактира і млина.

Він ніколи ні з ким остаточно не розраховувався, за всіма клієнтами, яких він записував у книгу, щось лишалося. Він завжди давав про те, щоб люди, з якими в нього були рахунки, не пам'ятали точно, як виникли вони. Та й хазяйнував він так безладно, що коли б він навіть хотів як слід розрахуватися з людьми, то не міг би цього зробити. Часто він записував у книгу, а дружина те саме занотовувала на стіні; в суботу, коли прибирали і стіну треба було витерти, запис удруге занотовувався в книзі.

Якщо йому спадало на думку, що він забув записати те чи інше, а це траплялося дуже часто, особливо вночі, під час безсоння, то він, не вагаючись, переробляв у своїй книзі 0 на 6, 7 або 9, або додавав 0 в кінці, або ставив десятки попереду, одним словом, робив так, як йому здавалося повинне було минутися непомітно. Він навмисне залишав пусті місця в книзі і в різних документах, щоб потім мати змогу пріписувати і підробляти все, що завгодно. Він старався не повернати старих оплачених розписок, заперечуючи їх одержання або посилаючись на те, що вони втрачені, порвані, згоріли; але коли в нього виникала з кимнебудь суперечка, він пред'являв ці розписки і використовував їх як неоплачені.

Та найгірше допікав він тій людині, яка любила порядок, людині обачній і розсудливій, людині, що готова сім раз одміряти, перш ніж одрізати, людині слова й обов'язку, яка вимагала вірності слову і від інших. З такими людьми він був на ножах і не заспокоювався, поки не знищував їх. З цього погляду він був настільки відомий, що на селі всі відкрито дивувалися, як це йому не вдається скорити Мейера - бавовнопрядильника.

З цим останнім він почав справу надто пізно. Заробіток від бавовняного виробництва, що його заніс у село Мейер, староста найбільше хвалив доти, доки весь цей заробіток люди пропивали й проідали в його трактирі; але коли староста помітив, що Мейер намагається розбагатити і що ще дехто притримує свій заробіток, він почав вороже ставитися до Мейера й лаяти бавовняне виробництво, запевняючи, що це чума для країни, що це виробництво виснажує й калічить людей.

Звичайно, там, де трактир у селі перетворює батьків і матері на безпутніх шахраїв, там їхні діти хиріють і стають каліками при бавовнопрядінні.

Наше село, на жаль, живий приклад цього нещастя, але справа могла стояти зовсім інакше. Діти Гертруди, які у нас прядуть найтоншу пряжу, в той же час у нашому селі вважаються найбільш здоровими і квітучими дітьми.

Цілком можливо, що коли б староста став господарем становища, як це він мав на меті, ці діти з часом також захиріли б від прядіння.

Мейер зрозумів, що трактир — це нещастя для цього нового заробітку, і всюди почав говорити про це і обурюватись, що люди не сидять дома й не думають про те, щоб відклсти щонебудь на старість для себе, для своїх дітей і внуків. Такі розмови дуже дошкуляли старості. Він затаїв злобу на Мейера і почав підбурювати його робітників, щоб вони заперечували те, що вони були йому винні. Мейер раптом опинився перед судом з трьома робітниками, які доводили одне й те саме. У своїх свідченнях на суді Мейер висловлювався дуже коротко, але тримався стійко, посилаючись на записи в книгах; поміщиків здалося підозрілим, що три чоловіка доводять одне і те саме. Справу відклали, і староста почав всюди вести такі розмови: „Папір терпить усе, аби були чорнило й пера, краще б Мейер стільки не говорив про свої книги і не заходив так далеко з цією справою. Якщо три чоловіка говорять одне і те саме, то справу майже доведено, і якщо він буде визнаний неправим, то його книги можна буде кинути під стіл“.

Балачки, викликані такими розмовами, так обурили Мейера, що він у присутності більш як десяти членів громади доручив переказати старшині ось що: він вважає, що книга в нього ведеться правильно й чесно, і якщо сто шахрай почнуть це заперечувати, то він проти всіх ста зможе довести правильність своєї книги, або він ніколи більше не зробить в ній жодного запису. До цього він ще додав: „Так, якби я вів таку книгу, як староста, тоді, звичайно, справа стояла б інакше, тоді я не тільки заслуговував би на те, щоб цю книгу знищити, але щоб мене самого присудили до шибениці“.

Цю відповідь, звичайно, в точності передали старості. Нічим іншим його не можна було вразити дошкульніше. Він так злякався, що ледве міг говорити; та все ж він переборов своє хвилювання, удав, що не цілком зрозумів відповідь, і звелів переказати Мейєрові, що він не хоче тлумачити його слів так погано, як іх йому переказали.

Проте Мейер стійко стояв на своєму і звелів сказати старості, що він під час своєї розмови був цілком тверезий і цілком обдумано говорив усе те, що переказали старості; якщо ж староста вважає, що він був несправедливий до нього, то він готовий відповісти за свої слова перед судом.

Фогт не міг допустити, щоб справа потрапила до суду, йому довелося проковтнути образу, а троє робітників Мейєра відмовились від своєї скарги і призналися Мейєру, що староста спочатку їх підбивав на цю справу, а тепер порадив ім далі ходу справі не давати.

Поміщик здивувався, коли наступного приймального дня ні-хто з робітників не прийшов, і спітав старосту, що б це могло значити?

— Мабуть,— відповів староста,— вони шахраї і не дуже певні в своїй справі.

— Ти ж їх дуже підтримував,— сказав поміщик.

— Так, я гадав, що вони мають рацію, бо всі троє говорили одне й те саме,— відповів староста...

— Я не буду вам розповідати історію його останніх днів, ви всі її знаєте. Я хочу тільки звернути вашу увагу на одне: переставити межовий камінь у поміщика спало йому на думку під час вечері; за кілька хвилин до того, як він це зробив, йому на думку не спадало, що він здатний на цей вчинок. Він і тепер запевняє, що якби на чверть години раніше йому сказали, що він всадить ножа в тіло любимої людини, або уб'є поміщика під час аудієнції, він вважав би це за більш можливе, ніж перебороти страх і вночі о 12 годині піти в ліс переставляти межовий камінь. Та все ж він зробив це і тепер приймає кару за вчинок, на який ще зовсім недавно не вважав себе здатним.

Любі люди, його тепер покарано, щоб на прикладі його грішних діл виправити в наших дітях те, що він зіпсував іхнім батькам. Дай боже, щоб його кара знищила зародки, насіння злочинів, що зробили його таким жалюгідним і нас такими нещасними. Він тепер нещасна людина. Тягар його вчинків лежить на ньому. І що найбільше посилює його кару — це картина його попереднього життя, яка його переслідує всюди.

Ви бачили його того сумного ранку, коли він упав перед вами, приймаючи свою кару. Він стояв без шапки, босий, але він не почував цього. Його рука була прив'язана до стовпа шибениці, але він не блід від цього. Меч ката блиснув над його головою, і він не затримтів; народ, з яким він жив, стояв навколо нього і бачив його ганьбу, і це не примусило його похитнутися. Але картина його життя, тіні його вчинків, що витали над ним, ось що примусило його затримтіти, збліднути й упасти на землю. Стоячи під шибеницею, він побачив повислого на дереві бідного Улі, що його роздирали ворони; страшний скелет з виширеними зубами дивився на нього й розповідав йому докладно історію утисків, які довели його до цього місця. Він побачив також Лізмергріту на смертному одрі, вкриту смертельним потом; віддаючи богові душу, вона мертвіючими губами проказувала його ім'я і страшно кляла його.

Але чи можна описати картину його життя, яка тепер стала перед ним? Чи можна виразити словами і зобразити на полотні жах цієї години? Я не буду описувати й малювати цієї картини. Я розповім тільки, як могла б розповісти дитина про те, що їй привиділося в цю годину:

Він бачив перед своїми очима слізози скривджених, страхінх, кого він залякав. Він чув на власні вуха прокляття обуре-

них і стогін тих, хто зневірився. Він бачив свого померлого батька і чув його жахливі слова: „Сину, сину, настали дні, коли й тобі кажуть: „Ти — старий негідник, що спився вкрай”. Він бачив також свою вмираючу дитину, яка простягала до нього руки і казала: „Тату, тату, не завдавай нікому більше страждань”. Він побачив дуб розпачу, який першим порушив спокій його диявольського життя. Він знову почув страшний крик Рікенбергера*, що кликав його в долину Йосафата для інших розрахунків. Він почув знову гуркіт грому в грозову ніч, шум падаючого потоку, обурені нарікання народу, що не хоче простягти йому руку допомоги; він побачив свій зруйнований будинок, пережив усі тяготи нового будівництва, жах ростучих злиднів.

Ця картина його життя, яку не можна ні описати, ні змалювати фарбами, в усьому страхітті стояла перед ним, коли він упав на ваших очах на страшному місці кари. І ця картина всюди переслідує його тепер, і його нещастя стає все більшим у міру того, як він з кожною годиною все більше переконується в тому, наскільки правдива та картина, яка його переслідує, і наскільки велика кількість людей, які через нього огинулися в злиднях. Він не думав про нещастя близніх ні тоді, коли він п'янів від своїх щасливих днів, ні тоді, коли в нього були тяжкі часи. Тепер тільки, коли його остаточно зламали злидні, коли він прийшов до висновку, що ні хитрощі, ні злоба не можуть більше врятувати його з безодні, в яку він упав, тільки тепер нещастя близніх дійшло до його серця. Відтоді також він почав думати, що всі навколо почувають тільки огиду до нього і йому не доводиться сподіватися на чиенебудь співчуття на землі. Але й щодо цього він переконався в протилежному. Бідний Руді ділить з ним тепер свій хліб, не пам'ятає про пережите горе і страждання дітей і як справжній християнин доводить на ділі, не на словах, що прощати ворогам і чинити добре діла більше щастя ніж мати зайву корову в хліві.

О, люди, добрість Руді довела старості в найтемнішу годину його життя добрість людського серця, в яку він не вірив. Ця добрість, що виявилась у ту мить, коли він стояв на грани цілковитого розпачу або ще більшого здичавіння, врятувала його й дала йому змогу звільнитись від свого внутрішнього здичавіння, знайти віру в бога і в людей; ця добрість привела також до того, що я можу показати вам його сьогодні сповненого скорботи, не маючи ні найменшої тіні злоби в своєму серці проти нього.

Так, коли я сполучаю докупи все, що він вчинив, і коли я потім обмірковую, як він дійшов до цих вчинків, як він став таким, яким він був, і, нарешті, коли я думаю про те, як він тепер відійшов від поганого,— я можу сказати лише одне: він людина, як і ми.

* Рікенбергер — одна з жертв Гуммеля. Заплутавшись у боргах старості, він повісився. „Долина Йосафата” — долина останнього суду за народним по-вір'ям.— Ред.

І хоч він стойть тут як приклад гріха, щоб викоренити в наших душах зародки злоби, яка керувала його вчинками, я не можу нічого іншого сказати про нього, як те, що він людина, як і ми; і я мушу повторити слова, вже сказані нам два тижні тому: нехай ніхто з нас не думає, що таке нещастя не могло б трапитись і з ним самим. Зведіть очі і подивіться, чому він стойть перед вами? Чи є якінебудь інші причини, крім його зарозуміlostі, скупості, жорстокості, невдачності? А тепер скажіть, я знову питаю вас: чи є серед вас хтонебудь, хто не був би зарозумілій, скupий, жорстокий, невдачний? Якщо такий є, нехай він підведеться і буде нашим учителем, бо я, о боже, я грішник, і моя душа не чиста від усього того зла, через яке ця бідна людина страждає перед вами. І чим більше я думаю про його життя, тим менше я можу говорити про себе щонебудь, крім одного: я дякуватиму богові за те, що він не піддав мене тим спокусам, яких зазнала ця людина.

Я дякуватиму богові за те, що він дав мені батьків, які суверо мене виховали і навчили мене любити працю й порядок. Я дякуватиму богові за те, що я не став ні старостою, ні приказним і що мій хліб не залежить від професії, в якій щодня пригноблюєш свого близнього. Я дякуватиму богові за те, що замолоду жив серед добрих, благочестивих людей і не бачив змалку стільки прикладів дурості, безладності, необдуманості, підлоти.

О люди, що мені ще сказати? Серце мое сповнене співчуття до нього і я нічого не можу більше сказати, крім одного: нехай ніхто з вас не поводиться з ним так, як поводяться звичайно з людиною, яка потрапила до рук влади. О люди! Людський рід несправедливий до таких нещасних; люди беруть участь у їхніх ганебних вчинках, ведуть разом з ними небезпечну гру, люди підбивають їх на злочини, прищеплюють їм задиркуватість і вирошують у них насіння пороків. Але коли з ними трапляється нещастя і вони опиняються в руках влади, ті залишають їх і діють проти них, наче вони ніколи не знали їх, ніколи не вели з ними небезпечної гри негожих вчинків, що знищили цих нещасних. О люди! Тоді ці нещасні сповнюються жорстокості до роду людського, вони затають у собі презирство, ненависть до людства, жадобу помсти і стають ще в десять раз огидніші, ніж раніше.

Добри люди! Я рідко й неохоче говорю з вами про весь людський рід, рідко говорю про інших людей, крім моєї пастви, але тепер я мушу зробити інакше. Я бачу перед собою сотні тисяч злочинців, яких покарала влада, і бачу рід людський, який завжди несправедливо й жорстоко поводиться з нещасними.

Мені хотілося б піднести свій голос і крикнути всьому людському роду: змилуйся над цими нещасними. Я хотів би піднести свій голос і крикнути всьому народові, що населяє вбогі хатини: ти, народе з убогих хатин, ти можеш зробити з цими

нешасними те, що неспроможна зробити ніяка влада. Ти можеш знову зробити з них людей; ти можеш примирити їх самих з собою і з своїми близкими; ти можеш запобігти їх дальшим злочинам і нещастю та спрямувати їх своєю рукою до місця відпочинку і заспокоєння.

Я хотів би крикнути всьому народові на землі, в душі якого б'ється людське серце: не може бути благороднішої божої і людської служби, ніж добре вчинки щодо людей, заплутаних у своїх помилках, знищених ганьбою, ставших жорстокими від карі; подібно до тяжко хворих, ці люди для відновлення своєї дуже зруйнованої й спустошеної істоти більше, ніж усі інші люди, потребують обережного ставлення, людяності й любові⁸⁰.

Але я прокидаюсь від свого сну. Народ всесвіту не стоїть переді мною, і покоління всесвіту не чують мене. А ви, мої любі, з якими я розмовляю, ви не будете діяти без милосердя і співчуття до тієї людини, яка стоїть перед вами; історію її життя ви використаєте для того, щоб не мучити один одного, щоб запобігти псуванню і спустошенню серед вас і цим послабити наші нещасти.

Вони сильні були, ці нещасти, і я до цієї години нічого іншого не міг вдіяти проти них, хіба тільки крім того, що співчувати вам і мовчати.

Любі, не забувайте й ви це 18 вересня і навчіть ваших дітей і внуків цей день вважати за початок відродження вашого щастя.

Любі, я свідчу перед богом, не лестячи йому: ваш пан хоче вашого щастя і спорудить будівлю на фундаменті, який має забезпечити ваш власний добробут і добробут ваших дітей і внуків. Завдання вашого пана, на здійснення якого спрямовані всі його бажання, про яке він дбає і думає цілісінькі дні і ночі, полягає в тому, щоб повернути попередню благочестиву простоту, доставити вам радощі шані і радощі благословення, внести щастя у ваші житла, дати вам змогу задовольнити потреби життя без горя, відвернути вас від розбещеності й безладя, приборкати насильство і крадіжки, одним словом, викорчувати й викоренити основні причини вашого нещасти і відновити, очистити і спрямувати до вас джерела всього доброго і благословленого, чого ви були позбавлені.

Цими словами боннальський пастор закінчив свою промову.

ЧАСТИНА ТРЕТЬЯ.

1785 р.

1. ПРО ПРОПОВІДЬ, АЛЕ НЕБАГАТО.

Виходячи з церкви, кожен казав: „Оце так проповідь!“

Правда, це була незвичайна для церкви проповідь. Бо те, що проповідується і дозволяється говорити з церковної кафедри, виливається в застиглі форми і мало схоже, звичайно, на опис життя Гуммеля. Можливо, ви скажете: але це — щось краще! Проте, я продовжую.

Коли пастор говорив, поміщиків весь час здавалося, наче він чує не слова, а бачить перед собою свій народ і своє село І після кожного пасторового слова поміщиків ставало важче на душі, після кожного слова все більше переконувався в тому що те зло, яке існує, тисячами ниток звязане з життям села що він сам нічого не може проти нього зробити. Його охопило почуття, яке буває в людини, коли вона стойть на драбині помічає, що земля хитається під її ногами. Це вразило його, він так глибоко замислився, що вже не слухав слів пастора. В нього зародилася думка краще довідатись про умови, в яких живуть його селяни: тоді тільки з'ясується, що робити і кого залучити для виконання тієї чи іншої справи. Ця думка примусила його підбадьоритися й опам'ятатися. З дальшої частини проповіді він уже не пропустив жодного слова.

Тільки но поміщик повернувся додому, він поділився з пастором тими думками й переживаннями, які обгорнули його в церкві. У пастора зразу ж промайнула думка про бавовнопрядильника Мейера, і він сказав: „якщо в селі хтонебудь і може допомогти поміщиків в його починаннях, то це Мейер і його сестра“. Під час трапези він так багато розповідав про цих двох своєрідних людей, що поміщик, згораючи від нетерплячки близче познайомився з ними, нашвидку із свій суп і зразу ж після обіду вирушив з пастором до них.

2. СЕЛЯНСЬКІ ПОРЯДКИ І ЗДОРОВИЙ РОЗУМ.

Мейер сидів біля дверей свого будинку, тримаючи дитину на колінах; він дивився, як біля колодязя під квітучою яблунею бавилися його діти з сільською дітворою. Йому й на думку не спадало, що паки, які спускалися по церковній стежці, йдуть до нього. Лише коли вони спинилися біля садової хвіртки і пастор підняв руку, щоб відсунути засув, він зрозумів, що таке є, очевидно, їх бажання. Швидко спустивши дитину з колін і тримаючи в руках свою сніжнобілу святкову шапку, він підвівся назустріч гостям. Гості хотіли сісти біля будинку, на цьому мальовничому місці, але Мейер зауважив, що віє вітер, і закрив їх до хати.

Як завжди щонеділі, Мейєрова сестра задрімала після обіду, поклавши голову і руки на біблію, яка лежала на столі. Коли двері відчинилися, вона прокинулась і голосно скрикнула: „Господи Ісусе!“, але швидко опам'яталася, поправила свій очіпок і вклонилася панам. Потім вона поквапливо взяла з олов'яного вмивального губку, стерла розрахунки, написані братом крейдою на столі, і сказала:

- У нас таке безладдя, панове, що просто сором!
 - Не бачу тут безладдя,— сказав поміщик і додав:
 - Не витирай, може щонебудь здасться твоєму братові.
- Мареїлі відповіла:
- Нічого, він знову напише,— і робила своє. Брат підтвердив

ї слова і зауважив, що він іноді разів сім на день списує весь стіл своїми обчисленнями і знову стирає, якщо не сходиться хоч би на один крейцер.

Як тільки стіл висох, вона принесла велику білу скатертину з широкими смугами, нові олов'яні тарілки, срібні ложки, ножі і виделки; потім з'явилася велика прекрасна шинка і сніжнобілі булочки, густо посыпані цукром.

— Навіщо стільки турбот? — сказав поміщик, — аджеж ми шайно пообідали.

— Охоче вірю, — сказала дівчина, але тепер ви повинні познайомитись і з селянськими порядками, коли вже зайшли в селянську хату.

— А це хіба селянський порядок? — спитав поміщик, крутячи в руках важкий срібний ніж.

— Ясна річ — для того, хто зумів придбати, — відповіла Марейлі.

Арнер посміхнувся, а Марейлі продовжувала розповідати:

— Так, поміщику, не завжди нам жилося так, як тепер. Пан пастор це знає. Мій брат почав господарювати, маючи всього п'ять батценів у кишені, і мені доводилося, бачить бог, жебракувати, поки я не підросла й не стала на службу.

Так розповідала вона історію свого життя. Спочатку брат хотів перебити її і говорити далі, але, бачачи, що не може, почав просити прощення за її базікання. Але поміщик відповів, що йому приемно слухати про те, як добрі люди наживають добро.

— Це видно було по вас, — сказала Марейлі, — інакше я мовчала б; приемно, коли люди, подібні до вас, нічого не мають проти нашого базікання.

Поміщик посміхнувся і примусив її говорити далі про те, як вони стали заможними і як ім тепер живеться. Довго вона розповідала; нарешті поміщик спитав її, чи не могли б і інші, дістаючи заробіток від бавовняного виробництва, стати такими ж заможними господарями.

— Для цього треба було б насамперед позбутися в селі трактира! Ось про що слід би подумати, — поспішив відповісти Мейер.

Трохи докладніше зауважила його сестра.

— Бачите, юнкер, у нас звичайно так: якщо когонебудь не мучить спрага, то він почуває голод і тоді йде в трактир; а там сирок і ковбаса заполонюють його зір, запах б'є йому в ніс, він сідає і їсть. Попоївши, йому хочеться випити, і так одне тягне за собою інше, а на ранок другого дня, дивись, він залишив половину тижневого заробітку сім'ї в трактирі. Виспавшись, він знов хоче пити абож повернути те, що прогуляв, примушуючи працювати дружину і дітей. До чого це приводить, я покажу вам, поміщику.

Проказавши це, вона пішла в свою комірчину і винесла звідти оберемок пряжі й поклала його на стіл.

— Гляньте, поміщику, до чого це приводить. Якщо чоловіки

вештаються по трактирах, дружини й діти, навіть немовлята стають поганню. Вони обдурюють і обкрадають усіх, з ким мають справу, і приносять нам, як ви бачите, ось таку пряжу, повну бруду і мокру, хоч викручуй. І все це, щоб приховати від батька кілька крейцерів і подібно до нього прогуляти і пропити їх у трактири.

А брат додав:—Лихо в тому, що люди у нас не звикли до господарності. Поміщик відповів:—А хіба не можна було б добитися, щоб вони і їхні діти навчилися жити господарно?

Мейер. Мабуть, це було б можливе, якби вони тільки хотіли. Я багато разів казав, що кожна дитина - прядильник дуже легко могла б зібрати собі 8—10 дублонів.

Поміщик. На твою думку, цього так легко добитися?

Мейер. Для цього треба тільки, щоб дитина з кожного заробленого нею протягом тижня гульдена відкладала б крейцерів, або 2 батцени і щоб хтонебудь взявся зберігати ці гроші; тоді все було б гаразд.

Поміщик. Чи не міг би я тут чимнебудь допомогти?

Мейер. Звичайно! Коли б ваша ласка.

Поміщик. Як саме?

Мейер. Якби ви кожній дитині - прядильникові, що заощадить до 20 років 10 дублонів, дали б у довічне користування один або пів юхарта * землі, звільнивши її від обов'язків платити десятину**, ви зробили б дуже багато.

Не задумуючись, поміщик відповів:

— Якщо це може допомогти справі, за мною діло не стане.

Коли Мейер говорив про звільнення від десятини, Марейлі уважно дивилася поміщиків в очі і в рот; коли він так швидко відповів, що за ним діло не стане, вона дуже зраділа, близенько підійшла до нього, смикнула його за рукав і сказала:

— Поміщику, якщо ви це зробите, бог нагородить вас за це; але ви не так повинні зробити, як каже брат: якщо йти цим шляхом, чимало часу мине, поки люди привчаться до ощадності, а старших дітей ви вже й зовсім не привчите й не зацікавите новими порядками; адже вони до 20-річного віку ніяк уже не можуть зібрати потрібних 10 дублонів; а тому ви тим, хто наближається до 20 років, повинні обіцяти землю, якщо вси заощадять хоча б 2—3 дублони; підвищуючи суму заощаджень, треба поступово дійти до потрібної суми 10 дублонів для дітей, які починають заощаджувати з 12 років; отже, чим молодші діти, тим більше число дублонів вони повинні й дуже легко можуть зібрати до 20 років.

Поміщик якийсь час стояв роздумуючи; нарешті, він сказав:

— Але якщо налагодити бавовняне виробництво на селі так, як ви пропонуєте, як піде тоді селянське господарство?

* Юхарт дорівнює 3600 кв. м. — Ред.

** Десятина—податок на користь церкви, що дорівнював десятій частині всіх прибутків. Встановлено як закон у Західній Європі в 779 р., ліквідовано у XVIII—XIX ст.ст. — Ред.

Мейер відповів:

— Краще, ніж досі.

Поміщик. Ти так гадаєш?

Мейер. Не сумніваюсь: поперше, кожний, хто дає лад одній галузі свого господарства, тим самим набуває добрих навичок і в інших галузях; подруге, діти - прядильники повинні вчитися селянської справи лише остатілки, оскільки їм доведеться займатися цим у житті, а тепер, як ви самі знаєте, найбільше, чого вони можуть добитися, це вигону для корови й кількох нив для домашніх потреб; а більшість змушенна обмежитись садком або кількома грядками; даючи людям землю, звільнену від десятини, ви, навпаки, сприяєте поліпшенню всієї селянської справи.

Поміщик ще раз підкреслив, як важливо для нього, щоб навіть найбідніше селянське господарство не відрвалося від хліборобства і щоб люди, оскільки є змога, зберігаючи заробіток від кустарного виробництва, обробляли й землю.

Марейлі відповіла Йому на це:

— Якщо ви надаєте цьому такого значення, то зробіть так: нехай кожної весни й осені, на ваш заклик, зберуться діти - прядильники в замок і скопають вам садок та грядки і посадять на них все, що треба; цим, а також дюжиною хлібин і кількома цебрами молока ви піднесете їхній настрій на цілий рік і захотите їх до занять сільським господарством.

Усе, що говорили ці люди, так захопило поміщика, що він узяв їх за руки й сказав:

— Не можу висловити, який я вдячний вам за те, що ви показали мені шлях, як допомогти вашим односельцям в їхньому домашньому й сільському господарстві.

Це так утішило цих людей, що вони не знали спочатку, що й сказати; нарешті, вони відповіли, що були б дуже раді, якби могли не тільки на словах, а й на ділі служити Йому³¹.

3. ШКІЛЬНІ ПОРЯДКИ І СЕЛЯНСЬКІ БУЛОЧКИ.

Через деякий час Мейер заговорив знов.

— Чим більше я думаю, тим більше переконуюсь у тому, що ви не досягнете мети, поки не проженете людину, яку величають учителем. Треба або створити нову школу з новими порядками в вій, або взагалі відмовитися від школи. Бачите, поміщику! У нас за 50 років все так змінилося, що старі шкільні порядки не відповідають уже теперішнім вимогам; вони не відповідають потрібній людям підготовці до життя.

За старих часів все було простіше; всі виключно обробляли землю; це було єдине джерело добування хліба. За такого життя люди далеко менші, ніж ми це спостерігаємо тепер, мали потребу в шкільному навчанні. Для селянина краща школа — це його хліб, його клуня, його ліс і його поле. Куди б він не повернувся, роботи й навчання стільки, що він без школи, власне кажучи, може стати тим, чим Йому судилося бути. Інша річ з

дітьми - прядильниками і з людьми, які повинні заробляти собі на хліб однозначною сидячою працею. Вони перебувають, на мій погляд, у такому ж становищі, як прості городяни, що заробляють собі на хліб ремісницькою працею. І якщо не привчити наших бідних прядильників, як цих добре вихованих городян, до розсудливого життя і до ощадного витрачання кожного крейцера, який проходить через їхні руки, іх, не зважаючи на заробіток і сторонню допомогу, чекає хвороба й неміч та сумна старість. Оскільки зіпсовані батьки - прядильники навряд чи прив'ять своїх дітей до порядного, розсудливого життя, то злидні триватимуть доти, доки існує бавовняне виробництво і доки живе ще старе покоління,— хіба, якщо в школі створити нові порядки і діти навчаться того, чого іх не можуть навчити їхні батьки і що таке потрібне ім.

— А ви знаете, поміщику, що являє собою наш учитель? Він неспроможний дати бідним дітям хоч би зернинку того, що зробило б їх добрими людьми.

Він продовжував з запалом:

— Цей нещасний менш від немовляти розуміє, що повинна знати людина, щоб чесно прожити на світі. Адже він навіть не вміє читати, а коли читає, то здається, віби то мекає стара вівця; чим благочестивішим він хоче бути, тим сильніше він мекає. А порядки в школі! Коли відчиняєш двері, звідти так смердить, що мимохітіть відсахнешся. У селі немає хліва, в якому не дбали б краще про вирощування телят і жеребців, якщо хочуть, щоб від них була користь, ніж у цій школі, яка, здавалося б, повинна була старатися виховати з дітей придатних до життя людей³².

Так говорила людина, що знала своє село.

Його сестра то виходила в кухню, то знов поверталась і гризла в замішанні свої нігті. Вона дуже хотіла, щоб поміщик узяв з собою спечених булочок, але не насмілювалась і не знала, чи можна, та все ж хотіла; тимто вона і гризла нігті; нарешті, вона вирішила, що можна; адже він не схожий на інших поміщиків, які могли б за це образитись; ще не зовсім упевнена, вона підійшла до нього й сказала:

— Якби ви не були поміщиком, ви могли б узяти у мене пару булочок для вашої дружини?

Поміщик уже зінав про цю її звичку давати кожному щонебудь з собою і тому відповів, сміючись:

— А тому що мені судилося, на моє нещастья, бути поміщиком, то ти мені булочок не даси?

— Господи, Ісусе! Ви не образитесь,— сказала вона, не тямлячи себе від радості, і зараз же побігла за піч, дісталася звідти два аркуші білого паперу, заздалегідь покладені для цього, й загорнула всі булочки, що лежали на столі, у два вузлики — один для поміщика, другий для пастора. Потім вона поклава їх у гарненькі кошички, покрила білою серветкою і понесла сама їх, супроводжуючи гостей до пасторського будинку.

Дорогою вони розмовляли з нею і затримали її в пасторському домі до від'їзду поміщика.

4. ПРЕКРАСНИЙ ДОКАЗ ТОГО, ЩО МАРЕЙЛІ ГАРНА ЛЮДИНА.

Повертаючись додому, Марейлі всюди натрапляла на людей, які радилися групами, а недалеко від свого будинку вона побачила цілій натовп дітей, які поводилися не так, як звичайно поводяться діти, коли у них легко й весело на душі.

Вона швидко зміркувала, в чому справа, похитала головою і подивилася ім просто в очі; відповідаючи на поклін, вона спіткала їх:

— Про що добре радитеся?

— Не дуже то в нас добра справа,— відповіли діти, не зважуючись навіть глянути в її бік; вони були дуже налякані розрахунком, що його призначили на п'ятницю. У неділю після ранкової проповіді поміщик звелів оголосити в церкві, що в четвер розподілятимуться громадські луки, а в п'ятницю кожний, хто заборгував старості, повинен прийти під липу розрахуватися з ним; багато кого в селі непокоїли обидва питання, особливо останнє.

Але тільки но Марейлі відійшла, як хтось з дітей сказав:

— Марейлі завжди така добра, чи не заступиться вона за нас вдома? — Усі сквальнили цю думку і говорили, що немає в селі нікого, хто б охочіше погодився на це, і що, мабуть, така вже божа воля, коли вона з'явилася в цю мить, та їй самі вони про неї згадали.

Вони не гаяли часу; не встигла Марейлі поставити свого кошика на піч, як вони з'явились у її кімнаті; але вони довго не зважувались сказати, чого прийшли; вони підштовхували одне одного й шепотіли: „скажи ти“. Марейлі удавала, ніби нічого не помічає, і спіткала:

— Що скажете доброго?

На це Бетелі, яка стояла близче до неї, смикнула Марейлі за хвартух і сказала:

— Марейлі, ми, бачить бог, в жахливому становищі! — й почала розповідати про своє горе; розповідь закінчилася благаним усіх: адже Марейлі така добра, нехай же вона й тепер, ради всього святого, не забуде про них і т. д.

— Так, так, хороші ви дівчата. Ні, — коли це все, що ви маєте сказати, то можете йти туди, звідки прийшли; нічого з цього не вийде; це вам по заслузі — нехай батьки роблять з вами, що хочуть.

Але діти просили, ревли і мало не стали навколошки, бла-гаючи її бути доброю і виконати їхні просьби.

Вона продовжувала вичитувати ім і говорити про те, які вони люди.

— Нещасні! У вашому віці пиячти й боргувати! Хіба ви не розумієте, що загинете тілом і душою; ви незабаром скидатиметесь на привиди і не встигнете вирости, як носи стануть у вас червоні, а очі слъзотечні.

— Ах, ради бога! — казали діти, — допоможи нам на цей раз, і ми вікoli більше не будемо.

Вона не говорила ні так, ні ні; але вона почала розповідати, як було колись, за її часів, які були тоді чесні дівчата — у всьому зберігали вони соромливість — і як молодь взагалі поводилася і як тепер усі намагаються, не утруднюючи себе, заробляти свій хліб, ледарють і крадуть; але нема благословення такій поведінці, і добробутові злодії і негідників швидко настає кінець.

Так говорила вона добрих півгодини, але кінець - кінцем вона все ж здалася і зробила те, про що її просили, тобто обіцяла поговорити з їхніми батьками при умові, що вони вже ніколи більше так не робитимуть. У дітей наче гора впала з плечей, коли вона дала їм обіцянку.

Не встигли вони вийти, як думки Марейлі знову повернулися до поміщика; з того часу, як він пішов, вона ні про що інше не могла думати. Навіть коли вона лягла спати й закінчила свою звичайну вечірню молитву словами: „Хай буде воля божа — отця і сина“, вона ще раз склала руки для молитви і сказала: „Боже, допоможи поміщиківі в усіх його починаннях“, і додала до цього: „Я теж допоможу йому, скільки зможу. Амінь, в ім'я боже, амінь“. І по цій мові вона схилила голову на подушку.

5. ЛЮДСЬКЕ СЕРЦЕ В ТРЬОХ РІЗНИХ, АЛЕ ОДНАКОВО ПОГАНИХ ЗРАЗКАХ.

Але не тільки дітей охопив страх; ще більше боялися старші.

Багато жінок і чоловіків з часу цієї церковної відправи самі не розуміли, що роблять.

Дружина Шпекмольха забула посолити свій суп; кішка з'їла половину заготовленої іжі, а вона її навіть не прогнала.

— Що з тобою? Чого це ти наче здурила? — сказав її чоловік, який у цю хвилину якраз надійшов. Вона спочатку промурмотіла, але не відповіла. Але трохи згодом схаменулась і вирішила, що краще сказати цьому „бикові“, бо однаково ж доведеться.

— Так, — сказала вона, — я віднесла кусок тканини до ста-рості в заставу.

Шпекмольх широко розкрив очі й рот.

— Який кусок?

— Ти ж знаєш, що висів з білизною, — сказала дружина.

— Той кусок, який зник під час прання? І ти за цього кляла всіх слуг і прачок, які нібито його вкрали, — сказав чоловік і почав був нарікати, що тяжко, коли в своєму ж домі не можна вірити своїй власній дружині.

Але дружина швидко забила йому рота; вона почала докорыти йому за позашлюбну дитину, яка вже досягла 18 років і тепер коштувала йому значно дорожче, ніж цей поганенький кусок тканини.

Це примусило бідного Шпекмольха кинути свій недосолений суп і вибігти з хати.

У Йоселі було таке ж лихо: прокляте пальто, за яке вони так часто сварилися з своїм любим чоловіком, обвинувачуючи в крадіжці жебраків, що переночували в них, теж було в страсті, в чому вона й повинна була тепер признатися.

— Не так уже досадно, що загинуло пальто і що ти його пропила, як те, що ти завжди сваришася через це зі мною і хотіла переконати мене, що жебраки, які ніколи нічого в нас не брали, викрали це пальто.

— Але боляче й те, коли чоловік, якого ти любиш, вважає тебе за злодійку,— сказала дружина.

Особливо велике було горе Барбелі, яку вважали благочестивою жінкою; від часу цієї церковної відправи вона не в силі була читати біблію і улюблений нею молитовник; хоч як вона схиляла свою голову над цими священними сторінками й проливала слізки над ними, вона втіхи не знаходила. Нарешті, вона розважила сама себе. Й спало на думку, що вона може відректися. Тільки но вона зміркувала, як це краще зробити, вона покликала служницю, учасницю її тихих вечірніх випивок, яка в цей час варила п'ятеро яєць на вечерю, і сказала їй:

— Слава всевишньому! Слава йому! Я сподіваюсь тепер, що бог врятує мене від цієї ганьби: подумай, яку мисль милосердий бог, до якого я зверталась, подав мені: адже стару пряжу звати так само, як і мене, і коли я пообіцяю їй за це гроши, вона, напевно, не відмовиться й охоче піде з містъ мене під липу і скаже, що це вона винна 7 гульденів; а староста — він не викаже, серце в нього не таке вже зло, як про нього тепер говорять. А як стемніє, я піду до нього й поговорю з ним.

6. ГОРЕ ЖІНКИ І ПОМИЛКА МАТЕРІ.

Другого дня вранці Марейлі пішла до батьків тих дітей, які її відвідали вчора; виявилось, що деякі матері убивалися з приводу наступної п'ятниці ще більше, ніж їхні діти.

Марейлі несла на плечах кирку й удавала, ніби вона йде в поле; багато батьків самі закликали її до себе в хату; вона так спритно уладнала справу, що більшість дітей не була побитою.

Зайшла вона й до дружини сажотруса; але не встигла вона тут заговорити про п'ятницю і згадати про Лізочку, як очі жінки наповнилися слізами; вона почала ревти й розповідати, що й сама вона опинилася в цьому жахливому списку боржників і тепер не знає, що їй робити; її чоловік, сажотрус, уб'є її, якщо довідається про це.

Майже те саме казала й Лізмергріта; обидві вони просили Марейлі майже про те саме, про що благали її діти: ради всього святого поговорити з їхніми чоловіками.

Спочатку вона відповіла, що виправний дім був би для них краще всякого захисту і що вона зовсім не має наміру своїм заступництвом плодити жуликів; але, кінець - кінцем, вона здалася й зробила те, про що вони її просили.

Але дві сестри, що жили біля колодязя одна напроти одної (одна була одружена з Лінденбергером, друга — з Гюгі), як дуже добрі матері, помилилися у своїх дітях.

Дружина Лінденбергера помітила, що дитина її сестри чогось журиться, і спітала її, що з нею та чому вона ще з півдня не-наче не зважується повернутися додому.!

Дівчинка розплакалась, призналася в усьому й просила її поговорити з матір'ю, сама вона не сміє показатись їй на очі і т. д.

— Я поговорю з нею і розповім їй, яка ти дитина,— сказала дружина Лінденбергера і зараз же підвелася, щоб піти до сестри, але, йдучи, кинула дівчинці:

— Не смій ходити до мене в хату, бо ти зіпсуєш і мою дитину та зробиш її такою ж, як ти.

По цій мові вона вийшла, обійшла колодязь і пішла до сестри. Тільки ж відчнила вона двері, як побачила свою дитину, що стояла, як і сестрина, у неї в хаті, біля печі, низько похнюопивши голову.

— Чого тобі тут треба, ледарко; нічого тобі тут цілими днями пропадати,— накинулась вона на неї, не встигши навіть привітатися з сестрою.

Це так розсердило ту, що її вона замість привітання сказала йі:

— Краще їй бути тут, ніж у трактирі.

— Що? — вигукнула дружина Лінденбергера, — чи не думаеш ти, що її моя дитина ходить у трактир, п'є й боргує так, як твоя?

— Крій мене бог мати таку дочку! Алеж твоя така ї е,— сказала дружина Гюгі.

— А я ось зараз іду від твоєї дитини,— сказала дружина Лінденбергера, — вона стоїть у мене біля печі і просить сказати тобі, що вона в п'ятницю повинна з'явитися під липу.

— О, боже мій! — сказала Гюгі і простягла руки до печі, — тільки ж твоя дитина просила мене сказати тобі те саме.

Так сестри трохи було не посварилися, поки не зрозуміли, що обидві вони, як добрі матері, помилилися в своїх дітях.

Але я не можу всього передати. Майже в кожному будинку відбувалися такі самі сцени з приводу майбутніх розрахунків у п'ятницю.

7. НЕРЕКОНАНСТЬ І ВОДНОЧАС ЖАРТ.

Шкода, що через оголошення, зроблене в обід, була забута ранкова проповідь пастора, нібито вона була однією з тих, про які забувають, як тільки вони виголослені. Адже ж того ранку не було жодної людини, яка не говорила б про неї, ідучи

з церкви; про неї говорили, поки церковний дзвін знову не скликав усіх на молитву.

Загальна думка була така, що, слухаючи пастора, здавалося, ніби він протягом 50 років бачив і чув, що робив кожний, усе, що відбувалося в найпотайніших кутках села.

Сиві вже жінки й чоловіки не могли нахвалитися, згадуючи старі добре часи, про які так багато розповів їм пастор; вони розповідали про нічну косовицю і про багато інших радощів, що давно вже зникли; як добре було, поки не з'явилося бавовняне виробництво в селі і не пустило тут глибокого коріння, поки земля не була поділена на дрібні шматки й не була ще так густо заселена.

Молода дружина Ренольда під враженням проповіді з запалом заявила за столом, що вона ще до заходу сонця побіжить у пасторський дім і перепише проповідь, хоч би на це пішло півроку часу, бо вона хоче, щоб її діти і внуки знали, як жилося за старих часів у селі. Вона додала ще, що, слухаючи проповідь, її здавалося, ніби вона чує оповідання свого дідуся; так говорив він про всі ці речі сотні й сотні раз; сотні й сотні раз лив він сльози, згадуючи суддю, що боровся один проти різних підступів і все ж помер на чужині.

Багато хто дивувався, що пастор міг дозволити собі так багато говорити про замок і про старого поміщика.

Інші ж зауважили, що поміщик дозволяє говорити все, що завгодно, тільки б це була правда.

Дехто наполягав на тому, що це була не проповідь і,—крій боже,—могли б статися вбивства і розбій, якби так проповідували.

— Ніхто не знає,—говорили інші,—можливо, що було б менше злочинів, менше розпусти й крадіжок, якби можна було з церковної кафедри говорити про корінь зла, про те, чому і звідки взялися і так розвинулися в селі розпуста, крадіжки і розбій.

— Так, я гадаю,—сказав молодий чоловік, про якого мова: ще буде далі,—адже ця проповідь від початку до кінця спрямована проти людини-вовка.—Дехто підхопив цю думку, визнав її правильною і зауважив, що ніхто досі ще не приводив на село такої кількості і таких гарних пісів для полювання. Вони, не відригаючись від землі ні на хвилину, до кінця переслідували вовків, ідучи по їх слідах.

Простіть, люди, за мужицький жарт: такий уже в них звичай.

8. ВОТНИЩЕ І ДОБРЕ СЛОВО ЖІНКИ.

Гертруда сиділа з спущеними очима і тремтіла, коли пастор заговорив про неї в церкві; повертаючись додому, вона сказала, що дала б дуже багато, тільки б не бути в церкві.

— Чому? — спитав Ніклас.

— Пастор дуже багато говорив про те, про що краще було б мовчати,— сказала маті.

— І все ж він справедливо зробив, що розповів, як Гуммель поводився з нами, як він мучив батька й нас,— стояв на своєму хлопець.

Але Гертруда відповіла:

— Зло треба забувати й дякувати богові, коли воно минуло; та й найкраще почиваєш себе, коли про тебе мало говорять.

— А я думав, що й тебе це порадує,— сказав хлопчик. Вона посміхнулася.

— От бачиш, ти все ж рада,— твердив він своє.

— Ні, це ти мене радуєш,— сказала маті.

Лінгарт, як і його хлопчик, був задоволений, що пастор сказав про Гертруду стільки гарного.

Але вона відповіла йому на це:

— Любий, якщо вже й треба було хвалити, то раніше, а тоді нікому й на думку не спало, тепер же в цьому немає потреби. Якщо я можу зварити на своєму вогнищі той суп, який ти любиш, і якщо ти повертаєшся, поки він не захолов, то більше, мені здається, нічого й не треба.

Не думайте, люди, що про це не слід було б розповідати. Навряд чи вказаному кимнебудь з чоловіків є стільки сенсу, скільки в цих простих словах жінки.

У старовину поважали домашнє вогнище й говорили: дім, у якому жінка стоїть на сторожі свого вогнища і невпинно думає про чоловіка й дітей — не може не бути благочестивим і благополучним.

Правда, за наших часів забули про те, що говорили діди.

Якби в Гертруди була тільки сама картопля на обід, то вона зварила б її так, що з неї було б видно, як вона і під час цієї роботи думкою була з чоловіком.

Подумайте тільки, який вплив може мати на чоловіка жінка, якщо з супу, який вона варить, з панчохи, яку вона виплітає, він бачить, що вона не перестає думати про нього й тоді, коли готове, і тоді, коли виплітає.

Лінгарт був би страховищем, якби він при такій дружині мало не в перші ж два тижні, як багато хто думав, міг повернутись до своєї колишньої легковажності; він хоч і слабка, але хороша людина і страшенно радий тепер, що врятувався з сітей Гуммеля й кинув трактир.

Щоранку він перший виходить на роботу; встає він до шостої, але перше, ніж виrushiti на церковний двір, він годину зо дві присвячує різним роботам у господарстві, до яких раніше не доторкався і пальцем; він чистить стійло, доить корову, копає в саду, рубає дрова — одним словом, виконує всю важку домашню роботу для своєї дружини; при цьому він і в ранні ранкові години такий же бадьюор, як і цілий день на церковному дворі; він часто співає з дітьми і з дружиною їхніх ранкових пісень і повторює ці наспіви всю дорогу, йдучи на роботу.

ЗМІСТ 9—10 РОЗДІЛІВ.

9. У цьому розділі говориться про ряд негативних типів, з якими доводилося мати справу Лінгартові на роботі і які завдавали йому чимало прикорстей.

10. Лінгарт — дома. Він навчає свого сина Нікласа, якому щодня після роботи показує окрім прийомів свого ремесла. Він купує синові лопатку для штукатурки і хвартух, що приводить Нікласа в невимовне захоплення.

11. НАСЛІДКИ ВИХОВАННЯ.

Діти Руді щодня залишалися у Гертруди майже до ночі. Повертаючись увечері з роботи, Руді заставав їх звичайно в ній. Важко повірити, скільки вона мала клопоту з ними. Вони зовсім не були привчені до порядку й довгого напруження. Їхні очі не вміли зосередитись на пряжі, і тому вона ніколи не виходила в них задовільною: то занадто груба, то тонка. Для того щоб робота посувалась, треба, щоб око дитини не відривалося від неї, поки воно не звикне до всіх прийомів; але погано виховані діти набувають цих навичок з величими труднощами.

Проте, одне тягне за собою й друге. Зіпсувавши пряжу, вони обривають її пасмами й викидають за вікно, в струмок або під паркан. Але Гертруда, щодня важачи їхню пряжу, незабаром виявила нестачу і спітала дітей, як це трапилось. Вони хотіли відповісти, але Гейрлі сказав Лізелі:

— Не відпираїся, адже я бачив, як ти встала й викинула пряжу у вікно. Пам'ятаєш, я казав тобі, що мати помітить; але ти мені не повірила.

Ця Лізелі була найменш слухняною з усіх. Вона якнайгірше говорила про всіх на світі, навіть про добру Гертруду, намагаючись, щоб і сестрам спротивилася ця робота й порядок, до якого їх привчала Гертруда.

Її зовсім не важко було сказати, що їх мучать цим прядінням, тим часом як вони тепер багаті; вона хотіла б повернути ті часи, коли в них нічого не було. Тоді вони, принаймні, могли висипатись і не повинні були так напружено, наче собаки, працювати день - у - день.

Здавалося, ніби вона ніяк не може засвоїти роботу. То вона так мляво крутила колесо, що нитка в її руках розпадалась, то, через мить, так швидко, що пряжа кучерявилася, як скрученій кінський волос. Якщо Гертруда робила їй зауваження, вона плакала, але досить було відвернутися, як дитина починала бурчати. Вона шкодила й іншим: то пряжу, то колесо зіпсує. Аби тільки не ладилась у них робота, як і в неї. Одним словом, Гертруда нічого не могла вдіяти з нею, поки не пустила в хід різки. Тоді тільки вона навчила сидіти, як слід, і присти; її пряжа тепер за один день краще більше, ніж раніше за тиждень.

З самого початку Гейрлі старався показати дітям, як треба працювати, якщо вони не так робили, як треба. Але вони були більші, ніж він, і казали:

— І де вже тобі знати, карапузе.

Та все ж вони зважали на його вказівки; він був добрий і підбадьорював усіх, що сиділи біля нього. І якщо хтонебудь дивився похмуро або похнюплювався, він казав:

— Ви не повинні так дивитись і похнюплюватися, а то ще довше не навчитеся.

Діти здебільшого з цього сміялися, але він казав далі:

— Вірте мені! Тільки во ви навчитесь, як діло піде веселіше і наче само собою.

— Авжеж, само піде! — говорили діти. Але Гейрлі стояв на своєму:

— Якщо можна, заплюшивши очі, прясти й добре прясти, то хіба це не значить, що воно йде само собою?

— А ти можеш прясти з заплющеними очима? — спитали діти.

— Можу, — сказав Гейрлі. І через те що вони йому не вірили, то він запропонував:

— Почекайте, я вам покажу, нехай тільки мати вийде з кухні в сад.

Як тільки він почув, що рипнула садова хвіртка, він підвівся, дав собі добре зав'язати очі і взяв у руки, нічого не бачачи, педаль і жмут пряжі і так весело пустив у рух колесо, неначе обое очей були в нього відкриті.

Діти навколо говорили в один голос:

— Оце так! Це діло!

Вони готові були стояти так до вечора й дивитися на нього. Але спрівіши отак три жмути, він скинув пов'язку з очей.

Тут діти спитали його:

— Скажи, ми теж могли б отак навчитись?

— А чому ж ні? — сказав Гейрлі, — аджеж у вас такі самі руки й очі, як у мене. — А потім додав:

— Я теж раніше думав, що не зможу цього навчитися, але потім воно якось раптом прийшло, я й сам не знаю як. Але для цього ви повинні дивитись пильно, так уважно, неначе ви збиралися спіймати птаха.

Ця гра і все, що він при цьому говорив, надавало дітям бадьорості і примушувало їх завзятіше працювати. Хоч - не - хоч вони змушенні були навчитись прясти. Гертруда не шкодувала своєї праці. Вона щодня на їхніх очах порівнювала пряжу, показувала їм різницю між ранковою і вечірньою пряжею, учорацькою і позавчорацькою. Якщо в ній траплялася хоч одна гірша нитка, вона брала її на палець і тримала її в них перед очима.

12. СВОБОРДНЕ ВІДРОДЖЕННЯ.

Ось що вона робить для дітей, але не менш і для їхнього батька. Щодня вона відвідує його хату і наглядає за порядком: якщо побачить денебудь — у хліві, на току або в іншому місці — нелади, не піде, поки не приведе все до належного вигляду.

Це примушує і Руді бути стараннішим. До її приходу — а вона звичайно приходила о дев'ятій годині — він оглядає всі кутки, щоб вона не знайшла денебудь безладдя. Мало того, він тепер стежить більше і за собою, краще причісується, одягається краще, вчасно стриже бороду і здається тепер молодшим, ніж шість тижнів тому. Свою кімнату, яка скидалася раніше на задимлену діру, він побілив і пофарбував, а коли недавно був на базарі, купив там на 10 крейцерів кольорових картин: Христа на хресті, матір божу з немовлятком Ісусом на руках, Непомука, портрет імператора Йосифа II і прусського короля, а також білого й чорного гусарів; у той же вечір він поналіплював їх по стінах і сказав, що битиме дітей різкою, якщо тільки вони чіпатимуть картини руками і забруднять їх. Це не сподобалось нашій молоді, а Гейрлі, який по слово в кишеню ніколи не піде, зауважив:

- А все ж декому ти не можеш заборонити бруднити їх.
- Кому це? — спитав батько.
- А ось мухам, — відповів хлопчик, — адже ж пам'ятаєш, вони чорними плямами так густо вкрили великий хрест богородиці і її небесну драбину, що ні слова на них не можна було прочитати.
- Добре, що ви не муhi, — сказав батько і засміявся, — а то б вам треба було дати по руках.

13. ЯК ЖІНКА ПРИНАДЖУЄ В СВОЇ СІТІ ЖІНКУ.

Раділи діти, але ще більше Гертруда; особливо раділа вона, що він і кімнату тримає в порядку і за собою стежить, бо вона підшукувала йому дружину. Вона з чверть години стояла перед новим спасителем, королем прусським і божою матір'ю; надивившись на все це, вона сказала про себе: „Якби мені сюди залучити Мейершу“. Йї це вдалося досить швидко. У суботу Руді порозівішував картини, а вже в середу вона проходила повз його хату; Гертруда зразу ж покликала її і побажала їй доброго ранку.

Мейерша, сміючись, подякувала її і спитала:

- Ти що ж, у себе дома тут?
- Так, — відповіла Гертруда, — і мені тут дуже весело.
- Вірю тобі, вірю — відповіла Мейерша.
- Заходь подивись, чи правду я кажу, — сказала Гертруда.

Одним стрибком Мейерша опинилася біля дверей; вона дуже була здивована, коли побачила білі стіни і весь цей порядок у кімнаті.

Вона переходила від картини до картини, заглядала в усі кутки і все повторювала:

- Так, тут усе змінилося.

Гертруда повела її потім з кімнати в хлів, до корови Арнера, яка тепер належала Руді; Мейерша оглядала корову то з одного, то з другого боку, поплескувала її, погладила по спині, по голові, по ший і сказала:

— Мабуть, такої другої на все село немає; доїти таку корову, мабуть, велике задоволення.

— Чи не хочеш ти доїти таку? — спітала Гертруда.

— Так! Я б не від того,— відповіла Мейерша.

Гертруда ледве стримувала сміх.

— Адже ж і в тебе дома дві чудові корови,— сказала вона.

— Куди їм до цієї,— сказала Мейерша.

— Це правда, такої на всю округу, мабуть, не знайдеш,— відповіла Гертруда і тут же почала хвалити тварину, як вона багато дає молока і яке гарне молоко, як багато воно дає вершків і масла; корова тиха й смирна — дитина може з нею робити, що хоче.

Мейерша слухала її слова, наче проповідь.

— Видно по корові,— зауважила вона,— що скотина вона хороша.

Потім вона розповіла, що в них дома добра корова; на мицулому тижні братова дитина потрапила під корову й пролежала під нею більш як півгодини, поки не підійшли люди й не забрали дитину; вона оберігала її так дбайливо, немов це було її теля.

Розповідаючи про це, вона притулилась рукою до плямистої коров'ячої шкії; Гертруда простягла їй корм і Мейерша пригорщ по пригорщі почала брати цю суміш солі та висівок і підносити корові. Виходячи з хліву, вона так ласково дивилася на неї, наче хотіла сказати: „Нехай тебе бог береже“.

Звідси Мейерша повинна була піти з Гертрудою на нові луки; вони пройшли від будинку вздовж ряду плодових дерев, що взялися цвітом, і зійшли вгору до паркану. Країх луків у селі немає, і Мейерші шкода було навіть топтати траву.

— Дарма,— відповіла Гертруда,— адже тобі слід самій переконатись, як покращали справи цього доброго чоловіка.

— Так, йому, мабуть, добре тепер, після всього, що він пережив, — сказала Мейерша і почала розпитувати про його дітей, де вони й що з ними.

— Я покажу їх тобі. Так, і вони стали зовсім інші.

— А батько теж змінився?

— Думаю, ти не впізнала б його; він тепер дуже стежить за собою, за своїм волоссям, бородою й одягом,— сказала Гертруда.

— Добре було б, якби він знов оженився,— в простоті своїй сказала Мейерша.

Але Гертруда продовжувала свою роботу: біля корови, в хаті, на луках ти ще могла встояти, але Мейерше, Мейерше! Що буде з тобою, коли ти побачиш дітей.

Вона гладить тепер рукою по золотистих кучерях Руделі, що спадають на його білій лоб. Один локон обвиває її руку; білій лоб оголений, малюк відкидає голову, відкриває свої великі блакитні очі й дивиться на неї.

Неніш — кволенька, жваві очі глибоко сидять в її круглень-

кій голівці; волосся тонке, шовковисте і чорне, як її очі, шкіра гладенька — вся вона схожа на ангелятко.

Про Лізетту Гертруда сказала:

— І ця, дастъ бог, буде розумна.

— В усякому разі вона міцна й здорована, — відповіла Мейерша.

Дівчина крутила своє колесо і пряла свою пряжу, як ніколи; Гертруда, помітивши це, підійшла до неї, нахилилася і прошепотіла їй на вухо:

— Напоказ?

Гейрлі сидів з своїм веретеном за піччю; вона його гукнула і звеліла показати свою пряжу.

Але гляньте на малюка, як старанно він бере в обиллі руки свою пряжу й обережно несе її поперед себе; сміливо дивиться він на обох жінок і чекає, що вони скажуть.

Вони хвалять його роботу, і хлопчик у захопленні біжить через столи і лавки до вікна, де закриває рукою рота, щоб не пирснути з сміху.

— Це — дикун, — сказала Мейерша.

— О, ні! — відповіла Гертруда і покликала хлопчика; він відразу ж підійшов, і вона сказала Йому:

— Постій но тихо біля мене, адже ти знаєш, що курява здіймається в кімнаті від біганини.

— Я забув про це; я так зрадів, що пряжа моя гарна, — і він став біля неї смирний, мов ягня.

Потім Гертруда пішла в сусідню кімнату й винесла звідти на руках молодшого синочка Руді і дала його подержати Мейерші.

Щодня, доброї години, коли старші приходять до неї, вона приносить до себе й цього малюка і кладе його, якщо той хоче спати, в одно ліжко з своєю Гретелі. Маленький щойно прокинувся: обличчя його таке рум'яне, як буває у здорових немовлят після сну. Він крутився, витягався на руках у Мейерші, простирав свої оченята і, нарешті, зовсім повеселішав; вона почала водити пальцем по його губах згори вниз; почувся забавний звук, який сподобався дитині; вона простягала свої рученята, щоб спробувати зробити з її ротом те саме; Мейерша скопила її руку, стиснула її губами, а дитина всіма силами намагалася звільнити руку й трусила з сміху.

Раптом серед цієї радості, яка охопила Мейершу, Гертруда сказала:

— Як добре було б, якби у цього дурнятка була знову мати.

Наче осяяна блискавкою, Мейерша прочитала в Гертрудиних очах її приховану думку; вона здригнулася; рука, на якій вона тримала дитину, наче стерпла, вона не могла вимовити її слова. Вона передала дитину Гертруді.

— У чому справа? — спитала вона.

Мейерша, яка вже встигла трохи отяmitись, відповіла:

— Мені час іти.

І все ж вона не рухалася з місця.

Тоді Гертруда взяла її за руку й сказала:

— Хіба ти не бачиш тепер сама, що ім справді потрібна матір?

Але Мейєрша цілком уже опанувала себе і подивилась на Гертруду очима, якими досі ні разу ще не дивилась на неї.

— Хто ж каже, що ні?

Гертруда додала:

— У всьому селі не знайдеться дітей, яким так була б потрібна матір.

Мейєрша відповіла:

— Перш за все це неправда.

Гертруда. Що ти цим хочеш сказати?

Мейєрша. Те, що думаю; у всьому селі навряд чи знайдуться діти, яким менш, ніж цим, потрібна була б матір.

Це здалося Гертруді загадкою:

— Не знаю, як зрозуміти твої слова.

— Ти ім замість семи матерів,— сказала Мейєрша.

І обернувшись до дітей, вона спітала їх:

— Чи не правда, діти, ви волієте ії замість нової матері?

— Звичайно, звичайно,— вигукнули діти,— вона краща, ніж сто матерів.

— Дурниці ти кажеш; навіщо це?

Мейєрша. Ах, дуже розумно хотіла ти зробити зі мною.

Гертруда. Я вважаю, що Руді тепер скрізь може постукатись.

Мейєрша. Цього йому не можна заборонити.

Гертруда. Ти говориш це глупуочи.

Мейєрша. Сказати тобі, чому?

Гертруда. Так.

Мейєрша. Тому що ти не безстороння до нього.

Гертруда. У чому ж моя небезсторонність?

Мейєрша. Ти думаєш, що кожний так ото вже й готовий простягти руку за цими сіома дітваками?

Гертруда. Для мене це не було б перешкодою.

Мейєрша. Це ще невідомо.

Гертруда. Адже вони такі гарненькі.

Мейєрша. Я проти цього не заперечую.

Гертруда. А він такий добрий.

Мейєрша. Я так і знала, що ти це скажеш.

Гертруда. Так це ж правда.

Мейєрша. І потім, він ще такий молодий.

Гертруда. Цього я не казала.

Мейєрша. Мене це дивує.

Гертруда. Але він здається молодшим.

Мейєрша. Молодший, ніж шість тижнів тому.

Гертруда. В усікому разі.

Мейєрша. Так?

Гертруда. А хіба тобі не здається?

Мейєрша. Я не звертала уваги.

Гертруда. Не можна зарікатися. Все може бути.

Мейерша. Але можна й помилитися.

Гертруда. Не думаю.

Мейерша. Ти власне чого хочеш?

Гертруда. Ти прекрасно знаєш.

Мейерша. Я тепер хочу додому.

Гертруда. Почекай хвилину.

Мейерша. Ані півхвилини (*все ж вона спинилася*).

Гертруда. Прошу тебе.

Мейерша. Ні, я мушу йти (*вона хоче йти до дверей*).

Гертруда. Так неласково я тобі не дам покинути дітей.

— Шо ж я повинна зробити? — спітала Мейерша.

— Насамперед, сказати ім: нехай вас бог береже, діти,— сказала Гертруда.

Мейерша. Ну, це я можу. Нехай вас бог береже, діти.

Потім вона повернулась у бік Гертруди і сказала, посміхаючись:

— Ти чула? Я попрощалась з ними.

Гертруда. А коли ти знов прийдеш, то привітаєшся з ними.

Мейерша відчинила двері і вийшла. Її обличчя палало; внизу біля дверей вона ще раз глянула в бік дітей і вже іншим кроком, ніж завжди, зійшла по сходах і перейшла вулицю.

Гертруда, стоячи біля вікна, стежила за нею очима і з її ходи й усього зрозуміла: початок для Руді був непоганий.

14. ЛЕЙТЕНАНТ СТАЄ СІЛЬСЬКИМ УЧИТЕЛЕМ, І КРАСИВА ЖІНКА НЕПРИТОМНІЄ.

Настала ніч, поміщика давно вже чекали з вечерею, коли він повернувся, нарешті, в неділю з Бонналя. Він приніс Терезі гостинців, які Марейлі дала йому з собою, і поклав їх на стіл; під час вечері вони тільки й говорили про неї і про її брата; а всі, хто сидів за столом, з задоволенням їли ці селянські булочки. Поміщик же залишився з своїм Глюфі³³ до півночі і розмовляв з ним про те, що він чув від цих людей, про село і про школу.

Глюфі — це поранений відставний лейтенант, якого поміщик уже більше як рік запросив у замок для землемірних та інших робіт. У цей час він з власного бажання навчив домашнього вчителя, що служив у поміщика, багато красивіше писати, краще і швидше лічити, трохи малювати, вимірювати землю і записувати результати вимірювання на папір і ще багатьох інших речей; а, головне, він навчив його поводитись з Карлом з достатньою твердістю і вимагати від нього військової витримки й порядку.

Усе, що він показував Роленбергеру, він робив якось легко; ясно й просто він переказував йому навіть такі відомості, про які той раніш ніякого уявлення не мав. Тому природно, що молодій людині спало на думку запропонувати для здійснення

плану, задуманого поміщиком, Глюфі; якщо хтонебудь і міг створити нову школу в дусі поміщика, школу, яка повинна змінити лице всього села, то це він.

Роленбергер не помилився; щойно поміщик заговорив про це, як лейтенант погодився прийняти місце шкільного вчителя в Бонналі при єдиній умові — стати справді майстром своєї справи. Ось людина, з якою поміщик до півночі розмовляв про все згадане мною.

Поміщик тільки й думав тепер про цю нову школу. З кожним, хто був йому близький, він говорив про неї і вживав при цьому найдивніших висловів. Якось він сказав лейтенантові, що це його похід, і похід цей повинен показати, чоловік він чи ні. Роленбергеру він говорив, що він через цю справу забуває на віть про свого хлопчика; а Терезі — що ця школа його друга наречена; він у думках захоплений нею стільки ж, скільки дванадцять років тому був захоплений Терезою.

— Це добре, — сказала Тереза; — той не чоловік, хто в твоєму віці не захоплюється чимнебудь.

— Так, аби тільки ця нова наречена не примусила мене так довго чекати, як ти, перш ніж покаже, на що я можу сподіватися, — сказав Арнер.

Тереза засміялася і сказала:

— Байдуже.

Але люди надто вже докучали Йому. Про нього пішла тепер слава як про добру людину, а така слава завжди приваблює дурнів і шахраїв, які забирають у тебе час і гроші. Так було і з ним. Кожний думав, що досить прибігти й наговорити Йому всяких дурниць, щоб випросити в нього все, що завгодно.

Він цього не знав і ще недавно вважав, що повинен вислухувати кожного й кожному відповідати; та незабаром він зрозумів, що з кожним днем все більше непотрібної балаканини й навіть брехні приносять в його дім; будучи переобтяжений роботою, він особливо сильно відчував тепер весь тягар цієї юнацької помилки і вирішив скористатися з найближчого випадку і так присоромити першого - лішнього зловмисного скаржника, щоб і іншим не кортіло приходити до нього без діла.

Підвернулась якась Лінденбергер. Коли чутки про те, як і про що Арнер розмовляв з Мейером і його сестрою, дійшли до неї, вона подумала, що далеко краще вміє говорити й краще знає, що робиться в селі, ніж ця балакуха та її брат, цей тихоня. Вихована вона в усікому разі не гірше, ніж Гертруда й говорити вміє, напевне краще, ніж вона. Вона вбралася наче на весілля і всю дорогу мріяла про сотню речей, які вона розповість поміщикові про село і про які Марейлі та її брат ніколи й не чули.

Поміщик дав їй вільно висловитись, уважно стежив за кожним її словом, але нічого не відповів. Спочатку вона не звернула на це уваги, але потім помітила і зніяковіла. Чим більше вона піяковіла, тим пильніше дивився на неї Арнер. Серце в неї

завмерло, і вона вже не наважувалась говорити, як раніше. Вона почала зрікатися свого наклепу, просила вибачити, заїкалася, спустила очі, зблідла і не знала, куди подіти руки.

Коли він довів її до такого стану, він спитав:

— Ти кінчилася?

Вона не в силі була вимовити й слова. Арнер подзвонив, звелів широко відкрити двері приймальні й при всіх людях, які стояли там, наказав стражникові відвести її серед білого дня додому в село, щоб навчити її надалі сидіти дома й не зводити наклепів без потреби на село й сусідів.

Нешчасна жінка ледве не зомліла. Мовчки, вся третячий, вона впала до його ніг. Але він відвернувся від неї і сказав:

— У тебе безпутна, погана душа.

На її щастя в цей час повз двері приймальні проходила Тереза; вона побачила на підлозі жінку, довідалась про причину, і одне її слово, сказане з усмішкою, змінило вирішення поміщика, і він відпустив її додому без стражника. Відтоді люди дали йому спокій і без діла до нього не приходили.

15. ОБРАЗ БАБУНІ.

Арнерові дали спокій, і це було добре; наблизялись ті два дні, про які було оповіщено в неділю; тим часом у нього було ще багато клопоту; рахунки старости треба було переглянути і перевірити. Наблизився час розподілу вигону, а для цього треба було попереду виміряти й відмітити землю. Треба було також переговорити з Глюфі про цілий ряд шкільних справ. Роздавання кіз і дерев потребувало часу й роздуму. Крім цього, він хотів ще заготовувати грамоту свята, яку він мав намір установити в Бонналь, і вручити її пасторові. У середу ввечері він майже покінчив з усіма цими справами; у четвер вранці, ще до світанку він вирушив пішки з своїм лейтенантом у Бонналь; екіпаж був уже запряжений, і вони збиралися сісти, але день видався ім таким прекрасним, що вони вирішили піти краще пішки.

Прибувши в Бонналь, він відразу ж послав Клауса до Марейлі з поклоном від своєї дружини і з подарунком за булочки, які та послала їй. Але коли Марейлі відкрила пакунок і побачила чудове полотно, яке їй послала дружина поміщика, вона разів зо три перепитала:

— Чи не помилився ти? Чи мені це послала поміщиця?

Клаус розсміявся і сказав, що він ніяк не міг помилитися, і поміщик і його дружина — обое дали йому це доручення. Вона поставила перед Клаусом усе, що в неї було в хаті: горілку, вино й сир, і просила його не соромитись і сказати їй, чи не голодний він і чи не хоче чогонебудь іншого.

Вона побігла з своїм полотном нагору по сходах до брата, який ще лежав у ліжку; потім вона обійшла дітей і показала кожному, який подарунок вона одержала вранці від дружини поміщика.

Для Клауса Марейлі відшукала найтоншу пряжу для щапочок, додала до цього половину червоної турецької пряжі і блакитної, щоб шапочки вийшли якнайкрасивіші. Клаус змушений був прийняти подарунок, і вона не випустила його, поки він не поклав усієї пряжі в свою кишеню.

Але дякувати поміщиків вона його не просила, вона побігла в пасторський будинок і зробила це сама.

Поміщик відповів, сміючись, що коли цей подарунок дає їй стільки радості, то нехай вона прийде колинебудь у замок сама й подякує дружині.

— Як же я смію,—сказала Марейлі.

— А чого ж ти не смієш? — слітав поміщик.

— Ось уже понад 30 років, — зауважила вона, — як я була у вашому замку. Так, це було давно; ваша бабуся, ні, мати вашого дідуся була ще тоді жива; того літа вона саме і померла. — І Марейлі почала розповідати:

— Наблизалося різдво; я просила милостині попід вікнами і заклякла від холоду; ніхто не звертав на мене уваги, але ось мене помітила, очевидно, у вікно ця стара бабуся і зійшла до мене. О господи! Якби вона була моєю матір'ю, і тоді б вона не могла поставитись до мене ласкавіше. Вона взяла мене за руку й повела в теплу кімнату, яка була внизу у дворі. Кажуть, усе там тепер інакше. Вона звеліла зварити мені молочного супу й дати хліба, скільки я хочу.

Спочатку я не могла іти від холоду, я грілась біля печі і плакала; тоді вона підійшла до мене і доторкнулась до моого лахміття. Мені здається, що я ще й тепер бачу, як вона хитала головою і зітхала, бо на мені нічого цілого й теплого не було. Вона вийшла, але через чверть години повернулася з клунком одягу і чобітками в руках і сама одягла мене з ніг до голови; обидві кишені моєї спідниці вона наповнила сухими грушами і сливами.

Рантом Марейлі пильно подивилася на поміщика і сказала:

— Господи, Ісусе! Як ви на неї схожі! Наче вона стоїть знов переді мною. Мені здається, вона саме вас і тримала за руку, коли вдруге спускалася до мене по сходах; біля неї стояв тоді красивий хлопчик, якого вона, мабуть, дуже любила; одягаючи мене, вона весь час з ним розмовляла; я пам'ятаю і тепер все, що вона йому казала.

Поміщик уже не володів собою, він відійшов убік і дав волю слізкам. Це були останні спогади про неї, він виразно пам'ятав ще, як люба пррабуся посадила його на лежанку біля дівчинки і, поки одягала й, розмовляла з ним: „Дорогий Карле! — казала вона, — я вже недовго буду з тобою, пам'ятай же: часи настають жорстокі; ніхто не дбає про своїх людей, панам байдуже, чи вони гинуть, чи ні. Ради бога, Карле! Старайся, щоб твоя старість була безтурботна, і совість чиста: борися з коренем зла, і нехай діти твого села ніколи не стануть перед тобою в такому вигляді“.

Поміщик відпустив Марейлі і залишився тепер один до дев'ятої години.

Багато говорять про те, що саме потрібне для того, щоб управляти країною є людьми. Мені здається: потрібна саме така бабуся є серце, яке через 30 років не забуває своїх прабатьків і свято шанує пам'ять про них; усе інше не так уже важливо³⁴.

Цінність людини в цей момент особливо високо піднеслась в очах Арнера.

ЗМІСТ 16 РОЗДІЛУ.

16. Селяни збиралася під липами вислухати поміщика, поділити луки. Поки вони його чекають, Ганс, пасторів слуга, використовує нагоду і вимагає від молодого Кальберледера, щоб той, нарешті, зрубав ліщину під вікнами пасторського будинку (див. розд. 14 і 15 другої частини „Лігарда є Гертруди“). Іх розмова є більшу частину розділу.

17. КІЛЬКА СЛІВ ПРО ТЕ, ЩО ЯВЛЯЮТЬ СОБОЮ СЕЛЯНИ, ЯК І КОЛИ ВОНИ ВИЯВЛЯЮТЬ СЕБЕ І ЯКИМИ ВОНИ НЕ ПОВИННІ БУЛИ БЫТИ.

На общинному вигоні селянам лишилося тільки по жеребку розподілити луки, вже відмічені є виміряні. Дев'яносто юхартів землі, призначеної для заливних луків, ще не можна було розподілити. Вода ще недосить піднялася, і рови, які треба було в першу чергу викопати, ще не були відмічені. Але води для зрошення трав було стільки, що можна було пустити млина. Вода текла з усіх боків на поля, і куди тільки потрапляла крапля її, там все зеленіло; і ніхто на селі тепер уже не мав сумніву, що всі ці 90 юхартів являють собою чудові луки.

Арнер дав волю селянам чинити так, як вони це робили б і без нього. Він зізнав, що селяни, будучи самі під час поділу землі, поводяться зовсім інакше, ніж тоді, коли стоять з шапкою в руках перед спадковим володарем, удаючи з себе дурнів і простаків.

У мого дідуся була приказка: „Тільки під час поділу виявляється, що являють собою люди, а власність перетворює їх у те, чим вони по суті є“³⁵.

Поміщик використав цю нагоду, щоб узнати своїх людей. Він не зводив з них очей і бачив, як при кожному кращому шматку землі вони виявляли свою жадобу. Один видавав це ротом, другий очима, третій руками, четвертий ногами; залежно від того, чи був у нього товстий живіт чи довші ноги, плоска чи довгаста голова, широкий чи вузький рот, той чи інший віс або лоб, ця жадоба виявлялась по-різному.

Це поперше. Крім того, за ці кілька годин він уже знав багато цікавого і правдивого про обробіток землі є тисячу обставин, важливих для селянина, якими він керується, коли безпосередньо для себе оцінює землю. Важко собі уявити, скільки вони

наводять у таких випадках дрібниць, про які ні раніше, ні потім не згадують. То земля не захищена від вітру, то вона вже надто піддана дощам, тут пісок або гравій, який поглинає гній, то втрати через те, що незручно до неї під'їздити; то вказується на добре чи погане сусідство і на сотню інших обставин, через які цінність землі вдвое підвищується або знижується. А для власника надзвичайно важливо знати всі ці дрібниці, які стосуються обробітку його земель.

І ще одна обставина радувала поміщика, а особливо лейтенанта: траплялося, що бідняк, витягнувши гарний жеребок, стрібав і радів і, сміливіше ніж досі, насунувши іноді навіть шапку на голову, сідав біля товстопузого.

Та чим більше щастя посміхалося біднякам і чим більше вони виявляли свою радість, тим більше товстопузі виявляли своє недоволення, кидаючи ущипливі слова на всі боки. Але це було не до речі. Дехто з парубків, зрадівши своїй удачі, крикнув:

— Нехай ті, яким нічого іншого не лишається, як отруювати нашу радість, забираються додому.

Це викликало вибух сміху. Найголосніше сміявся лейтенант. Він сказав Арнерові.

— Так і треба; нехай розжирілій селянин знає, що він стоїть не вище худого. А в себе в школі це буде перше, що я постараюсь прищепити моїм дітям.

— Так,— відповів поміщик,— було б добре, якби в панів поміщиків також були учителі, які переконали б їх не чванитись і не зазнаватись.

— Це теж вірно,— сказав лейтенант і додав:— але селянин лише дитина; справжні ж батьки дурощів, які полягають у змішанні внутрішньої гідності людини з її зовнішністю (її шкірою),— це стани, що стоять над нею.

Він сказав ще більше; що саме, я не скажу вам. Ви могли б уявити собі, що теж маєте право так говорити, а це вам не мінеться. Людина, що об'їздила весь світ, здатна на щось більше, ніж на виробляння сірників, може, хоч би вона й була бідним дворянином, дозволити собі, особливо в розмові з таким поміщиком, подібні слова. Але якщо селянин заговорить так зухвало, то нехай буде ласка божа над його домом і батьківщиною; це майже те саме, як коли б він забув про загорожу і про межі свого двору³⁶.

18. КАРТИНА ЦЯ — ЗВИЧАЙНИЙ ЖАРТ, АЛЕ ЦІЛКОМ З НАТУРИ.

У лейтенанта була звичка говорити прямо все, що він думав. У той же день за столом він сказав пасторові:— Я нічого сильного не хочу мати в школі з усією балаканиною, що має звичайно місце в школі.

Уся справа в тому, що ви під цим розумієте, — сказав пастор.

— Ви маєте рацію,— відповів лейтенант, узяв понюшку тютюну, стиснув губи трохи довше, ніж завжди, і, що з ним траплялося рідко, очі його спинились. Але ось вони знов почали рухатись, і він сказав:

— Пане пасторе, зайвим і шкідливим у школі я вважаю все те, що дає дітям змогу багато говорити не до пуття, все те, що забиває їм голови і нищить здоровий розум, потрібний у житті.

Пастор. Правильно, пане професоре! Я цілком поділяю тепер вашу думку про балаканину в школі.

Лейтенант (*дивлячись просто на пастора*). Хоч би як далеко вона вела?

Пастор. Так, хоч би як далеко вона вела. Я переконаний у тому, що в школах надто багато місця приділяють словесним вправам; набиваючи голови дітей словами раніше, ніж вони набралися розуму й досвіду, ми губимо кращі здібності й руйнуємо фундамент сімейного щастя.

Лейтенант. Краще я сам, мабуть, не міг би висловити свою думку.

Пастор. Ви жартуєте. Та як могли ви, у вашому становищі, переконатися в шкідливості словесності, яку насправді слід би було вважати за типову пасторську хворобу?

Лейтенант. Моя крива нога і багаторічні шукання заробітку багато чого мене навчили. Так, наприклад, оскільки виразно проповідував мені якийнебудь з моїх панів, про те, яку саме роботу він мені доручає, остільки ж виразно виявлялося згодом щонебудь, з чого я робив висновок, що я маю справу з поганою людиною; два роки військової служби показали мені, чим стають люди, які багато базікають. Більш зрадливого собаки, ніж мій полковник, у війську не було; саме він і дав мені відставку, як якомунебудь шахраєві; його собача скупість спричинилася до того, що полк наш завжди голодував; але коли б полк і загинув до останнього солдата, він завжди зумів би викрутитись. Він міг говорити про все прекрасне й величне в світі, але сам диявол міг би слухати його без гніву, бо він тільки базікав. У той же час, він не підтримав і не допоміг жодному доброму починанню, а тим часом не було такої людини, якій би він не розповідав, що він зробив би на її місці; а коли справа доходила до бою, він говорив перед фронтом, як ангел; гучним голосом він закликав цих нещасних простаків, у яких від голodu бурчало в шлунку, до боротьби: „Хлоп'ята, за вашого короля і батьківщину, тримайтесь стійко...“

Усі, хто сидів за столом, зайшлися сміхом, коли лейтенант на повний голос закричав своє: „Хлоп'ята, батьківщина, і тримайтесь стійко“.

Пастор не сміявся. Він був серйозний, коли заговорив:

— Ми, пастори, своїми даремними проповідями незabezпеченому нещасному народові і своїм безцільним словесним навчанням дітей замість виховання і підготовки їх до життя упо-

лоблюємось до вашого полковника. Ми самі винні в сумній долі нашого народу, бо ми не виховуємо і не допомагаємо йому, а обмежуємося словами. Те, що ви говорили, разюче вірно, аж до вигуків — хлоп'ята, король, батьківщина! Все це можна прикладти і до нашої справи, до нашого простого словесного навчання. Хіба ми не втішаємо нещасних словами про вічного царя, вічну батьківщину і не закликаємо їх — стійко триматись... — Наприкінці він додав: — Думка, що не ми в цьому винні і що багато хто чинив би інакше, якби тільки міг, є для мене деякою втіхою; хоч як би воно було, вірно одне: не можна врахувати тієї величезної школи, якої завдає справі виховання людей надмірна балаканина.

— Так, так,— сказав лейтенант,— діла навчають людей і діла втішають їх. Геть слова!!! — І старий вояка мав рацію³⁷.

19. ЯКУ ОСНОВУ ПОВИННА МАТИ ДОБРА ШКОЛА.

Відтоді, як поміщик повернувся від бавовнопрядильника Мейера, він кожну вільну хвилину проводив у товаристві лейтенанта, обговорюючи з ним усі потрібні заходи для організації нової школи.

Обидва вони визнавали: в усьому світі, в будьяких умовах за добре виховану можна вважати дитину, підготовлену до того, що в зріому віці, за всіма даними, стане справою її життя, і навчену того порядку, який потрібний дорослому для підтримання його добропорядку і добробуту близьких.

Ця кінцева мета — головне, до чого повинна прагнути розумна школа.

Тим то вони й розуміли, що кожний, хто збирається організовувати справді корисну школу для селян і людей, які займаються бавовнопрядінням — чи то буде лейтенант, чи хтось інший, насамперед мусить сам знати те, що треба знати селянським дітям, і дітям, батьки яких займаються бавовницею справою. Якщо ж учитель цього не знає, то нехай питате, вчиться і залучає людей, які з цією справою обізнані і можуть дати йому вказівки.

Вони передусім подумали, звичайно, про Мейера. І відразу ж після цієї розмови виrushili до нього.

— Ось людина, про яку я так багато казав,— звернувся поміщик до лейтенанта; а Мейеру він сказав: — А це той пан, який, сподіваюся, порадує тебе в шкільних справах.

Мейер не розумів, про що говорив поміщик; але той пояснив свої слова й показав на лейтенанта як на майбутнього його шкільному вчителю.

Мейер був дуже здивований. Трохи згодом він сказав:

— Якщо пан візьме на себе цю працю, ми будемо йому дуже вдячні; але потрібний буде час, щоб ознайомитися з нашими порядками і нашим життям на селі.

— Ятакої ж думки,— сказав лейтенант,— але колись же треба

починати; я не пошкодую праці, щоб якомога краще й грунтовніше вивчити все, чого треба навчити ваших дітей, щоб підготувати їх до селянської й бавовнопрядильної справи.

Мейер. Це добре, що ви хочете з цього почати.

Лейтенант. Не знаю, з чого іншого слід би було мені починати; я постараюсь використати найменшу нагоду для того, щоб обізнатися з домашніми й польовими роботами; таким чином я матиму ясне уявлення про те, які властивості повинні мати ваші діти, щоб бути правильно вихованими для даних умов і для даної професії.

Марейлі якось відразу стала почувати себе з ним добре. Вона показала йому весь будинок, усе те, що було навколо нього і в хлівах, і все те, чого треба навчати дітей, якщо ми хочемо, щоб вони вміли виконувати всі ці роботи і тримати все в порядку. Вона доручала дітям копати землю в саду, розпаливати піч, підійматися на сінник, заготовляти корм. Чим більше він бачив, тим більше він запитував. Він питав навіть про те, як лічать десятину, як важать сіно, а також як ведуть розрахунки в бавовнопрядильній справі, яке співвідношення між заробітною платою і вартістю бавовни і про сотню подібних речей.

Вони пояснювали йому все, що могли. Наприкінці він заявив, що хоче навчити своїх дітей прясти; на це Марейлі йому зуважила:

— Ми збираємо щороку кілька сотень центнерів пряжі, але ніколи ще не могли примусити дітей добре прясти. Щождо іншого, то поскаржитись не можу — у них багато польових робіт, воється вони і з худобою, але добитись одночасно і доброї пряжі важко, але якщо ви хочете бачити добру організацію прядильних робіт, то ви повинні піти до дружини муляра; от де є чого повчитись, але не в нас.

— Чи не Гертрудою звати дружину муляра, про яку ви говорите,—спитав лейтенант.

— Мабуть, ви вже її знаєте,— відповіла Марейлі.

— Ні, але ми умовилися з поміщиком прямо від вас піти до неї,— сказав лейтенант.

— От бачите, я вас вірно спрямувала,— сказала Марейлі.

20. ОСНОВА ДОБРОЇ ШКОЛИ ТЕ САМЕ, ЩО Й ОСНОВА ЛЮДСЬКОГО ЩАСТЯ, І Є НЕ ІНШЕ, ЯК СПРАВЖНЯ МУДРІСТЬ ЖИТТЯ.

Поміщик і лейтенант увійшли в Гертрудину світлицю. В кімнаті було так тісно, що ледве можна було пройти поміж прядками. Коли двері відчинилися, Гертруда, що не чекала гостей, звеліла дітям підвестися й дати місце гостям. Але поміщик спинив її і, нікому не давши рушити з місця, за руку провів пастора й лейтенанта вздовж стін до її стола.

Важко собі уявити, яке захоплення викликала ця кімната у гостей. Те, що вони бачили у Мейера, здавалося ім дрібницями порівняно з цим.

І це цілком природно. Порядок і добробут у хаті багача не сиравляють такого враження. Мимохіт думаєш при цьому, що йині не можуть дозволити собі подібного тільки тому, що у більшості невистачає грошей. Але добробут бідної хатини, який свідчить, що всі люди могли б добитися того самого, якби вони були привчені до порядку і добре виховані, на добру душу справляє величезне враження.

Тепер гості побачили кімнату, переповнену бідними дітьми в обстанові цілковитого добробуту.

Поміщиків здавалося, що він немовуві сні бачить картину, перший зразок свого відродженого, краще вихованого народу, а яструбиний погляд лейтенанта, як близнака, перебігав від дитини до дитини, від руки до руки, від роботи до роботи, від ока до ока. Чим більше він бачив, тим сильніше хвилювалася його думка: ій пощастило зробити те, чого ми шукаємо,— школа, яку ми шукаємо, створена в її хаті³⁸.

Якийсь час у хаті панувала мертвна тиша. Гості дивилися й мовчали. Ця тиша і знаки поваги, що межують з побожністю, які виявив до Гертруди серед цієї тиші лейтенант, примусили серце Гертруди забитися сильніше.

А діти в цей час байдоро продовжували свою роботу й посміхаючись поглядали одне на одного; вони розуміли, що пани прийшли заради них і придивляються до їхньої роботи.

Лейтенант перервав, нарешті, мовчання і спітав:

— Усе це ваші діти, господарко?

— Ні, не всі мої,— відповіла Гертруда і почала показувати йому від веретена до веретена своїх дітей і дітей Руді.

— Чи повірите ви, пане лейтенанте,— сказав пастор,— що діти Руді ще чотири тижні тому не вміли спрясти жодної нитки.

Лейтенант подивився на пастора і господарку і сказав:

— Невже це можлива річ?

— Так воно й повинно бути,— дитина за кілька тижнів може навчитися добре прясти. Я знала дітей, які навчилися цього за кілька днів,— відповіла Гертруда.

— Не це дивує мене в цій хаті,— сказав поміщик,— а щось інше. Відтоді, як ця жінка взялася за дітей, за якихнебудь 3—4 тижні вони змінилися до невпізнаності. Раніше на їхніх обличчях лежала печать смерті і зліднів, а тепер усе це стерлося, зникло безслідно.

Лейтенант відповів по-французькому:

— Але що ж робить вона з дітьми?

— Одив бог знає,— сказав поміщик.

— Якщо ви тут навіть пробудете цілий день, ви й тоді нічого незначайного не помітите. Вам здаватиметься, нібито все, що вона говорить і робить, могла б зробити і всяка інша жінка, і, звичайно, найпростішій бабі в селі не спаде на думку, що

те, що робиться тут, вони могли б виконати з таким же успіхом.

— Цього досить, щоб ще більше піднести її в моїх очах,— сказав лейтенант і додав: — мистецтво закінчується там, де перестають помічати. Все велике і високе таке просте, що дітям і пустунам здається, ніби вони все це і, може, навіть більше могли б зробити самі.

Коли пані заговорили між собою по-французькому, діти почали переглядатись і посміхатись. Гейрлі і той, який сидів напроти нього, повторювали, наслідуючи дорослих: „Парле, парле, парле”*.

Гертруда подала їм знак і в кімнаті запанувала тиша.

Побачивши на прядках книги, лейтенант спитав Гертруду, навіщо вони дітям.

Вона подивилась на нього і сказала:

- Як навіщо? Вони вчаться по них.
- Алеж не тоді, коли прядуть? — спитав лейтенант.
- Саме тоді, — відповіла Гертруда.
- Це я хотів би побачити, — сказав лейтенант.
- Так, — сказав поміщик, — ти повинна нам показати це.
- Діти, візьміть ваші книги і вчіться, — сказала Гертруда.
- Голосно, як завжди? — спитали діти.
- Так, голосно, як завжди, але як слід!

Діти швидко розкрили книги; кожний знайшов сторінку, яка була відмічена для нього, і почав учити задане йому на сьогодні. І в той час, як очі дітей уважно дивилися в книги, колеса прядки продовжували крутитися, не зменшуючи швидкості.

Лейтенант не міг відвести очей від дітей і попросив Гертруду показати йому все, що вона проробляє з ними, і все, чого вона їх навчає.

Вона хотіла була скромно ухилитись від показу, вважаючи все, що вона робила, за малозначне і гадаючи, що пані все це знають в тисячу раз краще, ніж вона.

Але поміщик підтримав проспільбу лейтенанта.

Тоді вона наказала дітям закрити книги і почала розучувати з ними вірші. На цей раз це був уривок з пісні:

Як чудово сонце сяє
Високо в небі в полуумінні!
Як ніжний блиск його проміння
Радість серцю посилає.

Вони вивчали третій уривок.

Вона прочитала його голосно й поволі, повторюючи один рядок по одному; діти так само поволі й виразно повторювали їх усілід за нею; і так робили доти, доки хтонебудь з дітей не заявляв: „А я вже знаю!“ Тоді він один повинен був проявити весь уривок; і коли все було сказано правильно, вона

* Від французького „parler“ — говорити.— Ред.

запропонувала йому прочитати всю строфу іншим, а ті повторювали вже за ним, поки не вивчали напам'ять. Після цього вони проспівали всі три строфи цієї пісні; дві перші вони вже знали раніше.

Потім вона показала гостям, як вона їх навчає лічби, і все це було просто і легко застосувати в житті.

Але про це іншим разом.

ЗМІСТ 21 — 24 РОЗДІЛІВ.

21 — 24. Лейтенант сповіщає Гертруду, що він починає організовувати в селі школу за її зразком і просить Гертруду йому допомогти. Гертруда згадується. Поміщик розмовляє з дітьми, бере їх на руки, розпитує дітей Руді, як їм живеться в нових умовах. Гертруда користується з нагоди, щоб у присутності старости — Мейера — сказати про бажаність одруження Руді з сестрою Мейера. Старості це не дуже до вподоби, проте він не зважується заперечувати. Поміщик обіцяє допомогти й підтримати сім'ю Руді.

Тим часом на луки вже були приведені кози й привезені дерева для поділу. Чекаючи на поділ, діти гралися на лужку. Гейрлі ділиться своїм хлібом з голодною козою й голодною дівчинкою Бетелі. Коли з луків процесія з дітворою й козами виrushає до лип, на керівника її призначають Гейрлі, вчинок якого помітив Клаус. Це синові поміщика — Карлові — трохи дошкулило, але поміщик відзначив, що Клаус вчинив справедливо.

25. ПОМИЩИК ВИЯВЛЯЄ БАТЬКІВСЬКЕ НІКЛУВАННЯ І ВСТАНОВЛЮЄ ДЛЯ ПАСТУХІВ ПРАВИЛА ДОГЛЯДУ КІЗ.

Поміщик зійшов на підвищення. Тут жителі Бонналя зберуться на свято, яке він має намір установити. Перед ним на возах лежали плодові дерева для великого фруктового саду. Взятінку цих дерев його народ веселитиметься й дякуватиме богові за земні блага, що посилаються всьому людству без винятку.

Як жрець в урочисту годину жертвування перед своїм вівтарем, стояв він сповнений найбільш піднесених людських почуттів і благословляючим поглядом дивився на натовп, який його оточував.

Поринувши в свої думки і споглядання того, що робилося навколо, він упустив з очей свого Карла. Він оглянувся ще раз на натовп дітей, щоб знайти його, і побачив його серед боннальських хлопчиків; він тримав за руки двох найкрасивіших з них. Поміщик кивнув йому і сказав про себе: „О, якби він усе своє життя був такий щасливий серед дітей свого народу і нікого б так охоче не тримав за руку, як своїх людей“.

Потім він запропонував кожному батькові родини підійти до воза і взяти з його стільки дерев, скільки у його дітей.

Щойно він проказав ці слова, як багаті, зухвалі і скупі поспішили протиснутися, щоб бути першими і відібрati собі кращі; всі дерева були гарні і плоди їх найкращої якості, але все ж у їхньому віці і в корінні їхньому була деяка різниця.

Але поміщик помітив цю метушню й спинив її, перш ніж люди встигли добігти до возів. Коли вони спинилися, він наказав їм почекати, поки Клаус зніме дерева і покладе їх на

землю в тому порядку, в якому вони попадуть йому в руки — великі й маленькі вперемішку. А люди нехай стають у ряд і по черзі беруть дерева в тому порядку, в якому вони лежать на землі.

Декому це розпорядження не сподобалось, немов ім була заподіяна кривда, але все ж вони взяли дерева. Інші посміхалися, кажучи, що ті дістали по заслузі. Коли всі дерева були роздані, поміщик звернувся до селян, які оточували його.

— Я хотів би, щоб і в біднішому господарстві було досить доброго молока для того, щоб приготувати відповідну до віку й зросту дітей їжу, ось чому я й звелів привести сюди кіз; тим, хто неспроможний купити козу для своїх дітей, я охоче позичу на це потрібні гроші. — Сказавши це, він звелів тим, хто хотів одержати цю позичку, підійти до нього.

Підійшло двадцять сім чоловік. Вони помітили, як він здригнувся, побачивши їх: без капелюха або без шапки, без чобіт і панчіх, у подертому одязі стояли вони перед ним. Та не в цьому ще було головне лихо: не тільки з одягу, але й з іхніх обличів було видно, що вони негідники, забіяки, грачі, сутяги і п'яници.

Арнер був вражений. Серйозним обуреним голосом він сказав ім:

— Ну й вигляд же у вас.

Якийсь Зігмунд Райх насмілився відповісти:

— Не всі ж люди можуть мати гарний вигляд.

Арнер обурився:

— Безсоромна ти людина, — вигукнув він, — кожний може тримати себе так, щоб тілом і душою не скидатися на шахрай і мерзотника.

Решта двадцять шість охоче вдарили б його за ці слова, а інші — чи то з заздрощів, що не дістануть кіз, чи з іншої причини — розреготалися і сказали, що поміщик має рацію:

— Щоб дійти до такого стану і мати такий вигляд, як вони мають тепер, треба було спустити чимало своїх кровних грошей.

Тим часом поміщик спітав пастора, чи й іхні дружини та діти мають такий же вигляд, як і вони.

— На жаль, точісінько такі самі, — відповів пастор.

Поміщик похитав головою і зауважив:

— Тоді це погано.

Потім він звернувся до чоловіків, що стояли перед ним, і сказав ім:

— Вам не допоможуть ні козяче молоко, ні земля, і я, справді, не знаю, що мені з вами робити.

Він помовчав якийсь час, а потім сказав:

— Ідіть з богом і виберіть собі кіз; але ось що я вам скажу: якщо ви не дасте молока вашим дітям або взагалі робити метe так, що вони через вас будуть хворіти й хиріти, то я відберу у вас цих нещасних дітей і сам подбаю про те, щоб вони дістали належне християнське виховання, хоч би скільки це мені коштувало. Знайте: як вірне те, що я відберу дітей у тих,

які будуть катами щодо власної плоті і крові, так само вірно й те, що я кину цих людей у в'язницю і накажу їх бити доти, доки вони не виправляться.

Після цього він відпустив їх і велів відібрати собі кіз. Але все те, що сказав поміщик, так приголомшило їх, що вони навряд чи спрвилися б з цією справою, якби Клаус не підійшов і не допоміг їм. Радість дітей, що дістали кіз, була невимовна. Інші пристали до своїх батьків і просили їх також купити їм козу. Просьбами і розповідлю про те, що у сина поміщика, Карла, теж є коза, тридцять два малюки добилися того, що батьки купили їм кіз. А через те що двадцять сім чоловік підвели до поміщика своїх дітей, то й інші привели своїх; але стали вони віддаля і старалися не змішуватися з тими двадцятьма сінома.

— І ви купили вашим дітям кіз? — спитав поміщик.

Дехто відповів:

— Що ж лишалося нам робити, вони нас мало нероздерли, поки ми не згодились.

Інші казали:

— Через те що і ви купили своєму синові козу, нам тим приемніше було це зробити.

— Чи пастимуть ваші своїх кіз? — спитав поміщик.

— А чому ж ні,— сказали батьки.

— Ну, то зберіть дітей, які пастимуть своїх кіз, нехай вони сядуть навколо мене, я маю з ними поговорити,— сказав Арнер.

Двадцять сім і тридцять два батьки зібрали своїх дітей навколо поміщика й самі утворили за ними коло.

Тоді Арнер сказав, що життя пастуха найлегше приводить до здичавіння та розгнузданості і може перетворити їх у нещасних, злих людей. Тим то треба встановити такі порядки, при яких вони не так легко робили б ті помилки, до яких приводить пастуше життя.

Насамперед ви повинні умовитись між собою, скільки чоловік щотижня пастиме кіз, щоб не було безладдя і ніхто б на це не гаяв даремно свого часу. А потім, продовжував він,— ви повинні пообіцяти мені, поперше, що не вважатимете за порядного пастушка або порядну пастушку й не будете терпіти в своєму середовищі тих, хто на луках лає й кляне свою козу, дуже її б'є або кидає в неї каміння; подруге, що ви не вважатимете за порядних пастушків і не терпітимете в своєму середовищі тих, хто лає своїх товаришів або навіть проклинає і б'є їх; потретє, що ви не вважатимете за порядного пастушка й не терпітимете біля себе того, хто навмисне або через недбалість дозволяє заходити козам у поле або в ліс і завдає цим шкоди, а тим більше й того, хто сам завдає шкоди й сваволить у полі і в лісі; почетверте, що кожний порядний пастушок у ті дні, коли настає його черга пасти кіз, принесе з собою на луки свою роботу, а в суботу покаже своєму вчителеві і всім дітям, що він зробив, пасучи стадо,— чи то буде плетіння з

соломи, чи в'язання чи рубання дров. Діти голосно і радісно обіцяли неодмінно, неодмінно їх охоче виконати всі пункти. Але дехто з батьків, що стояли за своїми дітьми, нахилилися до них і сказали:

— Діти, діти, легко сказати „так“, але чи так само радісно додержуватимете ви свого слова?

Поміщик почув, що говорили батьки, і це його порадувало:

— Дорогі мої, вони справедливо кажуть. Не обіцяйте того, чого не можете виконати.

Діти знов запевнили, що неодмінно додержать обіцянки. Карл, що стояв з ними, взяв свого батька за руку і сказав:

— Вір їм, тату, вони щиро обіцають.

— Так, так, Карле, дуже часто ти давав обіцянку, а потім тільки наполовину її виконував,— сказав поміщик, посміхаючись.

Через якийсь час він сказав:

— Але якщо вони це зроблять і добре пастимуть своїх кіз, вони восени на цілий день повинні прийти з своїми козами до тебе. Я подивлюся тоді, як вони пасуть своїх кіз на луках, що межують з виноградниками, і як доглядають їх, а мама приготує всім вам рисову кашу.

— З мухами на ній,— сказав Карл.

— Так, густо вкриту мухами, щоб аж чорно було,— сказав поміщик.

Вони мали на думці ізюм; але хлопчики цього не знали, смикали Карла і питали його, що це таке.

— Це смачне, смачне, солодке, як цукор, і чорне, як мухи, але без крилець, ви самі побачите,— сказав Карл.

26. ЗАОЩАДИТИ ДВА БАТЦЕНИ В ЮНОСТІ — ЗНАЧИТЬ ЗНАЙТИ ЗАСІВ ПРОТИ ЗЛОЧИНІВ, ЯКІ КАРАЮТЬСЯ ПІЗНІШЕ ШИБЕНИЦЕЮ І КОЛЕСОМ ³⁹.

Коли вся ця розвага закінчилась, поміщик поговорив з батьками родин про поля, звільнені від десятини, які він обіцяв дітям - прядильникам, якщо вони заощадять і відкладуть до двадцяти років від восьми до десяти дублонів.

Правда, вони ледве могли зрозуміти, як це діти - прядильники заощадять до двадцятирічного віку від восьми до десяти дублонів. Але слова „вільна від десятини земля“, як незвичайний птах фенікс, примусили їх покрутити мозком і обчислити, що для цього треба лише, щоб кожний відкладав щотижня два батцени.

Він пояснив їм це так, як пропонувала йому Марейлі - бавовнопрядильниця: син або дочка, які в даний момент досягли вже сімнадцятирічного віку, повинні зберегти тільки тридцять гульденів, ті, яким шістнадцять років, — сорок; ті, кому п'ятнадцять років, — п'ятдесят ; ті, кому чотирнадцять, — шістдесят;

ті, кому трицадцять,— сімдесят і тільки ті, яким ще немає трицадцяти років, повинні зібрати всі вісімдесят гульденів, щоб одержати поля, вільні від десятини.

Люди зрозуміли, нарешті, що справа ця можлива й варта уваги; дехто так захопився, що навіть вигукнув: „Треба, чорт забери, кувати залізо, поки воно гаряче. Хто його знає, чи доведеться нашим дітям і внукам почути щось подібне з уст іншого поміщика“.

Батьки - прядильники відводили в бік своїх дітей і питали:

— Ну як, чи пристимеш щотижня на півфунта більше, тоді я заведу тобі скарбничку. Вигода тобі для майбутнього велика.

— Я думаю,— відповідали діти,— не на півфунта, а на фунт більше, якщо ти це зробиш для мене, тату.

Трохи згодом кілька батьків - прядильників вигукнули:

— Спасибі, пане, ми постараємося у нашему господарстві провести те, що ви пропонуєте.

— Ми теж. Ми теж, пане,— казали тепер багато хто.

— Не поспішайте,— сказав поміщик,— обміркуйте до завтра з вашими дружинами, чи можете ви це обіцяти; тут справа стоїть так само, як з пастушками: хто обіцяє, той повинен і додержувати свого слова.

— Обіцяно, обіцяно, і буде виконано,— сказали багато хто. А інші зауважили:

— Нічого тут обмірковувати; ми були б ворогами собі й нашим дітям, якби хоч на хвилину завагалися.

Але сільська знать і багачі, бачачі, до чого все це хилиться, захвилювалися і почали говорити між собою:

— А наші дочки, що ж дістануть вони, якщо дітям - прядильникам дадуть звільнені від десятини поля.

Поміщик помітив, що товстопузі чогось незадоволені. Вони стояли по - троє або четверо, розмахували руками й похитували головами. Йому цікаво було знати, в чому справа; він знаком покликав старосту, який стояв біля них, і спітав його, що іх хвилює.

— Вони думають, що іхні дочки мали б не меншу радість і не меншу користь, ніж діти прядильників, якби й вони дістали такі звільнені від десятини поля.

— Он як! — зауважив поміщик,— ім і це потрібне. Ім мало того, що вони мають.

— Вони вважають,— казав далі староста,— що заслужили на це так, як і інші; і якщо правду сказати, то вони в десять раз більше повинні працювати, ніж ті.

— Це тому тільки, що вони в сто раз багатші, ніж ті, — сказав поміщик.

— Так, так,— відповідав староста, але все ж не переставав заступатися за них:— Якби ще тут не було десятини; але десятina — це основна селянська турбота, і якщо діти бавовно-прядильників матимуть якунебудь вигоду, інші будуть дуже інього невдоволені.

Не дивуйтесь, що староста так говорів. Коли поміщик по-
клікав його до себе, Гюгі крикнув:

— Скажи Йому про це.

Арнер подумав і сказав:

— Гаразд, нехай і вони одержують такі самі поля, якщо
хочуть.

Потім він звернувся до товстопузих, що стояли недалеко від
нього й дивилися Йому й старості в рот, бажаючи довідатись,
про що вони розмовляють.

Він сказав ім:

— Якщо для вас має таке значення, щоб ваші дочки одер-
жали в посаг такі самі звільнені від десятини поля, то я це
зроблю: я згоден дати в посаг таку саму десятину кожній
селянській дівчині, батьки якої візьмуть на виховання сироту
до семи років і виховають її сумлінно й бездоганно. Ще охо-
чіше я зроблю це для тих дочек, які доведуть, що самі вони
зробили щось добре, що дорівнює вихованню бідної дитини, або
що вони стільки ж років старалися додержувати порядку, скільки
діти-прадильники збирали свої заощадження. Але візьміть до
уваги,—це добре вони повинні зробити не тільки на свою користь.

Селяни, що зібралися навколо нього, нічого Йому не відпо-
віли. Але коли він глянув ім в обличчя, багато хто відвернувся,
став буркати й перешіптуватися, кажучи, що ця пропозиція
нікуди не годиться.

Один з них зауважив, що виходить так: вони повинні купити
на власні гроші те, що він дарує іншим. А другий сказав:

— Не такий я дурень, щоб накинути собі на шию отакий тягар,
досить з мене і моїх дітей.

І ще хтось заявив:

— Якщо вже брати на виховання чужу істоту, то тільки
таку, яка спить у хліві і єсть з годівниці.

— Так, так,— підтвердив другий,— таку, яку можна прив'я-
зати, але від інших я відмовляюсь.

Один чи двоє, хоч які вони і були зарозумілі, все ж гадали,
що лихो не велике, коли чужа дитина істиме з іншими дітьми, і
що вони, кінець-кінцем, можуть використати її для того, щоб
вона годувала курей, або полола траву.

— Так, але тут є притичина,— зауважили інші;— що означають
його слова—добре й бездоганно. А коли хтонебудь роками ста-
рався й мучився, а він потім скаже, що дитина погано й небез-
доганно вихована,— що тоді? А якщо така дитина помре, не
збудешся, мабуть, неприємностей, і хоч би ти десять років її
утримував, виявиться, що ніхто нічого тобі за неї не винен.

Поміщик бачив, що вони не хочуть з ним розмовляти про це
і тільки бурчати і переговорються. Він не мав сумніву, що його
пропозиція не припала ім до смаку, і вирішив розпустити
громаду.

ЗМІСТ 27 РОЗДІЛУ.

27. Міхель, один з робітників Лінгарда, сповіщає поміщика, що селяни Кінаст не може прийти до нього тому, що у нього зараз помирає дружина. Кінаст — один з найбідніших селян Бонналя. Поміщик наказує купити крашу козу й відвести до Кінаста.

Поміщик звертає увагу на те, що бідні селяни й іхні діти продовжували товпитися навколо нього, хоч збори й були вже закінчені. Навпаки, багаті селяни відверталися від нього, удаючи, що не помічають його, хоч багато хто проходив зовсім близько.

Арнер розмовляє з лейтенантом. Наприкінці розмови він, показуючи на прекрасну долину, що простяглася перед ними, сказав: „Люди огидні, що їм не роби, ніколи не добешся того, щоб вони були схожі хоча б на цю долину“. Але в цю мить біля них спиняється пастушок. Він наспівує своєї пісні й дивиться на захід сонця. Краса пастуха справляє на обох, лейтенанта й Арнера, сильне враження. „Я не маю рациї, — каже Арнер, — краса людини є найбільша краса на землі“.

28. ЩО Ж є ІСТИНА, ЯКЩО НЕ ПРИРОДА.

Милуючись образом пастуха, перед красою якого меркла вся пишнота навколоїншої природи, лейтенант і поміщик пошкодували, що в цю хвилину не було з ними пастора. Він був у хворої Кінаст, для якої Міхель випросив у поміщика козу.

Сумно прожила свій вік ця жінка, сумний був і її кінець. Людина найдобрішої душі, вона стала найнешанснішою істотою. Вона була отруена книжністю — цією найгіршою отрутою нашого часу. Головним винуватцем її нещастия був старий пастор. І він був доброю людиною, але думки його були зосереджені не на реальному світі, а на книгах. Його вчення спричинилося до того, що ця бідна жінка, яка тепер лежала на смертному одрі, відійшла від реального світу і жила в світі уявному, який до останньої хвилини її життя не дав їй ні хліба, ні спокою, ні добробуту.

На початку слова божого або в першій книзі Моісея, в розділі третьому сказано: „В поті лиця свого повинен ти добувати хліб свій“. А мій дідусь звичайно додавав до цього вислову: „Якщо ти не хочеш стати дурнем і крім того негідником“.

Про це пастор, який завжди витав думками над хмарами, зовсім нічого не знав. Аби тільки, думав він, його діти духовні смирнесенько сиділи і прислухалися щонеділі й щочетверга до тих благочестивих промов, якими він забивав їм голови, а протягом тижня обмірковували б їх і, оглядаючись ліворуч і право-руч, шукали і знаходили докази, які підтверджували б правдивість сказаного ним. Цей пастор багатьох дітей зробив нещасними, власне гірші в селі зобов'язані своїм вихованням саме йому.

Спочатку всі були засліплени ним. Люди вихвалили його, говорили, що він своїм завзятим служінням врятує всю паству і перетворить її у щось незвичайне. Лише зрідка та чи інша літня людина, що мало розбиралася в книгах, помічала, що її діти швидко стомлюються, що вони неуважні й не можуть зосередитись на земних справах. Але про це не можна було говорити. Кожне слово, спрямоване проти пастора, викликало невдовово-

лення. Та воно й зрозуміло: в нього діти були смирні, вони добре вміли розповідати з біблії і знали напам'ять різні вірші та прозу. А батьки, слухаючи їх, захоплювалися і готові були на всякі потурання; вони оберігали їх від усякої іншої праці, аби тільки вони протягом тижня якомога більше вивчили, а в неділю могли переказати вивчене напам'ять у церкві. Захоплення пастором так далеко зайдло, що одного разу мало не закидали камінням просту людину, яка з ненависті сказала, що все це їй здається комедією. Ця людина неправильно висловилася: чудацтва, які, подібно до цих, закінчуються нещастям, називаються не комедіями, а трагедіями. Історія з пастором справді закінчилась величезним нещастям, нещастям по суті хороших людей. Розслаблені мрійливістю, витанням у надхмарній височині, ці люди занедбали й розорили своє господарство.

Під впливом пастора його краї учні витали над хмарами: добра дружина Кінаста, яку пастор так зіпсував своїми міркуваннями, була його улюбленицею. „Небесне створіння“ і „ангельська душа“ були звичайними його висловами, коли він говорив про неї.

Правда, вона була хорошою дитиною; але водночас вона була й слабкою, схильною до неохайноті, мрійливою істотою; на завершення всього, вона, завдяки здобутим нею знанням у духовних питаннях, почала багато про себе думати. Але ці знання складалися з нікчемного неперетравленого словесного мотлоху, який відвернув голову і серце її, розум і думки від усього, чим вона повинна була б цікавитись у житті; завдяки цьому вона за всі ці двадцять років нічого не дала — ні чоловікові, ні дітям, немов її й не було на світі.

Новий пастор, що не витав над хмарами, у перший же рік указав їй, на що саме, на його думку, вона повинна спрямувати свої турботи. Куди б він тільки не подивився в її хаті, ніде він не бачив руки дбайливої господарки. Але зате вона завжди готова була розводити балашки з ним про релігійні речі і питати його, як він розуміє те чи інше місце. А він просто відповідав їй:

— Ти питаеш мене про речі, про які мені ніколи було ще подумати. І як в тебе вистачає на це часу!

Вона хотіла була йому сказати про те, що в неї є книги, які дав їй небіжчик пастор, але він її перебив:

— Я не прихильник великої кількості книг у селянських хатах. Біблія і проста, ясна душа, що не мудрує лукаво, ось усе, що я хотів би бачити в селянській хаті, а потім ще і кирку та мотику, які вибили б з голови непотрібне мудрування. Для молодої жінки очеві, голка і гребінець повинні бути любіші за всяку книгу⁴⁰.

Пасторові слова, спрямовані проти її безумства, здалися біdnій жінці блузнірськими; аж до самої смерті вона не могла простити їх йому. Проте, під час своєї останньої хвороби вона зрозуміла, що помиллялася, йшла хибним шляхом і що добрий

пастор має рацію. Для неї, що вважала цю людину раніше такою поганою, прихід пастора і перебування біля її ліжка були тепер найбільшою втіхою.

Він приходив охоче і надавав великого значення своєму перебуванню в ній. Він прийшов і сьогодні та сидів біля її ліжка, коли в хату ввійшов Міхель з козою, яку послав поміщик.

І чоловік і дружина не в силі були вимовити їй слова. Навіть не подякувавши, вона прийняла козу. Але Міхель зрозумів її німу мову і хотів навіть якомога швидше піти, щоб дати час цим людям прийти до пам'яті. Пастор подякував замість неї і, коли вони отямились, радів разом з ними.

Діти радісно підвели тварину до пастора, і він дістав справжнє задоволення, коли вона поклала свою голову на його коліна. Раділа і жінка, що лежала в ліжку; вона простягла спід укривали свою зблаклу руку і стала пестити козу, чухати їй між рогами. У той же час вона дякувала богові, що послав їй наприкінці її життя таку радість. Але при цьому вона зітхнула, бо усвідомлювала, що до останніх днів свого життя не знала цього загального доброго людського бога і все своє життя баготворила бога передсудів. Визнавши свою помилку, вона заспокоїлася і захотіла навіть покуштувати козячого молока, бо всі ці дні нічого, крім настоянок цілющих трав, не брала в рот.

Тоді чоловік її почав доїти козу в чорну закопчену миску; це був єдиний посуд у їхній хаті. Однією рукою він підносив ложку до її рота, другою притискував її до себе, і сльози капали на неї, коли він сказав: „Пий на здоров'я, дорога мати...“

Діти відвели козу в хлів і по всіх кущах почали збирати для неї листя й солому.

ЗМІСТ 29 РОЗДІЛУ.

29. Кімната Руді. Розмова батька з дітьми. Батько й діти згадують бабусю і те, що вона казала про житті.

30. МАТЕРІ І ПОГАНІ ЖІНКИ СТАЮТЬ НАЙВАЖЛИВІШОЮ ПЕРЕШКОДОЮ НА ШЛЯХУ ДО ДОБРОБУТУ СІМІ І КРАЩОГО ВИХОВАННЯ ВІДНИХ ДІТЕЙ.

Кімната Марейлі була наповнена дітьми - прядильниками, які в неї умовлялися завтра опівдні вроčистим походом піти до поміщика в пасторський будинок і подякувати йому за скарбничку і поля, звільнені від десятини.

Але перед цим багато хто повинен був витримати боротьбу з своїми матерями, бо, коли батьки повернулися додому з цією звісткою від поміщика, не було, мабуть, жодної жінки, яка б не похитувала головою. Більшість говорила, що поміщик, пропускаючи можливість таких заощаджень, дурень, а інші чоловіки ще дурніші, якщо цьому повірили. „Що може знати такий пан, живучи там у себе в замку, про наші порядки? Як може він судити про те, що можливе або неможливе в наших господар-

ствах, злиденності яких часто доходить до краю? Ми часто ледве спроможні відкласти батцен на сіль, а ви смієте говорити про заощадження „дублонів“. Деякі, найбільш нерозсудливі з них сказали навіть: „Краще б чоловіки не говорили про господарювання; вони й поняття не мають, що таке господарство“. Ці слова дуже характерні в устах безладних жінок. Боннальські жінки заперечували проти заощаджень тільки тому, що вони звикли до безладдя, боялися зробити щонебудь таке, що, як вони добре бачили, привело б до порядку і запровадження звітності. Але цього разу ім не вдалося взяти гору. Їхні чоловіки дали обіцянку й хотіли тепер додержати її. Багато хто серйозно старався розтлумачити їм, що це можлива річ і треба її здійснити, а діти всюди підтримували їх, просили й благали зробити це. Але не прохання дітей переконали їх,— вони бачили, що рішення чоловіків непохитне і що так цьому, очевидно, й бути. Дехто поступився. Через те що одні поступилися, то й інші наслідували їхній приклад за правилом: якщо одна гуска загерготала, то за нею гергочуть і інші.

ЗМІСТ 31—32 РОЗДІЛІВ.

31 — 32. У цих розділах говориться про багатих жінок, які агітують проти плану Ариера. Проте, багаті не мають успіху, бо Марейлі втручається у справу і швидко переконує інших жінок, що Ариер має рапію. Багаті переможені і йдуть собі.

33. ЛЮДИНА ХОРОША З НІЧНОЮ ПРИРОДИ І НОРДІД З НЕЮ ЛЮДИНА ДОБРЕ ВИХОВАНА; ЗА НІМИ ДОЛЯ СВАРЛИВИХ ЖІНОК І НЕВІЛЬНИЙ ТРУД ЇХНІХ ЧОЛОВІКІВ.

У той час як Марейлі розмовляла з прядильницями, молода дружина Ренольда стояла біля вікна, далеко висунувши голову.

Ця жінка своєрідна не менш ніж Марейлі і така ж добра, як і вона. Різниця між ними та, що Ренольдіна трохи лінівіша, не так привчена до праці і не так уже залежить від заробітків, як Марейлі. Тим то вона і менш обережна, гаряча і не вміє володіти собою, якщо їй здається, що когонебудь скривдили; а якщо вона бачить, що комунебудь можна допомогти, то вона не заспокоїться, поки цього не зробить. Та при всьому тому вона добивається менших наслідків, ніж Марейлі. З усіх сільських верховодів вона єдина, що від широго серця радіє, коли дитина робітника добре одягнена.

Цій жінці давно вже набридла нерозумна чванливість цих старійшин і та ганебна межа, яку ця кулка селян проводила між собою й іншими. Перевага, яка ґрунтувалась лише на тому, що вони, діставши в спадщину від батьків і дідів своїх посади присяжних, брали на себе все більше й більше число клятв і мали більше волів у своєму хліві, ніж інші.

Ренольдіна з радістю скористалася з нагоди, щоб показати, що її погляд на цю різницю, яка встановилася завдяки великій

кількості волів і клятв, розбігається з поглядами І родичів. Тільки ж вона довідалась про причину цього баб'ячого заколоту, а також про те, як Марейлі поклала йому край, вона схопила своїх старших дітей за руки, підійшла з ними до прядильниць та їхніх дітей і звернулась до Марейлі:

— Ось тобі ще двоє дітей для твого походу. Хоч вони й не вміють прясти і, хвалити бога, не мають потреби в цьому, вони все ж повинні подякувати поміщиківі за Його добрий на-мір і за те, що він хоче, щоб у селі всім жилося добре.

Навряд чи щонебудь інше могло дати Марейлі більше задоволення. Вона міцно потиснула руку Ренольдіні і хотіла їй подякувати від імені дітей - прядильників. Але та сказала їй:

— Ти глузуеш, мабуть, з моєї нерозумної гарячості, але я інакше не могла зробити.

Марейлі запевняла їй:

— Ні, ти це майстерно зробила.

Ренольдіна. Я рада, що тобі хоч раз подобається те, що я роблю.

Марейлі. Тепер уже ти з мене глузуеш; і все ж я маю рацію в тому, на що ти тепер натякаеш. Якби ти замолоду змушена була заробляти свій хліб так, як я, ти, напевне, не була б такою. Ні, коли людина живе в злиднях і власними силами прагне вибитись у люди, вона стає іншою.

— Хіба вже я нічого не варта? — сказала Ренольдіна, все ще тримаючи її руку в своїй руці перед очима в усіх.

— Ти славна, що й казати, — сказала Марейлі. — Але я все ж не відступлюся від сказаного: бути такою, як ти, може тільки людина, яка має те, що маєш ти.

— У цьому виявляється знов таки твоя зарозумілість; ти думаєш, що тобі нічого не треба, крім себе самої, щоб бути такою, якою ти є, — сказала Ренольдіна.

Марейлі відповіла:

— О, ні. Мені потрібне для цього все наше село: чим була б я без наших прядильників?

— Хитруня, ти чудово знаєш різницю і тільки удаєш, що не розумієш, — сказала Ренольдіна. Потім вони поговорили ще про тих сварливих господарок, які хотіли зіпсувати дітям майбутню радість з нагоди завтрашнього походу. Обидві гарячилася, розмовляючи з натовпом прядильниць, дорікаючи ім за те, що вони так легко впіймалися на гачок хитрих господарок.

Ці заздрісні господарки давно вже пішли додому; але вдома ім прийшлося погано. Якби ім пощастило зробити задумане, кращих і розумніших жінок, ніж вони, в світі не було б, але через те що їхня витівка зірвалася, — диявол зірвався з цепу.

Нерозумні чоловіки в один голос називали їхню витівку дурною і говорили, що можна було, власне, передбачити, чим усе це закінчиться. Дехто обурювався навіть, чому вони не порадилися раніше з ними і чому вони, прокляті баб'ячі голови, завжди роблять так, як ім заманеться. Але говорив в них не

гнів, а страх. Вони боялись Марейлі, боялись, що гаряча Ренольдіна тільки додасть жару і буде рада, якщо їй пощастиТЬ зробити так, щоб поміщик прилюдно присоромив їхніх дружин.

Нешасні людці! Чоловіки Гюгі й Ебі з лівгодини стояли за рогом, стежачи за Марейлі і Ренольдіною, і чекали, коли, напрещті, зони змовкнуть. Але чим більше вони дивилися, тим сильніше розмахували ті руками і похитували головами. Це нагнало на цих людей такого страху, що вони вчинили так, як миша під час зустрічі з громуючою змією в далеких теплих країнах. Змія широко розкриває свою пащу, і миша лякається й третить, але сама ж, кінець - кінцем, біжить в її пащу. Так і бідні товстопузі змушені були самі піти в пащу цих двох жінок.

Треба було бачити, як вони запобігали тепер перед Марейлі і просили її не зчиняти бучі: в їхніх дружин не було такого зловмисного наміру, який приписується їм тепер, вони нічого не мають проти бажання поміщика, і якщо він хоче подарувати дітям - прядильникам навіть більше, ніж він дає їм тепер, то це їх не стосується, і вони від широго серця тільки з цього радітимуть.

Ебі, який був дурніший, додав:

— Якби ми могли зробити поміщикові більшу послугу, ми це зробили б охоче.

— Ти що уявляєш, — накинулася на нього Марейлі, — як ти смієш говорити про послугу поміщикові. Я думаю, що він вам робить послугу, а не ви йому.

— Звичайно, звичайно. Так, так. Ніхто й не думав інакше, — сказали обидва, додавши ще багато подібного до цього.

— Базікав язик, але їхнє серце мовчало, — зауважила Ренольдіна з приводу їхніх слів, тільки но ті пішли від них.

— Це так, — сказала Марейлі.

— Аджеж вони почевоніли й посиніли, так давилися вони цими словами, — сказала Ренольдіна.

— Нічого не вдіш, — сказав ідучи Гюгі, — такий тепер час; хіба сьогодні не видно було на зборах, хто тепер на селі господар. Обідранець Ганс з пасторського domu сказав Кальберледорві лише два слова, і бідолаха повинен був стрімголов вирубати ліщину; він багато дав би, щоб тільки не робити цього, але, мабуть, так треба було. Ось які тепер часи.

ЗМІСТ 34—58 РОЗДІЛІВ.

34—37. Основний зміст цих чотирьох розділів — дальнє розгортання „роману“ між Руді і Мейершеною.

Староста Мейер, повернувшись додому після розмови з Гертрудою і з поміщиком про святання Руді (розд. 23), обвинувачує сестру в тому, що вона приховує від нього свої справжні наміри. Та, в свою чергу, накидаеться на нього за те, що він не насмілився в присутності поміщика висловити свою думку. Розправившись з братом, Мейерша біжить до Гертруди, викликає її на вулицю і нападає на неї. Руді, який був у хаті, чує розмову двох жінок. Гертруда пояснює, як сталася розмова, при чому посилається на згоду її брата. Виходить Руді й звертається до Мейерші, тримаючи в руках шапку, в позі

людини, яка просить милостиню. Мейершу ця поза дратує. Вона говорить йому, що він не повинен просити милостині і що він не повинен звертати на неї уваги. Потім Гертруда звертає розмову на стан господарства Руді, хвалить його роботу. Мейерша йде додому заспокоєна. Вона почуває, що Руді тій поблажається. Дома вона порівнює жениха, якого тій ладить братова дружина, багатого трактирника, з Руді. Вона згадує дві зустрічі з трактирником: вперше вона бачила його на сестриному весіллі; „він сидів якраз напроти неї і так жерсало, що жир капав у нього з обох боків рота“; вдруге вона була при тому, як „він, заколовши свиню, засунув її глибоко в горло руку“. Порівняння було не на його користь.

38 — 45. У цих розділах описується, як провів поміщик день оголошення рахунків Гуммеля. Уранці, з його наказу, були оповіщені всі боржники Гуммеля. Близько дев'ятої години ранку зібралися великий натовп під липами. Арнер викликав раніше дітей і, ласкато з ними розмовляючи, переконував їх більше ніколи цього не робити. До деяких жінок, що заборгували, він також поставився дуже м'яко, а це дало привіл деяким з них почати брехати і заперечувати. Проте, всі ці спроби обдурити його поміщик викрив. Надто характерні викривлення святої Барбель, яка дні і ночі читала біблію. Щоб приховати свої борги, вона підговорила придильницю Барбель узяти вину на себе. Але Арнер викриває і це. Потім Арнер викриває боржницю — мідницю, яка забула про своїх батьків і сестер, які ходять з торбами. З'ясовується і ряд інших випадків. Так, якесь Креблер заставила Гуммелю срібні чоловікові пряжки, а вину скинула на служницю. Тепер і служниця і її брат вимагають від Креблер компенсації за наругу і т. д. і т. п. Усі ці факти справляють на Арнера гнітуче враження. Він починає втрачати надію на успіхи своєї справи, осідлки „виявилося стільки негідників“.

46 — 47. Тим часом дружина старости Мейера довідується про настрої Мейерші. Між жінками відбувається сварка, описові якої і присвячений 46 розділ. У розділі 47 описується, як старостина дружина накидається з цього ж приводу на старосту. Зусилля старостини дружини не приводять ні до яких помітних результатів: шанси трактирника, родича старостини дружини, не плавилися.

48 — 53. Описується, як організовувалася і пройшла дитяча процесія до місця зборів громади під час суду Арнера. Організаторами цієї процесії були Гертруда, Ренольдіна і Марійл. Вони одягають дітей у найкращий святковий одяг, не спиняючись перед тим, щоб позичити те, чого не вистачає, у сусідів. На чолі процесії вони ставлять дівчинку, доньку людини, яка повісилася через Гуммеля, — Рікенбергер (див. стор. 171). По дорозі син Кальберледера пробує перешкодити процесії і бризкає гноем на чистий одяг дітей. Але собака, що був з дітьми, кидаеться на нього і затягує його в хату.

На поміщика, який був притгнений усім, що відбувалося перед його очима протягом дня, прихід дітей справляє разочароване враження. Діти з ним бавляться, і його тяжкий настрій поступово розв'язується.

54 — 58. У цей час повертається лейтенант, який садив дерево, і разом з пастором спостерігає те, що відбувається між дітьми і Арнером. Арнер їх не помічає; хлопчик, що сидів у нього на колінах, бере його за ніс і повертав його голову в бік лейтенанта й пастора. Ті вітають його вигуком „браво“. Діти збиратимуться тут, їх затримує поміщик, влаштовує вечерю в саду пастора. Приходить син Арнера — Карл, потім приїжджає дружина — Тереза. Під час вечері всі об'єднуються в почутті вдячності Арнера і називають його „батьком“, що його надзвичайно зворушує.

59. І В ЦЬОМУ ПОЛЯГАЮТЬ ОСНОВИ СПРАВЖНЬОГО НАРОДНОГО ВИХОВАННЯ.

Веселоші і торжество у зв'язку з наданням поміщикові нового імені перервали селянські хлопчики.

Усі, хто був у саду, старі й молоді, забули про те, що поміщик на другу годину обіцяв прийти на луки. Але хлопці

про це не забули й подали пропозицію: взяти дерева на плечі і з козами вирушити в пасторський будинок за своїми сестрами. Сказано — зроблено. Було близько другої, коли вони прийшли до саду.

Карл, швидкі очі якого все помічали, перший побачив їх, вибіг до них і спітав, що вони збираються робити з козами. Вони відповіли, що кози повинні їх супроводжувати на луки; адже вони можуть пастися в той час, як дітвора садитиме дерево. Потім вони просили його постаратися, щоб його батько і їхні сестри швидше вийшли; вони хочуть разом з ними й козами влаштувати похід; похід буде великий і красивий; вони взяли з собою барабан і дудки.

— А в мене є прапор, треба швидше починати, — сказав Карл і, побігши в сад, крикнув дітям:

— Гей, гей, слухайте, що я вам скажу. Ваші брати прийшли і привели з собою кіз. І ти, тату, слухай, що я тобі скажу. Пробило другу. А ми ж повинні літи на луки.

— Я про це забув, — сказав поміщик. Діти ж побігли до своїх братів і спітали їх:

— А ви принесли наші дерева з собою?

— Так, принесли, — сказали ті і показали на дерева, які вони несли на плечах.

Карл теж вивів свою козу з хліва. А поміщик, пастор і всі ті, хто був у саду, вийшли подивитись, як діти організують похід. Зчинився неймовірний галас, ніхто нічого не чув, і похід ніяк не налагоджується. Тоді лейтенант прийшов на допомогу дітям. Він крикнув їм: „Тихше, хлоп'ята“, сказав, як треба все зробити, і в одну мить похід був упорядкований. Дітей він розставив не так, як ранком жінки — дорослих попереду, а маленьких — позаду — а навпаки. Одна річ пройти віддалі рушничного пострілу, інша — марширувати протягом чверті години, казав він; на далеку віддалі малята не встигли б за великими абордажними змушені бути щохвилини спинятися.

Карл з своїм прапором стояв попереду всіх, за ним хлопчик, який вів його козу і віс його деревце. Потім ішов барабанщик і трубач, а за ними донька Рікенбергера в своєму білому вбранні між дочками поміщика, потім ішли діти пастора і, нарешті, всі інші, парами; у кожній парі йшли: хлопчик з двома деревцями на плечах, а дівчинка, деревце якої він ніс, вела козу лівою рукою.

Дочки поміщика, Кароліна і Юлія, раділи, що йшли за веселим барабаном. Але Рікенбергер говорила, що вона воліла б краще йти десь геть позаду: дуже вже гучно звучить барабан.

Сім'ї поміщика і пастор стояли позаду походу і оглядали його, коли в ньому настав лад. Але який жалюгідний вигляд мали хлопчики порівняно з дівчатками.

— Треба було б подякувати цим трьом жінкам, коли проходили перед їхніми хатами, — сказала Тереза, коли всі звернули увагу на цю різницю.

— Ти маєш рачію, — сказав поміщик і спитав дітей:

— Як ви думаете, чи не подякувати б нам цим трьом жінкам, які стільки попрацювали сьогодні для вас, коли проходити- memo повз їхні хати?

Відповідю були загальне радіння і вигуки:

— Так, так, зробимо це.

— Рі肯бергер з моїми двома дочками піде в хати цих жінок і передасть їм нашу подяку, — сказав поміщик.

— Я сама це зроблю, — сказала Тереза.

— Тим краще, — відповів поміщик, підкликав Карла, який очолював похід, і сказав йому:

— Перед хатою Марейлі, Гертруди і Ренольдіни ти повинен спинитись, помахати своїм прапорцем, а барабанщик і трубач нехай барабанять і трублять щосили. А коли одна з цих жінок вийде з мамою, припиніть барабаний бій, скинь шапку і крикни з усіма дітьми: „Хай живе добра Гертруда, або Ренольдіна, або Марейлі”, — залежно від того, хто вийде.

Похід рушив, і діти перед усіма хатами зберегли цілковитий спокій. Багато було селянських дітей, які плакали, бо не могли взяти участі в цьому поході з дітьми Ренольдіни.

Тільки но Кальберледер, який знов навантажував гній, побачив похід, що спускався по вулиці, він кинув напівнавантажений віз і протягом пів години не показувався перед хатою. Але Діана, наближаючись до гнойової ями, почула його, кинулась під віз і побігла за ним до дверей, які, проте, були зачинені. Бачачи, як собака шкребеться біля дверей і, так би мовляти, вимагає, щоб видали цю людину, всі, навіть поміщик, дуже сміялися.

У Марейлі в хаті було повно прядильниць. Дехто приніс їй пряжу; інші прийшли подякувати їй за те, що вона стільки потрудилася для дітей. Всі вони, побачивши похід, висунулись з вікна; тільки Марейлі продовжувала своє діло, важачи пряжу Ребгайлслер та її бавовну, сплатила належну їй суму і лише після цього підійшла до вікна. Тільки но вона показалась, як ударили в барабан, заграли дудки, замахали прапором, і похід спинився.

— Що це за жарти? — сказала вона.

— Це на твою честь, — відповіли жінки. І не встигла вона обернутися, як дружина поміщика стала перед нею.

— Де ж Марейлі? — спитала вона. Марейлі і всі жінки були надзвичайно здивовані.

Але тільки но дружина поміщика побачила Марейлі, вона вигукнула:

— Це ти? — Вона простягла їй руку й подякувала їй від імені поміщика, пастора і всіх учасників походу за те, що вона так подбала про бідних дітей.

Марейлі не знала, що їй відповісти, потискувала Терезі руку й сказала, нарешті:

— Цього я не заслужила, сподіваюсь, ви не заради цього сюди прийшли.

— Так, Марейлі,— сказала дружина поміщика.— Заради цього. Знай, Марейлі, допомагаючи нам поліпшити становище бідняків у селі, ти робиш мені й поміщиків найприємніше:

— Я це роблю в ім'я боже і заради вас, поки я жива, але, пані, не треба мені дякувати за це,— сказала Марейлі.

— Ми завжди будемо тобі дякувати,— сказала дружина поміщика.

Проводжуючи Терезу, вже аж біля дверей Марейлі сказала:

— Я так була вражена, що нічого не сказала вам з приводу прекрасного полотна, яке ви мені надіслали. Без краю вдячна вам.

Вони стояли в дверях, і не встигла Тереза відповісти, як припинився барабаний бій, Карл скинув шапку і крикнув, а за ним і весь похід на всю вулицю:

— Нехай живе добра Марейлі.

Марейлі кинулася бігти від дверей і від Терези і вся червона увійшла в хату; їй було соромно за те, що сталося за дверима.

Але жінки, які стояли в кімнаті, старалися її напоумити.

— Чого ж ти втекла? Ні, ні, адже це честь, і ти заслужила її. І Марейлі почало здаватись, що вона рада з того, що сталося.

60. БРЕХЛИВІСТЬ РУЙНУЄ ВСІ ЗЕМНІ ЗВ'ЯЗКИ.

Мати і дочка саме сперечалися, коли похід почав наближатися до їхньої хати. Суперечка тривала вже кілька годин: мати дорікала Ренольдіні за те, що та взяла участь в організації походу обідранців, що вона дозволила своїм дітям піти з цим збродом і що вона для цієї мети позичила в сестер сорочки, панчохи і чобітки.

— Досить з мене і того, що ти така невихована і підбурила всіх проти себе. Ти чого ж хочеш, щоб і про сестер твоїх пішла така ж слава, як і про тебе? Ти доб'ешся того, що всі хати будуть для них закриті і вони не знайдуть собі чоловіків. Якби твій чоловік не був дурнем і не заслужив кари, він, напевно, не взяв би тебе і не нав'язав би собі такої муки. Але я не хочу, щоб з іншими дітьми мене спіткала така ж невдача. Навіщо тобі поміщик і яке тобі діло до цього блазня? Чому це ти не хочеш зрозуміти, що той, хто живе на селі, повинен бути одно з селом і тими, в кого є щонебудь за душою, а не з жебраками? Але ти робиш навмисне; ти знаєш, що мені дуже прикро від цього, і якби ти могла з твоєю впертістю загнати мене в могилу, ти б це зробила. Ти все своє життя так робила.

Так гризла вона свою дочку, поки не залунав барабаний бій і не з'явилася біля хати дружина поміщика. Тоді лише стара замовкла. Вона перша побачила поміщицю і сказала:

— Чого тут треба цій паві?

Через хвилину вона вже зверталась до дочки:

— Витри сльози, тільки ще й бракувало, щоб ти показала їй, яка ти дуorna.

Та витерла очі, але це не допомогло. Коли дружина поміщика увійшла в хату і простягла їй руку, як Марейлі, щоб подякувати їй, вона не могла вимовити жодного слова.

Стара сціпила зуби. Її очі палали гнівом проти дочки, коли вона заговорила і з вимушеною посмішкою дякувала за честь, яку зробили її дочці; вона просила не сердитись на дочку — вона з своєї натури нелегко справляється ні з горем ні з радістю. Пані даремно так турбується; адже дочка виконала тільки свій обов'язок, і готова охоче служити їй і поміщиків й зробити навіть більше, ніж вона зробила.

„Ця улеслива стара навряд чи відчуває те, що говорить“, — подумала Тереза, тільки но та розкрила рота й почала пильно дивитися їй в очі. Вона хотіла була їй сказати, що прийшла не заради неї, а заради дочки, але стрималась і нічого не відповіла, обернулась до дочки і сказала їй, що поміщик чекає її, Гертруду і Марейлі сьогодні ввечері в пасторському будинку після повернення з луків.

Стара удала, ніби не помітила, що примусила стояти дружину поміщика. Коли Карл махнув своїм капелюхом і всі учасники походу разом з ним кричали: „Хай живе добра Ренольдіна“, вона вийшла за двері й кивала головою та махала руками доти, доки похід не зник з очей. А дочка в цей час, як стріла, влетіла в хату і буйно виливала свій гнів проти матері, тупаючи ногами за пічкою. Провівши похід, мати повернулась і ще в дверях крикнула своїй дочці:

— Добре ж ти поводилася,— і знов завела стару волинку.

— Ти це навмисне робиш, ти хотіла осоромити мене.

— Хоч би що я робила, ви завжди кажете, що це на зло вам,— відповіла дочка.

— Так, так, нічого сказати, добре,— сказала мати,— поговори ще.

Згарячу дочка відповіла їй:

— І поговорю. Краще б ви мене вдарили і вибили всі зуби, ніж говорити так привітно з дружиною поміщика, тим часом як ви цілій раюк гризли мене за це. Краще було б, якби ви сказали їй тепер самі те, що думаєте.

— Це нагорода за те, що я так старалася, коли ти стояла тут, як ідол. У житті своєму не бачила більш безбожної істоти,— сказала мати.

Але Ренольдіна відповіла:

— Кажіть, що хочете. Хай би я стояла, як сім ідолів, це було б краще, ніж фальшиві слова ваші, з якими ви зверталися до дружини поміщика при мені. Я не терплю цього.

— Мене, мене ти не терпиш, і це було завжди, все твоє життя,— сказала мати і вийшла.

Вдома вона розповіла її сестрам, яка це людина, як безбожно вона поводиться з своєю матір'ю, і, нарешті, спитала, чи думають чоли, що така дитина після смерті може попасти на небо.

Діти відповіли, що хотіли б сподіватися на це.

Але мати сказала:

— Повірте мені, ця справа нелегка.

Від Ренольдіні Тереза пішла до Гертруди. Та була вдома сама. Її діти і діти Руді брали участь у поході. Тільки найменший був дома, і вона саме виходила від нього з сусідньої комірчини, коли дружина поміщика ввійшла. Зніяковівши, вона сказала Терезі:

— Пан повернув мені моїм дітям і батькові моїх дітей життя і щастя, а ти приходиш дякувати мені за те, що я кільком дітям позичила скромний одяг.

61. САДІННЯ ДЕРЕВ.

Потім похід попрямував на луки. Весело йшли всі нагору. В ущелині више села, біля Великої луни, що, як ви знаєте, оббігає навколо гори і відгукується аж у долині, поміщик і пастор спинились. Усі зрозуміли чому. Залунали голосні радісні крики, гучно зазвучали барабани й дудки; здавалося, ніби й кози голосніше замекали. Веселий галас тривав, поки не прийшли на місце.

Тоді хлопці передали кіз сестрам; вони розшукали батьків, і кожний повів батька за руку до того місця, де треба було посадити деревце.

Але тільки но вони взялися до роботи, Роленбергер помітив, що боннальські селяни про садіння дерев знають приблизно стільки, скільки треба, щоб садити їх не гіллям, а корінням у землю, але не більше. Тоді він скинув свій сюртук і почав підходити то до одного, то до іншого, показуючи те, чого вони не знали, так, наприклад, в який бік треба повернути деревце, щоб воно дивилося на сонце, як раніше, тощо. Він розправляв з ними коріння, обрізував ножем усе непотрібне й шкідливе, як садівник, очищаючи землю, показував, як зрівняти і втоптати її, а також як захистити дерева від вітру.

Селяни точно виконували те, що він казав, і щохвилини хтонебудь з хлопців підбігав до нього з просьбою: „Чи не покажете ви моєму батькові, як це зробити?“. Отже, невірний той погляд, піби селяни нічого не хочуть приймати від панів у питаннях сільського господарства. Вони лише хочуть, щоб ім давали вказівки не тільки язиком, але й руками.

Поміщик радісно спостерігав його роботу і сказав пасторові:

— Мій домашній вчитель і цим доводить мені, що мій син у добрих руках.

Якийсь час Карл бігав від одного до одного й дивився, як посугується справа. Потім він, як і інші, передав свою козу сестрам, узяв своє деревце на плечі і підійшов до батька:

— Якщо ти хочеш допомогти мені, то ходімо.

— Ходімо,—сказав поміщик і, взявші його за руку, пішов з ним до того місця, яке лейтенант намітив для його деревця.

Це місце було серед луків на горбку, всі інші двісті п'ятдесят дерев стояли навколо нього і були розміщені в дванадцять рядів, що починалися біля цього центрального дерева.

Коли Карл побачив це, він сказав лейтенантові:

— Яке красне місце. Ви зробили це для мене.

— Так, ти можеш подякувати йому,— сказав поміщик.

Карл підбіг до нього і поцілував йому руку на знак подяки за прекрасне місце для його дерева.

Тоді поміщик узяв кирку, що лежала наготові, і викопав яму для дерева свого Карла, при цьому він так легко розбивав землю, ніби це не потребувало від нього жодних зусиль.

Усі хотіли допомогти посадити це дерево. Роленбергер прибіг з найдальшого кінця, лейтенант, пастор, дружина, сестри Карла — всі хотіли допомогти; Карл, який хотів посадити деревце тільки з батьком, кілька разів починав буркати й говорив:

— Ви мені нічого не даете зробити, а це ж мое дерево.

— Він має рацію,— сказали всі присутні і поступилися йому місцем. Тоді він почав так ретельно допомагати батькові, що навіть спітнів. А коли все було готове, він почав утрамбовувати землю ногами. Потім він побіг до тих хлопців, які ще не закінчили роботу.

62. ПРО НАРОДНІ СВЯТА І НЕДОСТАЧУ ДРОВ.

Народ розійшовся по хатах. А поміщик гукнув услід лейтенантові й жінкам і сказав їм, що швидко дожене їх. Він повернувся з пастором до щойно посаджених дерев. Його не покидала думка про рідний Бонналь, який святкуватиме в майбутньому своє перше свято в затінку цих дерев. Грамота про це свято була при ньому. Він вийняв її з кишені і сказав пасторові.

— Я хотів би на випадок моєї смерті вручити її вам; у день моєго похорону вона повинна бути розпечатана й оголошена. А якщо я буду живий, то це станеться не раніше дев'яностох років, бо я найменше хотів би цим своїм вчинком за життя зіграти комедію серед незабезпеченого нещасного народу.

Пастор був вражений словами поміщика, який так серйозно говорив про свою смерть. Тремтячою рукою взяв він грамоту і, ледве вимовляючи, спитав:

— Хіба ви хворі?

— Я не хворий, дорогий пасторе, але я не можу вважати себе і за цілком здорового: з деякого часу в мені хвилюється кров, усе якось особливо хвилює мене, і я не можу позбутися думки, що в мені засіла якась хвороба.

— Уповатимемо на бога, що це не так,— сказав пастор все ще тримаючи губами.

У цю мить на стежку вийшов до них лісничий і, щоб змінити розмову, поміщик спитав лісничого, як справи в лісі.

— Та ось багато крадуть,— була його відповідь.

— Чому ж так багато крадуть? — спитав поміщик.

— Що вдієш. Люди вважають за краще красти дрова там, де трапиться, ніж замерзти взимку, бо своїх дров у них нема.

Поміщик відпустив його і сказав пасторові:

— І це свідчить про те, що нам ще дуже далеко від того, щоб розумно організувати народне свято.

— Алеж коли настане цей час? — немов крізь сон спитав пастор.

Поміщик відповів йому:

— Треба думати, що час для того, щоб запровадити народне свято, настане тоді, коли ми доб'ємося загального добробуту народу; коли не треба буде боятися, що людина через обставини, які від неї не залежать, може стати нещасною. Повести народ, так би мовити, від веселошів до танців я вважаю за можливє тільки тоді, коли висушиш сліози і будеш упевнений, що ві умови життя, ні хиби станових традицій не можуть уже бути причиною його бідувань. Я вважаю, що природному порядку речей суперечить, коли думаєш лише про створення народних свят, свят юності й радості, тим часом як гарні люди через необережно сказане слово все ще можуть поплатитися всім своїм добром або бути засланими на галери. Я додержуватимусь і в даному разі мудрого правила сільського вчителя, який учив мене грамоти. Він казав: не старайся переходити до Б, поки ти ще не засвоїв А. І поки ще в моєму селі існуватиме ця загальна народна незабезпеченість і поки нещастия і злочин ще переплітатимуться в його житті, я не збільшуватиму безладя такими комедіями; поки я обробляю каміння для фундаменту мого будинку, я не повинен радіти, ніби й справді будівля закінчена мною.

Потім він знову повернувся до питання про недостачу дров:

— Соромно за наші часи або, вірніше, за тих, кому слід би було дбати про цю справу; недостача дров збільшується з кожним днем; тим часом ніщо так не губить, не розбещує і не зводить народ до становища якогось зброду, як недостача палива і необхідність красти дрова в лісі подібно до злодіїв і шахрайів, щоб приготувати собі їжу або нагріти хату.

Він має намір, сказав він, на майбутніх новорічних зборах громади покласти край цьому дров'яному голodom і неуцтву, яке є причиною недостачі дров. На цих зборах він заборонить селянам, що мають землю в долині і можуть сіяти конюшину, користуватися гірськими луками для пасовищ, а також викорчовувати під луки землю, яка протягом шести років не повинна бути ні зорана, ні засіяна травами; він примусить селян, що не розуміють своєї вигоди, дати вирости молодняку, який дає вже свіжку парость на луках.

— І я впевнений, — додав він, — що років через двадцять - тридцять сотні юхартів землі в моїх володіннях дадуть селянам у тридцять - сорок раз більше користі, ніж тепер.

Проте, пастор повернувся до питання про його здоров'я, і хоч юнкер старався його переконати, що таке почуття могло з'явитися в нього у наслідок поганого кровообігу, пастор цілий день так турбувався, ніби трапилося велике нещастия.

63. ТРЕБА МАТИ ВЕЛИКЕ БЛАГОРОДСТВО ДУШІ, ЩОВ НЕ ВОЯТИСЬ ТАК БЛИЗЬКО ДОПУСКАТИ ДО СЕБЕ СЕЛЯН⁴.

Коли пани повернулися, на них чекали вже якийсь час у пасторовому будинку Ренольдіна, Марейлі й Гертруди.

Тереза й пасторша частували селянок чаєм, куди вони поклали стільки цукру і вершків, що навряд чи пили б його гордянки, якби їх цим частували. Бачачи, що вони його п'ють, дружина поміщика спитала, чи пили вони колинебудь щось подібне. Двоє з них відповіли, що ні. Але Гертруда сказала, що поміщик давав їй і її дитині такий чай під ліпою, коли вона вперше прийшла до його в замок.

— Все життя пам'ятатиму, як добре мені було, коли я повернулася додому,— додала вона.

Ренольдіна перебила її:

— Ні, ти помилляєшся, може, коли ти поверталась, тобі щось інше дало таке задоволення.

— Ти маєш рацію,— сказала Гертруда, але й це було дуже приемне, особливо моєму малюкові.

Тоді Тереза запропонувала їй принести своє маля; поміщик багато говорив їй про красиву дитину, і їй соромно, що вона протягом усього вечора не спитала про неї.

— Добре, коли вона вже прокинулась, а то ви побачите плаксиве личко,— сказала Гертруда, ідучи.

Але Тереза попередила її.

— Не буди її, це може їй пошкодити.

Коли Гертруда прийшла, дитина вже не спала. Вона підняла її і побігла з нею в хату Ренольдіни; тут вона взяла з колиски її товстошоку дитину, привела в порядок, сповила, вбрала її ще краще, ніж свою, і, тримаючи обох на руках, пішла до пастора.

Побачивши своє маля, Ренольдіна побігла йому назустріч, але дружина поміщика взяла у Гертруди обох і, не зважаючи на те, що жінки не раз перестерігали її, що діти можуть обмочити її й зіпсувати красиву шовкову спідницю на ній, вона тримала їх у себе на колінях, поки не повернувся поміщик.

Коли прийшов поміщик, вона примусила його відгадати, яка дитина Ренольдіни і яка Гертруди.

— Ось оця товстенька, що стискує в кулачок руку й міцно зцінила рот,— це дитина Ренольдіни, а та з роззявленим ротом і простягненою ручкою з розчепіреними пальчиками — Гертруди.

— Правильно,— сказала дружина,— але скажи мені тепер, хто з них красивіший.

Поміщик якийсь час дивився на обох і сказав:

— Бог його знає, важко сказати, хоч вони й мало схожі одне на одного.

Тереза зауважила, що і їй важко сказати, хто з них кращий.

Поміщик розмовляв з усіма трьома жінками і сказав їм, що вони повинні лишити дітям-прядильникам той одяг, який вони позичили їм. Він його оплатить.

— Все було б гаразд,— сказала Ренольдіна,— якби він належав тільки нам, але більшу частину ми позичили.

Марейлі додала:

— А ті, хто його дав, бояться розмов на селі і не хочуть, щоб їх обвинуватили в тому, що вони допомогли влаштувати похід.

— Якщо це так, то поверніть позичений і купіть новий одяг, а я оплачу вам все — і новий і той, що належить вам, щоб і ви були задоволені,— сказав поміщик.

— Ми і так задоволені,— сказали жінки й додали:

— Те, що нам належить, ви не повинні оплачувати. Не позбавляйте нас радості від свідомості того, що й ми дещо подаємо дітям.

— Я не позбавлю вас цієї радості,— відповів юнкер.

— Так,— сказала Ренольдіна,— ми вже сьогодні мали на увазі залишити їм те, що належить нам. Але ми думали, що при таких безладних батьках краще буде для самих дітей, якщо ми примусимо їх повернути нам цей одяг з тим, щоб ми могли стежити за його цілістю. Ми думаємо надалі щонеділі або якось іншого дня, хоч би коли в цьому була потреба, видавати його дітям.

— А чи не зробили б ви те саме і з новим одягом, який я придбаю для дітей? — спитав поміщик.

— Чому б і ні,— сказали жінки.

Поміщик зауважив:

— Навчити їх берегти свої речі в десять раз цінніше, ніж усе те, що буде придбано для них⁴².

Дбайливість жінок зворушила поміщика. Він ім сказав:

— Я повинен був би подякувати вам, та соромно висловлювати подяку там, де люди самі охоче роблять добро. Але ось що я маю вам сказати: все, що ви робите для бідних взяточника села, я приймаю як зроблене для мене, для моєї сім'ї і ось для цього любого мені хлопчика.

Тут він уявив свого Карла, посадив його собі на коліна і сказав:

— А правда ж, ти теж любиш цих жінок за те, що вони беруть участь у долі бідних дітей, дбають про те, щоб забезпечити їх одягом, і, крім цього, збираються ще доглядати за ним?

— Так, тату, звичайно, я люблю їх; у бідних дітей нема такої мами, як у мене, яка подбала б про все.

Ці слова так порадували Ренольдіну, що вона скочилася з свого стільця і з простягненими руками пішла до нього, схопила його руку і сказала:

Якби ти був не ти, я б тебе за це розшілувала.

Арнер, сміючись, простяг їй хлопчика, і вона мало не задушила його в своїх обіймах. Він стріпував головою і, коли вона, нарешті, відпустила його, сказав:

— Ти дуже міцно цілуеш.

— Тепер уже потерпи,— сказала Ренольдіна і передала його Гертруді: та теж простягла до нього обидві руки, але ледве

торкнулась його губами і на запитання Ренольдіні: „А ця теж міцно цілує?”, він відповів: „Ні, ця не міцно цілує”. Гертруда передала його Марейлі, і Ренольдіна знову спитала: „Як було в цієї?” А він відповів: „В усякому разі не так міцно, як у тебе”.

Жінки почали почувати себе, як вдома, вільно розмовляли і робили, що хотіли.

Іхня радість піднесла настрій поміщика: він став таким жвавим, яким давно вже не був і яким не думав бути сьогодні після серйозної розмови з пастором. А коли Ренольдіна зовсім розпустувалася, він брав участь в її жартах; вона повинна була привести до нього додому Діану, яка так вдало супроводила дитячий похід. Це була велика радість для Карла й інших дітей. Собака повинен був показати всі свої штуки.

Поміщик спитав Ренольдіну:

— Але як це спало тобі на думку вимуштрувати собаку на словах „тепер прощайся” і „ти досить говорив”.

Вона відповіла йому:

— У мене було кілька сусідок, які люблять базікати без краю: з приводу кожної дрібниці вони могли говорити годинами і не давали мені жити; дуже довго я не знала, як спекатися цього лиха. Коли я придбала цього собаку, мені й спало на думку вимуштрувати його так, щоб він відповідав на ці слова. Все пішло добре, жінки зрозуміли це так, ніби говорилося на їх адресу, і відтоді дали мені спокій. Тепер ви знаєте всю правду.

— І мені не завадило б мати такого собаку,— сказав Арнер дружині, сміючись.

— Б'юся об заклад, що знаю, на що ти натякаєш,— відповіла вона.

Вибрали момент, коли, здавалося, ніхто не звернув уваги на його питання, поміщик спитав Гертруду, як стоять справа з Мейершею. Вона відповіла, що непогано, але Ренольдіна підхопила розмову і, зрозумівши, в чому річ, розсміялась і сказала: „Так, якби не було цього на світі”, і при цьому вона надула щоки і випнула губу так, як тільки могла.

— Що значить це блазенство? — сказав поміщик.

Гертруда відповіла:

Хитруня хоче зобразити вам Зонненвірта, який стоїть Руді поперек дороги. Але вона, звичайно, перебільшує.

— Ти думаеш,— відповіла Ренольдіна,— я навіть не можу зобразити це так, як це є насправді.

— Якщо це тільки наполовину вірно, то й цього досить,— сказав поміщик.

— Половина — це надто мало сказано,— відповіла Ренольдіна.

Усі троє заявили, що вони хотіть, щоб Мейерша не виходила за нього заміж. Поміщика це тішило.

Пастора цілий вечір не було з ними; він лишався у себе в кімнаті, занепокоєний словами поміщика. Бачачи, що той все ще не приходить, Арнер пішов до нього і розповів, скільки радості в нього було з цими трьома жінками, і просив його

більше не турбуватися та забути про те, що він сказав; можливо, що він і помилився відносно свого здоров'я. „Дорогий пасторе“, — додав він, — ви сьогодні повинні бути веселі, інакше я не піду від вас“. Він справді затримався в нього до вечеरі і тільки о дев'ятій годині з усією сім'єю залишив пасторський будинок.

ЗМІСТ 64—65 РОЗДІЛІВ.

64. Описується, як діти повертаються додому. Дочку Рікенбергера тепло зустрічає мати, брати й сестри. Потім вона йде на батькову могилу, на могилу самовбивці, далеко за селом, і розмовляє з ним, як з живим. Дочка Кріхера — багатого селянина — молиться за поміщика. Це обурює її батька, і він б'є її з такою силою чоботом, що вона скривленна падає на підлогу. „Тепер ти знаєш, — каже батько, — за кого ти повинна молитись — за мене чи за людину, яка тобі ще ніколи не подавала шматка хліба“.

65. Розповідається про негативне ставлення пастора до виголошування проповідей, хоч через це йому й доводилося зазнавати великих неприємностей і нестактів.

66. ДЕВ'ЯНОСТИЙ ПСАЛОМ, А ПОТІМ ПРО ГОРДОГО ВЧИТЕЛЯ.

Сьогодні пастор замість проповіді прочитав кілька розділів з біблії і дев'яностий псалом⁴³. Тільки но він закінчив, поміщик узяв лейтенанта за руку і запропонував йому сказати громаді, як він думає вчити їхніх дітей.

Лейтенант підвівся, вклонився йому, пасторові й громаді, надів капелюха і, спервшись на свою милицю, сказав, що він виховувався в дворянському оточенні і сам з походження дворянин, але що він не соромиться служити богові і близньому на першому - ліпшому посту, до якого його покличе провидіння; він вдячний своїм покійним батькам за здобуте ним гарне виховання, яке дає йому тепер змогу поставити школу так, щоб вона на все життя лишала слід у дітях. А втім, не його діло виголошувати довгі промови або проповіді, з божою допомогою він завтра відкриє школу, а там буде видно.

— Мені лишається сказати вам одне, — додав він, — нехай кожна дитина принесе з собою свою домашню роботу, байдуже, в чому вона полягатиме — чи в шитві, чи в прядінні, чи в чому-небудь іншому, — а також всі потрібні для неї інструменти; це необхідно, поки поміщик не придбає їх для школи.

— Навіщо йому прядки і ящики для мережива в школі? — дивувалися жінки й чоловіки. Один, що стояв позаду нього, так голосно запитав, що лейтенант почув.

Він повернувся до того, хто говорив, і також голосно відповів:

— Я хочу, щоб вони навчилися поєднувати навчання з роботою⁴⁴.

Але селяни не могли зрозуміти, як це можливо і як це можна в школі навчитися поєднувати навчання з працею.

Ідучи з церкви, багато хто говорив, що ця вигадка, мабуть закінчиться так, як і вигадка старого поміщика, який посіяв

марену і виписав прекрасних овець здалека, які, проте, подохли від його корму. Деякі, поважніші люди зауважили, що людина ця мало схожа на старого поміщика, який розводив марену, і що говорить він, мабуть, недарма.

У той же вечір лейтенант пішов до школи і напроти того самого місця, яке він намітив собі для майбутніх своїх занять з дітьми, повісив гравюру, що зображала старика з довгою бордою, з наморщеним лобом, з широко розплющеними очима й піднесеним угору пальцем.

Поміщик і пастор спітали, що повинна означати ця картина і яке її призначення тут.

— Старик має нагадувати мені: Глюфі, будь стриманий, коли ти сидиш переді мною,— відновів він.

І обидва зауважили, що картина добра, на своєму місці і повинна лишитися тут.

— Я сам так думаю,— відказав учитель.

67. ОРГАНІЗАЦІЯ ШКОЛИ.

Другого дня в школі почалося навчання.

Проте, я не радив би іншому вчителев! після такого, як вважали люди, зарозумілого виступу, робити так, як зробив лейтенант, і починати навчання в школі з допомогою простої селянки. Але Глюфі, і тільки така людина, як Глюфі, міг це собі дозволити. Йому це не могло пошкодити.

Він запропонував Гертруді запровадити в школі такий порядок, який вона створила б у себе вдома. Гертруда розподілила дітей за віком і за характером роботи. Своїх дітей і дітей Руді, уже обізнаних з усіма порядками, вона розмістила між рештою дітей. Спереду, близче до стола, вона посадила малюків, які ще не знали азбуки, за ними сиділи ті, які вміли читати по складах, далі — ті, які вміли трохи читати, і, нарешті, ті, які читали вільно. Після цього вона взяла три букви алфавіту і прикріпила їх до чорної дошки. Цими трьома буквами вона вирішила обмежитися для першого дня. Одному з дітей вона запропонувала прочитати ці букви. Якщо дитина правильно про-казувала їх, інші повинні були повторювати за нею ті самі букви. Надалі вона змінювала порядок букв, прикріплювала до дошки ті самі, але більшого або меншого розміру. Скінчивши ці вправи, вона лишила букви перед очима дітей на цілий ранок. Переставляння букв вона практикувала і з тими, хто читав по складах. Хто вже вмів трохи читати, повинен був читати разом з ними по складах. Перед тими, хто трохи або вільно вмів читати, лежали розкриті книги, і якщо хтонебудь з них читав угоролос, всі інші напівголосно повторювали за ним прочитане. І ніхто не знав, чи не викличе вона його зараз і чи не скаже: „Читай далі“.

Для нагляду за роботою з рукоділля вона привела з собою жінку, яку звали Маргret. Ця жінка повинна була тепер щодня приходити до школи, через те що самій Гертруді було не під

силу. Навряд чи можна було знайти більш підходящу для цього людину, ніж Маргret. Тільки но спивялась рука або прядка, як вона вже була біля дитини і не відходила від неї, поки і рука і колесо не починали рухатися знов⁴⁵. Більшість дітей того ж вечора принесли додому таку роботу, що їхні матері не повірили, що це вони самі зробили. Але діти відповідали їм:

— Так, велика різниця в тому, як показуєш ти і як показує Маргret; ти так не вмієш.

Не менше хвалили вони лейтенанта. По обіді він вів заняття, а Гертруда слухала його і придивлялась до всього, що він робив. Все його так добре, що вона зауважила йому:

— Якби я знала, що моя допомога для впорядкування школи потрібна буде вам лише на якихнебудь дві години, я б так не противилася цьому у вівторок.

Іого теж тішило, що все йшло так гладко. Увечері він роздав усім дітям, що досягли семи років, по кілька скріплених аркушів паперу і кілька пер. На цих аркушах кожна дитина побачила своє ім'я, написане так красиво, наче воно було надруковане. Вони не могли налюбуватися, дивлячись на ці написи, і все літали, як це роблять. Він показав їм і близько чверті години виводив великі букви, які мали вигляд друкованих. Вони охоче простояли б так до ранку і все дивилися б, як він пише, так це ім сподобалось. „Невже й вони зуміють так писати!“ — дивувалися вони.

— Чим краще ви навчитеся писати, тим приемніше буде мені,— відповів він.

Прощаючись, він сказав їм, щоб вони обережно поводились з папером і увіткнули свої пера гострим кінцем у гнилі яблука, в них вони найкраще держатимуться.

— Так, якби ж то в нас були гнилі яблука, адже тепер не зима,— зауважив дехто.

Він розсміявся і сказав:

— Можливо, я дістану для вас яблук; у пасторші їх є досить, більш ніж їй хотілося б.

— Ні, ні, ми самі принесемо для них, у нас теж є яблука,— вигукнули інші.

68. ДАЛЬШЕ ВПОРЯДКУВАННЯ ШКОЛИ.

Діти швидко побігли додому, щоб показати батькам свої зошити з красивими написами і поділитися враженнями про вчителя і Маргret, яких вони всіляко вихваляли.

Але батьки розхолоджували їх, відповідаючи: „Звісно,— нова мітла добре мете“ тощо; діти розгублювались і не знали, як бути. Їм було боляче, вони були ображені; але вони не могли не радіти і, якщо вони не бачили співчуття у батьків, то зверталися до інших і показували свої красиві зошити всім аж до дитини в колисці або кішкі на столі. Ніколи ще не дбали вони про щонебудь так, як про ці зошити. Якщо братик про-

стягав ручку до зошита або кішка тяглася до нього мордочкою, вони миттю відсмикували його й казали: — Тільки очима дивись, а чіпати не можна.

Дехто вклав свої аркушки в біблію, інші ж боялися, що їм буде важко потім відкрити цю товсту книгу, і поклали їх у свою скриньку, де лежали їхні улюблені скарби. Їх тішила думка, що завтра вони знов підуть до школи; прокинулись вони другого дня на світанку і просили своїх матерів швидше нагодувати їх, щоб вчасно прийти до школи. Особливо велика була радість у п'ятницю, коли прибули замовлені шкільні столи. На першому уроці всі хотіли сісти за них. Але лейтенант поділив їх на чотири групи для того, щоб вони сиділи вільно і щоб жодний рух рук не приховувався від нього.

Він і тут чудово справлявся з більшістю дітей. Декому все давалося легко і без жодних зусиль, інші працювали успішно, тому що вони раніше привычайли свої руки до робіт, які потребували уваги. Важко давалися заняття тільки тим, хто, крім ложки, нічого в руках ще не тримав.

Одним лічба давалася легше, ніж письмо, іншим навпаки. Були такі, що писали, наче каліки. І справді, до школи прийшли хлопчики, які до цього дня вміли тільки їсти й бігати по вулицях та луках. Але в цьому вони далеко випередили інших. Воно й зрозуміло: найбільшими обдарованнями часто відзначаються найбільші ледарі; дуже часто вони здібніші, ніж робочий народ; відомо також, що селян, які краще ніж інші вміють лічити, найчастіше можна знайти в трактири.

Загалом, ці бідні діти були далеко здібніші до розумової і ручної праці, ніж він сподівався. І це цілком природно. Нужда і злідні примушують людину терпляче і напружено думати й працювати, щоб добитися шматка хліба. На цьому Глюфі і будував свою роботу; кожне слово, все, що він робив, спиралося на цей фундамент, закладений самою природою в основу виховання і навчання сільських жителів та бідноти. Цю обставину він намагався використати для їхньої ж користі. Він сам надавав великого значення наполегливій праці і запевняв, що все, чого можна навчити людину, лише остільки робить з неї придатну для життя істоту, на працю й знання якої можна буде покластись, оскільки ці знання і вміння набуті наполегливою, важкою працею в роки її навчання; якщо ж цього немає, всі знання і вміння подібні до піки морської, як скеля, яка підноситься з виру, але зникає тільки но до неї доторкнеться вітер або хвиля.

Тим то, казав він, у справі виховання людини серйозна і сурова професійна освіта має передувати словесному навчанню.

З професійною освітою він пов'язував і моральне виховання; він твердив, що моральні підвалини — звичай і побут кожного стану і кожної професії в кожній місцевості і країні — остільки важливі для людини, що і щастя, і спокій, і благоденство всього її життя в тисячі випадків проти одного залежать від бездо-

генності її звичаїв. Отже, виховання звичаїв було одним з найголовніших його завдань. Він вимагав, щоб у школльному приміщенні додержувалися такої чистоти, як у церкві. Він дбав про те, щоб усі вікна мали шибки, щоб кожний цвях у підлозі був добре забитий; він суверо стежив за тим, щоб діти нічого не кидали на підлогу і не жували під час уроків тощо. Все мало проходити гладко, без затримки, навіть те, як діти вставали і в якому порядку сідали, щоб не наштовхуватись одному на одного. Якщо на дворі була грязь, вони повинні були скидати взуття, залишати його біля дверей і в панчохах сідати за свої столи. Брудний або мокрий одяг вони повинні були сушити на сонці або біля печі і вичистити. Багатьом він своїми маленькими ножицями зрізував нігті і майже всіх хлопчиків сам обстриг. Коли дитина від письма переходила до роботи, вона повинна була мити руки в тазу; вона повинна була полоскати рот і чистити зуби, а також стежити за своїм диханням, щоб не пахло з рота. Усе це були порядки, про які ім вперше доводилось чути. Під час письма і під час роботи, стоячи чи сидячи, вони повинні були триматися прямо, як свічки.

Коли вони приходили до школи і коли виходили, вони повинні були один по одному підходити до нього, щоб привітатися або попрощатися з ним. При цьому він оглядав їх від ніг до голови і, якщо помічав щонебудь, то в нього ставали такі очі, що кожний з них зараз же розумів, у чому справа і що в нього не в порядку. Тільки тоді, коли дитина не вправляла хиб, на які ій показували його очі, він вдавався до слів.

Якщо він бачив, що винні батьки, він відразу ж сповіщав їх про це; і нерідко дитина, повернувшись додому, казала матері щось подібне до цього: „Слухай, учитель звелів тобі кланятися й спитати, чи немає в тебе голок і ниток“, або: „Чи не подорожчала в тебе вода“ тощо.

Маргret наче була створена для того, щоб підтримати його в усіх цих заходах. Якщо коси у дівчинки неохайні були заплетені, вона садила її разом з прядкою поперед себе й заплітала їй коси, тим часом як та вчилася і працювала. Більшість не вміла навіть зашнурувати свої чоботи і зав'язати панчохи. Вона все показувала їм, поправляла хусточки і хвартушки, якщо вони сиділи криво; помітить дірку — зараз же візьме голку й нитку з торбинки й зашивав її. Перед закінченням школінних занять вона обходила всіх і кожному казала, чи добре він поводився і як працював: добре, задовільно чи зовсім погано. Ті, хто працював добре, першими могли підійти до вчителя, щоб попрощатися з ним. Ті, хто поводився лише задовільно, підходили після них, а ті, хто погано поводився і погано працював, повинні були першими вийти з кімнати і не мали права підійти до нього. Першим він подавав руку і кожному окремо казав: „Хай тебе господь береже, люба дитино“. А іншим він руки не давав, а тільки казав: „Хай тебе господь береже“.

Якщо хтонебудь запізнювався, двері до школи для нього

були зачинені. Чи плакали ті, хто спізнився, чи ні — це справи не міняло: він наказував їм повернутись додому і говорив при цьому, що їм корисно буде подумати над тим, що все на світі має бути зроблене вчасно, інакше воно втрачає своє значення.

69. СЛОВО БОЖЕ — ЩЕ ІСТИНА⁴⁶.

Отже, кожне слово, яке він говорив дітям, мало на меті створити тверді навички і звички, потрібні їм у майбутньому, і поступово підвести їх до справжньої мудрості життя; кожне його слово повинне було зміцнити фундамент для внутрішньої рівноваги й спокою — властивості, які людина повинна мати за всіх обставин життя, якщо хоче подолати ті труднощі, що трапляються на її життєвому шляху.

В цьому головна відмінність його способів виховання від звичайного навчання в школах.

Успіх роботи лейтенанта швидко переконав пастора в тому, що ця відмінність важлива; він зрозумів, що всяке словесне навчання, оскільки воно повинне розвинути і зміцнити справжню людську мудрість і вінець цієї мудрості — справжню людську релігію, має бути підпорядковане вправам у набуванні навичок, потрібних у домашньому побуті, і що ці вправи повинні передувати словесному навчанню. Щодо словесного навчання релігії, то воно набуває значення лише тоді, коли вправами в цих життєвих навичках закладено міцний фундамент для високих пра-гнень людини, тобто для справжньої мудрості та релігійності.

Але він побачив також, що з цього погляду він сам нездатний керувати людьми, що лейтенант і навіть Маргрет одним словом своїм можуть добитися більшого, щоб досягти цієї кінцевої мети, ніж він своїми довгими проповідями або іншими заходами. Йому соромно було перед ними, але він скористався з нагоди, щоб повчитися, і будував все, чого він навчав своїх дітей, на тих вправах і навичках, які передавали їм лейтенант і Маргрет, і в міру того, як ті передавали дітям корисні знання і навички, він скорочував своє словесне навчання.

Він давно охоче пішов би цим шляхом, але не здав, як і на чому будувати свої заняття. Він мріяв про ту роботу, яку провадили лейтенант і Маргрет, але він був надто чесний, щоб на підставі самих тільки мрій відмовитись від старого методу викладання, який без сумніву мав і свої позитивні сторони. Але тепер, коли переваги вправ у ділах перед вправами у словах стали для нього незаперечною істиною, він пішов за даним йому прикладом, став на новий шлях і для своїх років зробив велетенські успіхи в справі навчання народу, змінивши весь характер навчання релігії. Він уже не давав дітям вивчати напам'ять цілі вислові, тлумачення і ті спірні питання, які ось уже двісті років були причиною розколу християнського народу і в усякому разі не полегшили сільському населенню шляху до вічного життя; одне з тих питань, яке особливо запекло стара-

ліся зберегти непорушними деякі люди, він заклеїв папером у всіх підручниках; як відомо, два роки тому цей спірний пункт навіть спричинився до вбивства в його громаді. Його не бентежило те, що в заклеєному аркуші були і цілком прийнятні місця, бо з кожним роком міцніло в ньому переконання, що людина нічого не втрачає або в усіякому разі втрачає мало, якщо втраче слова.

Але, викинувши з божою допомогою, подібно до Лютера, весь цей фантастичний мотлох словесної релігії, він не намагався замінити старе новим, дати замість палких слів водяністі, замість чужого своє, доморосле; він прагнув поєднати свої зусилля з зусиллями лейтенанта і Маргret, щоб без зайвих слів підвести дітей до скромного трудового життя і, створюючи тверді звички і мудро організовуючи життя, запобігти зародженню ганебних, неблагородних і безладних звичаїв і цим по-класти основу тихій небагатослівній любові до бога, а також дійовій і скрупій на слова любові до близнього.

Щоб досягти цієї мети, він пов'язував кожне слово свого короткого навчання закону божого з тим, що діти робили, з умовами їхнього життя і праці; і коли він говорив тепер з ними про бога й вічність, то здавалося, ніби він говорить про батька й матір, про сім'ю і батьківщину, одним словом, про всі ті речі, які були ім такі близькі.

Він сам відмічав у підручнику ті нечисленні мудрі місця, які дозволялося вивчати; про весь інший багатослівний мотлох, що викликав суперечки, він ні слова більше не говорив; якби він міг, він витравив би його з свідомості, як сонце розтоплює весняний сніг. А коли хтонебудь питав його, чого він нехтує цими місцями, немов їх і не було, він відповідав, що з кожним днем усе більше переконується в тому, що нема чого вткмати чуви людям у голову всі ці „чому”, і „тому”; чим більше, казав він, люди носяться з цими „чому” й „тому”, тим більше вони втрачають здоровий розум і вміння розумно користуватися в повсякденному житті своїми членами. Він не дозволяв також дітям вивчати напам'ять довгі молитви. З цього приводу він привселюдно казав, що це суперечить духові християнської віри і ясному велиенню спасителя, яке він дав своїм учням: „але якщо ви молитесь”, і т. д. Це довге читання молитов, на його думку, також було результатом проповідей. Цілком природно, що люди, які звикли слухати проповіді протягом кількох годин підряд, і самі хочуть подавати богові свої діла в довгих промовах.

70. ЩОБ БУТИ СПРАВДІ ДОБРIM, ТРЕБА ЗДАВАТИСЯ СУВОРIM.

Найпрекраснішою рисою пастора була та ширість, з якою він визнавав вплив лейтенанта і Маргret на свою роботу „Без них,—казав він,—я лишився б у справі навчання дітвори все тим же старим боннальським пастором, яким був тридцять

років тому". Більш того, він визнавав, що й тепер ще не вміє керувати дітьми. Все, що він може зробити,—це своїм втручанням до роботи лейтенанта і Маргret не ставити їм перешкод на їхньому шляху.

Він майже мав рацію. Про різні професії і про багато інших речей, на яких лейтенант будував свою роботу, він майже нічого не знат. Він знат людів і все ж не знат їх. Він міг би описати їх, і цей опис був би правдивий. Але він не знат їхнього життя настільки, щоб узяти участь у життєвих справах цих людей, щоб разом з ними розібраться в їхніх справах. Лейтенант часто говорив йому просто в очі, що він нічого путного з людини зробити не може і що він тільки псує їх своєю добрістю. Вам уже досить відомий лейтенант і ви знаете, що навряд, щоб у когонебудь іншого були суворіші принципи в питаннях виховання, ніж у нього.

Він казав, що любов у справі виховання людини дає користь тільки тоді, коли вона стоїть поряд з страхом або йде слідом за ним; люди повинні навчитись з коренем виривати терни, але вони з доброї волі ніколи цього не зроблять, а тільки тоді, коли будуть змушені й привчені до цього. „Той, хто хоче виховати людину, — казав він, — повинен побороти її злобу, переслідувати її лукавство й підступи, доводячи її до поту, вигнати все лихе в ній". Виховання людини, запевняв він, є не що інше, як шліфування окремих ланок одного загального ланцюга, що зв'язує докупи все людство; помилки виховання і керівництва в тому й полягають, що окремі ланки виймають, мудрють над ними, наче вони існують самі собою, а не становлять лише частину одного великого ланцюга; немов сила і придатність окремих ланок у добрій обробці їх, у тому, чи посріблени вони, чи позолочені, чи оздоблені коштовним камінням, а не в тому, щоб зберегти їхню міцність і припасованість до сусідніх ланок з метою надати рухові всього ланцюга і його коливанням достатньої стійкості і гнучкості.

Так говорила людина, сила якої полягала в тому, що вона знала світ, з священнослужителем, чиїм уразливим місцем було незнання світу.

Алеж завданням його життя було пізнати людей. Своєму батькові він завдячує тим, що змалку звертав на це особливу увагу. І батько його вважав за добрих тих людей, які виявилися згодом лихими, розчарування й горе вбили його. За кілька днів до смерті він покликав одинадцятирічного сина свого, Глюфі, і сказав йому: „Дитино моя, не вір людині, поки не перевіриш її". „Люди обманюють, і їх обманюють, але знати людей треба. Придивляйся до них, але не вір їм; візьми собі за правило щовечора записувати про людей, з якими ти мав справу, все, що помітив, що чув від них, і все, що могло б показати тобі, що вони являють собою. Якщо ти виконаєш це, життя твое піде краще, ти не будеш такий нещасний, як я, що залишаю тебе на цьому гіркому світі без коштів і підтримки".

При цих словах сльози потекли з очей його. Це були останні сльози його. З цього дня Глюфі не пропустив жодного вечора, щоб не виконати батьківського заповіту. Він і тепер старанно зберігає ці аркушки з часу своєї юності. Ці записи містять величезне знання людей. Глюфі говорить про них як про багату спадщину, яку він дістав від небіжчика батька. У тяжкі хвиlinи, а таких випало на його долю чимало, вони були йому втіхою; тепер вони подають йому неоціненну допомогу як порадник у школі і швидко приводять його до мети.

Через вісім днів він зінав своїх дітей краще, ніж батьки встигли їх пізнати за вісім років. Він користувався цим, щоб, згідно з своїм принципом, „доводити їх до поту”, якщо вони хотіли щонебудь приховати від нього, і щоб їхня душа лишалася розкритою книгою для нього.

71. ХТО ВІДДЛЯЄ ДУХ ЛІЧВИ ВІД ЧУТЯ ПРАВДИ, РОЗ'ЄДНУСТЬ Е, ЩО З'ЄДНАВ БОГ.

Він дбав не тільки про серця дітей, але й про їхні голови. Він вимагав, щоб усе те, що сприймають діти, було ясне, як тихий місяць на небі: „Тільки тоді можна говорити про навчання, коли все ясне, а те, що туманне, засліплює, або запаморочує — не навчання, а затемнення свідомості”. Він старався запобігти одурманюванню дітей тим, що навчав їх правильно бачити й чути, а праця і ретельність мали розвинути в них холоднокровність і увагу й зміцнити безпосереднє природне чуття, заладене в кожній людині. З цією метою він особливо багато примушував їх лічити. Завдяки всім цим заняттям і вправам він добився того, що після року роботи з ними, вони позіхали від нудьги, коли хтонебудь в їхній присутності говорив про речі, якими люди, подібні до Гарткнопфа, дурили й хвилювали всіх інших мешканців села.

Безумовно правильне те, щоб для того, щоб відвернути людей від помилок, слід спростовувати не слова дурнів, а викоренити в людях саму основу їх дурості. Опис ночі і чорного кольору її тіней не навчить бачити її, але світло, запалене тобою, допоможе тобі пояснити, чим була ніч; зніми катараракту, і ти даси поняття про те, чим була сліпота. Вміння правильно бачити й чути — перший крок до мудрості, а лічба — та природна основа, яка в шуканнях істини оберігає нас від помилок; це — той стовп, на якому ґрунтуються наш добробут, яким обдаровує синів людства розумне й єщадливе життя.

Тим то для нашого лейтенанта найважливішим було навчити дітей добре лічити. Він говорив, що розум людини просвітлюється тільки тоді, коли він завдяки великим життевим випробуванням абож слововим вправам, що почасти замінюють ці випробування, набуде того напряму, який потрібний, щоб збагнути істину і вдержати її.

Проте, його спосіб навчати лічби забирає багато місця, тим то й показати його вам цілком не можна.

Таблиці множення він надав такої форми:

2	2	2
2 — 4	5 — 10	8 — 16
3 — 6	6 — 12	9 — 18
4 — 8	7 — 14	10 — 20

Читалася вона так:
 2 і 2 дорівнює 4
 2 рази по 2 дорівнює 4
 2 у 4 міститься 2 рази
 і так далі.

2 і 2 дорівнює 4, 4 і 2 дорівнює 6
 3 рази по 2 дорівнює 6
 3 в 6 міститься 2 рази
 2 в 6 міститься 3 рази

Отже, вони не стільки заучували напам'ять таблицю множення, скільки її вивчали. Різні числові перестановки він старався зробити для них яснішими й зрозумілішими тим, що зображав їх у вигляді простого збільшення і зменшення перших десяти основних чисел. Для цієї мети він користувався різними заздалегідь приготовленими таблицями.

Наприклад, перші зміни десяти основних чисел з допомогою одиниці.

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10	0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1	1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11	0 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

Так побудована була вся таблиця, яка поступово охоплювала всі десять основних чисел. Потім починалася таблиця з двозначними числами, яка охоплювала всі десятки, як перша — одиниці.

Після цієї таблиці він користувався іншою, дуже великою, в якій провадилися обчислення з кожним основним числом до 100; форма її була така:

2 в 2 міститься 1 раз	1 раз по 2 дорівнює 2
2 в 3 " 1	1 " 2 "
2 в 4 " 2 рази	2 " 2 "
2 в 5 " 2	2 " 2 "
2 в 6 " 3 "	3 " 2 "
2 в 7 " 3 "	3 " 2 "
2 від 2 дає остатчу 0	0 і 2 дорівнюють 2
2 3 " 1	1 2 " 3
4 4 " 0	0 4 " 4
4 5 " 1	1 4 " 5
6 6 " 0	0 6 " 6

Те саме, що й з числом 2, він проробляв і з іншими основними числами, наприклад, з 8:

8 у 8 міститься 1 раз	1 раз по 8 дорівнює 8	8 від 8 остатча 0
8 у 9 міститься 1 раз	1 раз по 8 дорівнює 8	8 від 9 остатча 1
0 1 8 дорівнює 8	1 1 8 "	9

І так далі до „8 у 100 міститься 12 раз“.

Але якщо він спочатку з допомогою таблиць старався якомога наочніше, простіше й ясніше подати співвідношення між числами, то далі він спрямовував увагу на ті ж числові співвідношення, але вже в іншому порядку.

72. ВИПРОВУВАНІЙ ЗАСІВ ПРОТИ ЛИХИХ, БРЕХЛИВИХ РОЗМОВ.

Лейтенант робив дітей такими, якими він хотів, щоб вони були, і це, як і слід було сподіватися, привернуло до нього багато сердець. Але далеко не всі були задоволені ним. Насамперед, у ньому засуджували те, що він для вчителя надто гордий і з людьми ледве розмовляє. Він наводив різні докази на своє виправдання і доводив, що дорожить своїми розмовами і часом для іхніх же дітей. Але селяни вважали, що він все таки міг би іноді спинитися на кілька хвилин, щоб поговорити, і якби він не був такий зарозумілий, він так би й зробив.

Правда, діти заперечували батькам і говорили, що він зовсім не гордий. Але це не допомагало; вони відповідали їм: „Якщо він з вами не зарозумілий, то це ще не значить, що він взагалі не зарозумілий“.

Але дощова погода, яка настала на третьому тижні після початку навчання в школі, зробила для нього те, чого не могли добитися діти з усіма своїми розмовами.

Порядки в Бонналі такі, що за двадцять років жодного разу не полагодили прогнилого містка, який веде до школи. Звичайно після кількох дощових днів діти, йдучи до школи через Кенгельгассе, змушені були переходити через воду, яка досягала їм до колін.

Але в перший же раз, коли Глюфі побачив вулицю, залиту водою, він під зливою став серед неї, чекаючи дітей, які йшли до школи, і почав їх переносити одного по одному через струмок.

Це видовище здалося дуже кумедним декому з чоловіків і жінок, що жили проти школи і найбільше скаржилися на його зарозумілість. Вони злораділи, дивлячись, як він у своєму червоному сюртуці стояв там весь промоклий, і були впевнені, що він і четверті години не витримає і покличе когонебудь з них на допомогу. Але він спокійнісінько робив своє діло, немов навколо нього не було не те що людей, але навіть кішки, яка могла б йому допомогти; з його волосся й одягу лилася вода, а він все ще не виявляв і тіні нетерплячки і продовжував переносити дітей одного по одному; тоді ті, що спостерігали цю картину за своїми вікнами, почали говорити поміж себе: „Він усе ж, як видно, добрий дурень, а ми, мабуть, помилялися у ньому; якби він був зарозумілий, він зробив би інакше“.

Нарешті, і вони виповзли з своїх нір, підійшли до нього й почали виправдуватися в тому, що не прийшли йому раніше на допомогу, і що вони тільки зараз побачили, як він трудиться

з дітьми. Вони переконували його піти додому обсушитись, а вони самі перенесуть дітей, це діло для них звичайне, і дощик для них віщо. Більш того, вони запропонували сьогодні ж до кінця занять привезти кілька ялин і полагодити місток.

Слова свого вони додержали. Не пробило ще й одинадцятої години, як місток був полагоджений, і діти після навчання могли, не промочивши навіть ніг, перейти через струмок. Обвинувачення в зарозуміlostі чути було щораз рідше, особливо відтоді, як дві сусідки, які скаржилися на це більше, ніж будь-хто, почали співати йому хвальні пісні.

Якщо це здається тобі, читачу, перебільшеним і неймовірним, то спробуй сам. Постій но й ти під дощиком з власної доброї вболі й заради чужих дітей, не маючи з цього для себе ніякої користі, поки не змокнеш до нитки, і ти побачиш, як люди, що люблять своїх дітей, згадають тебе добрым словом і з охотою зроблять щонебудь і для тебе; в усякому разі вони перестануть говорити про тебе недобре, хіба тільки недобрим назвуть те, що справді погане, дуже погане або чого вони інакше не можуть зрозуміти й сприйняти.

73. НЕРОЗУМНІ РОЗМОВИ ТА ШКІЛЬНІ КАРИ.

Проте, минуло небагато часу, а люди знов знайшли причину скаржитись на нього, на цей раз дуже серйозну. Сільський зброд вважав, що він поганий християнин; у цьому неважко було переконати наївних людей. Одним з перших, кому такий поговір припав до душі, був колишній учитель. Його дратувала ця любов до вчителя і хвала, яку діти віддавали прихідцеві. Поки він був учителем, усі ненавиділи і лаяли його. За тридцять років він так звик до цього, що таке ставлення здавалося йому цілком звичайним; він запевняв, що діти, які ще не розуміють свого блага, з природи ненавидять дисципліну, а значить і вчителя. Але тепер його погляд утратив свій сенс: кожний міг йому заперечити, що діти люблять свого теперішнього вчителя саме тому, що він добрий.

Це розлютило його, бо він усе своє життя сердився, коли йому натякали на те, що його нерозумна поведінка саме і є причиною нелюбові до нього дітей. І все ж це була суща правда і не могло бути інакше. Тільки но вони починали робити щонебудь для нього неприємне, він говорив: „Ви заженете мене в могилу“ або: „Якби ви за інші справи й не заслужили пекла, то за ваше ставлення до мене ви заслуговуєте його“ тощо. Такі розмови розлючують дорослих, тим більше дітей, і вони не були б дітьми, якби після цього ще любили його. Але вони чудово розуміли, з ким мають справу, і коли він особливо гrimав на них, вони говорили проміж себе: „Коли у нас заріжуть скотину і ми принесемо йому ковбаси й м'яса, ми не підемо в пекло доти, доки в нього вистачить на обід“.

Тепер справа стояла інакше. Найбільше, що говорив лейтенант, коли діти були винні в якомусь поганому вчинку, було: „Ти поганий хлопчісько, з тебе не буде пуття“. І хоч це було мало, але воно робило свій вплив. А те, що казав старий учитель, була неправда, а тому ніякого впливу не робило. Крім того, він ніколи не застосовував тієї безглаздої дубинки, з якою старик не розлучався; в руках старика це справді було блазенське знаряддя. Кари, які накладав Глюфі, мали інший характер; вони полягали у вправах, що самі собою повинні були викоренити помилку. Провини, яких допускалися діти з ліношів, він вправляв тим, що примушував їх тягати каміння для мішені, яку він споруджував для стріляння в ціль, у чому вправлялись старші хлопчики; інші повинні були нарубати запас дров для печі і т. д. Забутливим він давав доручення і протягом трьох-чотирьох-п'яти днів вони повинні були виконувати ці доручення на селі. Проте, караючи дітей, він лишався добрим і ласкавим і, мабуть, ніколи так багато не говорив з ними, як тоді, коли вони відбували свою кару. „Чи не краще для тебе,—часто казав він забутливому,—якщо ти навчишся не відриватися від того, що ти робиш, замість того щоб кожної хвилини все забувати і двічі робити одне й те саме“. І часто можна було спостерігати, як дитина, плачуши, тулилася до нього і казала: „Так, дорогий вчителю“. „Люба дитино,—відповідав він,—не плач, а постараїся перебороти себе і скажи твоїм батькам, щоб вони допомогли мені перебороти твою забутливість“. Неслухняного,—а не забутливого він карав тим, що протягом двох-трьох, а іноді й чотирьох днів не розмовляв з ним і не дозволяв йому звертатися до себе. Так само карав він і за зухвалі розмови та різні неприємності. Але злобу й брехню він карав різками, і дитина, покарана різками, протягом тижня позбавлялася права приходити до школи, а її ім'я лишалося на чорній дощі, яка висіла на стіні серед класної кімнати, до її повернення.

Така була велика різниця між старими й новими шкільними порядками.

ЗМІСТ 74—77 РОЗДІЛІВ.

74—77. Колишній учитель лютує на лейтенанта за те, що той своєю доброю роботою завоює щораз більше визнання. Він вбачає в Глюфі ворога релігії і язичника.

Оповідається про те, що багато хто з селян був дуже незадоволений з того, що закрили трактир. Один з незадоволених, наїйті умираючи, протестував проти цього; на запитання пастора, як він себе почуває, вмираючий відповів, що він готовий умерти, але чи не хотів біти на той світ разом з ним і пастором. Він заспокоївся тільки тоді, коли пастор прислав йому склянку вина; він випив і помер. Марейлі та інші намагаються боротися з незадоволенням селян. Коли чутки про це дійшли до Арнера, він організовує свого роду „громадські роботи“ для тих, кому нічого робити, вірніше, для бідніших селян— „трактирних обіранців“, як їх називає автор. Громадські роботи полягають у копанні торфових ям.

Ці й аналогічні заходи все більше звільняють бідних селян від залежності від багатих. Природно, що чим краще живеться бідникам, тим більше зростає невдоволення багачів - куркулів. „Але найбільше,— пише Песталоцці,— мало

значення те, що досі багаті звикли дивитися на бідних як на різновидність рабів, які народжені для того, щоб виконувати для них усі види робіт зі половину тієї ціни, яку вони могли б дістати в іншому місці... Проте, тепер усе це минуло... Бідні перестали визнавати попередній спосіб поводження з ними і йдуть до багатих на роботу тільки за таку плату, яку вони могли б за той же час зробити в себе вдома або денебудь в іншому місці*. Мимохід Песталоцці відзначає і збільшення грубих вихваток з боку бідних проти багатих, що особливо підбурювало багатих проти Арнера.

Через нетактовні вчинки декого з прихильників Арнера на селі почало складатись враження, що проти поглядів поміщика і пастора не можна висловлюватися без риску впasti в немилість. Поміщик довідується про це від робітників (на його торфовищах) і рішуче заявляє, що він ворог придушувати чужі думки. В результаті більша частина селян переконалася в тому, що поміщик має рацію, а також у тому, що він не придушує чужих думок.

78. КРОК ДО ОСВІТИ НАРОДУ.

Щовечора лейтенант збирав навколо себе молодь, і з власним Йому неперевершеним терпінням старався роз'яснити їй, чого хочуть поміщик і пастор і в чому саме вони неправильно їх зрозуміли.

Серед молодих людей, з якими він розмовляв, був якийсь Лінденбергер, який особливо глибоко цікавився всім. Здавалося, ніби його думки і почуття тільки дрімали в його душі і що досить було найменшого поштовху, щоб вони виявилися. Бувало не менше й чверті години після розмови з лейтенантом, як він уже розмовляє на ту ж тему, але іншими словами, користуючись з своїх оригінальних образів і висловів, які свідчили про те, що він цілком сприйняв і засвоїв почуте ним.

Після кількох виступів Лінденбергера лейтенант сказав пасторові: „Ця людина роздавить голову цьому збродові“, і не помилився. Розпочинаючи з ними суперечки, він знищував їх, як червяків. Люди, вся сила яких полягала в умінні базікати і користуватися малозрозумілими словами, найбільше боялися стисlostі його мови, зрозумілої всім і кожному. Відповісти йому вони не могли. Їх не розуміли тому, що розуміли його, вірніше, зрозумівши його, люди переконувались у тому, що ніколи не розуміли їх.

Заучування напам'ять релігійних істин, те, з чим боровся пастор, він порівнював з безумством селянина, який міцними ланцюгами прив'язує коня або вола до стійла, щоб він не втік, і тим перетворює його в криву тварину. Заклеювання в книгах питань, які спричинялися до вбивства, він порівнював з недавньою постановою про отрути. На заперечення, що так люди можуть втратити й саму релігію і все те добре, що вони знають, він гідповідав: „Це все одно, якби говорили, що діти селян можуть втратити батьківські поля й луки, коли не примушувати їх кивчати напам'ять, де вони лежать, з чим межують і що робити на них у майбутньому році“. Він додав ще:

— Кожний з вас, мабуть, сказав би такому селянинові: ти дурень, найкращий спосіб, щоб діти твої не втратили своєї

землі,— це робота на ній. Пошли їх у поле, і це дістъ їм більшу користъ, ніж заучування напам'ять їх розташування.

Образи й вислови, якими він користувався, були сильніші, ніж кінь, запряжений в цуг, і глибші, ніж та борозна, яку він залишав у полі. Але коли він гарячився, вони ставали гострими, як плуг, яким він зранку до вечора, майже граючись, зорював свою землю. А він гарячився завжди, коли бачив перед собою мерзотника.

Вуличному співцеві Крістену довелося відчути це на собі.

Одного разу, спокусившись іжею і випивкою, він дав себе умовити і виступив проти Лінденбергера в цирюльні. Він багато говорив про слово боже, про порятунок душі і на що слід звертати увагу під час навчання дітей.

Тільки но цей шахрай почав говорити, як Лінденбергер наморщив лоба, як небо на негоду, а потім відповів Йому:

— Ось що я тобі скажу, треба бути тверезим душою і тілом, а не такою шолудивою потворою, як ти, щоб дозволити собі говорити про слово боже і про порятунок душі і як виховати дітей, які, крий боже, були б не схожі на твоїх.

Такі слова боляче вражають батьків. Вуличний співець, який ніколи не ображався за лайку, як от „підлій собака“ тощо, весь затремтів по цій мові. Вона здалася Йому тим жахливішою, що це була правда. Він не міг знести цього й вийшов.

Але коли він вийшов за двері, старий чесний Улі сказав:

— Так, Лінденбергер, це надто жорстоко, і я не певний, чи маєш ти рацію в усьому. В моїй голові, наприклад, ніяк не вкладається те, що з заучуванням напам'ять релігії справа стоїть так, як ти кажеш.

Усе ще гаряче Лінденбергер відповів:

— Люблій Улі, можливо, що воно й звучить жорстоко, але це тільки тому, що ми змалку звикли чути інше. Хіба це не так? Подумай і скажи мені: що було б, якби хтонебудь хотів прищепити дитині язичницьку або циганську релігію. Припустимо, він пришевив би їй найбезглазіше, що тільки можна собі уявити, наприклад, що сонце — це господь-бог на небі, місяць — його дружина, а зірки — його любі, добре дітки. Припусти далі, що в світі багато великих і товстих книг, в яких сотні й тисячі людей протягом сотні й тисячі років прагнули пояснити цю циганську віру, розумно її використати і знайти тисячу причин, щоб показати, чому її треба прийняти, як переконати в тому, що вона добра й істинна, і як заперечувати тому, хто скаже, що вона не добра і не істинна. Тепер уяви собі, що ця людина прагне відбити в мозку своєї дитини, яка ще не навчилася розрізнати правий і лівий бік, суть цієї циганської ілюзії, показати їй віру, примусити її радіти, літи слози зворушення і оспіувати її; а коли дитина порозумішає, ця людина примусить її заучувати напам'ять найкращі і найрозумініші місця з цих книг і багато іншого, щоб полонити розум і серце її цією релігією сонця і зірок. Чи не вважаєш ти, що в

результаті всього цього дитина духом і тілом буде покалічена? Якщо ти вважаєш, що це так, ти знайшов саме те, що я хотів сказати.

Такі влучні слова здавалися більшості людей надто жорстокими; та все ж вони допомагали просвітленню багатьох голів і примусили багатьох змовкнути і смиритись. Лід був зламано, і страх говорити про такі речі з кожним днем ставав усе меншим і меншим. І тільки но зник страх, прокинулась цікавість; навіть бабуні, чуючи, як іхні внуки, повертаючись додому від лейтенанта, розмовляли про ці речі, виповзали зза печі, щоб довідатись, у чому справа і що це за нові порядки, про які так багато перешіптується. І чим більше люди заглядали вглиб цих питань, тим яснішими ставали вони ім, тим більше вони розуміли, що не так воно вже й погано, як це ім здавалось і як вони говорили спочатку.

Але, з другого боку, багато хто скаржився на те, що не знаєш, чому вірити і що визнавати, бо люди тлумачать тепер усе, навіть слово боже, кожний по-своєму, а це велике лихо. Цей довід бентежив багатьох; але бавовнопрядильниця Марейлі, яка не вміла ні читати, ні писати, не задумуючись, знайшла єдино правильну відповідь, яку можна було навестити проти цього заперечення. Вона сказала своїм прядильницям, які приходили до неї в хату і теж скаржилися на це:

— Погана справа, якщо слово боже потребує пояснень і тлумачень і того, що скажуть інші люди.

— Але як же ти обходишся без роз'яснення? — спитали прядильниці.

— Як обходжуся? Люблі мої, вам би слід було це знати. Багато на світі є такого, що дав нам сам бог, що показує нам, як чинити за його волею. Навкруги сонце, місяць і зірки на небі, квіти в садах, плоди в полі; а, крім того, хіба мое серце і все мое життя не говорять мені про слово боже і про те, чого він вимагає від мене. Візьміть хоча б себе: коли ви отчуєте мене, я дивлюся вам у вічі і бачу з них, чого ви чекаєте від мене і про що я повинна дбати; хіба це не слово боже, звернене до мене так, як воно може бути звернене тільки до мене? Усе це, без сумніву, від бога, і я не можу тут помилитися.

І прядильниці мусіли погодитися з нею, що сонце, місяць, зірки і серце людини, а також умови її життя дають кожному безпомилкове і достатнє для нього тлумачення слова божого.

ЗМІСТ 79—81 РОЗДІЛІВ.

79—81. У цих розділах автор і далі висвітлює боротьбу, яка відбувається на селі в зв'язку з реформами Арнера. Він показує ряд то позитивних, то негативних типів, які беруть участь у цій боротьбі. „Доктор“ і дурисвіт Трейфауг (лів. ч. II, розд. 57, 58), не зважаючи на всі зусилля доброго пастора, не піддавався переробці і залишався шахраєм; та саме треба сказати і про Гарткнольфа (ч. II, розд. 50) і ще про деяких. Вони не здавалися. Вони пускали в хід всяki

засоби, в тому числі і наклеп. Так, дружина старости Мейера, поширила чутку про те, що Руді хворий на погану хворобу. Сестра Мейера спочатку повірила цим пліткам, але потім, перевіривши, переконалась, що все це брехня. Про неї саму також почали ширити всілякі чутки і пілгти. Трактирник, до якого, нарешті, дійшли чутки про сватання Руді, написав грубого листа старостиній дружині, вимагаючи остаточної відповіді. Проте, вела роботу і партія поміщика — Гертруда, Марейлі, Ренольдіна та інші.

82. ПРО ІСТИНУ І ПОМИЛКУ.

Незабаром кожний почав помічати ту зміну, що сталає на селі. Навіть у найгірших господарствах установилися кращі порядки; біля колодязя і по дорозі до церкви, де збиралися жінки, в цирюльні, куди сходились чоловіки після того, як було закрито трактир, всюди тільки й говорили, що про цю зміну. Довгий час більшість вважала цю зміну на краще чимсь подібним до молитовного або святкового благочестя; воно триває, поки не настане карнавал напередодні посту або храмове свято, що стирає сліди молитовного настрою з обличчя людей. Багато хто казав: добре було б, якби можна було вивернути людину, як шкіряну рукавичку; та коли б це й була можлива річ, навряд чи був би поміщик перший, кому це спало б на думку; але це йому не вдається, як не вдавалося й іншим.

Спочатку вони тільки посміхалися з того, що відбувалося, і порівнювали всі нововведення з спробою старого поміщика засіяти поля грапом, з спробою, яку він проробив з іноземними* вівцями, та іншими дурницями; проте від цього всього на схилі свого віку поміщик змушеній був відмовитись. Один навіть сказав, що це не що інше, як собачий лад; потім він пояснив свою думку: якби собака голяра не вихлебтав під столом жовтої води Гуммеля, то навряд чи новий порядок і весь цей галас, що знявся навколо нього, комунебудь снівся. Проте, через кілька тижнів знущання припинилися, люди почали збирати різні докази й шукати підстави, чому вони мають рацію і чому ця вигадка буде неспроможною.

Така є людина. Поки те, що не припало їй до душі, здається їй неправильним, вона глузує з цього; але коли вона починає запідозрювати, що тут криється правда, вона старається зібрати всі докази, щоб спростувати їй.

Щождо того, що вона вважає за істину, то їй не потрібні підстави, і вона їх не шукає. Тільки тоді, коли вона відчує, що може помилитись, вона пускається в небезпечну гонитву за підставами і потрапляє в лабіrint помилок, з якого немає її виходу.

Але чого ж вона нерозумна і робить саме так? Навіщо людині ця гонитва за багатьма підставами? Правда ґрунтуються на своїй скелі, як на єдино міцній основі; а неправда ховається завжди за багатьма підставами, як за купою кругляків. З цього свого сковища вона підносить нещасним мисливцям на підстави

* Імпортними.— Ред.

камені різної породи і різного кольору, що відповідають уявленню кожного про скелю правди, її породу і колір. Змій тримає блискучий камінь на язиці між зубами і освітлює його блиском своїх очей. Але улюблена дитина істини, спокійна простота, чує ляскання тіла змії й уникає місця, на якому вона лягла; вона знає, як ця хитра тварюка засліплює людину і губить нещасних шукачів підстав під кістками цієї зачарованої дичини, яку вони переслідують.

І ще раз: навіщо людині багато підстав? Істина, незнання якої тільки шкодить, не потребує роз'яснення. Але людина охоче вірить дурницям і сама охоче їх робить; проте людина хоче, щоб те, що вона робить і в що вона вірить, здавалося настільки розумним, щоб ні чорт, ні ангел не могли заперечити їй. Тим то їй доводиться так часто йти на це нещасне полювання на підстави, полювання, на яке вийшли тепер і боннальці. У гонитві за підтвердженням свого погляду, що нові порядки не можуть бути стальними, вони знайшли підстави, подібні до каменів.

Особливо переконливими здалися їм дві підстави.

Перша — це думка, здатна все паралізувати: „людей не виправиш; зробити їх щасливими, спрямувати їх і впорядкувати їх життя — це стара, як світ, ілюзія, і такою вона буде до кінця світу“.

Ось слова, завдяки яким дурні й хитрі люди за всіх часів знищували добре заходи, спрямовані на благо людства, якщо вони не припадали їм до смаку.

Друга підставка була того ж порядку, але інакше висловлена. Її дала людина, яка, слабуючи на водянку, чимало років своєї хвороби сиділа за піччю і багато думала. Вона порівняла все, що діється тепер, з небесними явищами часів праділів, коли на небі з'явилося три сонця, продержалися з чверть години, а потім злилися знов докути.

Пояснення сподобалося якнайбільше. Воно насамперед давало мудре обґрунтування їхнім поглядам. Сім пасторів, разом узятих, думали й говорили вони, не змогли б краще розтлумачити.

Перебуваючи під враженням таких пояснень, вони не бачили й не розуміли того, що відбувалося на їхніх очах.

Немає нічого небезпечнішого для людини, як неправильне тлумачення, в яке вона повірила. І боннальці, які самозакохано втвокмачили собі в голову, як якийсь катехізис, це порівняння з сонцем, даремно дивилися своїми власними очима на те, як новий порядок все більше змінююється і стає все більш сталим.

Але Лінденбергер вгамував запал, з яким палали щі три сонця в їхніх головах. Він був ще новаком у суперечках з боннальцями, які з тим же запалом любили мріяти про плутні. До рук лейтенанта він потрапив лише на багато тижнів пізніше. Але він і тоді вже вважав це порівняння мало переконливим і зауважив, що подібність між школою, трактиром та бавовнопрядильною справою і небесними явищами така ж, як між смаженою телятинкою і супом з овочів.

Але всі, хто був у кімнаті цирюльника, заперечували йому і вважали, що порівняння цілком можливе, бо і те й друге — нечувана річ. На це він відповів: те, що нечуване в одному місці і в одній голові, цілком прийнятне в іншому місці і в іншій голові. Невже плуг, якого вперше пустили в поле, чи дерево, яке прищепили вперше, не здавалися такими же неймовірними, як усе те, що поміщик зробив до цього часу? Але облишмо порівняння і приказки. Як же бути владі? Вона може відмовитись від усякого втручання і залишити людей на самих себе, але якщо вона має намір запровадити порядок і боротися з безпутством, то її не можна спинити запереченнями, як от: „Примусити людей працювати й жити, додержуючись порядку,— нечувана річ“, те саме стосується й заперечення: „Виправити людей — безглузда мрія“.

Усе це було цілком зрозуміле, та проте багато хто ще залишився при своїй попередній думці. Ті, які мимохіть повинні були визнати, що нові порядки справді змінюються, дивувалися: як це сталося і чому йому вдається те, чого він хоче? І нікого не було, хто міг би сказати їм, що зовсім байдуже, чи розуміють вони це, чи ні. Якийсь Кінгольцер заявив, що він прекрасно бачить у чому тут справа; поміщик грає на двох дудках, а з їхньою допомогою від часу створення світу можна було досягти всього: одна дає хліб, друга — ласку.

І всі присутні почали вихваляти ці дві дудки. Вони казали, що поміщик справді майстерно користується ними. З цього приводу якийсь Рабзер сказав, що, хоч би як вихваляли ці дудки, він все ж ніяк не може зрозуміти, чим він міг примусити півдюжину робітників зранку до вечора працювати на його торфовищах.

— Два місяці тому,— казав він,— вони не витримали б і легшої роботи, навіть якби кат з мечем у руках стояв над ними.

На це Гюгі відповів:

— Не кажи мені про ката. Що він порівняно з цими двома дудками, коли треба навчити їх танцювати за твоїм бажанням.

Одного разу, це було в суботу, вони все допитувались, що власне треба поміщикам. І прийшли до висновку, що все це тільки зарозумілість. Він хоче з своїм селом добитися чогось надзвичайного; адже і серед них трапляються люди, які, навіть будуючи сарай, хочуть створити щось нечуване. Але багато хто вважав, що така зарозумілість надто вже дорого коштує і що шкода було б своїх кровних грошенят. Якийсь Руфлі вважав, що він навряд чи на цій справі втрачає.

— Він або осел,— казали селяни,— або ж не вміє лічити.

— Це тепер так здається,— відповів Руфлі,— але якщо ви обчислите, який він матиме прибуток від самого тільки десятинного збору зерна з двадцяти юхартів зораної ціліни, і візьмете до уваги, чого може добитися ця людина за десять років, привчаючи селян до ретельної праці й ощадності, то ви зрозумієте також, що гроші, які він вкладає тепер у це діло, дадуть йому добрий процент.

Потім він додав:

— Дитина, яка жебракує і та вже тепер спить і бачить селянський двір.

Багатьом селянам це дошкулило, як лайка; вони закусили губи і змовкли. Але бідняки, помітивши це, навмисне продовжували розмову, а кривий Гумбель, у якого не було навіть пристойного чобота на нозі, звернувся до товстопузих і сказав голосно, трохи гугняво:

— Так, якщо мої діти прястимуть так, як тепер, і щотижня приноситимуть мені стільки грошей, як у минулу суботу, то не міне й десяти років, як я в усякого селянина, що потерпів від граду або потребує грошей, зможу відкупити луки за готівку.

Ці зухвалі слова Гумбеля викликали не відповідь, а несподівану для нього дію. На його нещасть серед присутніх знайшовся один, який виштовхнув його геть з кімнати і скинув з ходів. Кров полилася в нього з носа і з рота. Але він поплатився за „град“ і ніхто, навіть бідняки, не могли заступитися за нього:

„Нехай би він говорив, що завгодно, але не треба було загдувати про град“.

ЗМІСТ 83 РОЗДІЛУ.

88. Не зважаючи на діяльність пастора й поміщика, досить багато селян ідути піяницті на ярмарок до сусіднього села. Повертаючись уночі, в темноті вони приймають екіпаж Арнера з двома ліхтарями й кучером Клаусом за привіл. Клаус таким способом довідується, хто брав участь у пияцтві, а селяни відбулися тільки великим переляком.

84. ВИХОВАННЯ І ТІЛЬКИ ВИХОВАННЯ — МЕТА ШКОЛИ.

... У своєму прагненні запровадити нові порядки на селі поміщик спирається не на старе покоління, а на молодь, і на нову школу. Він розраховував на нове молоде покоління, яке відрізнятиметься від старого, як день від ночі.

Але він розраховував на нього не тому, що це була його мрія, а тому, що він бачив, що лейтенантові вдається здійснити задумане. Йому це давалося так просто і так природно, що кожному могло здатися, ніби в школі немає нічого такого, чого б і він не міг зробити. Справді, керувати школою так, як нею керував він, міг би, мабуть, кожний тямущий селянин, тільки б умів він читати й писати; для цього досить йому було протягом кількох днів придивитися до порядків, які завів лейтенант і Маргрет, і до їх занять з дітьми. Власне кажучи, й не треба, щоб така людина сама вміла лічити; я знов одного, який користувався арифметичними таблицями, навчаючи групу дітей, але сам не вмів лічити. Його діти чудово засвоїли ряди чисел і виконували над ними перші - ліпші дії, а людина, що навчала їх лічби, і на хвилину не випускала з рук паперу, на якому були написані ці числові ряди, щоб самій не помилитися.

Зміну, що сталася в дітях, помітив навіть Карл, син поміщика. Повертаючись з Бонналя, він звичайно казав: „Хлопці цього

села зовсім не схожі на інших сільських дітей; хтось навіть казав, що вони пани порівняно з іншими, такі вони сміливі і так багато знають". Щождо сміливості й щирості, то на розвиткові цих властивостей лейтенант будував все виховання. Він вимагав цілковитої щирості і часто казав дітям: „Я охоче прощаю вам усі ваші провини; але якщо ви почнете прикидатись, ви проплаці істоти й назавжди залишитесь нещасними покаліченіми людьми". При найменшій спробі прикинутись він пронизував їх своїм соколиним поглядом, налягав на них і натискав, поки не виривав зла і не доводив до поту винних. Гірш ніж вогню боялися вони його слів: „Що за обличчя в тебе? Що це за очі?" Вони знали, з якою невблаганною суворістю він переслідувавсяке удавання. Все своє виховання, як ми вже сказали, він будував на відвертості і щирості — на цьому міцному фундаменті.

Він робив їх розсудливими для того, щоб вони могли бути одвертими. Він робив їх обережними, щоб вони не були недовірливими. Він робив їх працьовитими, щоб вони не були зажерливими. Він робив їх чесними, щоб вони могли викликати до себе довір'я. Він робив їх розумними для того, щоб вони стали сміливими. Таким чином, він працював над створенням ясної і одвертої вдачі і вимагав від них цієї ясності й щирості, коли б вони не попадались йому на очі. Одним словом, він навчав їх, як людина, яка сама мала певну цінність і могла бути корисною на всякому місці; того ж він вимагав і від них. А це значить, що він учив їх не так, як звичайно вчать люди, які вміють тільки базікати і дещо писати.

Свою любов до дітей він довго й уперто приховував і виявляв її лише в міру того, як вони з цієї сили старалися стати тим, чим повинні були стати з часом. Важко собі уявити, яких наслідків вони досягли цим шляхом. У глибині душі вони знали, що він їх любить, і його байдужість сприймали як докір, почуваючи, що вони не те, чим повинні були бути; цієї байдужості вони не зносили і подвоювали свої зусилля, поки не добивалися його похвалі. Майже неймовірним може здатись, як діти вирости за цей час духовно і як зміцніла їхня свідомість.

Це виявлялося не тільки в іхній рідній професії. Якщо в них лишався час для цього, то й найбільш чуже сідаво ім незабаром близьким; хоч би яку вони побачили тепер роботу в руках інших людей, вони не сумнівалися, що й самі могли б навчитися її виконувати.

Так, наприклад, на селі близько двадцяти років живе годинникар Енгер, і ніколи ще селянський хлопчик не заходив до нього в майстерню, щоб поцікавитись тим чи іншим і спробувати самому щонебудь зробити. Але відтоді, як Глюфі дав ім зрозуміти, що в них також руки, вуха й носи, як і в інших, більш як півдюжина дітей щовечора почали приходити до майстра і докучали йому, поки він не дозволив ім узяти в руки й покрутити ту чи іншу річ або самим спробувати зробити щонебудь. Дітвора

так спритно бралась до діла, що майстер не міг нахвалитись; він звелів навіть переказати вчителеві, що якби всі селянські діти були так виховані, то не було б такого ремесла, до якого вони не були б здатні так само, а можливо й більше, ніж міські діти.

Але на цьому справа не скінчилася. Енгер зрозумів, що йому було б вигідно взяти до себе в науку двох найспритніших з цих дітей; не довго думаючи, він запропонував ім навчити їх свого ремесла без будької винагороди.

Це були діти, які не мали ні землі, ні майна і в майбутньому могли стати тільки слугами або поденниками. Хлопчики затанцювали з радощів, коли він запропонував ім це, і кинулися потім до вчителя дякувати йому.

Лейтенант був зворушений вдячністю цих хлопчиків, він мовчики тримав їхні трепетні руки в своїй руці. Його серце забилось при думці про майбутнє, коли всі його учні будуть влаштовані. Замислившись стояв він перед ними; він мріяв про те благо, яке може дати людям його діяльність, і про королівство з короною сивого волосся на голові, те, дд чого прагне кожний благородний жебрак, те, чого жадає і моя душа,— це сприяти добробутові і щастю тих людей, які тебе оточують.

Потиск дитячих рук збудив лейтенанта від мрій. Він пішов з дітьми до майстра і допоміг ім укласти договір на таких добрих умовах, яких інші хлопчики, що вчилися в годинникаря безплатно, навряд чи могли б добитися.

Лейтенант обіцяв майстрові в майбутньому дивитися на цих хлопчиків як на його учнів і навчити їх з галузі рисування і математики всього того, що може ім бути корисним для ремесла. Це мало таке важливе значення для майстра Енгера, що він уклав з хлопчиками договір, погоджуючись на всі умови, які йому запропонував лейтенант. Він навіть сказав учителеві, що коли він це зробить, то хлопчики підуть далеко і досягнуть більшого в своєму ремеслі, ніж він, Енгер.

З того часу, як лейтенант став учителем, він відчував, як він багато може зробити в цій галузі. Він почав дбати про хлопчиків, що не мали землі, і старався зробити з них ремісників з усім властивим йому запалом. У вільний час він водив хлопчиків по всіх майстернях, що були на селі, і годинами спостерігав, як кожний береться за те чи інше діло, щоб довідатись таким чином, на яку працю поставити кожного.

Цим способом йому вдається, якщо тільки він житиме, зробити більше для поліпшення життя боніальських бідняків, ніж могли б дати поділ луків і звільнені від десятини поля, обіцяні поміщиком.

Не менш робить він і для дівчаток. Пороки батьків не розбирають їх більше. З ранку до вечора вони перебувають тепер у товаристві бадьорої і розумної людини. Вони ніколи не силяться без діла. Базікання і плітки не бентежать їх, не роблять корстокими їхні серця.

Тим то їхні щоки рожевіють, краска соромливості спалахує на їхніх обличчях, а в очах сяє радість і бадьорість. Ноги їхні рухливі, вони готові танцювати, а руки стають гнучкими й спритними для жіночих робіт. Їхні очі сприймають красу природи й людини. Ретельність, ощадність і додержування порядку в хаті, ці дуже важливі для життя основи, що оберігають доброочесність, під керівництвом Глюфі входять у їхню плоть і кров.

Боже, чим вони були за старого порядку! Потопаючи в баговинні нещастия, людина не може бути людиною. Без батьківського проводу хлопчик не може стати чоловіком. Ще менше дівчина може стати жінкою в руках безпутньої матері і за проводом школи, якою керують тупиці.

Але в руках Глюфі хлопчики і дівчата росли, щоб стати чоловіками і жінками, такими чоловіками й жінками, якими можуть бути всі, незалежно від того, одягнені вони в звичайний одяг, чи в шовковий.

Споруджуйте вітварі цій людині. Вона користується всім, аж до квітки, що росте в саду, щоб піднести дівочі душі, бо їм судилося дати щастя майбутньому поколінню.

У Бонналі живе жінка, що вийшла заміж у це село з іншої місцевості. Ось уже двадцять років, як вона садить чудові квіти, ніжні овочі і прищеплює добірні сорти плодів до дичок. Зухвала боннальська молодь крала в неї рік - у - рік квіти, капусту, груші й яблука, а те, що не брала в неї потай, випрошувала на весілля і хрестини. Але ні кому й на думку не спадало наслідувати її приклад і самим вирощувати такі самі квіти, капусту, яблука й груші. Навпаки, цю жінку переслідували наклепом і лихослів'ям, її обвинувачували в безгосподарності через те, що вона гаяла час і витрачала добриво на створення речей, які однаково розкрадуть у неї.

Але не минуло й кілька тижнів з того часу, як діти цього темного народу відвідували школу Глюфі, і ставлення до жінки змінилося: вони вранці і ввечері приходили до старої в сад, придивлялися до її квітів і до порядку і розпитували її, як треба робити те чи інше, щоб воно було таке ж красиве, як і в неї. Стара годинами простоювала з ними, тримаючи в своїх руках кирку, все показувала, дарувала квіти й обіцяла дати саженців, насіння й паростків, коли б вони захотіли розвести в себе такі ж сади.

Одного разу діти принесли до школи квіти, які дала їм ця стара жінка, і спитали Глюфі, чи думає він, що і вони могли б мати в себе дома такий самий сад.

— Чому б ні,— відповів учитель,— якщо ви не лінуватиметеся,— і сам повів усіх дітей у сад до цієї жінки.

Важко передати радість старої. Вона сказала лейтенантові, що ніколи ще з того часу, як живе в Бонналі, не почувала себе так добре, як сьогодні, коли він прийшов з своєю школою в її сад.

А діти, прийшовши додому, попросили своїх матерів дати їм

жлаптик землі, щоб розвести на ньому сад за порадами і вказівками цієї жінки.

Усе, що рано чи пізно могло б стати дітям у пригоді, він вважав за можливе включити до своєї шкільної роботи. Бо він почував себе батьком цих дітей і вважав своїм завданням виховання їх; усе, що було потрібне для всеобщого виховання їх, входило, на його думку, в коло його діяльності. З тієї ж причини він проводив з дітьми всі вечори і займався з ними всім, чим вони хотіли. Іноді це була різьба на дереві, ліплення різних фігур з воску: людей і звірів, голів і рук, часто ліпили будинки, млині, пилки і кораблі. Часом класна кімната наповнювалась різним ремісницьким інструментом і стружками, скидаючись на майстерню, але перед тим, як іти, кімната прибиралась і знову ставала чистою, як весняні луки, з яких згребли весь зимовий хмиз. Якщо вечір випадав гарний, він ішов з дітьми на лужок під горіхове дерево.

Старики немов навмисне посадили його на цьому місці, щоб молода зміна могла відпочивати в його затінку і любуватися звідси прекрасним заходом сонця.

Під цим деревом він годинами розмовляв з дітьми і про їх майбутнє і про їх життя. Він розповідав їм коротку історію села, говорив, як кілька віків тому тут стояло лише небагато будинків; а тому що його жителі не могли цілком використати і обробити всю землю, то вони змушені були завести для пасової і нив такі порядки, які тепер, коли земля коштує дорожче, зробили село нещаснішим, біdnішим і розбещенішим, ніж воно могло б бути за інших умов. Він указував на те, як бавовнопрядіння притягло в крайну гроши і як через це ті, хто не звик розпоряджати ними, розорилися; багато хто з селян, чие майно продали з молотка, були, власне кажучи, значно багатші, ніж ті, хто його придбав; але через кращий обробіток невеликих ділянок землі цінність її разів у десять підвищилася протягом кількох років. Закінчуучи історію села, він підкреслив, що нині потрібна більша точність в усьому, більша увага, більша розважливість і більший порядок та обдуманість, ніж це потрібно було за старих часів при меншій населеності, меншій кількості грошей і простішому житті, для того, щоб дожити до здоровової радісної старості і спокійним за долю своїх дітей зійти в могилу.

А коли діти, повертуючись увечері додому, приносили з собою ці оповідання про далеке минуле села і супроводжували їх вислуханими від учителя поясненнями, батьки не могли забагнати, як міг учитель довідатися про все це; правда, вони самі пережили це і зазнали на собі, але так, як він, не зуміли б розповісти. Іх дивувало його вміння розтлумачити дітям усе, що діялося, так, що вони, не зважаючи на свій вік, розуміли його і зуміли доладу переказати ім.

Робота вчителя особливо тішила Ренольда, дев'яносторічного ліда. Він багато прожив, спокійно спостерігаючи всі зміни, що відбувалися в його селі, починаючи з минулого століття.

Одного разу, за старим звичаєм, діти і внуки зібралися до нього в неділю на вечерю. За столом сиділи численні члени цієї благословеної сім'ї і читали біблію; черга прочитати розділ з неї дійшла і до правнука цього діда. Вислухавши його, він весело хитнув головою в бік молоді, що сиділа кінець столу, і сказав:

— Діти, як живе ваш учитель? Чи здоровий він?

Голосно й радісно всі відповіли старому:

— Так, дідуся, він, хвалити бога, здоровий, наш любий учитель.

Тоді старик зауважив:

— Я дуже хотів би, щоб він був зараз тут серед нас, щоб ми всі могли подякувати цій прекрасній людині, яку нам послав, мабуть, сам бог... Ви не знаєте,—продовжував він,—чим ви йому завдячуєте і що він значить для вас; але я знаю це і скажу вам, за що ви повинні дякувати йому. Діти, нещасне село наше подібне до розладнаного господарства; протягом останніх сорока років воно жило, наче без батька. За цей час обставини всюди змінились; люди повинні бути навчені і виховані тепер так, щоб жити в сучасних умовах життя і пробивати собі дорогу так само, як були привчені за свого часу і в умовах колишнього життя старі люди⁴⁷. Це завдання взяв на себе ваш учитель; йому я завдячує тим, що можу спокійно думати тепер про смерть, чого я не смів робити вже двадцять років, побоюючись в душі, що ви, мої бідні діти, позбавлені потрібного проводу, можливо й не з своєї вини, будете захоплені потоком цього безладного життя й неминуче загинете через кілька років. Цього я не боюсь тепер і вдячний йому за те, що решту своїх днів можу прожити спокійно.

Сказавши це, старий випив за здоров'я цієї прекрасної людини. Діти, що відвідували школу, радісно підтримали діда. А сам він весело налив кілька крапель на губи свого молодшого внука і примусив його вимовити ім'я вчителя.

Ні, не споруджуйте йому вівтарі!

Маля на колінах старого, тремтяча крапля на губах дитини, що вимовляє його ім'я, далеко вищі усіх жертв і вівтарів.

* * *

На душі мені стало тепло. Скоро в своїй простоті я не зможу продовжувати. Але це необхідно.

Ділити з дітьми свої бутерброди — було для нього однією з радостей. Річ у тому, що у боннальських селян зберігся звичай час від часу посылати своєму вчителеві щонебудь з харчів. Цей звичай був противний Глюфі. Він майже нічого не брав у них, але, щоб не розсердити їх, говорив на своє віправдання, що у нього нема дружини й господарства, отже і приготувати собі з цих припасів він нічого не може. Але для того, щоб вони не думали, що він це робить через зарозумілість або гребеу

прийняти їхні дари, він брав у кожного селянина, що мав корову в хліві і посылав свою дитину в школу до нього, раз на рік трохи масла; але воно не повинне було важити більш як два фунти. Тільки но він його одержував, як зараз же сповіщав про це дітей і починав їх частувати. Звичайно він купував ще півдюжини хлібів, а пасторша з власних вуликів посылала йому чашку меду, якого в неї було досить.

Таким чином, він не раз протягом року тішив найбідніших дітей, частуючи їх тим, чого вони дома не їли.

Він умів використати ці вечері, мабуть, краще, ніж свої шкільні заняття. Вони були спробним каменем для його дітей. Своїм соколиним поглядом він поглядав на них і спостерігав, як вони їдять хліб, масло, мед, які у них при цьому очі, рот й т. д. Він говорив з цього приводу, що під час таких вечерів для нього ставало очевидним те, що він раніше тільки припускав у своїх дітях.

Пастор, його дружина і діти часто відвідували ці маленькі трапези, при цьому кращому з дітей дозволялося приготувати вчителеві і гостям бутерброди. У ту неділю, коли здоров'я Кінастін погіршало, цією кращою дитиною був син муляра, Гейрлі: Аннелі, донька швачки, — діти називали її просто Шварбелль - Аннелі, — штовхнувши ненароком стола, притиснула йому руку між столами так, що вона набрякla, як подушка, і пішла кров. Коли дівчинка почала кричати і запевняти, що вона це зробила ненароком, добрий хлопчик намагався стримати себе і приховати їїд учителя і Маргрет свою розпухлу руку, щоб дівчинку не покарали в школі, а можливо й не побили вдома. Але йому було так боляче, що він не міг пристти, і тільки тому Маргрет помітила в чому справа. Ось чому він був оголошений сьогодні за найкращу дитину і йому зробили приємність, доручивши приготувати бутерброди. На цей раз на вечерю прийшов і сам поміщик.

Сьогодні нарешті водяний рів на нових луках повинні були закінчiti; джерела були розкопані і сполучені, а вода великими потоками спускалась на поля і скрізь, куди вона потрапляла, земля зеленіла.

І на цю роботу лейтенант повів кількох хлопчиків, але, перш ніж розпочати землемірні роботи, він запропонував дітворі: «Спробуйте намітити ліній, по яких слід було б пустити потоки, щоб зросити якомога більше землі».

Дітвора, як добрий гончі, кинулась бігти в усі боки, відшукуючи місця для спуску води. Але всі повернулися, не порозумівшись. Одні вважали, що викопати рів треба спочатку на лівому боці в напрямі до ялинок, а звідти вже назад до полів, що лежать праворуч. Інші ж були тієї думки, що коли провести рів до ялинок, то води не підняті на рівень мохового горба, і він залишиться в такому разі незрошеним.

— Ніхто з вас не вгадав, — сказав лейтенант і додав: — рів треба провести спочатку до піdnіжжя горба, а вже звідти, бігнувши його, до ялинок.

— Ого — вигукнули хлопчики, — раз ви пустите воду з горба, то ви вже не піднімете її до того рівня, де стоять ялинки.

— Ого, — відповів лейтенант, — досить тільки заповнити заглибину між горбом і ялинками на один або чотири фути, і вода на мою думку, знову рине до ялинок.

— Тоді, звичайно, — погодились хлопчики.

Але пастора сьогодні цілий день не було з ними. Він був у дружини Кінаста, смерть якої наблизжалась. Вона була при повній свідомості і востаннє попрощалася з своїми близькими. Коли до неї на постіль поклали маля, вона звернула на нього свій згасаючий погляд, і останні її слізози впали на дитину. А дитина посміхалася, ворушила руками й ногами і так весело закидала голівку, що вмираюча посміхнулась до неї і сказала про себе: „Чому я не можу бути такою, як ти?“

Вона поговорила ще з усіма дітьми, але найбільше з батьком, майже виключно про Сусаннелі. Її хотілося переказати дівчині, що вона визнає тепер свою провину і розуміє, що її власні вади зробили жорстокою дитину: адже вона скинула на її плечі все господарство, чого не можна було допустити щодо дитини. Вона просила переказати їй, що коли б від неї залежало змінити своє життя, вона виконала б свої материнські обов'язки і не була б тягарем для неї. Та це вже неможлива річ; отже, нехай простить вона її і нехай повернеться додому і замінить дітям матір і допоможе їм, поки це буде потрібне.

Потім вона хотіла перепросити й чоловіка; вона ніколи не була йому дружиною, хоч і вийшла за нього заміж. Але слова завмерли на її устах; а він мовчки, як і вона, лежав якийсь час на її постелі. Нарешті, він підвівся, подивився на пастора і впав йому на груди. Дивлячись на нього, вмираюча сказала:

— Так спокійно він ніде не може лежати і, на жаль, ніколи не знаходив він цього спокою у мене.

Вона ще хотіла попросити пастора простити її. Але вона бачила, як він держить теплу руку свою на схиленій сивій голові її чоловіка, і це була її остання втіха, з якою вона зійшла в могилу.

„О, жінко! Помилки твого життя слід поставити в провину не стільки тобі, скільки тим, хто терпить таке навчання релігії, при якому людська голова забивається нею цілком, неначебто релігійне знання є все і в усіх випадках і неначебто кожна людина знає все — і господарство, і ремесло, і взагалі все, чим вона повинна бути і може бути, якщо тільки вона знає релігію“.

Але як часто я відчуваю, що не можу писати свою книгу!

Погляд умираючої примусив завмерти слова на устах пастора. Якби я міг передати цей погляд, яким його бачив пастор, я переконаний, люди зважили б за краще замовкнути. Але я не можу передати її погляд. Я пригнічений тягарем непередаваних речей, які постають переді мною в загальному розвиткові моєї мрії. Туга згасаючих очей була схожа на погляд вмираючого ягняти, що сходить кров'ю в руках душителя. Ні, він не був схожий на

погляд тварини, що сходить кров'ю; я не можу висловити цього, але коли б я міг, люди не шанували б бога, як язичники, і дали б людям змогу спокійно чинити свої земні діла. Й погляд вразив пастора, як і думка, що вона жертва нерозсудливості. Він тримав при самій тільки думці, що з словом божим підходять до людей, наче з ножем до горла. Він розумів нещастя людей, які сходили кров'ю, коли до них торкається цей ніж, але він почував також, яка небезпека загрожує тим, хто тікає від нього. Він не міг заснути в цю ніч і цей погляд переслідував його ще ранком, коли він читав свою проповідь у церкві. Йому важко було зосерeditись, він говорив не про те, що хотів, і майже не усвідомлював, що говорить.

Опівдні, опанувавши себе, він вклав у свою проповідь усе те, що було в нього на душі.

Звістка про смерть дружини Кінаста прийшла в пасторський будинок у ту мить, коли пастор підвісив зза столу, щоб іти знову до церкви. Він забув про всі умовності і про заведений порядок повчання і говорив тільки про померлу жінку і про причини її нещастя.

85. ПОВЧАННЯ ДІТЯМ:

Але він був такий схильований, що говорив не завжди по-слідовно і гладко і не зовсім ясно висловлював свої думки.

Проте, дещо з його промови можна передати його ж словами. Він прочитав другу заповідь і сказав після цього: „Образ бога, що різко відбивається в пам'яті, по суті ні трохи не красний і не менш шкодить людській природі, ніж кам'яні й бронзові ідоли, створювані первісними людьми“.

Він запевняв, що палка прихильність, до того чи іншого уявлення про бога й божественне, яка цілком захоплює почуття й думку людини, є не що інше, як ідолопоклонство, що губить людей до третього й четвертого покоління, бо вона суперечить її природі.

„Більшість людей,— пояснив він свою думку,— які сприймають релігію з запалом і силою, що не відповідають тому, як вони сприймають інші речі, стають однобічними ханжами. А через те що люди взагалі слабкі й іншими, ніж вони є, стати не можуть, то, ѹ ця перевага релігії робить їх, з одного боку, безтурботними, неуважними, нерозумними і тому сліпими, а з другого — на диво легковажними, сприйнятливими, чулими, вибагливими і в той же час відлюдними і схильними йти таємними й хитрими манівцями, а також готовими до насильства в ім'я господнє.“

А цього досить, щоб зробити людей в усіх випадках життя ненадійними, ні до чого не здатними, залежними і вбогими істотами, які не можуть допомогти собі в зліднях і в трудношах.

Таким чином,— повторив він,— перед мрійником, що створив собі образ бога, постає загроза господньої карі, посланої дітям, його аж до третього й четвертого коліна.

Бог не з'явився людям і приховав від них таємниці майбутнього в непроникливій імлі, щоб гусениця добре себе почувала під своїм покровом. Туман, що оточує нас, даний нам від бога, це благо для нас, які спочивають у тумані. І ми спустошуємо нашу душу, коли намагаємось розвіяти темряву, якою нас оповив бог. Бог створив і ніч і день. Чому ж ти не хочеш спочивати вночі, створений богом, поки він не покаже тобі свого сонця, якого ти не можеш викликати своїми мріями зза хмар, за якими його приховав господь?

Бог може бути для людини богом тільки через посередництво людей. Людина знає бога лише остильки, оскільки вона пізнає людину, тобто самого себе. Вона шанує бога лише остильки, оскільки шанує себе, а це значить остильки, оскільки вона додержується і щодо себе самої і близінх своїх найчистіших і найпрекрасніших намірів, закладених в ній природою⁴⁸. Тим то й піднести людину до рівня релігійного вчення слід не словами й образами, а ділами своїми.

Даремно ти говорив би біднякові: „Бог існує“, а сироті: „У тебе отець небесний“. Словами й образами ніхто не навчить іншого пізнавати бога.

Але якщо ти допоможеш жебракові стати на ноги, ти цим покажеш йому бога; і якщо ти виховаєш сирітку так, як її виховав би батько, ти навчиш її пізнавати бога, що дав твоєму серцеві силу і вміння виховати її. Релігія не є інше, як прагнення нашого духу вгамовувати плоть і кров нашу через пристильність до первопричини нашого буття.

Цю владу духу над плоттю людина здобуває лише в міру того, як вона змалку звикає до труднощів життя та свого по-кликання і навчається виконувати свої обов'язки легко, без особливого зусилля і напруження.

А це ясно вказує нам, які навички треба розвивати в людині, якщо хочеш, щоб влада духу над плоттю і життя, поєднане з релігією і становищем людини, стали їй легкими і природними».

Ви розумієте, звичайно, що й цього разу він не пропустив нагоди висловитися проти проповіді й багатослів'я.

Він сказав: „Вникніть же, ради бога, в одне. В усіх ваших ділах, скрізь, де треба щонебудь зробити і де ви хочете досягти певної мети, найперше правило ваше є: якнайменше слів і без проповідей. То чому ж учення про бога і вічність повинне бути вкладене в серце й розум людини з допомогою слів і проповідей, хоч би в усіх інших випадках це суперечило її природі?“.

Потім він раптом перервав свою промову словами: „Але що ж мені робити? Мовчати про бога? Боронь мене боже. Ходімте зі мною в хатину бідняка і до плачущих сиріт, там ви пізнаєте бога, навчитеся бути добрими і бути людьми. Ходімте. Десять нових сиріт лишилось у вашому селі, вони друзі вашого дитинства, ви росли вкупі, ви найближчі ім люди. Ходімте й покажіть їм, що ви люди і що ви співчуваєте горю близнього.

Я теж був сиротою і ще тепер пам'ятаю, як я, втративши

Батька, кинувся на його ліжко, пройнятій тільки однією думкою: нема у мене на всій земній кулі людини, яка б мені співчувала. І в цю мить,— я ніколи не забуду враження, яке це справило на мене,— в кімнату увійшли двоє сусідів, вони майже впали на мене, який лежав з конвульсійно стиснутими руками і зціпленими зубами, розпростертій на ліжку, і почали плакати без слів. Я пам'ятаю і пам'ятатиму до смерті, яка це була для мене втіха і як це допомогло мені пізнати бога".

Потім він підвівся, немов не усвідомлюючи, де він, і сказав: „Діти, діти, ходімте до цих сиріт“.

Діти оточили його; їхні очі були повні сліз; вони шукали його руку. Тоді поміщик підвівся зного місця і сказав: „Я буду з вами до кінця цього повчання“.

Всі старійшини і весь народ, що був у церкві, пішли слідом за пастором до Кінаста. Батько й діти стояли біля одра покійної, коли поміщик і пастор увійшли в кімнату.

Спочатку вони ввійшли самі і наказали всім — старшинам та іншим — чекати внизу біля загорожі і перед хатою, поки їх не покличуть.

Бідний старик з пониклою головою сказав їм:

— З волі божої сталася зміна.

— Ми знаємо про це, любий діду, — відповів поміщик і додав за селянським звичаєм: — Хай господь пошле тобі втіху в твоєму горі.

Потім він посадив тримтячого старика поруч з собою й пастором на лаві і взяв його холодну руку в свої теплі руки. Старик, зворушений цією увагою, прийшов до пам'яті і заговорив; він подякував поміщикові і розповів, яке приемне було його покійній дружині козяче молоко і як вона протягом останніх п'яти тижнів нічого, крім кількох ложок цього молока на день, не їла; він розповів також, що вона, дякувати богові, останнім часом зовсім змінилася, цікавилася усім, що діялося на селі, і особливо новими порядками в школі, про які вона щодня разпитувала дітей. Одного разу вона сказала навіть з глибоким зітханням: „Господи, якби й я в школі сиділа за прядкою, я б не стала такою, якою була“.

Вона додала ще: „Так, пе так“, і, звертаючись до дітей, вона сказала: „Слава богу, що у вас тепер справа стоїть інакше“.

Це так зворушило поміщика і пастора, що вони ледве стримували сльози.

Коли вони ввійшли в кімнату, вони застали Сусаннелі, що стояла серед дітей, як мати. Вона втекла з своєї міської роботи і встигла додому за годину до смерті матері; вона кинулася на ліжко вмираючої і, ридаючи, просила простити її і благословити. Мати вже не могла говорити, але вона відкрила очі і показала на вуха, даючи зрозуміти, що вона ще чує, на рот, а потім і на батька. Той зрозумів її і, стримуючи тугу, розповів дочці, що мати визнала свою провину і просила простити її, а також і те, що мати хотіла б, щоб вона лишилася з ними і більше їх не

кидала. При кожному слові батька дитина здригалася; мовчки схилила вона голову і лишалася у такому стані, поки мати не згасла. Але коли вона заснула вічним сном, її донька стрепенулася, вирішивши бути для них матір'ю і сестрою й не кидати їх, поки вони цього потребуватимуть. З вірою в неї батько й діти оточили її, припавши до неї. Цю картину й побачив Арнер, відчиичивши двері.

Він покликав її у бік і спитав:

— Чи є у вас щонебудь істи?

Вона подивилася на нього і сказала стиха:

— Так.

Але це означало „ні“, і, зрозумівши її, він сказав:

— Чи є у вас масло в хаті?

— Цього нема,— сказала дівчина.

— Воно повинне бути у вас, постараїся повернути сили твоєму батькові і годуй його краще. Візьми, дай йому масла й вина, а я постараюсь його цими днями побачити.

Сказавши це, він вийшов.

Тим часом старійшини, що чекали біля сарай, вирішили показати поміщиків і пасторові, що й вони здатні на співчуття і ухвалили звільнити Кінаста на все життя від повинностей і дозволити йому безплатно заготовляти й привозити для себе дрова.

Пастор покликав тепер старійшин і дітей у хату. Всі інші лишилися біля дверей і під вікнами.

Кінаст ледве вірив тому, що говорив йому старійшина. Хоч на селі Існував звичай, за яким сім стариків звільнялися від повинностей, зберігаючи свої громадянські права, але ці пильги діставалися звичайно тільки негідникам, що були родичами старійшинам, або шахраям і нахабам, яких вони боялися.

У цей час діти, поділившись на групи за віком, оточили сиріт; кожне старалося стати близче до того, кого воно краще знато. Вони потискували їм руки і казали:

— Хай господь пошле тобі втіху в твоєму горі.

Після цього запанувала мертвнатиша, і очі всіх наповнилися слізьми. Але ось пастор заговорив:

— Діти мої, близький бог до тих, де люди люблять одне одного.

Потім він підвів одного по одному до одра померлої, яка лежала, як образ переможеного горя, і кожному говорив напутне слово. Це було повчання, подібне до повчання святого. Потім він підвів їх до сиріт і, коли вони простягали їм руки, він казав:

— Будьте братами і думайте про ту годину, коли ви думаете про бога.

Кажучи це, він встав і, неначе продовжуючи своє повчання в церкві, звернувся до народу, простягаючи до нього руки:

— Хай благословить і береже вас господь. Хай просвітить він ясний лик свій над вами і хай він буде милостивий до вас.

Ідіть же тепер з миром, живіть благочестиво, як личить християнам, і любіть одне одного, як Христос любив нас. Амінь!

Громада почала розходитись, і всі в один голос говорили: „Як це було чудово“. А батьки і матері говорили одне одному: „Якщо вчити так дітей, вони повинні стати вгодними богові; інакше воно й бути не може“.

У всіх була одна думка: подякувати Йому. Один висловив її голосно, і вигуки „так, так“ і мокрі від сліз очі були відповідю на це. І ось народ за десять кроків від Кінастової хати спинився, і коли поміщик та пастор підійшли, старий Ренольд, якого просили про це інші, виступив і перед усім народом, що все більше сходився до хати, подякував поміщиків і пасторів, кажучи, що іхні серця повні і вони можуть лише сказати, що вони їм замість бoga.

Мертві мовчання натовпу, який оточував іх, і глибокі людські переживання зворушили поміщика і пастора; хвилину вони стояли, не будучи в силі відповісти. Але потім поміщик сказав:

— Ми хотіли б зробити вас щасливими, якби це було в наших силах⁴⁹.

І народ відповів благородному отцеві своєму.

— Ми, слава богу, бачимо і знаємо це.

Він більше нічого не сказав. Народ почав тихо розходитись. Тоді він узяв руку пастора в свою руку і сказав Йому:

— Слава богу, ми пішли вперед у справах нашого села, далі, ніж навіть самі гадали.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА.

1787 р.

ПАНОВІ ФЕЛІКСУ БАТЬКЕ СИНОВІ, В ВАЗЕЛІ.

Друже!

Подібно до розтопаної рослини на дорозі ти знайшов мене і втрятував спід ніг прохожих.

Але про це я не говоритиму.

Прочитай, друже, ці сторінки. Ними я закінчу опис моого ідеалу керування селом. Я почав з хатини жінки, пригніченої зліднями, з картини цілковитої розрухи села і закінчу описом порядку⁵⁰.

Коли я розпочав цю працю, батьківщина голосно і одностайно сказала: „Картини бідої хатини і розорення села відповідають дійсності. І той, хто стояв при владі, і поденник на селі визнали: „Це справедливо“.

Я не міг помилитись, адже мій опис ґрунтуються цілком на моєму досвіді. І я пішов далі, аж до джерел лиха. Я не хотів просто сказати: „Це так“. Я спробував показати, чому це так. І як зробити, щоб це було інакше.

Мій опис усе ширшав. Хатина бідої жінки поступово потонула в картині змальованого цілого.

Це багато чого потребувало. Як хиби Лінгарда й Гуммеля, так і хиби села треба було розкрити з усіх поглядів. Довелося торкнутися зловживань, зв'язаних з впливом релігії, і помилок у законодавстві, описати перешкоди, що зустрічаються на шляху до правильного розвитку виховання людини, і описати джерела цих перешкод. Треба було запобігти утрудненням на шляху до поліпшення керівництва народом таким способом, який відповідав би справжньому станові народу, треба було розвинути і показати можливості цілковитої зміни душевного складу народу в зв'язку з усіма наявними умовами. Треба було розкрити дух діяльності держави, внутрішні цілі керування нею, так само, як і дух служіння в церкві і вплив справжнього керування церквою: в обох випадках треба було показати в усіх напрямках їх вплив, чим це служіння могло бути, чим воно повинне бути і чим воно не є.

Справжні основи суспільного порядку треба повести через клубок численних перешкод аж до найбідніших хатин і все це пов'язати з справжніми народними поняттями і почуттями, і всюди внутрішній настрій нижчих верств людства повинен наблизятися до тих образів, якими я намагаюся спонукати їх до самодопомоги.

Я хотів одверто виступити як перед народом, так і перед його панами і сприяти їх зближенню з допомогою правильного розуміння правди в їхніх взаєминах.

Оце й усе, що я пробував зробити. Найістотніше з того, що я описую, я бачив на власні очі. І багато чого з того, що я раджу, я зробив. У безперервних спробах виховати народ я втратив насолоду особистим життям. Як ніхто інший, я зрозумів справжній стан народу і ті способи, з допомогою яких його можна змінити як у його великій єдності, так і в безлічі найрізноманітніших відносин, що постійно відокремлюються від цілого і діють самостійно. Мой шляхом ще ніхто не йшов, ніхто не пробував підійти до питання з цих поглядів. Усе, що я сказав, до найдрібніших деталей ґрунтуються на моїх справжніх дослідах⁵¹.

Правда, я помилювся, виконуючи свої завдання; але саме ці помилки моого діяльного життя дали мені змогу вивчити те, чого я не вмів саме тоді, коли я це робив. Прочитай, друже, ці сторінки і прийми мою подяку за найважливіші погляди, розвинені в них. Без тебе в моїй праці вони ніколи не досягли б зрілості. Дозволь мені сказати тобі про них: я не знаю людини, від якої я навчився більше і думкою якої про найважливіші питання керівництва народом і його основу я дорожив більше, ніж твоєю.

Друже! Весь тягар моєї спроби лежить ще на мені: я живу ще, як уві сні, у переживанні створеної мною картини, і мое прагнення до здійснення моєї мети не закінчиться, а поки я живий, я не почуватиму себе в своїй сфері доти, доки не побачу мое завдання перетвореним у життя.

Будь і надалі моїм другом⁵². Вічно вдячний і люблячий твій П.

І. СПОЧАТКУ СОНЯЧНЕ СВІТЛО.

Ми посунулися на крок уперед — цими словами я закінчив. З цих я знову починаю. Повернувшись додому, Арнер застав на своєму столі два листи: один, що його він розпечатав першим, був від графа Білівського; в ньому говорилося:

„Мій любий! Герцог захоплений усім, що ти робиш. Твого останнього листа, яким він не міг досконо читатись, він мені не повернув ще й досі і висловив бажання, щоб наш Менцов намалював твій портрет, як ти сидиш на землі в пасторському саду, оточений дітьми Бонналя. Він хоче повісити цей портрет у маленькій кімнаті, яку він називає своїм куточком. У цій кімнаті є лише один портрет, в оригіналі якого ти знайшов щось спільне з бридою, великою головою, яку намалював Фюсслі у „Фізіономіці“ Лафатера⁵⁸. Тепер разом з ним попадеш і ти, моя добра душа, і висітимеш напроти його. Що тобі робити на цій стіні? І що подумає герцог, коли він відчує цей контраст, що є сатирою на його правління, а що він його відчує, в цьому можна бути упевненим. Це покаже час.

Друже! При дворі вже говорять про тебе, і як же ненавидить тебе той*, кому все противне, що нагадує герцогові про рід людський. Він голосно говорить, що ця думка здається йому нездорою, і все ж він порадить герцогові обізнатися особисто з твоїми закладами; але я ще довго цьому перешкоджатиму. Якщо є засіб перевести на нівець усі твої заходи, то це дати можливість герцогові перетворити їх у державну справу, перш ніж ти не закінчив їх як своє приватне починання. Це було б на руку Гелідорі, але йому не треба робити приємності таким способом, знімаючи твій портрет з сірого гобелена, на якому йому так подобається висіти одному. Добре було б, якби твій портрет уже висів там. Більше ніж будьто ти заслуговуєш на це. У своїй дитячій невинності ти не знаєш ні того, чим ти є, ні того, що ти робиш. Ми, на жаль, також цим грішимо, але в зовсім протилежному напрямі.

Твій лейтенант — золота людина. Перекажи йому від моого імені, щоб він закінчив свою справу і щоб він не журився, залишаючись, поки це необхідно, на цьому нижньому ступені настільки ж надійних, наскільки і великих сходів.

Що роблять твої діти? А Тереза? Кланяйся їй від мене і перекажи їй, що я не буваю більше на придворних вечорах відтоді, як відлетів лебідь, про якого наші гуски з задрістю згадують. Напиши мені швидше знову. Якби навіть я і не був охочий до листів, то тепер я повинен був би тебе просити про них.

Бажаю тобі, мій друже, щоб твоє щастя ніколи не скидалося на мое, бо воно тисне мені на обидва плеча“.

* Гелідор. — Ред.

2. А ПОТІМ НАСТАЄ ДОЩ.

Радість з приводу першого листа зникла під враженням другого. Писав його дядько, генерал Арнберг, який з своєю племінницею Сільвією збирався кілька тижнів погостювати у нього. Дядьків приїзд не бентежив його. Це був добрий чоловік, який проводив ранок за своїм шоколадом і туалетом, никого не турбував і був задоволений, коли його розважали після обіднього сну до вечера. Але Арнери дуже злякалися Сільвії. Те саме траплялося всюди, куди він її брав з собою. Ніхто, крім дядька, не наважився б пробути з нею кілька тижнів під однією покрівлею. Але вона була донькою його брата, і він, жалючи її, взяв на себе цей тягар. Донька марнотратця - батька, який змалку розпестив її, як принцесу, в повній мірі мала хиби тих людей, які не знають, звідки береться хліб. Після смерті батька, раптом зазнавши зліднів і матеріальної залежності, вона ненавидить кожного, кому живеться краще, ніж їй, і користується єдиним своїм багатством — трохи розуму, — щоб завдавати прикорсті тим, кому вона заздрить. Уся її істота покалічена. В неї немає сорому. Її слова ображають невинність і примушують червоніти. Вона ненавидить усе, що йде прямою дорогою, і зневажає все природне, не спотворене. Така вона як людина. Коли говорять про вагітну жінку, вона відпльовується, кажучи: „Невже цей дурень не знайшов нічого розумнішого, як народити на світ ще одну жалюгідну істоту?“.

Особа, яку вона привезла з собою, має з нею дуже багато спільніх рис. Вона називає її другом, але тільки доти, доки справи йдуть добре, бо вона в неї служить за плату. Називають її Аглеєю. Обидві вони неохоче поїхали в село і два роки стримували дядька від цієї подорожі. Але на цей раз вони вже не могли більше його стримати і через те привезли, крім свого характеру, ще й поганий настрій.

Роленбергер був перший, на якому вони зігнали свій настрій. Він разом з Карлом був у саду і сортував на лавці купу насіння, коли обидві — це було на другий день після їхнього приїзду — так безцеремонно сіли поруч нього, що половина насіння посипалась на землю.

Карл, який у своєму житті ніколи не бачив, щоб селянка в чужому будинку дозволила собі так сісти на зайняту лавку, здивовано, з широко розплющеними очима, дивився на них і вже хотів щось сказати, коли Роленбергер йому моргнув. Не кажучи ні слова, він пішов, але було видно, що це йому прикро — він почervонів.

Сільвія, обернувшись до Аглеї, засміялася з цього приводу і спитала Роленбергера, чого він його вчити; їй здається, що він сам нічого не знає. Вражений цим запитанням, Роленбергер відповів, що сподівається, що вони, побувши тут якийсь час, самі все побачать. Далі вона спитала його, чи має він бібліотеку і де він вчитися.

Не звикнувши до таких розпитувань і не знаючи, до чого воно йдеться, він спочатку промовчав, але потім, дивлячись її просто в вічі, відповів, що він ніде не вчиться і не має бібліотеки.

Вона відповіла йому таким же поглядом і продовжувала розпитувати, чи виховував він дітей.

— Так, і одного разу групу в дванадцять чоловік.

Вона. Що ж він зробив з них?

Він (*трохи здивовано*). Корисних дітей, на яких, слава богу, ніхто не скаржиться.

Вона. Де ці діти?

Він. Дома у свого батька.

Вона. Так. Хто їхній батько?

Він. Клебергський амтман*.

Вона. Я вірю, що він може виховати для волосного старшини цілу орду дітей, але її кузен дурень і не знає, яке виховання потрібне для його стану, і він, Роленбергер, не повинен був брати на себе цієї посади.

Він. Я й не шукав цієї служби (*він проказує слово „служба“ поволі*).

Вона. Не думаю, щоб вас доводилося шукати для цієї служби (*вона проказала слово „служба“ твердо і так само поволі, перекривляючи його*).

Ще довго говорила вона в такому уідливому тоні. Роленбергера почав проймати піт, нарешті, він не стерпів і коли вона поставила ще одне запитання й довідалась про те, що він знає і вміє, чого він може навчити хлопця, він відповів: „Чи повинен я вам говорити про все те, що я вмію“. „Спробуйте тільки почати“, промовила вона. На це він їй сказав: „Ну, гаразд, я вмію відгодовувати корів і волів; я вмію орати і сіяти; я вмію обробляти заливні луки і конюшинні поля, я обізнаний з лісівництвом і гірничиною справою. Я вмію розраховуватись з селянами, як з панами, і зранку до вечора оберігати те, що мені довірили“. Ця відповідь примусила даму склонитися з лави з словами: „Я ще не зустрічала в житті такого язика у подібних ідіотів“, — сказала вона, йдучи; на це Аглея відповіла: „Не кажіть так, він здобув перемогу над вами“.

3. ПРО ДВОРЯНСЬКЕ ВИХОВАННЯ, ПРО ДВОРЯНСЬКІ ПРАВА, ДЕЩО ПРО СЕЛЯНСЬКІ ПРАВА.

Бажаючи помститися, вона переказала всю цю розмову Арнерові і до того ж ще додала й від себе в присутності генерала, бо знала, що генерал цілком по-дитячому дорожить найменшими привілеями дворянства і гадає, що ніколи не можна в достатній мірі виділити виховання дітей дворян на відміну від дітей інших станів.

* Амтман — щось на зразок волосного старшини царської Росії.— Ред.

Як і треба було сподіватися, він визнав, що його племінник не має відповідної для цієї справи людини і що його хлопець виховується в умовах, які далеко не відповідають його станові і його високим привілеям.

На цих словах Сільвія перебила його і сказала:

— Так, дядю, кузен не дуже високо ставить ці привілеї, він настільки мало зважає на них, що закинув прокладання початого вже шляху через скелі, який подвоїв би цінність замку і який його дід з такими труднощами відвоював у селян, начебто його право нічого не варте; але він швидше готовий подарувати улюбленим селянам і дорогій його серцю селянській худобі цю працю.

Розлючений тоном її мови, Арнер коротко і сухо відповів:

— Вони й не повинні були прокладати мені шлях.

Сільвія. Алеж суд висловився проти них.

Арнер. З ними вчинили не по правді.

Сільвія. Хіба?

Генерал. Як же це сталося?

Арнер. Вони мали документи, які підтверджували їх права.

Сільвія. Чому ж вони програли процес?

Арнер. Тільки з тієї незначної причини, що їхні документи затримали в канцелярії і, просто кажучи, заперечували їх існування.

Сільвія. І ви їм знову видали документи?

Арнер. Ясна річ, і підтвердив їх права.

Генерал. Це вже занадто.

Арнер. Чому, дорогий дядю?

Генерал. Твої діти і внуки можуть дивитися на речі інакше, ніж ти. Ніколи не треба випускати з рук владу, яку маєш; коли вважаеш, що не маєш прав, то можна цією владою не користуватися, поки цього не хочеш. І цього досить.

Сільвія. Судячи з того, як він виховує Карла, він може бути впевнений, що хлопець не думатиме інакше, ніж він.

Генерал. Це сюди не стосується.

Арнер. Дядю, найкраще дати кожному його права, бо всякий шанує своє право.

Сільвія. Це невірно. У селян немає прав; їх права — справа милості.

Генерал. Це не зовсім так.

Арнер. І якби це було так, то це не для мене. Коли в селян відбираєш їх права, їхні обличчя стають незадоволені, похмурі: я не хотів би мати коня в стайні, який би так спускав голову і так сумно дивився, як ці селяни.

Сільвія. Не можна порівнювати права коней і права селян.

Арнер. Ви, мабуть, думаете, що не можна так добре тримати селян, як коней.

Сільвія. Мабуть, спробуйте і ви, тоді на ділі переконаєтесь.

Ця розмова дала дядькові мало задоволення. Він був з обох невдоволений. Він пішов у стайню, нібито перевірити стан здоров'я гнідого, який, за словами конюха, пошкодив собі ногу.

ЗМІСТ 4 — 23 РОЗДІЛІВ.

4 — 28. У цих розділах автор описує вчинки Сільвії ті наслідки, які вони мали. В особі Сільвії автор концентровано показує той опір, який реакційне дворянство повинне було чинити реформам, спрямованим на користь бідняків. Спочатку Сільвія намагається впливати на дворянське самолюбство свого дядька генерала. Протягом якогось часу це мало успіх, але потім добродушному генералові набриджають ті інтриги, які плете його племінниця. Крім того, вони бачить, що й при дворі є люди (міністр Білівський), які вірять Арнерові. Проте, Сільвія провожує свою боротьбу проти Арнера і його помічників. Насамперед вона добивається того, що лейтенант залишає замок. Під час обіду підрогу Сільвії, Аглея відсувується від нього з гидравличною гримасою. У відповідь на його здивовання Сільвія голосно заявила, що її підрога трохи гидравла, а лейтенант у школі стриже літів і обрізує їм нігти. Лейтенант підвіситься і вийшов зза стола. Але цього їй було мало. З допомогою свого егеря вона поширила в Боннаї вигадку про те, що Глюфі (лейтенанта) вигнали з замку, що він бродяга на прізвисько „Глюфі, хочеш грошей“, і т. д.

Ця агітація егера не лишається непоміченою пастором. Він пише листа в замок і попереджає Арнера про діяльність Сільвії. Лист у замок приносить Міхель. Сільвія, побачивши з тераси селянина, наказує йому забиратися. Той затримується. Тоді Сільвія велить егереві спустити на Міхеля собак. Собаки кидаються на селянина. Це бачить син поміщика Карл і встигає одного з собак скочити за нашійник, другий кидається на Міхеля. Міхель відбивається досить успішно ціпком, але собака (Турк) встигає його сильно вкусити за ногу. Від втрати великої кількості крові селянин пепритомніє. Поміщик, його дружина, Карл біжуть до нього й відправляють його на носилках у село. На Арнера ця подія так впливає, що він занеджує. Проте, Сільвія це ні трохи не вражає. Вона намагається продовжувати свої неподобства. Під час прогулянки вона зустрічає п'яніцю — стару Шплекмольх — і просить її переконати хоч би кількох селян забрати своїх дітей із школи. Сільвія затримується далеко від замку і повертається додому сама. Її зустрічає м'ясник з собакою, який повертається з трактир, де селяни обговорювали подію з Міхелем. М'ясникові спадає на думку помститися за Міхеля. Він нацьковує на неї собаку, який некусає її, а обирає в неї вбрания, стрічки, зриває перуку, оголюючи лису голову Сільвії. М'ясник стежить по годиннику за цією екзекуцією. Через дві хвилини він відкликає собаку, і Сільвія в вайжахлившому стані повертається додому.

Тим часом стара Шплекмольх намагається діяти за пропозицією Сільвії в селі, але невдало. Про дії Сільвії довідуються у всьому районі; поступово вона стає об'єктом найлютої ненависті селянства.

Здоров'я Арнера на цей час усе гіршає. Він міркує про істину і бессмертність.

24. ПОМИЩИК - ХРИСТИЯНИН — МОНАСТИРСЬКА ПРИГОДА З ЧАСІВ РИЦАРСТВА.

Усяка мрійність була йому ненависна, і тому він рекомендував Терезі обінатися з життєписом далекого предка, який сам обробляв землю в своєму маєтку і якого вся округа називала „поміщиком - християнином“ за його справедливість, за те, що він своїм селянам дав безтурботне, безпечне й радісне існування і зрівняв монастир, що мав назву Гіммельхауз (у височині до неба), з землею.

Цей монастир заснували його предки, але зберегли при цьому за виділеними селянами великі і важливі права: монастир на віки вічні повинен був поводитись з селянами так само, як і з усією іншою челяддю панів з Арнбурга, і надати їм і їхнім нащадкам усі гарантії законної охорони. Але тільки но засновники

минастиря померли, селяни почали втрачати одне право по одному. Шановні отці зовсім відмовились зважати на надані селянам права і дивилися на селян як на людей, яким монастир, як власник, робить тільки ласку. Тільки через 175 років „поміщик-християнин“ знайшов серед паперів своїх предків власноручно написаний засновником монастиря договір і другого ж дня доручив наказом старості передати обдуремим селянам охоронну грамоту, що захищала їх від зловживань монастиря. Якби він зняв з вівтаря зображення діви Марії, то навряд чи це викликало б більше обурення серед отців-монахів. Вони спочатку протестували й удавали, що перерили весь архів і не знайшли вказівок, які дали б поміщикові таке право. Він з властивою йому чесністю відніс документ предка в монастир. Але отці уникали зустрічі з ним. Показався тільки один сухорлявий, довгоногий, якого він не знав. Рицар вручив йому документ. Патер прочитав його, низько вклонився і сказав, притискуючи руку до серця: „Його преподоб'є пан абат і шановне товариство монастиря обговорять цей документ“. Але протягом восьми днів ні його преподобіє абат, ні монастирський конвент ніяк не реагували на врученій їм документ.

Подібно до дружини Лота, оберненої на соляний стовп, рицар стояв, а отці тікали від нього, бажаючи, щоб він забрався швидше за межі монастиря.

Ходячи туди й назад під монастирським склепінням, рицар знову зустрів у темному закутку довгононого, сухорлявого монаха, який у темряві здався йому привидом. Знову низенько вклонившись, монах просив вибачити йому, але абат не може заради порятунку його ж душі повернути йому цей недоречний, без печатки документ, який нічого не доводить, через те що ця грамота зовсім незаконно ображає чудодійне і благодатне монастирське місце та підбурює селян до бунтівливих слів і дій проти монастиря; до цього він додав, що коли рицар і далі підбурюватиме підданих монастиря цим фальшивим папером проти їх тілесної і духовної влади, то відповідальність за це впаде на його душу. Сказавши це, монах зник у своєму барлозі. Він зробив це вчасно, бо рицар збирався кинутись на нього. Розлючений, він скочив на коня, мурмочачи: „А, ця грамота моого батька — фальшивий документ. І це говорять ті, хто єсть його хліб. Добре, що цей... — мій маєток. Прадід дав його церкві, а не цим...“ Вирушивши в похід, він зрівняв монастир з землею, взяв селян і землю знов у свої руки і для заспокоєння своєї душі пожертвував церкві велику суму, більшу, ніж коштувало те, що він конфіскував, сповістивши про свої дії епіскопа, і тому що він був другом імператора, церква не наклада на нього елітімії.

Молочна ферма, яка стоїть на тому місці, де був монастир, ще й тепер має назву Гіммельгоф („небесний двір“), а найближчі великі луки — „небесні луки“. Там росте чудова конюшина, на якій пасуться двадцять добірних корів і один бугай.

25. ПРИНЦИПИ ОСВІТИ ДВОРЯН.

Не гівайтесь, добрі монастири, не вам одним доводилося часом зловживати своєю владою і затаювати документи, які суперечили вашим інтересам. Навіть нащадки рицаря - християнина довгий час затаювали життепис рицаря, старовинний свій родовий документ, в якому були записані всі права і свободи, даровані селянам. Вони так само неохоче, як і монахи монастиря, додержували щодо своїх селян рицарського слова і також сторіччями не зазирали в цю книгу, в якій рицар просто, ясно і нехитро розповідав, як він поводився з своїми селянами, як він уладнував усікі суперечки і, головно, як мало він забирає у своїх селян хліба, щоб забезпечити пристойне його станові життя. При цьому він все ж ухитрявся тримати свій дім на такому рівні, як ніхто з його сусідів - рицарів, які, не вдовольняючись хлібом бідних селян, висмоктували в них останнє. Цю родинну пам'ятку Арнер рекомендував Терезі як першу книгу для читання Карлові, кажучи: „Переконай його якомога раніше, що ті засоби, з допомогою яких було покладено основу дому, завжди будуть найпридатнішими, щоб його зберегти“. Потім він посадив Карла до себе на ліжко і сказав, що він повинен все своє життя пам'ятати, що його батько, не знаючи, житиме він ще чи ні, взяв його до себе на ліжко, тримав його на руках і просив, щоб він став таким же рицарем - християнином, як і його дід. Але нехай він все своє життя не намагається жати там, де він не сіяв, і не залишає ніколи свого села і своїх селян без допомоги і проводу напризволяще, назустріч сліпій долі, щоб бідні люди не ставали цілком занехаяними та безприступними і не уподоблювалися безхазяйній наволочі. Потім він розкрив стару книгу, показав йому спочатку фігури й малюнки, вміщені в ній, а потім рахунки і сказав: „Карле, там, де дід мав один гульден прибутку з наших сіл, ми маємо більше як десять. Чи не здається тобі, що ми не були б чесні дворяни, які здатні мислити по - рицарському і по - християнському, а швидше неблагородні, жорстокі лихварі, якби ми менше дбали про те, щоб допомогти нашим селянам зажити радісним, спокійним, безтурботним життям, ніж це робив наш дід за тодішніх умов. А втім, — додав він, — все, що ми робимо для них, ми робимо для себе, і кожне з наших п'ятисот господарств, навіть якщо ми маємо на увазі лише нашу користь, цінне для нас, оскільки ми про нього добре дбаємо або оскільки воно в цілковитому порядку. Вір мені, що все це щільно пов'язане одне з одним“.

Звертаючись до Роленбергера, він сказав: „Показуйте йому, безустанно, яка тяжка праця цих людей і спиняйтесь докладно на тому, як мало лишається їм чистого прибутку від усіх галузей іхнього господарства; нехай він не забуває, що чистий прибуток від господарства його селян і їх родинне щастя є єдино вірне мірило того, наскільки він добре керує своїми підданими“.

Заговоривши про жадобу слави, як про порок нашого часу, він висловив упевненість, що в його руках Карл ніколи не стане чванливим. „Навпаки, я сподіваюсь,— продовжував він,— добрий, скромний друже, що ви навчите його не сприяти чванливості інших“. І не боячись його цим зіпсувати, він сказав Карлові: „Завжди уникай людей, на яких ти повинен дивитися знизу догори, не ставай нічим рабом“. Він говорив не тільки про рабство тіла, але й про рабство душі: „Той, хто дає хліб, заради якого людина віddaє тіло своє в рабство, є найсильніший господар; але духовне рабство не має навіть виправдання фізичних потреб тіла; ніколи не вір, що хтонебудь знає все; доля людини не знати всієї істини; всі знають її, але вона поділена між людьми, і хто вчиться тільки в одного, той ніколи не почує того, що знають інші“.

Помовчавши якийсь час, він продовжував: „Тяжке це завдання з істиною; всякий вважає, що його мрія— істина, і всякий ставить свою мрію понад усе“. При цьому він вжив вислову однієї людини, яка з усієї сили намагалася зробити людей крашими, ніж вони могли бути насправді. Вона розсипала перлини людяності, душевної величині й мудрості, які залишаться такими навіть тоді, коли червя часу знищить тлінну думку людини, подібно до того, як вона гладе нікчемне в думках усіх людей. Коли чарівні лінії, які ділять людство на два стада, на людей з богом у душі і на людей без бога, розпадуться на свої основні елементи і коли імена тих людей, які нападали на ці лінії, і тих, які їх захищали, будуть забуті, коли краса цих блукаючих вогнів незасліплюватиме погляду, людство все ще пам'ятатиме ці перлини людської мудрості та душевної величині буде вдаче за них.

Він звернувся до Роленбергера з словами Лафатера: „Подбайте, щоб мій син ніколи не вірив у загальні фрази, що не мають під собою реального ґрунту“.

Щоб заспокоїти генерала, який був зворушеній до сліз, він просив його не думати, що його хвороба почалася недавно, і послався на боннальського пастора, який може потвердити, що він ще кілька місяців тому це передбачав і вже тоді з пастором обміркував ряд заходів на випадок його смерті. З пастором же він розмовляв про бессмертність душі і сказав, що життя і страждання Христа є для нього ще більший доказ бессмертності. Та обставина, що людина може встояти проти найсильніших поривів своєї природи, страждати і вмирати за інших, щоб почувати себе крашою і досконалішою, є для нього більшим доказом бессмертності, ніж все, що можна було б про це сказати.

Лейтенант більше страждав, ніж у день бою, коли йому відірвало ногу і він лежав годинами без будьякої допомоги. Арнер сказав йому: „Будьте мужчиною. Якщо комунебудь з нас судилося вмерти, то краще, щоб помер я. Ви без мене обійтесь, я ж без вас не міг би обійтись. Хай вам бог допоможе. Коли я помру, Білівський буде вашим другом, а ви залишайтесь другом моєї родини і моїх сіл“.

Пастор менше страждав. Він звик бачити біля смертного одра весь тягар і тлінність людського життя та його фізичне згасання, і Арнерова поведінка, сповнена душевної краси та сили, давала йому деякою мірою полегшення. Тільки коли він зібрався йти і лишив його самого, його знову охопило скорботне почуття. Думка про те, що громада втратить Арнера і що селяни, які щойно вибралися з тяжкого стану, знов можуть потрапити в нього, довела його, коли він лишився на самоті, майже до розпачу.

ЗМІСТ 26 — 30 РОЗДІЛІВ.

26 — 30. У селі ширяться чутки про близьку смерть Арнера. Автор описує, як до цієї звістки ставляться різні групи селян. Багаті й селянські верховоди мріють про повернення старих доарнерівських порядків. Бідняки тримають при самій тільки думки про те, що у них відберуть усе, що вони дістали при Арнері. Навіть староста Мейер і той замислюється над тим, що смерть Арнера дасть йому змогу позбутися старостування, яке йому, як багатому селянинові, зовсім непотрібне.

Старостина сестра вирішує, нарешті, піти заміж за Руді. З цим вирішенням вона йде до Гертруди, яку й сповіщає про це. Вони йдуть до Руді, і там відбуваються заручини. А дружина старости, маючи намір одружити її з своїм братом, власником трактиру „До сонця“, підсилає його сватати. Але старостина сестра йому відмовляє.

31. СЕРЦЯ ДВОХ УЧИТЕЛІВ.

Все більше ширилася думка, що після смерті Арнера загине і його справа. Повертаючись додому з школи, діти розповідали батькам, що лейтенант майже цілий день плаче, на що багато хто з батьків відказував їм:

— У нього на це є причини, адже після смерті поміщика він втратить свій шматок хліба.

— Хіба вже він більше не буде нашим учителем? — з жалем казали діти.

— Хто йому платитиме? — відповідали батьки, а багато хто ще й додавав:

— Хай забирається туди, звідки прийшов.

Дітям боляче було слухати, але не всі цьому вірили, і вони умовились проміж себе самі спитати про це вчителя. Коли діти після заняття стояли перед ним і питали його, помітно хвилюючись, чи правда, що після смерті поміщика він уже не буде їхнім учителем, у нього серце розривалось від душевного болю. Він змушеній був відвернутися й глибоко зітхнути біля вікна; він дихав, як людина, яка, збігши з високої гори, на момент спиняється. Коли він, віддихавшись, зміг уже говорити, він повернувся до дітей, простяг до них руки, немов хотів усіх обійняти, і сказав:

— Якщо на те божа воля, щоб поміщик помер, я все ж лишуся з вами.

Потім він потиснув їм усім руки і зауважив, що вони в них вогкі від хвилювання. Ця обставина і те, що діти, повеселівшись, пішли додому, дуже його втішила.

Але багато хто з батьків ще додав:

— Не дуже радійте з того, що він хоче; це ще питання, чи зможе він це зробити.

Але діти вірили вчителеві і не втрачали надії. Тим часом старий учитель бачив себе вже на старому місці і скрізь нашптував, що хвороба Арнера і його передчасна смерть є, як видно, карю за те, що він осквернив церкву і школу.

ЗМІСТ 32 — 35 РОЗДІЛІВ.

32. Марейлі, Ренольдіна, Гертруда і Мейерша утворюють союз, який ставить собі завданням зберегти, на випадок смерті Арнера, всі порядки, ним запроваджені. Разом з старим батьком Ренольда вони обходять хати і збирають підписи згодних з ними.

33. Пастор говорить у церкві проповідь у зв'язку з хворобою Арнера. Й основна думка: „Бідні люди, вчиться самі про себе дбати, адже про вас ніхто інший не подбає“. На його думку, Арнер і мав на мені навчити бідняків допомагати самим собі.

34. При дворі довідалися про хворобу Арнера. Герцог наказав, щоб міністр Білівський поїхав до Арнера разом з країним лікарем. Гелідор — улюблений герцога, ворог Білівського й Арнера — також не заперечував проти поїздки. Білівський приїжджає в Бонналь під час відправи, посилає лікаря до замку, а потім, поговоривши з пастором і лейтенантом, іде в замок.

35. Лікар іде до Арнера і починає його лікувати. Сільвія бачить Білівського, довідується від лікаря про співчуття Арнерові при дворі, іде до себе в кімнату, де в неї починається приступ несамовитої люті. Вона пакується на свою по-другу, і в усьому її обвинувачує. Аглеї йї нічого не відповіла, але другого дня вранці зникла, вкраївши ряд дорогоцінностей Сільвії і лишивши листа. У листі вона доводить, що вона не краде, а тільки бере те, що йй належить як платня за роботу; вона не вважає за можливе лишатися далі з нею, бо не погоджується з її поведінкою.

36. ДЕРЖАВНИЙ МІНІСТР КНЯЗЯ В ШКОЛІ І В УЧИТЕЛЯ.

Арнерові все гіршало. Тереза щохвилини непритомніла.

Лейбмедик зажадав, щоб хворого лишили зовсім самого. Хворий цілком знесилується і в такому стані засипає. У всіх одна думка: „він помер і вже не прокинеться“.

Тереза з криком: „Він мертвий, він помер“ виривається з рук Білівського і падає перед ліжком навколоішки. Роленбергер з дітьми навколоішках, пастор голосно молиться, всі чекають слів: вже не дихає.

Яке томливе для всіх таке чекання! Всі прислухаються біля дверей. Ані звуку. Помер він уже або, може, може...

„Тихше, не гомоніть“. Чути рух. Що це таке? Лікар підходить до дверей, відчиняє їх майже нечутно і, ледве дихаючи, каже: „Виступив піт, знов є надія“. Хворий продовжує спати; поспішають до Терези, сповіщають їй новину, вона не вірить і знов непритомніє. Через чверть години лікар знову відчиняє двері і повторює: „Піт виступає дедалі сильніше, підійті і сповістіть їй“. Щочверть години він приходить і подає надію.

Близько дев'ятої години хворий прокинувся і заявив, що йому стає краще. Але він був дуже слабий і незабаром заснув знов. Ніч минула в тяжкому чеканні. Було чути тільки слова

молитви. Тереза вже не неприміла і теж молилася. Звістки були ті самі: „Все гаразд, є надія”.

Вранці Терезі дозволили вийти до хворого; вона ввійшла, але не надовго. І сьогодні лікар вимагав, щоб додержували цілковитоїтиші, і Білівський бачив хворого тільки через бокові двері й пробув день разом з пастором та лейтенантом у Бонналі. Він дивився на все очима людини, яка спроможна уявити собі, як оливкове насіння поступово з зародку перетворюється в доросле дерево, на гіллі якого птахи в'ють гнізда і в затінку якого відпочивають люди.

Уважно придивляючись до всього, Білівський мало говорив, але потім поступово почав цікавитись найдрібнішими деталями побуту населення і допитуватися, який вплив нових порядків на їх життя; потроху він почав розмовляти майже з усіма жителями села, бачив бавовнопрядильника Мейера, Марейлі, Гертруду, старого Ренольда, молоду Ренольдіну, Ліндербергера, Міхеля, навіть самого Гуммеля; він залишався в школі і ранком і по обіді, від початку до кінця занять, переглядав роботу всіх дітей і звернув особливу увагу на зв'язок навчання з працею; детально цікавився, чи не заважає одне одному, не ви-словлював своєї думки, поки всього не оглянув і не перевірив, і лише після цього звернувся до лейтенанта, який, ясна річ, дуже хотів знати його думку:

„Я вважаю, що ваші реформи цілком відповідають природі людини і наявним громадським умовам”. І потім: „Владарі світу цього цінять людину лише остільки, оскільки можуть мати з неї користь; адже за стимул для всякого справжнього законодавства є не що інше, як бажання піднести державу в інтересах її правителя на якомога більшу височінню, а її жителів якомога краще використати для тієї ж кінцевої мети, і якщо все гаразд, дати їм освіту і керувати ними; таким же стимулом для реформи у всякого власника є прагнення поставити якомога краще свій дім, свій маєток і повсякденну роботу в ньому та використати для цієї мети свою челядь, дати їй освіту і керувати нею.

Людина в цілому лише остільки може бути щаслива і спокійна на світі, оскільки вона здобула відповідне виховання для майбутнього служіння суспільству і здатна посісти те місце, яке їй належить по закону і по праву в суспільстві.

Ваші реформи, друже мій, відповідають цій прекрасній потребі людей в повній мірі; вони можуть лише підвищити цінність людей в очах іхніх государів і привернути увагу законодавців до щастя і безпеки цих людей і показати шлях, яким здійснити те, у що вони так скильні вірити, не химерними мріями, а піднесенням продуктивності людської праці і дієздатності людей.

І я вважаю, любий лейтенанте, вашу систему виховання і всі ваші реформи на селі остільки за фінансове питання, що якби кабінет склав план виховання народу тільки з погляду збіль-

шення його платоспроможності, то він, напевно, повинен був би почати свою справу з таких реформ, як ваші".

Уявіть собі тепер людину, з якої ще напередодні боннальський збрід глузував: "Чи хочеш, дурнику, грошай", або: "Чи маєш, дурнику, гроши" і до якої сьогодні перший міністр князя звернувся з такою мовою. Сльози навернулися Глюфі на очі, і вся його істота немов заціпеніла.

Міністр добре зінав цей стан заціпеніння. Це була найкраща нагорода за його службу князеві. Таку нагороду він мав не-рідко; і тепер він потиснув тремтячу руку лейтенанта і сказав: "Розрахуйте на мене, але робіть на своєму місці так, щоби ви мене не знали і щоби мене не було на світі. Шлях, яким веде вас ваша справа, цього потребує".

Після цього Білівський поїхав. Лейтенант довго дивився йому вслід, доки міг бачити; він сидів на шкільніх луках, під горіховим деревом на камені, склавши руки, і, поки він міг бачити міністра, він не зводив з його очей; коли Білівський зник з очей, він скилив голову, його серце забилося частіше. Дерев'яна нога його здригалася, він це бачив. "Бідний обрубок,— сказав він сам собі,— я тебе дуже довго ледве тяг за собою; але якщо мені судилося і далі шкандибати на тобі, куди мене вабить, то мені не шкода праці моого життя, і день, коли я став калікою, буде найщастилівішим днем моого життя". І він з широю радістю дивився, як тремтить його дерев'яника. А міністр поїхав із спокійною віевненістю, що він відкрив шляхи до поліпшення народного законодавства і знайшов людину, яка в глибинних лабірінтах, де законодавці блукають у пітьмі, запалила стільки світла, скільки кожному треба.

37. ПРОЯВ РАДОСТІ І ДРУЖБИ ТА ПОКАРАННЯ НАКЛЕПНИКА.

Перш ніж він поїхав, він зібрав ще негласно, але дуже точно свідчення про ті чутки, які поширювались у Бонналі мисливець генерала про лейтенанта. Потім він пішов пішки через гору. Аж до замку він думав про все, що бачив у селі, і про стан Арнера. Тільки но він наблизився до замку, він забув про школу. Страх і надія боролися в його грудях. Він подвоїв свої кроки. Він наказав, щоб його негайно сповістили про найменшій ознакі погіршення в стані Арнера. Був уже вечір, і звісток не було. Це, здавалося, була хороша ознака. Він поспішає; ось уже за ялинками він знову бачить замок, його серце б'ється. Він не зводить очей з замку і раптом він бачить, як усі вибігають з замку йому назустріч.

Тереза, діти, генерал, лейбмедик,— він їх бачить, вони йдуть, біжать, вони не тримають, ніхто не веде Терези, на її обличчі не видно вже одчаю, він бачить — Арнера врятовано. І Карл, що відірвався від матері, біжить йому назустріч і кричить здалека:

-- Татові краще.

Білівський бере його за руку і скаче разом з ним, як хлопець. Тереза також біжить йому назустріч і падає без слів у його обійми. Всі його оточують, всі пригортаються до нього, і лейбмедик знов повторює:

— Хвалити бога, він врятований.

Так сім'я, яку чудом врятувало під час жахливого льодоплаву, біжить назустріч батькові, якого під час нещастя не було вдома; врятована маті без слів падає в його обійми, а старший син, що добіг раніше, ніж інші, кричить здалека:

— Ми все ще тут.

І всі стоять навколо нього, і серце завмирає від захвату і радощів. Арнер зінав уже, що прихав Білівський, йому про це сказав лейбмедик, але просив його не наражати на небезпеку своє життя і менше з ним розмовляти. Про те саме він просив і Білівського. Останній обережно ввійшов, проказав лише кілька слів і всіляко уникав зворушливих сцен і навіть не сів. Така увага стримувала Арнера, щоб йому не пошкодила радість. Правда, він сказав:

— Ти поводишся так, немов мое здоров'я для тебе важить більше, ніж я сам.

Але Білівський навіть не посміхнувся і сказав йому:

— Ми жартуватимемо іншим разом.

Арнер відчув, що він має рацію; коли минуло чверть години, дозволених лейбмедиком для побачення, він його охоче відпустив, і Білівський поїхав, сповнений надії на його одужання.

Далі він не міг лишатися. Але, від'їжджаючи, він ще наказав приставити закутого мисливця в Бонналь, щоб він, обходячи всі хати, спростував усе, що поширював про лейтенанта. При чому він ще зажадав від генерала, щоб Сільвія негайно виїхала, якщо вона ще раз завдасть Арнерові приkrість. Відповідний папір був підписаний: „З спеціального наказу його світlostі“. Це не було несподіванкою для Сільвії. Поки Білівський був тут, він щоразу, зустрічаючись з нею, кидав на неї погляди, які пронизували її тіло і душу. Вона не могла приховати від себе, що це був погляд людини, яка мала владу її знищити і яка майже хотіла це зробити.

38. СТРАЖДАННЯ ДОВРОЇ ЛЮДИНИ, ЯКА НЕДОСИТЬ ВИВЧИЛА СВОЕ РЕМЕСЛО.

Тим часом Гелідор використав ці дні для того, щоб угамувати поривання його світlostі до боннальських справ. Уже якийсь час добрий герцог більше, ніж будьколи, перебував під впливом людини, яка знищувала найкращі почуття його душі, подібно до того, як висохлий корінь розтирають на порох, і він любив цю людину, яка з задоволенням давала йому відчути запах мертвечини, що йшов від неї, і знущалася з людства доти, доки герцог не забував про людство.

Нешансне людське плем'я, залишене напризволяще, яке ти

занедбане й занехаяне і яке ти жалюгідне, коли твої князі з твоїх же братів обирають собі улюблениців, що знущаються з тебе доти, доки володарі не згадають про тебе. Проте, це ще питання, хто більш жалюгідний — бідні люди чи князі, які мають таких улюблениців, як Гелідор, який за годину до повернення Білівського, посміхаючись, залишив свого герцога. Добрий герцог, сповнений сердечного співчуття, висловив надію, що Білівський привезе йому хороши звістки про Арнера. Відповідаючи на це, Гелідор проказав слова, які пройняли душу князя: „Ніколи не забувайте, ваша світлість, слів, з допомогою яких ваш лейбмедик вилікував вас від небезпечної хвороби, що може знову повернутися до вас“.

На цих словах герцог знову згадав ті хвилини свого життєвого досвіду, які, здавалося, розбігалися з кінцевими цілями Арнера; гнітюча картина помилок його добродушної юності стояла знову перед його очима. Він відійшов убік, і Гелідор досяг того, чого хотів.

Справа ось у чому: двадцятирічний юнак, добрий, як ангел, але як дитина недосвідчений, герцог почав керувати герцогством і застав заборговану казну, жалюгідний, убогий народ і придворне життя, подібне до безупинного карнавалу. Далі він цього терпіти не міг. Бажаючи змінити становище, він простягав руки всякому прожектерові, всякому мрійникові і лицемірові, але народ його тільки біднішав, і заборгованість казни зростала. Це позбавляло молоду людину всякої бадьорості. Він втратив життерадісність і настільки знеслився, що почали побоюватися за його життя. Лейбмедик — людина старих традицій, яка жартувала ще з його ділом, — намагався його підбадьорити і щоранку, входячи в кімнату, проказував ті самі слова: „Ваша світлість, ваша світлість, весь світ — це самий тільки дім для божевільних. Облиште все, як є, і видужуйте“. Спочатку герцог йому відповідав: „Ви легковажна людина, мовчіть і давайте мені ваші ліки“. Але лікар, похитуючи своїм товстим черевом, сказав, що його слова належать до ліків, і його світлість повинен йому дозволити принаймні ще чотири тижні проказувати ці слова щоранку і при цьому сміятися, як він це робив досі. Його світлість не заперечував, і це допомогло. Кожного ранку герцог все більше знаходив правди в словах лікаря, який подавав їх йому натщесерце, і його віра в прожектерів, мрійників і лицемірів потроху зникала. Але його серце не змінилося. Тільки но він одужав, він не переставав наближати до себе людей, про яких він думав, що вони мають щирій намір по-батьківському поводитись з народом. Але він у віх у всіх помилявся. Ці батьки мали своїх власних дітей, і ті, хто удавав, що вони їх не мають, мали їх більше, ніж інші. Від цього інтереси народу, як це було вже й раніше, завжди лишалися на задньому плані. Герцог при цьому завжди виявляв велиcodушність і стійкість і до кожної поради ставився уважно, і одного разу він навіть перейшов до табору попів, де він, як здавалося йому, знайшов більше піклу-

вання і вміння розбиратися в деяких істотних питаннях народного життя, ніж будьде; але в цілому їх переконання і душевний настрій його не задоволяли. Йому було гідно вірити таким людям, які не можуть стояти перед ним твердо, не згинуючи спини і дивитись йому прямо в очі. І він не міг зрозуміти, як може щастя людини полягати в душевному настрої, який такою мірою може її знесилувати. Він розумів зв'язок між кволістю і викривленням спини, і він вважав за найпершу потребу людини триматися прямо. Він зустрічався не тільки з старшими представниками духовництва та розумниками, але знав також і нижчу братію і дурнів, і йому владало в око, що перші є тим, чим вони бажають бути, другі тим, чим вони повинні бути. Але й ця різниця йому була не до вподоби і ще менше та влада, яку вони мали над розумом своїх людей; своєї голови вони не віддали б ні за яку ціну. І якби він міг, таким чином, навіть ощасливити свій народ, він не віддав би йому своєї голови, щоб вони розпоряджались нею, як танцюристка з євангелія головою Іоанна хрестителя. Ні, це була б для нього неможлива річ. Старші представники духовництва теж незабаром помітили його незалежність. Цю хибу вони взагалі найбільше помічають і сувро засуджують. Незалежність думки вони вважають за шкідливу зброю сатани, покликану розхитувати всяку віру.

Герцог ненавидів нескінченні суперечки. Він не міг повірити, що справжнє щастя людей залежить від тих ученъ, висловлювань та міркувань, які споконвіку розділяють чесних людей і, мабуть, ще до смерті їх розділятимуть.

Коротко кажучи, з ним нічого не можна було вдіяти. Тільки ю він помічав, що справа стосується його духовної свободи, він відразу ж переривав розмову, вважаючи за краще блукати в пітьмі з відкритими очима, ніж увійти до раю з зав'язаними.

Так він роками плавав на поверхні по хвилях океану, ніде не знаходячи безпечного пристановища для своєї душі і, кінець-кінцем, став шукати забуття. Найчастіше він його знаходив у самотності; годинами сидів він перед палаючим каміном, спалюючи цілі гори паперу, і, коли папір обертався в попіл, він казав: „Ось те, що лишилося від них, — це істина“.

Державні справи йому набридли. Йому здавалося, що все це робота візника, який повинен везти свій навантажений віз по болотах і вибоїнах, як прийдеться. Сільвія сказала правду — він часто називав своїх кращих міністрів візницькими щкапами. Правда, він це не казав як лайку, з презирством, а навпаки, з співчуттям, з жалем. Але вислуховувати їм це було не дуже приемно, тим більше, що для найнегіднішого з придворних він робив виняток і ніколи його так не називав. Але герцог на це не звертав уваги.

Часто він сам залишав полювання і йшов у хату селянина, ів у нього хліб, запиваючи його молоком, і давав йому золоту монету; але він йшов у ще біднішу хатину, кажучи: „О, якби я був одним з них і жив так, як вони“.

Жебракові, що попадався йому по дорозі, він віддавав свого годинника, а дитині, яка просила в нього хліба,— гаманця; усвідомлюючи своє нещастя, він казав часто, зітхаючи: „Мені раніше здавалося, що я можу бути для всіх батьком. Але тепер я хотів би, щоб вони, принаймні, не бачили в мені свого ворога. Але й цього нема. Народ уникає близьких мені, він тримтить перед тим, хто виконує мої накази, а мій закон в іхніх очах і устах не є що інше, як ключ до їхнього грошового ящика, який мої слуги завжди тримають напоготові.“

Він думав про видання нового кодексу законів, але ті, хто міг би це зробити, говорили, що не можуть, а ті, які не могли, хотіли б це зробити; але він бачив, що вони неспроможні зробити це.

Таке було його становище. Він бачив, куди йому треба спрямувати свої сили, але на кожному кроці помилувався в засобах і, нарешті, прийшов до висновку, до якого багато хто приходить у таких випадках: він вирішив, що не може досягти своєї мети.

ЗМІСТ 39 — 40 РОЗДІЛІВ.

39 — 40. Автор подає характеристику Гелідора та причин його впливу на герцога. Гелідор рядом метких парадоксів впливав на думку князя (герцога), тим часом як Білівський апелював до серця. Гелідор бачив тільки темні сторони людини, Білівський вірив у світлі. Гелідор був злий, дотепний і насмішуватий. Його зла дотепність імпонувала герцогові. Позитивну доповідь Білівського про Бонналь Гелідор пояснює винятковістю поєднання таких діячів, як Арнер, пастор, лейтенант: те, що вдалося в Бонналі, не вдається в інших місцях, де нема цих людей.

41. ФІЛОСОФІЯ МОГО ЛЕЙТЕНАНТА І МОЇЇ КНИГИ⁵⁴.

Моряк, який обіїхав пів світу і настанку потрапив ще у велику бурю над глибинами багатобарвного моря, не так прає побачити білих птахів, що провіщують близькість материка, як Арнер, видужуючи, прає побачити свій рідний Бонналь.

Про жодну свою справу він не говорив так тепло й наполегливо з пастором і лейтенантом, як про Бонналь. Усі троє вважали, що справу вже почато, але для того, щоб остаточно її вивершити, нема майже нічого, і насамперед нема законо-давства, яке відповідало б новим установленням і їх кінцевим цілям.

Поміщик і пастор вважали, що це справа лейтенанта; вони йому говорили, що він повинен підготуватися до цього. Білівський, мовляв, також чекає, що цю частину роботи виконає не старий пастор і не молодий поміщик, а лейтенант з його великим досвідом. Арнер не говорив компліментів, а справді був переконаний у цьому.

З того часу, як лейтенант прочитав перший лист Білівського, він не спав ночей, а також використовував кожну вільну хви-

лину протягом дня, досліджуючи природу справжнього народного законодавства; тим то він радісно і твердо подумав про цю роботу і не відмовився викласти свої погляди в один з перших вечорів, які вони провели біля одужуючого поміщика. Він сказав ось що:

— Найновіше законодавство, яке не можна серйозно вважати за народне, припускає, що людина, особливо нижчого стану, далеко краща і вища, ніж насправді і ніж вона може бути з своєї природи, якщо її не поставити у відповідні умови.

— Людина,— говорив він далі,— з своєї природи, якщо дати їй зможу вирости дикуном, лінива, темна, необережна, неперебачлива, легковажна, легковірна, боязлива і безмежно зажерлива, і через небезпеки, які загрожують їй як слабкій істоті, і перешкоди, на які натрапляє її зажерливість, хитра, підступна, недовірлива, схильна до насильства, зухвали, мстива і жорстока. Такою є людина з природи, коли вона, залишена на саму себе, виростає в первісних умовах. Вона грабує так само легко, як вона єсть, убиває так само легко, як спить. Її потреба — право її природи, основа її права — її пожадливість, межа її домагань — її лінощі або неможливість досягти більшого.

І вірне те, що людина, якою вона є з своєї природи, залишена на саму себе і що виростає в первісних умовах, неминуче повинна стати для суспільства не тільки некорисною, але й дуже небезпечною та нестерпною⁵⁵.

Тим то суспільство, якщо людина повинна мати для нього якусь цінність або навіть бути для нього просто терпимою, повинне зробити з неї щось зовсім інше, ніж вона є з своєї природи і чим вона стала б, якби вона, залишена на саму себе, виросла в диких умовах.

І вся суспільна цінність людини як громадянина, всі її корисні і потрібні для суспільства властивості базуються на встановленнях, звичаях, системах виховання й законах, які цілком змінюють і перекроють її природу, щоб спрямувати її в русло порядку, противного первісним прагненням її природи і зробити її придатною для тих умов, для яких природа її не призначала і не пристосувала, а швидше сама в неї вклала величезні перешкоди до цього⁵⁶. Ось чому людина, оскільки їй бракує справжнього суспільного виховання, і лишається первісною людиною (*Naturmensch*) ; і в тій же мірі, в якій її відмовлено в можливості користуватися заснованими установами, вихованними формами, звичаями, законами, які потрібні для того, щоб зробити з людини те, чим вона повинна бути в суспільстві, в тій мірі вона й лишається, не зважаючи на наявність зовнішніх форм суспільного побуту, по своїй суті тією ж слабокою і небезпечною істотою, якою вона була в лісі; не зважаючи на весь зовнішній вигляд суспільної істоти, вона лишається незадоволеною первісною людиною з усіма хибами, слабостями і небезпеками цього стану. З одного боку, вона так само мало корисна, як і суспільство мало гарантоване від її агресивності.

Вона породжує неспокій всюди, де тільки може й хоче; з другого боку, суспільство так само мало задоволення її потреби, і їй, що виросла занедбаною в природних і диких умовах, краще було б не бути серед суспільства і доживати свої жалюгідні дні життям тварини, не приборканої і не скотої будьякими умовами в лісі, ніж жити громадянином і вмирати в наслідок відсутності суспільного виховання, вмирати в каторжних умовах, що пригнічують у ній права її природи, які з усіх поглядів обмежують її природне прагнення і не дають їй нічого, крім вимоги бути тим, чого ні бог, ні люди з неї не робили і виконанню чого суспільство найбільше перешкоджає. Тим часом далеко не так легко зробити з людини щось інше, ніж вона є з природи, і потрібна мудрість законодавця, який добре знає людську природу, або, якщо хочете, благочестя ангельської доброчесності, що заслуговує на схиляння, щоб довести людину до такого стану, щоб вона під час виконання своїх станових, службових і професійних обов'язків і своєї повсякденної праці знайшла той шлях, який би її задовольняв, і не здичавила б у тяжких умовах, які з невблаганною жорстокістю обмежують основні прагнення її природи і силоміць намагаються зробити з неї щось інше, ніж те, до чого її привертають закладені в ній природні прагнення.

Усяка прогалина в громадянському суспільстві, всяке утруднення в суспільному житті, всяке прагнення насильством або хитрощами зберегти свою природну волю і досягти задоволення своїх природних потреб поза колією громадянського порядку — все це знову викликає в кожному окремому випадку закладену глибоко в природі іскру обурення проти ланцюга, який сковує людину, і пожавлює зародки наших первісних прагнень, що ніколи не вмирають у нас, та послаблює в кожному випадку сили нашої громадянської освіти, що обмежують ці прагнення.

Ось скільки і ні трохи не менше перешкод повинен перевороти законодавець, який хоче зробити щасливими людей громадянською конституцією і не тільки обіцяти переваги громадського союзу, справедливості й безпеки, але й здійснити їх; скрізь, де люди залишенні рости дикунами і стати тим, чим вони стають згідно з своєю природою, там усяке право і безпека в державі є лише мрія. І те і те можливе в державі лише остільки, оскільки громадяни, які живуть у ній, позбулися основних хиб свого життя в природних умовах, а саме забобонів, легковажності, необдуманості, розбещеноності, боягузтва, безладності, нахилів до бешкету, мрійливого способу життя і наслідків цих хиб або, вірніше, слабкості нашої природи, впертості, дурості, зухвальства, що постає з легковажності, плутанини, в наслідок безладності, зліднів, що виникають з розбещеноності, утруднень у справах, що випливають з невміlostі, безумства, зајерливості, насильності домагань, лютості іхньої помсти; це можливе остільки, оскільки вони стали розсудливими, обережними, діяльними, стійкими, і оскільки вони в усякому становищі

знаходять, завдяки здобутим шляхом відповідного суспільного виховання навичкам і силам, засоби для задоволення своїх бажань у самих собі.

Там, де цього нема, і суспільство з своїми громадянами чинить так, як селянин, який з свого виноградника, без по-переднього обробітку навесні і без підрізування та підв'язування влітку, добуває все, що йому дають бог і лоза, і де швидше буває навпаки, тобто, чим стан громадянина вищий, тим легше йому щастить уникнути тих пут, які його зв'язують, і жити відповідно до його природних нахилів, там громадянське суспільство — інакше це не може бути — повинно дістати права і гарантії безлеки, на які заслуговує сам законодавець, але зате сама країна схожа на господарство легковажного гоподаря.

Це має місце там... як би його сказати де? Я волію лишатися в тій глибині, де цю істину можна висловлювати здалеко більшою зручністю... Це має місце там, де всякі старости, писарі і тому подібні, добре відомі всім, не такі чесні, не такі одверті, більш заплямовані, менш надійні, менш добродушні і щиросерді, ніж прості люди в країні, лише тому, що вони старости, піддячі та писарі, незалежно від їхньої честі, їхнього доброго імені, їхнього гаманця, можуть собі дозволити бути значно нижчими, ніж усяка прusta людина в країні. І так трапляється там, де люди саме тому, що вони старости, писарі тощо, приходять до того, що вони в усьому, що стосується домашнього порядку, виховання, працьовитості, менше пристосовані, ніж старі жінки та пастухи, які впали в дитинство, і, навпаки, стають майстрами в усьому, що приводить людину до здичавіння і робить з неї зіпсовану, хитру, фальшиву, лінivу, безладну і до того ще брехливу, лукаву, жорстоку й мстиву первісну людину; і саме тому, що вони — урядові чиновники і стоять на суспільному щаблі вище, ніж інші, вони швидше й легше можуть стати в цьому майстрами і прикладом для інших.

Там, де законодавство можновладних людей дає такі результати, там безпека людей і їхнє майно, свобода і справедливість є химера, бо за таких умов народ, тобто все те, щоходить на двох ногах, стає збрodom, всі прагнення якого спрямовані на те, щоб подібно до свого начальства уникнути ненависного ланцюга і подібно до його і далі жити як у лісі, маючи по змозі ще для своїх послуг і зручності інші двоногі істоти. З другого боку, цей збрід, заляканий, знову прикутий до ланцюга і замучений надзвичайно важливим у цих умовах, але вкрай незадовільним правосуддям шибениці, колесування і галери*, прагне

* Вибачте! Кажучи про правосуддя шибениці, колесування й галери, лейтенант має на увазі не те правосуддя, яке застосовує шибеницю, колесування й галери, а те, яке повинне ними користуватися тому, що воно саме приводить народ до такого стану, за який потім саме ж його й карає, те правосуддя, яке нікого в країні не виправляє, а, навпаки, пів країні робить нечесними; право-

досягти задоволення своїх поризань манівцями — шляхом фальші, обману, лукавства і рабського впливу, бо відкритий, прямий, шлях насильства для них закритий.

Так, — додав з запалом лейтенант, — колись впустили в країну циган⁵⁷ і тому подібний народ за подушний податок, заборонивши їм, проте, під загрозою кари й немилості красти в селян, качок і займатися іншими подібними справами.

Така кричуча несправедливість існує ще скрізь на світі; всяке правосуддя, яке за таких умов можливе в державі, є нещо інше, як жалюгідне вимущене полювання на занедбану, здичавілу людину - звіра, яке так само мало змінює, поліпшує або приборкує людську природу, як і капкани та ями в лісі змінюють природу лисиці, ведмедя і вовка. Ця порода людей змінюється і поліпшується лише огільки, оскільки вона з допомогою освіти, що відповідає її природі, і мудрого проводу виховується для свого громадянського призначення і стає тим, чим вона повинна бути насправді.

Ось що говорив лейтенант про основну помилку нових законодавців. Обом слухачам ставало моторошно. Такі міркування допомогли зрозуміти пасторові важливе питання в його катехізісі, а саме: людина з своєї природи схильна ненавидіти бога і своїх близьких. І хоч поміщик нічого не міг заперечити на це, проте вони обидва бачили, що цього вистачить лише на те, щоб поставити все чинне в філософському столітті законодавство догори ногами.

42. ЗБІГ ФІЛОСОФІЇ ЛЕЙТЕНАНТА З ФІЛОСОФІЄЮ НАРОДУ.

У цей час вони перебували всі вечори в себе разом з Лінденбергером, бавовнопрядильником Мейером, Міхелем, старим Ренольдом і ще деякими іншими селянами з Бонналя та докладно розпитували, що, на їхню думку, можна було б зробити, щоб завести в селі тривкіший і надійніший порядок, який забезпечив би дітей і внуків. Вони здивувалися, коли побачили, що погляди селян у всьому збігаються з поглядами лейтенанта і що найсміливіші думки лейтенанта не викликають ні найменшого здивовання з боку селян; навпаки, селяни у всьому поспішали підтвердити думку лейтенанта своїм досвідом. Це, звичайно, не могло не розвіяти страху пастора і поміщика, страху, який збуджувала в них сміливість досвідченого лейтенанта. Цей страх спрavedi зник; це привело їх обох до першоджерела людської мужності, а саме до віри в те, що все, що здається всім потрібним, мабуть що й можливе.

Селяни, які, так само як і лейтенант, вважали, що люди залишені на самих себе, лініві, темні, необережні і стають саме

суддя, яке з дітmi своєї власної несправедливості чинить так, начебто вони не були людьми і не повинні були б неминуче здичавіти в умовах своєї громадянської занедбаності. Таке правосуддя лейтенант називає правосуддям шибениць, галер і колеса. — П.

такими, як він їх змалював, спирались на оповідання про старі порядки в Бонналі і говорили, що люди цього села настільки безтолкові і забутливі, що їх ні до чого не можна пристосувати; в усякому разі з ними не можна зробити й половини того, що раніше було звичайним у цій місцевості.

Основи для чесної поведінки людей були немов усунуті, і, навпаки, основи для безладного і шахрайського життя вихвалається. З допомогою шахрайства і хедиства можна, мовляв, набагато далі піти, більше виграти і легше здобути хліба, вина і м'яса; справедливі вчинки вони перестали вважати за честь для себе і не тішилися ними, втративши сором і страх. Навіть маленькі діти, коли їм щонебудь забороняли, могли повернутися спиною і сказати: „Що люди говорять, про що собаки гавкають?“ Той, хто був найзухваліший, найхитріший і найсильніший і мав найдовший яzik, той верховодив на зборах громади, на суді, і туди йшов усякий, хто вважав, що він має право верховодити. Діти, залишені на самих себе, виростали як нерозумна худоба. Батьки сміялися з їхніх злих вихваток у дитинстві, а потім, коли діти підростали, вони намагалися припинити їхні пустощі бійкою. Так само робило і начальство; але досвід довів, що вони заганяли сім дияволів там, де думали вигнати одного. Наприкінці люди настільки звикли до такого життя, що у всьому здалися на долю, начебто це так і повинне було бути, і не сумували з цього приводу, як це роблять шахраї і бродяги в лісі, які, поки вони мають що їсти й пити,— найвеселіші люди в світі. При такому житті діти, якщо вони не вмирали в перші місяці, то виростали, не зважаючи на все, дужі й свіжі, і так як усі бачили ці натовпи радісних, червонощоких, з горячими очима дітей, що гуляли обідрані і напівлегені в снігу, в грязі, то можна було б думати, що не таке вже й погане їхнє життя, але коли вони ставали старші і були ні до чого не здатні і нікому з них не можна було нічого доручити і ні на кого не можна було покластись, тоді червоні щоки вже нікого не обманювали, тим більше, що вони зникали, і діти, які в дванадцять років мали вигляд ангелів і були добродушні, як ягнята, в шістнадцять років їх уже не можна було відізнати, а в двадцять років вони ставали справжніми дияволами. Так збігалися оповідання селян з основними твердженнями лейтенанта.

Лейтенант умів примусити селянина висловити свої справжні погляди на речі, які його цікавили; він це робив, як аптекар, який добуває з кісток, трав і корінців те, що йому потрібне. Але відповіді, які він діставав, мали здебільшого інший характер, ніж ті, які давали, наприклад, пасторові хитрі парубки, що бажали лицемірно про благодать божу, про невинність та інші християнські добродетелі, в які вони зовсім не вірили, або поміщиків, який з чисто дворянським завзяттям підкresлював потребу сумлінно виконувати свій обов'язок з боку збирачів десятини та інших податків і також був настільки нерозумний, що вірив усьому, що йому казали; але останні випадки трапля-

ліся незрівнянно рідше, ніж перші, бо інтереси поміщика настільки розкривають йому очі, що він не може так сліпо вірити, як пастор.

Мені нічого повторювати, що такі елементарні пасторські і дворянські способи збирати матеріал, для судження про духовний багаж селян, нічого не варті. Все, що дає таке збирання, розбігається з істиною; це все одно, як коли б хтонебудь взяв у руки корінці і трави аптекаря і захотів би звичайним стисканням руки видавити з них іхню суть; все, що він при цьому здобув би, — це непридатні покидьки і краплини води. Правда, багато таких покидьків і води продается в сотнях аптек як продукт справжнього селянського духу, як можна побачити у ярмарковому каталогі під рубрикою „Книги для народу“. Лейтенант бачив наскрізь душу найхитрішого селянського парубка і міг йому точно показати, що він з точністю знає, що той думає; таким чином, він за бажанням міг добути з них те, для чого в них не вистачало слів і про що вони між собою переговорювалися посмішками, кивками, морганням очей та іншими гримасами, що вони всі досконало вміли робити. І він привчив також своїх боннальських селян не приховувати від нього своєї справжньої думки, і тепер, в присутності поміщика й пастора, вони широко висловлювались, наприклад, з приводу крадіжок, заявляючи, що народ краде всюди, де з труднощами і великим піклуванням не привчили його до того, щоб він не крав.

ЗМІСТ 43 — 49 РОЗДІЛІВ.

43 — 44. У цих розділах характеризуються народні погляди на крадіжки й відносини статей. На думку автора, народ вважає нахилю до крадіжок природженим, а протилежного нахилу його треба вчити. Тим то все зводиться до виховання народу, до створення таких умов, за яких не було б стимулу до крадіжки. Те саме стосується й статевого потягу. Дівчата й юнаки, залишені на самих себе, надто легко підпадають поганим впливам і живуть безладним статевим життям. Необхідно дбати про доцільній трудовий режим їх життя, зайняти їхні думки піклуванням про серйозні речі тощо. Штучне, лицемірне роз'єднання статей ні до чого не приводить, треба дозволити вечорниці та зустрічі хлопців і дівчат, щоб вони знайомились одне з одним, узнавали одне одного. Це забезпечило б правильний вибір чоловіка й дружини.

45 — 47. Описується, як Арнер, під час одужування, відвідує діти, робітники, селян, староста Мейєр. Арнер з усіма ними дуже довго розмовляє на різні теми. Суворо ставиться він лише до старости Мейєра, який не зумів під час хвороби Арнера противісти поганим настроям на селі. Мейєр просить, щоб його звільнили, поміщик погоджується на це і призначає старостою іншого Мейєра — бавовнопрядильника.

48 — 49. Вперше після одужання Арнер приїжджав в Бонналь, щоб бути присутнім на весіллі Руді і сестри Мейєра. Весілля спровалюють дуже бучно. Воно перетворюється в свято всього села. Під час святкування селяни розмовляють з лейтенантом і висловлюють йому подяку за його роботу. Лейтенант користується з нагоди, щоб зобов'язати рішуче кокного допомогти йому в його діяльності. Він використовує навіть бабусю, яка знає садівництво. Коли закінчилася свято, Арнер сам одвів молоду дружину Руді в її дім.

50. СМЕРТЬ ГУММЕЛЯ.

Тільки но Руді повернувся додому, як він схопив пляшку вина і потроху всякої іжі та, непомітно лишивши наречену і гостей, потай пробрався до свого старого ворога. Він інакше і не міг зробити, коли подумав про те, що цей бідняк бачить усі радощі цього дня, чує їхні веселощі й почуває, що йому вже не судилося більше побачити жодної радісної хвилини на землі. „Боронь боже всякого християнина від такого нечестивого життя“, — подумав він.

Староста перебував у жалюгідному стані. Жахливо бачити, як умирає людина, в якій не збереглося нічого людського. В ньому лишилося тільки те, що живе в усякому собаці, лисиці чи вовку. Якби він навіть хотів, він не міг би стати іншим, бо хороші почуття давно вже вмерли в ньому; він так само мало міг вдержати в собі щонебудь людське, як продіравлений посуд може вдержати в собі воду. Нещасний приписував це дияволові; наче недосить прожити таке життя, яке прожив він, щоб з людини його віку зробити живого мерця. Але така вже властивість людей; вони вважають за краще бути поганими з вини диявола, ніж з власної. Вони швидше доведуть себе до хвороби з безглуздого страху перед дияволом, ніж звернуть на себе увагу.

Так було і в даному разі. Нещасний у своєму страху перед дияволом часто вив як звір, особливо ночами. Тим то ніхто й не хотів його доглядати, і Руді умовив свою родичку - жебрачку взяти на себе цей обов'язок. Хворий весь час думав, що чорт прийде по нього, як по доктора Фауста, який винайшов порох; йому вважалося, що диявол біля дверей чекає на його смерть, подібно до того, як вартові і шпиги підстерігають зграю злодіїв. Такий безглуздий страх перед дияволом ще більше розхитав сили його розуму й серця, в яких не лишилося нічого хорошого і людського, і всі намагання доброго пастора вплинути на його душу були марні.

Так кінчилося його життя. Так засихає дерево, що потерпіло під час пожежі аж до серцевини. Даремно його коріння жене ще якусь кількість соків у мертві судини; кінець - кінцем коріння також мертвіє і всьому настає кінець.

Його розбите життя завмирало всіма сторонами; протягом місяців він не міг вдержати жодної заспокійливої думки.

У той день, коли задзвонили дзвони і він побачив Руді поруч з поміщиком і Мейершу поруч з Терезою і дітей Руді поруч з дітьми з замку, що йшли до церкви, і почув галас веселого натовпу, — в цю мить в його душі щось змінилося, ніби бог влив у нього ще одну добру думку і тим самим послав йому останню втіху. Він думав про те, що якби за його часів все було так, як тепер, він не став би тим, чим був.

„Так світильник перед своїм угасанням спалахує яскравіше і гасне“⁵⁸. Жебрачка, яка доглядала його, сказала, що він більш десяти раз підряд повторював ці слова, при чому на очах у

нього були слізози, і він мав вигляд зовсім іншої людини. Крім того, він кілька разів висловлював бажання вмерти в такому стані і часто повторював: „Боже мій, боже мій“, чого він раніше ніколи не робив.

Струна, яка роками ржавіла в кутку, лопається, коли її натягають, так і думка ця вбила його; у нього в голові не було іншої думки, вона його переслідувала, і в цю мить з ним стався удар.

Жебрачка, яка була в нього, раділа, що у нього наприкінці життя з'явились такі хороші думки, взяла в руки книгу і прочитала йому вголос молитву бідного грішника, якого ведуть на страту, гадаючи, що в усій книзі нема кращого місця, яке більше підходило б до нього. Нічого іншого вона не могла зробити, бо ніхто, крім Руді, не співчував йому, та й він тепер святкував своє весілля.

Але Руді розсердився на жінку і сказав, що це жорстоко лишати хворого в такому стані.

— Чого ти хочеш, — відповіла жебрачка, — з того часу, як я його доглядаю, він не лежав так добре, як тепер. Не можна для цієї нікчемної людини зробити більше, як благати за неї бога, щоб він простив їй її гріхи і послав їй спокійну смерть; все одно йому нічого не допомогло б, якби я ще й сьогодні набридала тобі з ним, адже ж і без того ти все твоє життя досить намучився з ним.

У цю мить Руді побачив, що перед нею на столі лежить зlossenасна молитва грішника, і він сказав:

— Це жахлива річ, як могла ти! Ти це йому прочитала вголос?

— Ну, звичайно, — сказала жінка.

— Ради бога, що ти зробила? Якщо він її зрозумів, то як це могло вплинути на нього?

— Ні трохи, — відповіла жінка, — він добре зрозумів і спочатку на знак згоди кивнув головою.

Добрий Руді поклав умираючого якнайзручніше, підняв вище його голову, побіг додому, розповів про все свої нареченій і просив весільних гостей припинити танці і не здіймати галасу. Він боїться, що коли галас почне вмираючий, то це може завдати йому болю, а цього він дуже не хотів би. Усі, не виключаючи найменших дітей, визнали, що він правий і що вони не повинні завдавати прикорості вмираючому в останню його годину. Діти просили Руді дати їм бавитись бабусиним вуликом, зробленим з золота й срібла, бо їм не можна було тепер веселитися і вони повинні були сидіти спокійно.

Він їм дав його і швидше пішов з нареченою до вмираючого, захопивши з собою хустки, постільну білизну і все те, що, на їхню думку, могло бути потрібне, і залишився у нього в день свого весілля до дванадцятої з половиною години ночі, поки він не вмер.

Пастор пробув стільки ж. Ідучи додому, він закрив очі не-біжчикові і потім потиснув їм обом руки так широ і так по-пасторському, як сьогодні вранці, коли він їх благословляв.

51. ЗАКОНОДАВСТВО АРНЕРА ⁶⁹.

А тепер я поспішаю завершити свою працю і прошу тебе, дух простоти, який мною керував у ту мить, коли я почав свою народну пісню біля хатині бідної жінки, і в момент найбільшого збентеження занедбаного села, який і далі вів мене шляхом досвіду по ще невторованій стежці, дух простоти, мій дух, не кидай мене! Не кидай мене тепер, коли я, стомлений, наближаюсь до своєї мети і закінчує свою пісню, сподіваючись, що законодавство Арнера даст змогу державній мудрості і державній справедливості задоволити людську природу, навіть в народних глибинах!

Я не гаю часу.

Це — ті встановлення, закони і заходи, з допомогою яких Арнер мав намір зцілити свій народ в Бонналі від помилок первісного життя і зробити з легковажного, лінівого, необережного, невірного, одчайдушного, одним словом, занедбаного збрudu обачних, стійких, обережних, вірних, благочестивих громадян, які і в своєму довір'ї і в своєму недовір'ї ідуть певним шляхом і здатні знайти щастя і втіху у межах своєї сім'ї:

Спочатку він запросив до себе людей, про яких напевно знов, що вони мають добре знання і великий досвід у цій галузі сільського господарства та домового господарювання, і нагадав їм про обіцянку, дану того вечора, коли в Бонналі святкували його одужання, а саме, що кожний з них допоможе йому в тому, з чого має найбільший досвід. Добравши придатних людей, він просив їх стати його сільськими радниками з своєї галузі.

Так, він вибрав своїм радником зернового господарства того, хто мав найбільший досвід у ньому; того, хто найбільше розумівся на лучному господарстві, він зробив своїм радником у лучному господарстві; те саме він зробив і з лісівництвом та плодівництвом; таким чином, і для дрібних і для великих відділів господарства він вибрав людей, що вважалися за найдосвідченіших у цій справі.

Кожному з цих радників він вручив спеціальний журнал сільської ради, в якому були витяги з дворцowych protokolів, що стосувалися даної галузі господарства. З цих протоколів кожний радник міг черпати потрібні йому відомості; так, у зерновому господарстві — скільки вся громада має землі під зерно і скільки землі має кожний селянин зокрема. Там, де в протоколах не було відомостей, наприклад, у питанні про культуру дерев, радники повинні були самі дати відомості і зробити свої помітки. У спеціальних рубриках вони повинні були зробити ясні і точні помітки про стан тієї галузі господарства, якою вони завідували. Так, наприклад, у рубриці землеробства: 1) скільки є гарної землі, скільки поганої, скільки болотистої, скільки сухої, скільки глинистої, скільки піщаної, скільки мішаної тощо; 2) які можна і треба провести поліпшення в сухих, болотистих, піщаних та глинистих ґрунтах і, далі, чи можливі ці поліпшення і які ті пере-

шкоди, що заважають проведенню цих заходів. Ці рубрики складали першу частину журналу.

У другій частині журналу весь матеріал був старанно поділений відповідно до кожного окремого селянського господарства. Кожний мав у цьому розділі своє місце, і радник повинен був виконати рубрики першої частини, погоджуючи їх з даними про кожного селянина; так, у розділі землеробства він повинен був зазначити, скільки даний господар має піщаної або глинястої землі, скільки він обробляє добре, скільки погано. Так було в усіх галузях сільського господарства. Кожний радник з конюшими, зрошування, лісівництва, плодівництва мав свою подвійну книгу з усіма рубриками, в яких здебільшого робилися короткі умовні помітки. З цих сільських журналів лейтенант зробив для поміщика загальний журнал усього господарства села в цілому; в ньому знов таки подавалося зведення всіх частин боннальського господарства, всього, що в кожному спеціальному журналі радником було відзначено і записано до окремих рубрик, а також усього, що було відзначено у спеціальній книзі про кожного господаря зокрема в зв'язку з першою частиною.

У результаті Арнер дістав реальну і повну основну книгу про стан усього сільського господарства в Бонналі і належий до цього повний звітний журнал про стан господарства кожного боннальського жителя зокрема, починаючи з великого реманенту і кінчаючи новонародженим поросям у свинарнику та молодим, щойно посадженим деревцем. Коли він дістав весь цей матеріал, він зараз же зібрав всю громаду і нагадав усім про обіцянку допомогти йому порадою і ділом, щоб упорядкувати життя їхніх дітей і внуків. Після цих попередніх готовувань він запросив до пасторського будинку одного по одному всіх господарів. Тут він несподівано для них показав їм велику облікову книгу, на сторінках якої ясно, як у дзеркалі, відбивався справжній стан їхнього господарства. Посадивши кожного біля себе, він примушував його прочитати в книзі все, що стосувалося його господарства. Тому, хто не вмів читати, він сам перечитував усе, від початку до кінця.

Більшість селян ніколи ще в своєму житті не підходила до свого господарства з погляду всебічного обліку його. Ніхто не цікавився деталями, і тому вони стояли перед своїм дзеркалом, як перед чудом, а перед поміщиком, як дурні. Вони ніяк не могли зображені, як це трапилося, що все так ясно і докладно викладено на папері. Те, про що вони й самі не думали, тепер було висвітлене; те, чого вони не підраховували, підраховане, а давно забуте випливло на сторінках книги. Усе те, на що вони не звертали уваги, на сторінках книги набуло свого значення. При цьому він щоразу запитував: „Хіба це не так?“ і від цих слів селяни дуже ніяковіли: їм здавалося, що питанням: „А хіба це не так?“ не буде краю.

Проте, майже всі відповідали на його запитання позитивно, хоч часто з надзвичайним збентеженням. Багато з них, і при

цьому найрозумніші, говорили, що копія тих сторінок, які стосувалися особисто їх, могла б дуже ім допомогти. Поміщик усім дав по копії, і багато з них, повертаючись додому і навіть дома не випускали її з рук, прагнучи дійти її змісту.

Нікель Шпіц, побачивши натовп господарів, що походжали перед будинком пастора з папером у руках, сказав: „Так ще жоден пастор не відпускатиме додому членів своєї громади після проповіді або повчання“.

Один з них відповів: „Так, ті починають дбати про людей не з тіла їх“. „Я гадаю, — сказав Нікель, — що саме тому вони й мають такий гарний успіх у піклуванні про душу, що тільки нею їй цікавляться“.

Щойно прийшовши додому, багато хто взявся за лопати та інше знаряддя, щоб найшвидше дати лад тому, що, на їхню думку, найбільше їх присоромило, коли вони дивилися в своє дзеркало. Так було першого дня, а поміщик уже подбав про те, щоб дзеркало щороку поновлялося. Щочотири місяці сільський радник переглядав свою книгу і в усіх рубриках відзначав ті зміни, які сталися за цей час. За цими книгами лейтенант поновлював свою головну господарську книгу. А вже з головної книги поміщик щороку знову складав господарське дзеркало для кожного господаря і примушував його з природу всякої зміни, як і раніше, давати відповідь, чи правильно відзначено всі дані чи ні. Але цього йому було замало. Він ясно бачив розумову обмеженість своїх однобічно освічених радників. Він розумів, що люди, які мають прекрасні знання з окремих галузей господарства, в певному віці не можуть з достатнім терпінням і безсторонністю подати істотну допомогу менш досвідченим людям. З другого боку, їх однобічний досвід і знання часто спричинялися до того, що вони перебільшували значення своєї спеціальності і випускали з уваги її зв'язок з іншими галузями. Часто ім здавалося, що вони все розуміють. А їхній вік і їхні щораз менші сили заважали їм подавати потрібну допомогу всьому селу з знайомої їм галузі і там, де це було потрібне, особисто навчити необхідних способів. Щоб задати цьому лихові, Арнер дав на доломогу своїм радникам для кожної вулиці двох молодих допитливих і здатних людей. Це були люди, яких вибрали за вказівками старших і які вже мали досвід з усіх галузей господарства. Вони повинні були в межах своєї вулиці допомагати своїм сусідам у всіх галузях господарства. Керував ними в тому чи іншому випадку сільський радник, до спеціальності якого належало питання, яке треба було розв'язати.

Цей захід, вжитий немов для полегшення ім, лестив старим радникам, бо найрозумніші, порядні і ретельні молоді господарі тим самим ставали їхніми учнями і підлягали ім. З другого боку, молоді люди діставали пораду від своїх радників тільки в тій галузі, яка була спеціальністю кожного з них, і лише оскільки ця порада була потрібна для людей опікуваної ним вулиці. Поради

І всебічна досвідченість радників, до яких з необхідності доводилося часто звертатись, найприродніше, найпростіше і найпевніше приводили і спрямовували їх до того, щоб окремі явища господарства розглядалися в їх зв'язку, не послаблюючи одночасно уваги до окремих питань господарства. В такий спосіб молоді люди в процесі своєї роботи здобували такі істотні знання, які могла б ім дати лише найкраще поставлена сільськогосподарська школа.

Цим десятком помічникам Арнер дав по два примірники колії з загальної книги, так звані „господарські дзеркала“, які стосувалися окремих господарів їх вулиці. Але вони повинні були вести свої звіти далеко докладніше, ніж це робили старі радники в своїх загальних журналах для всіх жителів Бонналя. Це було далеко легше, тому що вони вели книгу тільки однієї вулиці і при тому вони працювали вдвох. Але, звичайно, вони повинні були вести ці книги дуже докладно, охоплюючи всі галузі господарства даного господаря, і заповнювати докладно всі рубрики за приписом. Так, наприклад, у розділі землеробства в кожному випадку відзначалося: стільки от при цілковитому використанні землі, стільки от при середньому, стільки от при поганому. Такі ж докладні вказівки вони повинні були давати з усіх галузей господарства, якого не пропускаючи.

Про наймолодше деревце і то треба було зазначити, яке воно і як його доглядають. Про кожну особу вони повинні були зазначити, чи розумна і чи досвідчена вона, на яких ділянках її господарства це позначається позитивно і негативно.

Дружина господаря і всі його діти мали також своє місце в цій книзі; про кожного було докладно записано в усіх найважливіших пунктах, з яких про них треба було судити: як у них іде справа, як вони щодня працюють, як вони виявляють себе в поганому або в гарному, що хоче зробити з даної дитини батько і чи відповідає це для дитини і для тих умов, в яких житиме дитина при житті і після смерті батьків. А також чи нема в даному господарстві якоїнебудь роз'їдаючої небезпечної болячки, яка рано чи пізно може підірвати його і привести до загибелі.

Лейтенант завів такі книги для десятюх помічників. Таким чином, для того щоб вести їх далі, треба було робити тільки маленькі помітки і записувати цифри. І для цього в Арнера була загальна книга, з якої він міг наприкінці року швидко дати кожному боннальцеві його рахунок. З неї ясно було видно, покращало чи погіршало, порівняно до минулого року, його господарство в тому чи іншому відношенні. Так, наприклад, у Якова Мейера було добре оброблених полів у 1785 році п'ять юхартів, а в 1786 році — вісім юхартів; отже, в 1786 р. добре оброблених полів було на три юхарти більше; середньооброблених полів у 1785 році було шість юхартів, а в 1786 р. — десять, отже, середньооброблених полів у нього стало на чотири юхарти більше; погано оброблених було в 1785 році десять

юхартів, а в 1786 році — три, отже, в 1786 році погано оброблених полів у нього стало на сім юхартів менше, ніж у 1785 році.

Таким чином, ясно і легко впадала в око різниця у стані господарства в минулому і поточному році. Арнер виробив з цього приводу постанову, що не підлягала скасуванню й зберігалася в громадському сховищі поряд з іншими привілеями та гарантіями свободи села, які він затвердив. За цією постановою щороку в різдвяні дні на зборах громади, в присутності поміщиків і пастора, віддавалось належне тому з господарів, у чий кнізь були відзначенні кращі результати за минулий рік. У другій постанові, яка також була врочисто сповіщена для блага громади, говорилося, що кожен, хто гірше вів своє господарство, ніж торік, повинен був дати звіт поміщиків і сільській раді, чому сталося таке погіршення.

Такому господареві спочатку робили попередження в м'якій формі без будьяких докорів, проте радники даної вулиці повинні були зібратися разом з своїми поміщиками без цього господаря і докладно розслідувати, наскільки слухів його пояснення і взагалі яких заходів можна вжити без особливих репресій, щоб вплинути на нього і на його господарство. Але якщо господар і на другий рік виявляв погіршення свого господарства, він повинен був з усіма своїми звітами стати перед поміщиком і сільською радою та дати в присутності всіх пояснення, що спричинилося до занедбання тієї чи іншої галузі господарства. Тут справа стояла вже серйозніше. Радники й іхні помічники повинні були зібратися на день раніше і знов обмірювати пояснення, які селяни дав у минулому році. Треба було розібратися у справі і не дати себе ввести в оману пустими, нічого не вартими фразами, з усією силою підкреслюючи їх брехливість; треба було також запобігти викручуванням дружини й дітей та замілюванням очей. Перед радниками стояла серйозна і важлива робота: вони повинні були роз'яснити і вказати цим людям, як вони повинні були взятись до справи і як усе пішло б інакше, коли б вони робили за даною їм порадою. Юнкер особисто був присутній на всіх цих перевірках, які на селі прибрали назви прочуханки, і ніколи не пропускав нагоди показати радникам і їх помічникам, як важливо боротися проти туману, який напускають ледачі господарі, шляхом відповідного натиску. Селянам було нестерпно рік - у - рік терпіти таку перевірку, і багато хто, навіть з числа поганих господарів, щоб запобігти цьому, докладав усіх зусиль, щоб поліпшити своє господарство.

З другого боку, і від тих, хто в якійнебудь галузі господарства мав більший успіх, ніж інші, вимагали, щоб вони в присутності громади дали пояснення, як вони цього досягли. Отже Арнер поводився в своєму селі подібно до садівника, який безуспішно працював над своїми квітами і над своєю капустою: то угноюючи землю, то оберігаючи рослину від вітру і холоду, від посухи і вологи, стараючись тримати ґрунт у чистоті і зазда-

легідь знищувати бур'яни. Він не давав своїм людям працювати без пуття, наосліп, не шкодуючи здоров'я. Помічники радника повинні були давати йому докладний звіт про стан здоров'я кожного господарства своєї вулиці і окремих членів його сім'ї. Радник разом з своїми помічниками повинен був розслідувати, від чого залежить незадовільний стан здоров'я господарства та окремих осіб і як зарадити цьому лихові.

Арнер знову згадує, що людина даром нічого не робить охоче, а чекає певної нагороди. Тим то він завів день у році, якому він дав ім'я „дня кращих“. У цей день він запрошує до себе в замок на обід тих радників і їхніх помічників, яким удається торік якимнебудь способом поставити на ноги занепале господарство. Кожному з них він давав, правда, не цінну, але почесну нагороду, яку вручала йм Тереза. Але перед цим кожний з них повинен був розповісти, як він цього досяг і як він у кожному господарстві добився того, щоб всі, починаючи від батька й кінчаючи малими дітьми, відповідно змінили свою поведінку.

Оповідач сидів на почесному місці за столом, пастор, поміщик і вся рада — навколо нього. Пастор старанно записував усе до керівного і довідкового журналу для радників і помічників. На початку книги сам лейтенант записував великими літерами імена кращих, а поряд з ім'ям — номер сторінки, на якій були викладені його похвальні вчинки. Обізнавшись з усім цим, Тереза гаряче схвалила цей порядок і сказала лейтенантові, що в домашньому господарстві є ще багато такого, про що книги, які заповнюють чоловіки, ніколи не можуть досить докладно сказати. Тим то вона запропонувала для п'ятьох головних вулиць підшукати п'ять жінок, які повинні були б у спеціально заведених жіночих книгах дати звіт про ті речі, як недостатньо висвітлені в книжках, заведених чоловіками. Потрібні жінки, щоб упорядкувати цю справу, хоча б чоловічі книги і велись якнайкраще.

Такі, наприклад, питання: чи мають породіллі відповідний догляд, чи доглядають немовлят і маліх дітей так, щоб вони були здорові і добре розвивалися; як стоять справа з чистотою в хаті, з чистотою посуду, одягу і самих домочадців; в якому стані дрібне й велике жіноче майно і хатні запаси; чи досить їх і як вони зберігаються; чи дбають матері про виховання дітей, чи вчасно готують посаг, як це має бути в кожному господарстві.

На цьому всі погодились і поміщик відразу ж зібраав цю спілку жінок і поділив між ними п'ять ділянок. Проте, Марейлі однієї вулиці було мало, вона скрізь була своєю людиною, а тому і пропонувала не брати на себе певної вулиці, а допомогти кожному в його роботі. На це всі пристали, всі до неї звикли, вона всім, роздаючи бавовну, дуже часто повторювала, що вони повинні краще господарювати, бо вона добре знала їхні порядки, для всіх інших ця справа була новою. Вони були мало обізнані

з господарствами своєї вулиці, в них не було достатньої впевненості в своїй справі і спочатку вони дуже скромно поводилися під час розпитувань і порад. Вони часто не наважувались навіть висловлюватись, за що Марейлі їх висміювала. Одна лише Ренольдіна була винятком. Будучи багатою, вона більше собі дозволяла в розмові з людьми і часто, з властивою їй звичкою, висловлювала все, що спадало їй на думку, але не завжди, звичайно, вдало.

Однією з істотних особливостей установень, законів та закладів Арнера, завдяки яким він перетворив боннальських селян із здичавілих, первісних, у цілком інших людей, було те, що він у темних жалюгідних закутках села запалив яскраве світло правильного розрахунку, він примусив людей у справах, що стосуються хліба насущного, користуватися очима і відкрито висловлюватись перед своїми односельцями, щоб і ті не вважали чорне за біле і навпаки. Корстко кажучи, він примусив у своєму селі зробити те, чого не міг добитися в себе французький король, хоч Неккер і проопонував побудувати благо народу на прилюдності всіх розрахунків і примусити його вірити тільки в те, що можна підраховувати, зважувати, вимірювати і, значить, випробувати⁶⁰.

Але як можна було при такій кількості радників, помічників і жінок у селі запобігти зайні балаканині й безладдю, які в корені знищили б усе те хороше, до чого він прагнув?

Це було можливо насамперед і особливо тому, що в цій справі був запроваджений суворий комерційний порядок і сувора звітність у всьому — від найбільших до найдрібніших справ: це не давало простору злісним радникам і довгим баським язикам розійтись так, як це буває в поважних містах і селах при пануванні нашого нерозумного язика, який охочіше базікає, ніж лічить.

Подруге, не треба забувати, що там, де уряд справді добре поводиться з народом і показує, що він втручається в його справи не тільки про людське око, а заради його справжнього блага, там душа людини змінюється. І діти тих людей, які в руках жорстоких і дурних панів, що нізащо мають свій народ і не розуміють його, поводилися як розлютовані бики, ідуть як вівці на голос свого проводиря, який показав їм свою мудрість, свою людяність і своє батьківське піклування.

I, нарешті, потрете, Арнер завів щороку день перевірки, на який запрошуvalися радники й помічники їх; він присвячувався обговоренню і виявленню звичайних помилок панів і радників. У цей день кожному давалася така воля висловлюватись, що серед радників і їх помічників звичайним словом було, що вони не хочуть бути такими дурнями, як пани, які часто вважають за краще нічого не добитись від народу, ніж примусити себе так поводитися з ним, як треба поводитися, щоб від цього чогонебудь добитись. „Дурні пани”, — казали селяни, — ці слова сам Арнер вклав в їхні уста, — „дурні пани” не думають

про те, що вони скрізь повинні запровадити такі дні пильної перевірки зробленого ними. Вони воліють думати, що народ повинен для них влаштовувати такі дні перевірки і вірнопідданства і в ці дні з'ясовувати, як треба поводитись з своїми панами. Але це не все одно, як коли б осли, бики і вівці влаштовували подібні звірячі дні, щоб у ці дні радитись, як Ім поводитись з своїм владикою — людиною.

Цей день перевірки Арнер уявляв собі як щось дуже важливе, разом з лейтенантом він опрацював для цього дня дуже точну форму наради, яка різко бичувала хиби радників і панів. Нішо не могло втримати його щороку бути присутнім у цей день на нараді, і він говорив своїм радникам: „Якщо я дам розгорнутися хибам панів і радників, то тим самим дам змогу зажерливому червякові підточiti фундамент моєї будівлі“. У цей день довелося говорити також, у зв'язку з присутністю в раді п'яти жінок, про жіночий язик, який там, де можна командувати, нерідко більше, ніж перша-ліпша помилка панів, підточує кращу балку. Арнер і його радники обговорювали, чи не дозволяє собі хтонебудь з жінок так само, як і з чоловіків, такого тону, який може хвилювати й інших.

ЗМІСТ 52 — 53 РОЗДІЛІВ.

52 — 53. Арнер вважає, що селянам бракує уважності в користуванні своїми правами і власністю. Тимто він вирішує виховувати в них уважніше ставлення до своєї власності. З цією метою він навчає їх вести бухгалтерські та інвентарні книги. Вечорами, дніві на тиждень, лейтенант вчив їх вести такі книги. Крім цього, лейтенант навчав і дітей того самого у своїй школі, зробивши на час ці заняття центром усього шкільного викладання. Автор вкладає в уста Арнера таку думку: „Найважливіший обов'язок держави щодо народу — забезпечити володіння власністю як І сучасних володільців, так і спадкоємців“. Він проводить в зв'язку з цим цілий ряд заходів. Докладно викладено й реформу Арнера судового процесу. Арнер прагне якомога більшу кількість цивільних справ уладнати миром, це повинне бути першим прагненням суддів. Судовий процес повинен бути прилюдним, щоб з допомогою всієї громади виявлялись причини суперечки тощо.

54. ЗАКОНОДАВСТВО АРНЕРА, ЩО СТОСУЄТЬСЯ КРАДІЖОК.

Для того щоб висушити болото, не треба в ньому копатися, а треба знищити рівень води, давши водам потрібний спад. Арнер зробив процес праці в Бонналі в такій же мірі радісним, як і задовольняючим. Усе село стало думати тепер не тільки про сьогоднішній день; навіть бідняк і той мав тепер запаси і власність; тимто й порядок і безлека набули для селян особливо важливого значення; кожний, навіть найбідніший з них, бачив, що його діти досягнуть більшого, якщо вони сидітимуть на місці й займатимуться прядінням, ніж тоді, коли стануть бродягами і розбійниками.

Перше джерело крадіжок — влада багатих, які своїм зневажливим ставленням до безладного життя безгосподарного народу довели його до того, що він повинен був для задоволення своїх

насущних потреб красти,—було переборене. У людей було менше приводу і підстав красти, і багато тих, що крали раніше, казали тепер, що треба бути дурнями, щоб красти. Арнер не допускав, щоб хтонебудь бідував або ж занедбував своє господарство тільки через неможливість задовольнити непередбачені потреби. Обізнатість з усіма деталями домашнього господарства, порядок і ясність, які він запровадив у господарювання, давали йому змогу подавати селянам істотну допомогу.

Зважаючи на все ростучу нестачу дров, Арнер надав селянам право в його лісах викорчувувати старі пні і дав їм для цього потужні знаряддя, а, для того щоб з цих знарядь могли користуватися і бідні, і багаті, старійшини повинні були по черзі передавати їх з хати в хату. Крім цього, наглядачі повинні були в усіх хатах перевірити, чи добре пристосовані печі до економного витрачання дров і чи затримують тепло стіни й підлоги кімнат. Заможним, у яких з печами було не все гаразд, він відмовляв у дармових дровах. А незаможним він в міру потреби сам допомагав. Але чим більше він задовольняв насущні потреби в дровах і, отже, зменшувалася спокуса, яка штовхала на шлях крадіжок, тим суворіше карав він за поруб лісу. За спилювання молодих дерев маленькими пилами, за обв'язування товстих дерев канатами, щоб заглушити шум удару, за вартування на узлісці під час рубання він карав як за грабунок із зломом та розбій.

Знаючи, як небезпечно запускати недоліки в господарстві, Арнер dbав про те, щоб кожний рік усі хати були оглянуті, щоб визначити, наскільки вони застаріли; він пропонував власникам через свого будівника дати звіт про стан хат, про те, чи можна без риску чекати з ремонтом, а якщо і, то які саме потрібні для відбудування будівельні матеріали і як придбати їх, з найменшим витрачанням коштів. Так само він робив і щодо інших галузей господарства, щоб запобігти несподіваним великим витратам. Це змінювало становище: люди будували тепер вчасно і вдвоє дешевше та краще; за такого порядку він знов про кожного, в якому стані його господарство, не гірше самого власника, і міг запобігти розвалу його.

Він не надавав усякому нерозумному батькові і нерозумній матері права зробити з своїх дітей те, що їм хотілося. Навіщо, говорив він, існує в країні влада, якщо всяка наволоч дістане право дати своїм дітям вирости занедбаними, непристосованими до будьякої певної професії, змушеними шукати задовolenня потреб своєї природи поза колією суспільного порядку, чим неминуче перетворить їх у негідників і шахраїв. Арнер цього не хотів. Він запропонував усім батькам родини, тільки по їхні діті матимуть сім років, сповістити, що вони з ними мають намір робити, і радник повинен був щороку давати пояснення, чи відповідає виховання дитини тій кінцевій меті, яку мають на увазі батьки. Ясність, яку запровадив він у домашній побут боннальських жителів, протидіяла крадіжкам. Кожний бачив

тепер краще, що йому під силу і чого він не може. І нерозумна чванливість бідних, що намагалися зрівнятись з багатими в одязі, в харчуванні й у питві, помітно зводилася на нівець. Люди стали соромитись скидатись на те, чим вони, як це знов кожний, насправді не були; це висміювалося, і діти в школі не соромились говорити всякому, хто виявляв таку чванливість: „Ти міг би твої гроші використати краще, ніж витрачати їх на такі дурниці“. І в селі серед жителів дуже було поширене таке крилате слово: „Краща ознака гордості — це довести до пуття своїх дітей“.

Таким чином, він з усіх боків підкопувався під джерело крадіжок: безладність, неощадливість і розбещеність.

Хто не давав собі ради з своїм господарством, хто не мав щоденного заробітку, хто більше витрачав, ніж заробляв, хто втручався до справ, які його не стосувалися, хто покривав сторонніх, хто грав у карти, зачинивши двері, коротко кажучи, хто своїми вчинками викликав підозріння і ставав небезпечним для суспільства, той був під підоозрою і у влади, і якщо він, не зважаючи на кількаразові попередження, жив і далі таким же розбещеним життям, сільський раді ставилось в обов'язок за ним наглядати, і варта мала право в усійкий час дня і ночі прийти до нього в хату й провести розслідування.

Поміщик заборонив також жити надалі в панському маєтку всякому сторонньому зброду, який при колишньому правлінні оселився у селах під виглядом відставних замкових службовців: чистильників чобіт, камердинерів, покоївок, перукарів тощо з усім їх почетом дочок і служниць. Він дав їм усім прохідне свідоцтво до найближчого міста, а селам грамоту, яка дозволяла їм на віки вічні не приймати до себе в село на поселення проти свого бажання сторонню особу чоловічої чи жіночої статі, прислану з панського маєтку.

Він зняв також з постів червононосих сторожів з заржавілими списами, але замість цього збудував на межах маєтку хатки, в яких і день і ніч п'ять чи шість чоловік працювали як вуглярі, лісоруби, пильщики і одночасно виконували сторожеву службу. Він звільнив також замкову варту з її старими червоними каптанами. Він не терпів людей, покаліченіх тілом і душою — цих решток зогнилих дармоїдів; він дбав про їх прожиток, поки вони ще могли повзати, вони всепіддано дякували йому і перестали бути вартовими.

Завдяки таким заходам крадіжки повинні були зменшитись, а поміщик всіма способами підтримував у населення огиду до них, рівно як і до всякого іншого виду розбещеності й людської непридатності. І дитина, що взяла в школі в іншої дитини хоча б яблуко або шматок хліба чи вирвала на городі тільки кущик картоплі, теж приковувалася до ганебного стовпа. Найменша крадіжка викликала в усьому селі обурення; збігалися наглядачі вулиць, з'ясовування найменших підоозрілих обставин починалось. Обслідувалась з усіх боків можливість напасті на слід

злочину: перевірялись усі установи, які служили громадській безпеці; а якщо крадіжку було викрито, то закон наказував, щоб суд не залишав без розслідування жодної обставини, яка привела дану особу до цієї небезпечної для країни звички, наскільки винне в цьому її виховання, чи давно вже існує в ней цей порок, як вона могла приховати кожний свій вчинок від наглядачів, домочадців і сусідів і хто повинен був би цю хибу помітити і все ж не помітив. З'ясовувалось далі, наскільки розбещеність і недбалість обікраденого або його домочадців сприяли крадіжці чи спокусили злодія і чи довели його ті чи інші обставини до зліднів, які зробили його злодіем.

Усім цим обставинам суд приділяв якомога більшу увагу.

І якщо виявлялось, що хтонебудь повинен був помітити злодійство і не помітив тільки через свою розбещеність, недбалість, неуважність, то його напучували ставитись надалі до питань громадської безпеки так само уважно, як хотів би він, щоб його односельці ставились до питань його особистої безпеки.

Якщо ж виявлялося, що хтонебудь зробив можливою крадіжку своїм безладним, розбещеним життям, то його суд засуджував, як співучасника крадіжки, поділити частину ганьби з ув'язненням, прислуговувати йому під час ув'язнення і, таким чином, полегшити йому частину страждань, як він полегшував йому почасти його злодійське і шахрайське життя. Якщо ж виявлялося, що певні спокусливі вчинки зробили з нього злодія і що хтонебудь використовував його для вчинення злочинів під час його перебування в нього на службі, або найняв його для цього за гроші, або, нарешті, навмисне потурав таким нечесним вчинкам, то цю третю особу суд засуджував відповідати за небезпеку, яка загрожує суспільству від такої явно розбещеної людини, і, залежно від обставин, зобов'язував її допомагати владі піклуватися про неї і оберігати суспільство від такої людини.

Взагалі ж кара за крадіжку визначалася не стільки на підставі цінності вкраденого, що, звичайно, є випадковою обставиною, скільки на підставі міри розбещеності і того життя, яким живе злодій.

Ганьбить людину не стільки крадіжка мізерної суми грошей, скільки та обставина, що вона зійшла з рейок громадського порядку, тимто Арнер не користувався проти свого народу ні вірьовою, ні мечем відповідно до кількості вкрадених пфенігів, але прагнув під час покарання за злодійство ще разів три підкреслити, що не цей вчинок злодія, але його безчесне, непорядне життя є справжньою причиною вироку, за яким людина має бути вилучена з суспільства або в межах його скута в своїх діях; тимто й незначні крадіжки такі ж важливі, як і великі. Арнер вважав, що закони, які є слабкі, коли справа стосується зародків цих пороків, і жорстокі, коли вони починають повторюватись, рівно як і ті, які кару ставлять у залежність від випадкової цінності вкраденого, суперечать усім цим правилам справжнього виховання людей, і говорив: „Жінка

селянина соромиться карати дитину старше семи років у присутності сторонніх людей за її невихованість, бо вона почуває, що винна сама в її невихованості; а законодавство — ця старша дочка неба — не соромиться прилюдно карати громадян за ти-сячу ганебних дій, з яких жодна не була б можлива, якби пани намісники цих небесних дочок так само добре дбали про порядок серед населення, як чесна селянка дбає про свій дім, якщо не хоче його ганьбити".

Ганьба дати бур'яну вирости і зміцніти, а коли він виріс, громадське правосуддя риється серед розбещеного народу, як дикий кабан у зерні, і люди думають ще при цьому, що подібною нічого не вартою працею вони досягли найвищої премудрості цивільного законодавства. Випускається з уваги все, що потрібне для встановлення справжнього громадського порядку в глибоких верствах народу, і дивуються, чому вони не можуть з допомогою галер і поправних в'язниць, так само як і з допомогою старої шибениці, досягти того, чого жодна влада відтоді, як існує світ, не досягла і ніколи не досягне без хороших загальних встановлень для освічення народу.

Але я продовжує. Нехай самі люди себе ганьблять; хоч як важко стриматися, щоб не написати на них памфлет, моя книга не повинна бути памфлетом.

ЗМІСТ 55—61 РОЗДІЛІВ.

55. У цьому розділі викладено заходи Арнера проти безладності у відносинах статей. Автор починає з твердження, що „сором і розум є результат власності". А власність пов'язана з правильним трудовим режимом. Тимто і проти статової розбещеності треба боротися встановленням правильного трудового режиму. Регулярна щодenna праця, звичка до ретельності й порядку, увага до думок інших — така була основа законів Арнера про невинність. Арнер прагнув також піднести повагу до шлюбу. Так першою грою хлопчиків повинна бути гра в батьків; дівчаткам уже з семи років починали готовувати посаг тощо. Арнер прагнав виховати пошану до невинних дівчат і юнаків, створити громадську думку проти розбещеності.

56. Арнер прагне сирямувати і відпочинок у загальне річище свого будівництва. Відпочинок як нагорода за працю — так ставив питання про відпочинок Арнер. Широко заохочував він і всякі громадські заслуги та успіхи в правильній організації свого господарства, виховання дітей тощо. Так, коли Лінгарт рискнув своїм життям заради свого підмайстра, вдержавши його при падінні на риштванні, то в церкві були поставлені стільці з написом: „Ці стільці для тих, хто рискував своїм життям за інших". Шана віддавалася й мертвим — біля труни. Основним завданням було — зробити з допомогою цих законів людей щасливими.

57. Песталоцці вміщує в цьому розділі гімн „справді мудрій релігії", яку він відрізняє від звичайної церковної релігії.

58. Проти клерикалізму — безіменного служителя забобонів. Палке обвинувачення клерикалізму, вроčистості „ідолослужіння" тощо.

59. Боротьба Арнера з забобонами. Арнер розрізняв розумову освіту від духовної освіти. Остання по суті шкільнича: „Віра не спирається на розум, — але є справою серця", переважна частина біблій шкільнича для розумового розвитку людини. Арнер взагалі відокремив навчання релігії від навчання в школі і організував громадський порядок у Бонніалі з допомогою своїх законів і цілком незалежно від навчання релігії.

60—61. Характеризується діяльність пастора, який навчає віри практично, на ділі, а також під час розмов з народом у церкві. І взагалі „служіння богові проводилося з допомогою тих законів, які він запровадив".

62. ДО ЦЬОГО Я ПРАГНУВ ЩЕ З САМОГО ПОЧАТКУ, І ЯКЩО ТИ, ЧИТАЧУ, ВІДПОВІСІ ЗАНЕРЕЧЕННЯМ, ТО ТИ МУСИШ ПОВЕРНУТИСЯ НАЗАД І НА БАГАТО ДЕЧОГО З ВІЩЕСКАЗАНОГО ВІДНОВІСТИ ЗАНЕРЕЧЕННЯМ.

На цьому шляху, а саме зміцнюючи основні положення виховання народу шляхом законодавства, Арнер знайшов єдино вірний засіб, з допомогою якого можна досягти кінцевих цілей мудрого державного законодавства, а саме:

1. Спрощення державних податків.
2. Забезпечення нижчим верствам населення справжнього користування громадськими правами.
3. Визволення народу від гніту рабства, який лежить на сільській власності.
4. Забезпечення нижчих верств населення від згубних наслідків пожеж, поводей, градобою і поголовного падежу худоби.
5. Можливість зробити військову службу менш шкідливою для населення, звичаїв і народного добробуту.
6. Покриття надзвичайних державних податків без згубного тиску на нижчі верстви.
7. І взагалі сприяти загальному прогресові добробуту країни і збільшення її населення, поширюючи його на дітей і внуків.
8. Нарешті, тримати меч справедливості в піхвах справді людських принципів, щоб не ранити невинних людей такою небезичною зброєю.

У звичайній увазі до громадського виховання свого села Арнер знайшов правдивий шлях для досягнення наміченого.

Читачу, це не сон, добре індустріальне виховання народу є єдино можливий шлях до досягнення всіх цих кінцевих цілей.

Законодавці, упорядники законів і князі! Якщо ви не хочете йти цим шляхом, то іншого ви не знайдете і ні на крок не підлизитесь навіть до видимості розумної мети. Але я говорю не з князями і міг би продовжувати без цього зауваження.

Минув уже рік від часу хвороби Арнера, колеса заведеної ним справи поволі крутилися й далі, і поштовхи ставали щораз слабіші.

Де ґрунт підготовлений, там зростають плоди, і садові рослини підіймаються від землі, якщо рука садівника дбає про них. Цього додгляду в Бонналі не була позбавлена і найменша рослина, і найкраще садове дерево; сталий і добрий порядок, що панував скрізь, підносив дух людини більше, ніж він міг би піднести там, де немає порядку, і де в драбині, яку йому підставляють для піднесення, не вистачає не більше і не менше як усіх щаблів.

Новий староста добре розумів вплив усе зростаючої кількості грошей, що були в обігу, на цілковиту зміну побутових умов народу; він бачив, наскільки основи його громадянської безпеки і його домашнього щастя залежать від грошової маси і від більшої чи меншої дбайливості, яку людина приділяє належній їй частці грошей; тимто він зробив ще один крок, який

здивував Арнера і навіть самого лейтенанта. Староста запропонував присутнім членам громади з допомогою деяких установень і заощаджень, які їх ажнік не обтяжуватимуть, зібрати протягом 25 років капітал, цілком достатній для того, щоб покрити всі земельні та інші податки, які прокляттям тяжать на їхній землі як вічний податок; таким чином, вони раз назавжди звільнили б себе і своє майно від заборгованості панам.

Насамперед він довів їм на підставі офіційних документів, що весь прибуток, який пани повинні були б мати з їх села, ще ні разу не становив суми в 1200 гульденів на рік, він показав їм, що для забезпечення сплати всіх панських податків плюс сплати за потрібні в маєтку поліпшення потрібний капітал не більший ніж у 40000 гульденів; встановивши це, він з крейдою в руках і цифрами на громадському столі, навколо якого зібралися всі, хто вмів лічити, і ті, хто не вміючи лічити, проте вважали себе зобов'язаними говорити,— показав можливість проведення таких заходів.

1. Відкласти і сплатити по півтора крейцери з кожного снопа до фонду податків.

2. Усі пасовища, що лишаються, віддати в користування тому, хто запропонує за них найбільшу суму грошей.

3. Виділені поміщиком пасовища, як лучі, так і обернені в ниви, оподаткувати на стільки от років половиною чинного в цей момент процента, так, щоб той, чия земля оцінюється в сто гульденів, вносив щороку два гульдени до фонду податків.

4. Збирання цих грошей, піклування про них і їх вкладання повинні провадитись безплатно.

Він ручиться всім своїм майном, що цей капітал протягом 25 років буде зібраний. Все, що він пропонує, казав він, він робить не як староста, а як звичайний громадянин, і не заради поміщика, щоб йому додогодити, а для громади і для своїх та інших нащадків.

Це особливо втішило селян. Староста додав ще кілька слів про те, наскільки легше буде їхнім дітям за цих умов досягти добробуту. Можливе заперечення, що півтора крейцера надто багато за один сніп, він застерігав вказівкою, що ця сума визначається власне не вартістю снопа, а відраховується від усього їхнього щорічного доходу. Він докладно спинився на всіх доходах і витратах селян і показав їм з крейдою в руці, скільки вони щороку марно витрачають грошей і скільки вони могли б заощадити, якби вони тільки схотіли. З сказаного ним виходило, що вони, при бажанні, легко можуть зібрати цей податковий фонд. Жодного заперечення він не залишив без уваги: навіть найдурнішим, які йому заперечували, він відповідав терпляче, не вдаючись, як сорок років тому, коли він був ще жебраком, у звичайний начальницький тон, який губить все, що селяни роблять самі або хотіли б зробити.

Наприкінці він сказав: „Я знаю, що тут нема нікого, хто не хотів би лишити своїм дітям вдвое більше землі, ніж він має,

вільної від земельного оподаткування й десятинного збору: на-
вряд чи також будь хто з присутніх не розуміє, що першим
способом він більше забезпечить дітей, ніж другим; і я думаю,
що тут немає нікого, хто не був би переконаний, що ми збе-
ремо цю суму, якщо тільки захочемо".

Хто знає селян, той знає також, що вони готові ледве чи не
дозволити себе повісити, аби тільки мати свою землю, вільну
від десятинних і земельних зборів та податків. Уяви ж собі,
читачу, яке враження на них справила вся ця пропозиція. Ди-
кун не так прагне грабувати, як селяни прагнуть мати вільну від
десятинного збору землю; вони підpirали бороди, чухали поти
лиці й робили багато такого, що свідчило, як вони цього бажа-
ють і як вони разом з тим не можуть зважитись. Дехто з них казав:

— Від твоєї мови у нас тече слинка, але...

— Що але? — сказав староста.

І на це селяни йому відказали:

— Аджеж ти добре знаєш, що чорт — великий крутій; ми
двадцять п'ять років збиратимемо гроші, а одного дощового дня
прийде хтось і покладе все заощаджене в свою кишеню і за-
бере, неначе це його.

Староста. Цьому ви повинні запобігти.

Селяни. Хіби ми це можемо?

Староста. Ну, звичайно.

Селяни. Легко сказати, а довести важко.

Староста. Аджеж ви знаєте, що кожний пан, якщо він
тільки хоче, може безлечно вкласти свої гроші.

Селяни. Це ми, звичайно, знаємо.

Староста. То чому б же й нам не зробити так само?

Селяни. Тому, що ми — селяни, і пани з нашими грішми
не так церемоняться, як з панськими; до того ж ми й не вміємо
робити це так, як вони.

Староста. Ви наводите дві підстави: слухайте ж, я вам
дам відповідь на обидві. Поперше, ви кажете, що не знаєте,
як вкладати гроші; це може й правда щодо вас, але не щодо
мене; я вмію вкладати гроші й можу вам допомогти в цьому,
але зовсім не хочу, щоб ви мені довіряли; навпаки, я пропоную
вам за кожний шеляг, який ви за моєю порадою вкладете, ру-
читись вам своїм майном; отже, ваше перше заперечення, я
сподіваюсь, відпадає.

Потім ви кажете, що пани мало церемоняться з селянськими
грішми. Це так, але я мушу сказати вам, що щодо цього справа
стоїть тепер не так, як за старих часів; і для найбільших панів
 силоміць забирати в інших людей гроші день-у-день стає все
важчою справою; проте, ми повинні і до панів ставитись так,
як коли б ми могли чекати від них найгіршого; але якщо ми
це збираємося зробити, ми повинні шукати гарантії розпочатій
нами справі у вищому місці, ніж в Арнера.

Селяни. Чи ж можемо ми йому показати, що ми йому
не довірюємо?

Староста. Ну, звичайно! Адже продавці сиру й годинникарі вимагають від французького короля гарантії, коли вони йому постачають гроши. В усьому світі в цих питаннях не церемоняться, і немає такого короля, який би домагався, щоб йому сліпо довіряли.

Селяни. То ти гадаєш, що ми могли б вкласти свої гроші цілком безпечно?

Староста ще раз запевнив їх, що вони це можуть і що він їм ручиться.

— Якщо це так,— сказали селяни,— то це інша річ; можна обміркувати пропозицію.

Ще якийсь час він розмовляв з селянами, показав їм, як, де й коли все зробити, і підкresлив, що хто не рискує, той не виграє, потім відпустив їх додому. А другого дня, присвятивши обмірковуванню цієї пропозиції цілу ніч, вони її цілком схвалили і постановили: в новому році зробити перший внесок до фонду податків і потім протягом двох-трьох років перевіряти, чи безпечно вкладено гроши.

Як ми вже сказали, поміщик і лейтенант були дуже здивовані цим рішенням. „Ми тільки хлопчаки порівняно з цими молодцями селянами, коли вони в своїх справах натрапили на вірний слід“,— сказав лейтенант, а поміщик додав: „Вперше бачу таке рішення“ і запропонував старості негайно прийти до нього в замок.

Староста гадав, що його вчинки не сподобались. Але він твердо вирішив: „Якщо цього не хочуть, то я більше не хочу бути старостою“. Він говорив прямо: „Становище народу має бути змінене, і селу як такому треба надати право здобувати з сприятливих обставин без шкоди і навіть на користь панам істотну вигоду для своїх нащадків, як це дозволено кожній окремій особі, абож нічого з усіх намірів не вийде“. Він бурчав про себе, що коли цього не дозволять, то це все одно, що сказати комунебудь: „Ти можеш мати в своїй хаті скільки тобі завгодно гарних кімнат, але не маеш права укріпляти чотири капітальні стіни так, щоб вони не рухнули“.

Арнер просив показати йому, як це можна зробити так, щоб село спромоглося зібрати таку велику суму грошей. Лейтенант сів біля старости і підраховував ті дані, які він наводив. За чверть години все було з'ясовано: виконати пропозицію можливо. Поміщик і лейтенант стояли якийсь час здивовані перед цим головним джерелом людського добробуту, якого так довго не визнавали і яким так довго не користувалися.

Було ясно, як день, що село, яке поєднує з сільським господарством добре налагоджене ремесло і так само вміло розпоряджається своїми заощадженнями, як добре керовані міста й будинки городян, при добром керівництві, може створити такий капітал, проценти з якого звільнять його від усіх тягот, що лежать на землі. Село, яке може зробити це, може зробити й незмірно більше.

Староста цього не приховував, і лейтенант та поміщик погодилися з ним; село, яке може протягом 25 років зібрати 40 тисяч гульденів, напевне може протягом подальших років збільшити капітал до 100 тисяч.

Було очевидно, що завдяки такому планові, ресурси держави значно збільшуються, і в той же час спрощуються всі державні податки.

Забезпечуються людські права нижчому станові; стає можливим запровадження народної освіти, що відповідає потребам промисловості і ростучому добробутові народу.

Полегшується або відшкодовуються суспільством наслідки нещасних випадків в окремих родинах.

Значно і надійно росте населення країни.

Завдяки надміру грошей і людей, менш відчувається тягар військової служби; надзвичайні державні витрати робляться без найменшого пригноблення народу; одним словом, здійснюються найвищі кінцеві цілі справді мудрого державного законодавства.

Отже, ясно, що єдино можливий і реальний шлях, облагороджування людей лежить через мудру індустриальну освіту народу. Наприкінці розмови лейтенант сказав: „Це так, мудре вміння здобувати й користуватися грішми є фундаментом людини; і держава, не побудована на цьому фундаменті, не може створити нічого солідного для справжнього блага людського суспільства“.

Висновок був короткий: Арнер обіцяв старості спорудити почесний обеліск, якщо він виконає те, що пропонував, і гарантував йому для кожного шеляга заощаджені села, внесеного для цієї мети, з боку влади найкраще забезпечення, яке тільки може мати капітал у країні.

Староста відповів поміщикові, що пам'ятником буде для нього впевненість, що він не марно працював для своїх дітей і внуків і що йм не загрожує становище, в якому донині перебувають всі жителі села; становище це надто ненадійне і залежить від найменшого подуву вітерця. Для поліпшення його треба: відповідно до реальної грошової оцінки врегулювати всі права великих власників і відкрити шлях підданим до обопільної вигоди власників і селян, що забезпечує добробут народу і потомства, і дати змогу розумним витраченням заощаджені нагромаджених таким чином капіталів сплатити свої борги. Якщо Арнер йому й селу допоможе в цій справі, то йому не треба пам'ятника; він сподівається, що пам'ять про нього й без того збережеться. Навпаки, він з подякою приймає пропозицію з боку влади дати селу потрібне забезпечення під ті суми, які будуть зібрані для цієї кінцевої мети, і навіть дозволяє собі просити його від імені села про це добродійство, яке потрібне для виконання його плану.

ЗМІСТ 63 — 64 РОЗДІЛІВ.

63. Зміст розділу висловлений в його назві: „Арнер ліквідує шибеницю, будує госпіталь і задовольняє ката“. На думку Арнера, там, де встановлено праильні закони, де люди живуть у нормальних умовах, злочини належать до

галузі госпітала, а не до галузі шибениці. Тимто він організує добрий госпіталь, а шибеницю знищує. Кат дістє іншу працю, за яку Арнер йому пластиТЬ удвое більше, і кат задоволений, і «від широкого серця бажає, щоб були знищенні всі шибениці на світі». На тому місці, де стояла шибениця, він поставив стовп з написом: „найвищий суд ліквідований у 1786 році завдяки запровадженню доброго порядку”.

64. При дворі герцога знов починають посміхатись і глузувати з намірів Арнера. Гелідор настроює герцога, і той також говорить, що все це — марна мрія. Придворні на всі лади говорили про те, що ця спроба намагається перевернути світ навиворот — щоб селяни стали графами й баронами, а барони — селянами. Один з духовництва заявив: „На небі ми будемо схожі на ангелів, але на землі селянин повинен жити в гної, а влада повинна мати право ловити рибу й полювати”.

Герцог стояв перед портретом Арнера, що його він замовив і повісив у кабінеті. Раптом осатанівши, він кинув мarmurove прес-пап'є в картину; прес прорвав картину якраз там, де була голова Арнера. „Я не хочу мучити себе фантазіями”, — сказав герцог. Герцог зняв портрет і склав. На стіні лишився тільки портрет Гелідора.

Придворні побачили в цьому ознаку великої немилості. Сільвія, що знов з'явилася при дворі, продовжувала й тут свою наклепницьку діяльність. При дворі одверто сміялися, коли починалася мова про Арнера. Білівський також уникав говорити про боннальський досвід. Тоді генерал написав листа Арнерові. Уньому він сноувіщав Арнера про те, що діється при дворі, і просив „більше себе не мучити”.

65. МАРИИМ РОЗМОВАМ ПРО АРНЕРА НЕЗАБАРОМ БУДЕ КІНЕЦЬ.

При дворі були обізнані з кожним кроком, який розпочинав Арнера. Але звістка про те, що знищено шибеницю і що почалося збирання 40 тисяч гульденів здавалася неймовірною. Проте, зібраниі відомості підтвердили правдивість чуток. Весь двір був здивований, і герцог з цього приводу сказав: „Мрія божественно гарна, але чим більше прагнеш її здійснити, тим ясніше стає, що виконати її загалом неможливо”.

„У Б. і О. вже переконалися, що справа з шибеницею не така вже й проста”, — говорили придворні. „Та все ж дивно, що для нього це стало можливим”, — сказав дехто з жінок. І проте глузування тривало. До справи Арнера поставились як до дивини і як до своєрідної панорами; обговорювались екскурсії для ознайомлення наступним літом з боннальськими установами, як намічаються екскурсії для огляду глетчера. Такий хід справи не подобався Гелідорові, й він серйозно задумався над цим. Уперте мовчання Білівського, як і його непослабна увага до цієї справи впливали на нього гнітюче, він передчував, що його чекало, і не приховував від себе, що наближається буря, яка може вирвати з його рук перемогу. Ця людина, сказав він сам собі, тихенько везучи за собою свого візка, тягне мене в безодню. Він зінав, що Білівський весь час не припиняв листування з Арнером і що він протягом останніх кількох місяців регулярно кожного тижня два вечори лишається на самоті з Ендіфором, який стояв на чолі фінансів, і з Нелькроном, що відає справами правосуддя. Він зінав, що ці двоє старих слуг герцога ще з самого початку його правління були проти його проектів і безумовно мали

вирішальні й надзвичайно глибокі знання стану правління країною і про джерела її добробуту. Ці обидва мужі, подібно до Білівського, так само замовчували тепер справу Арнера. Гелідорові не вдалося добитися від них жодного слова про те, що вони думають про всю цю справу. Він почував, що з цього боку насувається на нього гроза і був надзвичайно стурбований. Хоч звичайно від тонкого чуття його нічого не могло приховатися, проте він цього не помічав, і ще кілька тижнів тому йому й не снилося, що Білівський у цій справі буде заодно з цими двома мужами. Але справа стала саме так: вони місяцями обмірковували і тепер твердо говорили, що попередні проекти герцога всі зводились до того, щоб довіряти й давати; цей проект прагне робити так, щоб доводилося довіряти; проте, щоб давати, і взагалі нема мови. Усе добре, що було і в інших проектах, вивітрювалося з димом, як золото алхеміків. А Арнер з великою ретельністю прагнув зберегти, використати й збільшити кожну крихту хорошого: він по-своєму пристосовував усе старе і цим способом випередив хижих звірів, як орел випереджає кажана. Обидва міністри визнавали, що він відновлює нитку, яка пов'язує юстицію з фінансами в тому місці, де досі вся мудрість кабінетів не могла запобігти її розриву; вони бачили, що він віразно впливає на ті частини, які теоретично визнані за головні елементи й пункти, частини, на які треба було впливати при правильному керівництві людьми; проте цього ще ніколи не пробували на ділі, враховуючи всі обставини в цілому, як це зробив він.

Вони розуміли, що фінанси, як вони тепер ведуться, майже цілком зводяться до питань здирання грошей; Арнер же, напаки, проникає в глибини надр і запроваджує порядок у самих джерелах експлуатації, тобто там, де його ніколи ще не було.

Вони визнавали також, що справжня користь правосуддя цілком залежить від дбайливого ставлення до джерел фінансів.

Нелькрон висловив свою думку цілком ясно: „Державні фінанси лишаються вічним морським виром, який поглинає все, що до нього наближається, і нічого не повертає; а справедливість уподібнюється чумі, яка умертвляє приселюдно те, що вона в темряві заразила, і так буде доти, доки люди не стануть тим, чим вони повинні бути, а керівництво й освіта людей не утворять одного гармонійного цілого, пов'язаного, з одного боку, з іхнім побутом, а з другого,— з потребами фінансів і вимогами правосуддя. Він вважав, що єдиний вірний засіб досягти цієї мети— це хороше індустріальне виховання, тобто виховання для виробництва й регулярного використання продуктів виробництва та дбайливого ставлення до здобутого. Цим способом можна наблизитись до досягнення кінцевих цілей державного законодавства і уможливити спрощення фінансових операцій у тому розумінні, щоб участь кожної окремої людини в державних податках була проведена до належної відповідності з іншими видами оподаткувань. Важливо також, щоб способи збирання податків не були такі тяжкі для народу і втратні для

казни, як це має місце тепер, коли збирання податків завдає значно більшої шкоди і коштує незмірно дорожче того, що можна взяти з розореного вбогого стану. Треба знищити самі джерела злочину, що постають в наслідок відсутності виховання, потрібного для задоволення зростаючих потреб держави.

Вони, не вагаючись, порозумілися з Білівським і вирішили просити герцога розглянути арнерівський проект виховання народу як справу державного значення, дослідити його принципи і кінцеві цілі та шукати способів, які дали б можливість загального застосування його. Вони заздалегідь були впевнені, що цей широко задуманий проект потребує від держави тільки, поперше, встановлення офіційної кафедри для науки про керівництво народом за основними принципами Арнера, щоб звернути увагу, особливо молодого дворянства, на зацікавленість його в цій справі; подруге, встановлення урядової комісії, яка, обізnavшись з суттю цих принципів, з місцевими потребами і становищем різних частин держави, встановила б стосунки з окремими особами, які погодилися б працювати за даною системою і допомогти їм своєю порадою та ознайомити їх як з успішним виконанням таких спроб, так і з тими утрудненнями, що трапляються. Одночасно комісія має розпочати складання точних таблиць, що ілюструють всебічний розвиток справи; таким чином, на підставі точних відомостей про кожну окрему спробу вона мала б у своїх руках знаряддя для підтримки справи державою; комісія повинна була мати мірило для визначення впливу різних спроб на все в цілому.

При цьому ніхто в країні не був би змушений мати стосунки чи то посередньо, чи то безпосередньо з комісією, якби він цього не схотів.

Такий був їхній план. Вони розраховували не стільки на людську доброчесність, скільки на зажерливість людей; але вони знали також і те, що доброчесність людей, як і живець, прищеплений до дички зажерливості, може дати паростки, на яких зростатимуть такі ніжні плоди, яких природа ніколи не давала.

Нелькрон сказав, що якби здійсненність цих принципів нічим не була доведена, то й тоді вони звернули б на себе увагу тим, що перші люди повинні були б сдягти на себе овечі шкури цих принципів, щоб таким чином обратися до своєї здобичі. Про це можна прочитати в похвалі, яку віддають старанності, ретельності і домашньому добробуту, як основам держави в кабінетних наказах і мотивованих відозвах обікрадених князів до народу, з яких висали всі соки.

Вони вирішили також, що Арнер не прийшов би до скасування шибениці і до встановлення в своєму селі податкового фонду, якби він безпосередньо прагнув до цієї кінцевої мети. Він прийшов до цього тільки тому, що прагнув упорядкувати життя кожної окремої людини як для блага її самої, так і для блага її близьких. До дальших положень у питанні про управління селом

він прийшов не шляхом окремого розмірковування, а уважно стежачи за успіхами своїх селян, за їх наростаючою мудростю, дисциплінованістю та все зростаючим добробутом, мудро використовуючи ці спостереження.

Це зауваження наштовхнуло його на думку, що в такий же спосіб можна досягти в народі й більших завдань державного значення; для цього уряд повинен насамперед спрямувати свою увагу і свій вплив на ширші кола населення, він повинен дбати про те, щоб життя кожного члена суспільства було цілком упорядковане і щоб зберегти досягнутий порядок. А потім можна буде вже звернути увагу і на все інше, а саме на важливіші державні завдання, як от поліпшення фінансів та юстиції, що відповідають добробутові людей, який збільшився і зміцнів.

З цього погляду вони протягом цілого вечора розглядали вплив епохи реформації на Європу. Їх вразило, як мало сприяла загальному просвітленню урядів і розумінню справжніх принципів прогресу людства та обставина, що країни, в яких реформація спрямувала увагу людей на їх мирський і духовний добробут, на їх забезпеченість, мали більший успіх у своєму розвитку, ніж католицькі країни, які нічим не викликали інтересу окремих осіб до свого добробуту і до своєї забезпеченості.

І як це звичайно буває, під час розмови вони заговорили про нову байку, нібито в Європі готується зміна релігії. Нелькрон — давній ворог попів і їхнього впливу — твердив:

— Разюча різниця в стані фінансів лютеранських і католицьких країн, яка ось уже протягом двох століть зумовлює різний розвиток державних сил і добробуту жителів тієї й іншої групи країн, повинна була б уже настроїти всі європейські кабінети проти однієї думки про подібне духовне об'єднання людей. Безперечною є така істина, — додав він, — міць усякої держави ґрунтуеться на тому, що її члени мають досить простору і стимулів, щоб самим піклуватися про своє тілесне й духовне благо: звільнивши їх від цієї роботи, ми обмежуємо простір і послаблюємо стимули в людині, як м'яке ложе послаблює сили борця.

І він додав з запалом:

— Історія і досвід доводять, що сили людини й багатьох поколінь занепадають, якщо вони переконані в тому, що хтось буде, чи то буде король, чи то буде священик, без їх допомоги дбає про їхнє тіло й душу.

— Та все ж різниця, кого мати на увазі — короля чи священика. Людина далеко швидше пожертвує свої п'ять почуттів священикові, ніж королю, — сказав Білівський.

— У цьому ви маєте рацію, — сказав Ендірф. — Людина начебто з своєї природи не може не бути сліповою в питаннях віри: але вона далеко не така сліпа щодо системи управління свого короля. Але всюди й у всьому, — додав він, — людина перестає насторожувати вуха й широко розкривати очі, коли вона вважає, що їй не загрожує небезпека і що вона не самотня; ізвини, ніщо не примушує її так широко користуватися своїми

органами чуття і бути насторожі, як свідомість непевності й самотності, які прокинулися в ній; і якщо щонебудь вірне, то це ось що: відмовлення від цього почуття, непевність у справах релігії могли б мати надзвичайно шкідливий вплив на людство,— бо вони послабили б його обережність і дбайливість,— властивості, які йому так потрібні.

— Це вірно,— відповів Білівський,— інакше й бути не може: упевненість у тому, що з релігією все гаразд, неминуче робить людство сліпим і безтурботним щодо цього; також неминуче повинні були б поширитися слабкість і безтурботність, які живуть в глибині його душі, на весь його стан і його настрій в цілому, і все ж ця свідомість, що в питаннях релігії все гаразд, була б супільною метою такого об'єднання.

Ендорф вважав, що світ надто далеко пішов вперед, щоб боятись якоїнебудь пастки, що могла б йому загрожувати з цього боку.

А Нелькрон сказав:

— Людина дуже охоче і тілом і духом стає лінивою: вся справа в тому, як упорядчики такого плану об'єднання використають цю людську слабкість. Якби вони, наприклад, піднесли перший бокал цього духовного опію князям, то я впевнений, що цілі народи після них ковтали б рештки цього сноторвого як божественний напій.

— Розвиток нашої освіти робить це неможливим,— сказав Ендорф.

— Мовчи ти з своєю освітою,— заперечив Нелькрон,— коли я чую це слово, я згадую члена одного міського муніципалітету, який через свою віру в цю освіту програв заклад одному акторові. Він доводив, що його місто надто вже освічене, щоб не освистати поганої п'еси. Аktor відповів, що найбезглазіша арлекінада для міста досить добра і вона йому сподобається більше, ніж усе, що це місто бачило досі. Тоді член міського муніципалітету поставився поблажливо і побився навіть об заклад з чужоземцем, упевнений в тому, що це неможливо. А актор з переконаністю людини, яка в своєму житті пройшла крізь вогонь, воду і мідні труби, прийняв парі, зіграв дві п'еси, і міле місто аплодувало блазенській п'есі і позіхало, коли виконували гарну. Так можна було покладатись на вірність судження шанованного радника щодо освіти його міст і країни!

Через хвилину він додав:

— Історія великого світу або, вірніше, великих міст з разючою ясністю доводить, що цей фантом нашого часу — однобічний у своєму прогресі, чіпляючись за невірне розуміння природної єдності, не спираючись на справжній добробут народів і добре родинні звичаї, на громадянську мудрість,— цей філітом може взяти напрям, який спричинює зличавіння народу, близьке до тваринного стану! І тоді релігійний фанатизм порівняно з цією освітою справді здаватиметься небесним світлом серед вогню й диму жахливої стихійної пожежі.

— Боже, захисти нас і від диму земної пожежі і від повітряного явища, яке світить серед цієї пожежі, подібно до небесного світила, — сказав Ендорф.

ЗМІСТ 66 РОЗДІЛУ.

66. Гелідор і герцог грають у шахи. Під час гри фаворит переконує герцога не слухати Нелькрона й Ендорфа, якщо наяві вони висловляться за вивчення досвіду Арнера. Проте, переконати герцога Гелідорові не вдається. Нелькрон і Ендорф протягом двадцятьх років відхиляли всікі проекти герцога, і він не може поверти в те, що вони затверджать будь-який новий проект, хоч би й арнерський. Якщо ж вони справді висловляться за його вивчення, то, значить, справа луже серйозна, і герцог Й не повинен обминути. Таким чином, спроба Гелідора зірвати роботу Білівського цього разу не вдалася.

67. ВІТХА АРНЕРА І РОЗМОВА, ЯКІЙ МОЖНА БУЛО Б ДАТИ НАЗВУ: „ОЩЕ ТАК КНЯЗЬ!“

Тим часом Арнер був у скрутному становищі, не знаючи, як йому відповісти генералові, який засипав його листами, переконуючи не бути, нарешті, сміховищем для двору і для всього світу. Тереза також натуркала йому вуха, прохаючи відповісти дядькові. Він уже взявся був за листа, але не міг почати; в цей час одна обставина вивела його з скрутного становища. Білівський, який ось уже півтора року нічого не писав такого, що могло б бути втіхою для доброго старого дядька, надіслав йому дуже до речі листа, який повинен був привести дядька в захоплення. Міністр його сповіщав, що питання настільки дозріло, що він бачить для себе можливість зробити все, що від нього залежить у цій справі, так само як Арнер та його друзі досі чесно виконували все, що було ім під силу. Протягом найближчих 48 годин він збирався запропонувати герцогу обслідувати сільські встановлення Арнера, щоб з'ясувати можливість їх дальншого розвитку. Ендорф і Нелькрон, як і він, Білівський, переконані в тому, що план виконати можна і, напевно, підтримають його в усьсму. Надалі ж він розраховує на допомогу його лейтенанта та його старости і, мабуть, встановити зв'язок між ними й урядовою комісією, призначення якої він має намір запропонувати.

Арнер був надзвичайно задоволений з того, що міг тепер знов переконати дядька. Перша його думка під час читання листа була не про герцога, а проте, що він звільниться від необхідності писати листа дядькові. Він вирішив негайно надіслати генералові, який покинув двір, листа Білівського в оригіналі, з єдиним проханням: якомога менше говорити покищо про це з Сільвією.

Приблизно в той самий день Білівський просив герцога дати йому приватну аудієнцію, яка відразу ж і була йому дозволена. Догадуючись про причину його приходу і підготовлений до його доповіді, герцог узяв Білівського під руку і сів з ним біля каміна під тим місцем, де лише кілька місяців тому висів

знятий тепер менцівський портрет Арнера, що втішав душу Білівського. Герцог бачив, як очі Білівського з сумом глянули на це місце. Він нагадав герцогові про своє захоплення заходами Арнера, потім він йому коротко й ясно доповів про хід усієї справи протягом кількох років. Він дав йому роз'яснення про засоби, якими Арнер користувався для досягнення своїх кінцевих цілей, показав у чому полягає суть закладених у них сил і як логодженість цих заходів з насущними потребами людини робила майже неминучим успіх; потім, не перериваючи своєї мови, він намалював йому точну й ясну картину становища його народу і особливо підкresлив різницю, яка була між станом всіх його народних установлень в цілому і встановленнями Арнера в його селі. „Мільйонні прибутки держави,— казав він,— самі себе пожирають при запутаності в справах управління; джерело мільйонів вичерпується в болоті шкоди, що її завдає народові безладдя, в якому він залишений; а правосуддя країни при загальній занедбаності народу в своїй сліпоті б'є його слабкою рукою навмання і не знає середини між тиранією кайданів і ще більшою тиранією каверз, присяги і затяжних позовів. Навіть видимий загальний добробут країни, зростаючі заробітки народу і зростаючі суми фінансових прибутків є облудний фальшивий бліск, якщо державі не вдається змінити цей добробут аж до нижчих верств народу шляхом міцного впливу на добру доцільну освіту“.

— Ви знаєте, Білівський,— перебив його герцог,— як я все це відчуваю, але я переконаний, що тут нічого не можна зробити.

Білівський відповів:

— Пробачте, ваша світлість. Я не заперечую, що допомогти важко і що кінцева мета веде до тисячі ухиляв, які часто гірші, ніж саме лихо; але проте, я переконаний, що є засіб конкретно допомогти, й саме один єдиний.

— І цей засіб? — сказав герцог.

— Обережний, чітко розроблений вплив уряду на індустріальну освіту народу. Тільки від нього можна чекати, що вона згодом дасть князям змогу спростити фінансові операції, полегшити їхні тяготи та впорядкувати жалюгідне правосуддя країни, яке в такому вигляді вічно чинить несправедливість. Ми повинні розібраться в численних вимогах правосуддя, з допомогою яких воно хоче, не щікавлячись людською душою, ліпити по-своєму людство, як груду глини, і, відкинувши непотрібне, пристосувати решту до людської природи; треба зменшити все, що викликає роздратовання проти закону і потребу протидіяти йому, та змінити волю народу до законності.

Герцог. Ви мрієте, Білівський. Я знов починаю переживати роки своєї юності.

Білівський. Ваша світлість, цього разу я спираюсь на певний досвід, без нього я б не говорив так.

Герцог. Але й досвід вводить в оману, Білівський. І часто сильніше, ніж щобудь інше, якщо ви не упевнені в його ціл-

ковитій точності і безпомилковості. Чи ж не правда? Ви гадаєте, що якби всі села були такі, як Бонналь Арнера, то це було б так, як ви кажете, і я з вами цілком згодний; але вся справа в тому, як це зробити?

Білівський. Про розслідування цього питання я й прошу вашу світлість.

Герцог. З цього нічого не вийде, Білівський. Світ — це будинок для божевільних.

Білівський. Ваша світлість, в цьому будинку для божевільних одні кімнати мають кращий порядок, ніж інші.

Герцог. Це вірно.

Білівський. Існує величезна різниця між людьми, які добре влаштовані, і тими, які не влаштовані.

Герцог. І це вірно. Це рівнозначне виграшу в лотереї. Серед десяти тисяч трапляється один щасливий квиток, який виграє.

Білівський. Ваша світлість! Це не зовсім так; серед народу є багато людей, цілком пристосованих до того, чим вони повинні бути, але їх могло б бути далеко більше; мое переконання в цьому і примушує мене викласти вашій світlostі мої бажання.

Герцог. Я дуже хотів би впорядкувати життя моого народу, але ви знаєте, як моя спроба мене розчарувала.— Якийсь час Білівський мовчав; потім герцог сказав знову:

— Кажіть далі.

— Ні, ваша світлість,— говорив далі Білівський,— порядок серед людей це не лотерейний квиток; цілком залежить від держави мудрим впливом на освіту народу добре його забезпечити і з успіхом протидіяти першоджерелам його зилднів.

Герцог. Що може зменшити неминучі страхіття правосуддя і полегшити неймовірний гніт фінансових вимог? Як гадаєте ви приборкати все отруючу зажерливість людей до грошей, цю рушійну силу промисловості, на яку ви так розраховуєте?

Білівський. Твердим впливом уряду на настрій і освіту народу, що відповідають нашій природі та обставинам.

Герцог. Хіба це можлива річ?

Білівський. Успіх, який мали спроби Арнера, роблять це принаймні ймовірним.

Герцог. Чи могла випасті з вашої уваги різниця між правлінням цілого народу й окремим впливом, який має дворянин у своєму селі.

Білівський. Там, де ця різниця є, вона не могла випасті з моєї уваги; так само не могло випасті з моєї уваги, що ті засоби, з допомогою яких Арнер досяг у своему селі таких наслідків, у руках вашої світlostі дали б такі самі наслідки для всієї країни, які мали місце в селі моого друга.

Герцог. Я хотів би, щоб ви мені поручились за це.

Білівський. Хто міг би для вашої світlostі бути прийнятним поручителем?

Герцог зрозумів його і сказав з посмішкою:

— Ніхто.

Але Білівський, який ще нічого не помічав, сказав:

— Я галаю, якщо ніхто не може поручитися за цей люс-
ький проект, то Нелькрон і Ендорф зроблять це.

Герцог (*пильно на нього дивлячись*). Так це правда?

Подумавши, він продовжував:

— Я це знаю.

Потім він, явно схвильований, помовчав і, нарешті, сказав:

— Ні, і ви не повинні мені псувати останню чверть мого
життя, як зіпсовано вже його три чверті.

Білівський (*сполотнівші*). Ваша світлість! Хто ж це може
зробити?

Герцог. Чого ж вам треба? Ви хочете грошей?

Білівський. Ні.

Герцог. Дивно. Чого ж ви хочете?

Білівський. Щоб уряд обслідував, наскільки принципи
Арнера в справі керівництва народом можуть бути застос-
овані.

Герцог. А далі?

Білівський. Перевірте все, що може бути цілком надійно
виконане для блага країни.

Герцог. Робіть як хочете, але не вимагайте, щоб я вірив,
поки не побачу.

Білівський. Значить, ваша світлість, ви схвалюєте наш
намір перевірити справу Арнера?

Герцог. Я навіть вимагаю цього й лишаю тільки за собою
право, вірити в це чи ні.

Білівський. Для нашого розслідування так навіть краще.

Герцог. Я передбачаю, Білівський, що це розслідування
виллеться у план величезних розмірів і неймовірного тягара,
і мушу сказати, що це все одно, як коли б ви захотіли підперти
падаочу гору, під руїнами якої ви будете поховані.

Білівський. Ваша світлість! Ми цю справу піддали пере-
вірці і не бачимо ніяких утруднень, та непотрібного тягара для
держави, крім заснування нової кафедри, де ваші дворянини
могли б обіznатися з принципами кращого керівництва народом,
і утворення урядової комісії, щоб стати на допомогу порадами
й керівництвом всякому, хто хотів би здійснити деякі з цих
принципів.

Герцог. Дивно, дуже дивно. Вам не потрібні гроші? Не по-
трібні будівлі? Ані установи? Нічого такого?

Білівський. Нічого, крім кількох дюжин рахівничих книг.

Герцог. Навіщо ці книги?

Білівський. Щоб усе, що зроблять і перевірять люди,
зв'язані з цією комісією, ясно мати перед очима, як купець має
перед собою рахунки і дані про становище всіх тих, з якими
він має справи.

Герцог. Цього ще мені ніхто не пропонував.

Білівський. Але це фундамент всякої солідної справи; ніхто не повинен пропонувати щонебудь герцогу, не спираючись на цей фундамент.

Якийсь час герцог сидів глибоко замисливши, ніби він був один, потім він сказав:

— Білівський! Спроба вашого друга спочатку мене захопила, як дитину, і я в першу хвилину зробив би його шкільного вчителя своїм міністром; але поступово спогади про всі мої невдачі розхолодили мене. І все ж успіх всього розпочатого Арнером мене дивує, і ще більше мене дивує характер вашої пропозиції. Ви хочете без насильства, без настирливості, без претензійного самовільного втручання, звичайним впливом доброзичливого керівництва привести до дільшого добробуту і тим самим зменшити фінансовий гніт і гніт правосуддя, послабити небезпеку, що криється в загальній гонитві за грішми, і тим самим відкрити шляхи до приведення у відповідність державного управління з потребами людської природи — такий ваш план. Що мені вам на це сказати, Білівський? Якби це було можливим, я готовий був би тягти каміння для досягнення цієї мети; якщо ж це річ неможлива, то я хотів би, щоб настав край цим вічним мукам і марним думкам. Я старий, справи починають бути для мене все більшим тягарем, ніж замолоду; ходімо, я вам дещо покажу.

Кажучи це, він підвівся, відкрив шафу й показав Білівському подертий портрет Арнера.

— Бачите, який я слабий. До чого доводить мене мое роздратовання. Місяців зо три тому я стояв перед портретом і в мені змагалося почуття, чи не захопитися мріями Арнера, але я це не міг зробити і в роздратованні кинув цей камінь у портрет.

Білівський з теплим почуттям взяв у руки красивий подертий портрет і сказав:

— Слава богу, любий Арнере, що ти хоч таким шляхом зійшов з стіни, а не інакше.

Герцог сказав:

— В такому вигляді я вже не можу повісити портрет на місце, а то я б це зробив. Але ви, Білівський, едина людина, яка знає, як це сталося.

Білівський. Чи можу я просити ласки, ваша світлість?

Герцог. Якої саме?

Білівський. Дозвольте переказати це Арнерові.

Герцог. О, так! Напишіть йому. Але ходімте, ми ще не кінчили.

Кажучи так, він сів і сказав:

— Я хочу, перш ніж ви приступите до справи, доручити комісії викласти вам усі дані, які пролили б світло на труднощі широкого застосування принципів Арнера. А ви надішлете мені вашу відповідь.

Тут він відпустив Білівського і, коли той пішов, він вирішив: „Має він рацію чи не має, але я можу бути безстороннім, і нехай

Гелідор розпочне з ним відкриту боротьбу". Так вирішивши, він послав своєму улюбленицеі записку, в якій запропонував йому скликати всіх тих, хто міг би як слід висвітлити неможливість виконання всіх боннальських пропозицій Арнера і зробити це якомога швидше і з достатньою ясністю; Білівський потім дастъ з цього приводу свое роз'яснення; він же сам з цього приводу покищо ні з ким говорити не хоче.

Як гуркіт грому в горах прозвучали ці слова герцога в мозку фаворита; командувачеві армії не так страшно, коли ворог прориває лінію бою, як було страшно Гелідорові; він не бачив іншого виходу, як тільки виконати точно наказ герцога, і поспішив зібрати всіх, хто міг би зробити потрібні заперечення проти проекту Арнера. На третій же день усе, що він тільки міг зібрати разом з своїми помічниками, було готове. Вони під кінець зазначили, що проект Арнера легше спростовувати на ділі, на місці, в самому селі, ніж на папері.

Ще швидше, через кілька годин, відповідь Білівського була в руках герцога. Майже в таких самих висловах, як і його противники, Білівський зазначав, що правильність поглядів Арнера можна краще й легше довести на ділі в його селі, ніж на папері.

ЗМІСТ 68—69 РОЗДІЛІВ.

68. Розділ містить у собі заперечення, підготовлені Гелідором і відповіді на них Білівського. Характерне заперечення, звязане з реалією, і відповідь на нього Білівського, тобто автора.

Заперечення. Арнер губить єдину основу і єдиний фундамент усякого справжнього громадянського порядку — вчення віри.

Відповідь. Учення віри в такій самій мірі не є єдиною основою і фундаментом усякого громадянського порядку, в якій вона не є єдиною основою і єдиним фундаментом кравецького або шевського ремесла.

69. Герцог вважає, що заперечення Гелідора слабкі. Гелідор намагається вплинути на нього з допомогою третіх осіб, які обмовляють Арнера. Проте, це не досягає мети, і герцог дає Білівському завдання: старанно вивчити справу і відповісти на основні питання, які повинні бути поставлені Арнерові, тобто чи справді він добився тих результатів, про які він говорить, якими засобами він цього добився і, нарешті, чи можна цей досвід поширити на інші села. Сам герцог вирішує виїхати в Бонналь.

70. АВТОР РЕЦЕНЗУЄ СВОЮ КНИГУ, А ЧЛЕНИ КОМІСІЇ ДАЮТЬ ГЕРЦОГОВІ ЗВІТ.

Висновок обох радників юстиції, що брали участь в обслідуванні, зводився ось до чого:

1. Вірно, що встановлення Арнера в дев'ятьох випадках з десяти унеможливлюють незгоди на селі і що правовий порядок Арнера не має хиб, властивих звичайним судовим процесам, на які завжди так голосно нарікають. Він не підкопується під добродушність, дух справедливості і душевний спокій народу, він не псує націю ні різними каверзами, ні насильством. Те саме ї щодо кримінального права; при порядках Арнера з десяти кримінальних справ дев'ять немислимі; Арнер справді досяг того,

що може сміливо, не виявляючи слабкості, скасувати шибеницю, бо злочин при його встановленні утратив свою заразливу силу, заради якої тільки й можна було б виправдати перед богом і людьми існування шибениці.

2. Засіб, з допомогою якого він так добре налагодив своє правосуддя, не що інше, як твердість регулярного впливу його управління селом на домашній побут селян, обставина, яка дає змогу кожній людині задоволити свої потреби і в усіх її нуждах і умовах життя дістати належну пораду, керівництво і освіту.

3. З одного боку, вони не розуміють, чому всякий дворянин, який серйозно зацікавлений в добробуті своїх селян, не може запровадити в себе приблизно ті самі порядки, що й Арнер; з другого—вони повинні сказати, що саме взаємні зусилля багатьох приватних осіб досягти цієї мети є єдиний шлях, з допомогою якого реформа юстиції Арнера може бути запроваджена у великому масштабі; проте, це передбачає більшу обізначеність дворян з питаннями керівництва й освіти народу, а також більший інтерес до піднесення добробуту народу. Саме в цьому разі при ширшому ознайомленні дворян з питаннями керівництва народом і з розширенням інтересу до цього питання, цілком природно, що правосуддя країни в міру наростання приватної ініціативи повинне злитись в одне гармонійне ціле з встановленнями Арнера.

Далі, вони зазначили, що правовий порядок Арнера може бути ще більш спрощений. Ім здавалося навіть, що форми процесу в Арнера набули надто громіздких форм і що не приділено достатньої уваги станові, в якому неминуче повинен був опинитися народ, завдяки безперервному користуванню його встановленнями. Ця гнітюча громіздкість форм, поки селяни жили грубим, здичавілим життям, давала свою істотну користь; але в міру того, як народ втрачає грубі форми життя і вводиться в колію морального порядку, незgrabний церемоніал процесу стає зайвим баластом, в чому, проте, і Арнер при своєму досвіді незабаром сам переконався.

Радники фінансів з олівцем у руках обійшли більш як п'ятнадцять хат і запропонували домашнім господарям точно й докладно обчислити, який вплив мали нові порядки Арнера на селі на їхнє домашнє господарство і яку різницю вони помічають як з погляду капітальної вартості їхнього майна, так і з погляду прибутковості їхнього господарства.

Усі ці докладні обслідування показали, що реформи Арнера справа можуть подвоїти цінність майна боннальців, а також його прибутковість і зробити можливими заощадження, які приведуть до таких же важливих державних кінцевих цілей, як організація податкового фонду, якби його вдалося поширити на більше число сіл. При цьому вони зауважили, що Арнер не досяг би цього без допомоги бавовнопрядильника Мейера, і сказали, що детальне обізнання з рахунками показує, що дві третини доходу села дають ремесла і тільки одну третину —

доходи з полів. Тим часом, за старого Арнера цей прибуток пропадав, і ніхто не заощадив жодного геллера. Так стояла справа всюди, де промисловці не так дбали про своїх робітників, як робить бавовнопрядильник Мейер, а також і там, де вони не мали заохочення і допомоги з боку уряду. У всіх цих випадках, як довів досвід, весь дохід обертається в ніщо. Кінцева мета — піднести народ з допомогою індустрії, помітно поліпшити його матеріальне становище, дати йому можливість надійно забезпечити нащадків і зробити ще заощадження, які допомогли б йому позбутися гніту податків державі, як це сталося в Бонналі,— передбачає необхідність для дворян втягти купецький стан до сфери своїх інтересів. А доки купець носить хлібні джерела народу в своєму портфелі, як раніше дворянин у своєму чоботі, доти перший так само погано використає свій вплив, який є наслідком цього, на стан і добробут народу, як другий використав право своїх шпор. Але держава не може більше покладатися в цьому на випадок і повинна, якщо вона не хоче нехтувати становищем свого населення, вимагати від кожної людини, яка на своєму підприємстві експлуатує хоча б двадцять чоловік, щоб вона давала докладний звіт урядові про те, хто ці робітники, скільки вони щодня заробляють, скільки вони могли б заробляти, коли б вони краще знали свою роботу і були б ретельніші, на що вони витрачають свій заробіток і якими засобами, на її думку, можна було б збільшити їх добробут.

Таким чином, держава в усіх галузях праці могла б дістати від людей, обізнаних у цих питаннях, точні відомості, якими шляхами можна поліпшити становище народу.

ЗМІСТ 71 РОЗДЛУ.

71. Розділ має таку характерну назву: „Автор наперед знає, що синедріон клерикалів не на його боці“. Песталоцці змальовує напад духовництва на пастора. Іні обвинувачення і відповіді пастора та лейтенанта. В уїдливо-іронічній формі висміюються духовні експерти, які практично нічого не знали і не вміли зробити, але трималися виключно на забобонах народу. Проте, переконати духовництво було важко: „Одна духовна особа,— пише Песталоцці,— не вміла навіть лічити, але зате вміла без кінця говорити; вона ще жодного разу в житті не відступала від раз сказаного, а тепер і далі твердила, що такий пасторій народу, така уважність до земного можуть бути небезпечні для релігії“. На обвинувачення з боку духовництва, що ні вони, ні інші учні не знають фізики й медицини, лейтенант відповідає, що для правильного розуміння фізики й медицини потрібні певні передумови — загальний розвиток селянства, а попереду повинна йти індустріальна освіта.

72. ВСІ ПІЩІ СТАНІ ТАКОЖ ПРОДОВЖУЮТЬ ПОГОДЖУВАТИСЯ З НИМ АЖ ДО ЗАКІНЧЕННЯ РОЗГЛЯДУ ЙОГО КІНГИ*.

Купці, так само як і фінансові радники, відвідували селянські хати, цікавились докладно їхньою роботою й заведеними порядками, розслідували причини прогресу в їхньому заробітку

* Само собою зрозуміло, відповідно до свого розуміння з тим, щоб думка ця була ще раз перевірена.— І.

та продуктивності праці; докладно обізнавшись з усім цим, вони твердо висловилися на користь реформ, які ведуть до такої цілковитої зміни життєвих умов народу і настільки збільшують продуктивні сили його, що коли їх запровадити в усіх селах, то ці реформи можуть мати величезні наслідки для змінення й розширення економічного стану держави.

Для того щоб це було зрозуміле герцогові, вони дали таке пояснення.

Головними перешкодами для запровадження нових галузей промисловості є грубість, безладність і непристосованість простого народу. Все, що такі люди беруть у руки, гине; все, що вони хочуть зробити рівним, виходить криве, і тому що вони не мають ніякого досвіду в користуванні грішми, то гроші в них зникають; що більше вони заробляють, то більше вони марно витрачають, і це зводить їх до стану фальшивих, нечесних, небезпечних людей. Усі ці обставини завдають непоправних збитків тим людям, які вигадують нові галузі промисловості, що з'являються й зникають як весінні мошки під час заморозків.

Якби, навпаки, держава стала на допомогу підприємцям своїми реформами, тим, що, впливаючи на виховання народу, вона забезпечила б набування спритності, чистоти, любові до порядку, точності й ощадності, то цим був би знищений перший камінь спотикання, об який довго ще спотикатиметься жадоба багачів до всіляких підприємств. Але це буде досягнуте тільки тоді, коли законодавці переконаються, що в цій справі треба будувати на міцному фундаменті і терпляче створювати встановлення, які сприяють доцільній освіті народу, підготовляти ґрунт для розвитку загального духу промисловості й торгівлі і тільки тоді думати про можливість мати вигоди з підприємства.

Там, де, як у вашої світlostі, народ має дешевий хліб, змінення промисловості є справою подвійно важкою; всяка індустрія найкраще процвітає в сухій гористій місцевості і на твердому неродючому ґрунті, де злідні примушують людей напружувати всі свої сили, щоб заробити шматок хліба.

А на рівнинах, у родючих долинах неможливо примусити людей докласти таких самих зусиль до індустрії, якщо не пустити в хід вплив на їхне національне самолюбство, мотиви честолюбності й перспективи більш забезпеченого і щасливого життя; але якщо це зробити і з допомогою реформ, подібних до боннальських, в цих щасливіших місцевостях прагнути до мети, то жителі цих місцевостей і щодо індустрії зберегли б за собою переваги, якими їх обдарувала природа.

Така освіта народу справила б зовсім інший вплив і на окремих людей, що працюють в індустрії; вона могла б у глибинах народу і в робітника, який стоїть найнижче, зробити можливими кращі умови життя і майновий прогрес відповідно до здібностей, ретельності й уміннякої окремої особи. І тоді вся ця маса збільшеного й надійного заробітку в країні впливала б на

основи загального добробуту людей і можна було б любуватися цим добробутом не в фальшивому блиску палаців, а в загальному процвітанні народу. Тоді стало б ясно, що сто мільйонів, поділені між ста тисячами людей, далеко корисніші державі, ніж триста мільйонів у руках небагатьох людей, і що далеко корисніше для держави, щоб пфеніг помножився в руках ста тисяч людей, ніж щоб мільйони нагромаджувалися в руках однієї особи, не зважаючи на пфеніг ста тисяч людей або навіть на загибель його, або щоб з примхи непокірливого спадкоємця ці мільйони відбиралися в держави й одним розчерком пера перекидалися в чужу країну.

І купці і радники фінансів казали, що першою ознакою справді солідних торговельних принципів, які забезпечують державу, є така: кожний торговельний дім вбачає свій справжній інтерес в економічному прогресі людей, з якими він зв'язаний. Навпаки, ознакою обмеженого, невірного, небезпечного для країни ведення справи є такі дії, коли купець користується всім, що йому в цей момент потрібне, і серед зростаючих людських зліднів забирає у кожного все, що тільки може, і ще задоволений, коли людська маса, яка дістасе в нього роботу, швидко спускає заробіток, який він їй кидає, щоб він міг прикути й ланцюгом зліднів до свого підприємства за якомога дешевшу плату і тим легше ця маса без особливих зусиль і турбот для нього допомогла б йому нагромаджувати багатства.

„Багато є людей на світі,—говорили вони,—які всім своїм майном не можуть повернути країні й десятої частини тієї шкоди, яку вони заподіяли, діючи в такий спосіб“.

Але мова тепер не про це; обидва купці, мушу я сказати, вважали, що реформи Арнера забезпечують всяку країну від таких підводних каменів.

І дворяні, на щастя, також уміли лічити і признались, що коли щонебудь і може привернути їхню увагу до справжніх переваг їхнього стану і пролити світло на це питання, то це спроби Арнера і їх успіх. Вони не приховували в присутності герцога, що їхньому станові дано схвалити нові рішення відповідно до обставин, що змінилися; при тому впливі, який має все ростучий грошовий обіг на становище країни, вони не можуть більше сидіти на печі, ні про що не думаючи, і нехтувати встановленнями, які могли б однаково бути корисними їхній сім'ї і їхнім підданним, і відстати від реального прогресу через нерозумну прихильність до зовнішніх форм віджилих прав, при існуванні яких вони і їхні піддані тільки втрачали б.

Не соромлячись, дворяні визнали, що реформи в країні, які давали б селянам можливість визволитися від боргів завдяки нагромадженню ними капіталу, зробили б їхні прибутки соліднішими, збільшили б цінність їхніх маєтків, звільнili б їх від великих витрат і риску, усунули б тим самим безліч утруднень, що роблять відносини між ними та їх підданими такими неприємними й тяжкими, привели б права і привілеї їх стану у

вигідну для них самих відповідність з добробутом жителів їх сіл і загальними інтересами держави.

Вони також не розуміють, чому б великий кількості дворян не вибрati собi поле діяльностi, яке таке почесне для них і таке вигідне для їхніх домів, якщо держава цьому сприятиме.

Два лікарі, що пішли тим самим шляхом вільного розслідування, відзначили цілий ряд хвороб, які, з того часу, як Арнер упорядкував життя на селі, пішли на спад. Короста, яка була на селі дуже поширена, майже зовсім зникла. Дитячі хвороби майже припинились з того часу, як можна було і треба було допомогти селянам порадою. Лікарі визнали також, що фабрична робота менше шкодить здоров'ю дітей арнерівського села, ніж в інших місцях, і це тому, що їхнє виховання примушує їх уважно ставитись до свого здоров'я, не проїдати свого заробітку тут же на місці, подібно до голодної тварини, і поєднувати свою домашню роботу з невеликим, вигідним для їхнього здоров'я, рільництвом.

Кажучи про культурний прогрес цих людей, вони відзначили, що багато батьків прищепили своїм дітям віспу. Користування послугами ворожбітів і споживання різного незнайомого зілля майже зовсім припинилося, і з того часу, як багато селян самі позбулися своїх хвороб завдяки своєму життю, що упорядковалося, вони почали далеко менше вірити лікарям, від чого шкода була не дуже велика, бо поблизу не було ще справді добрих лікарів. Ніде ще не завдали такого жорстокого вдару вірі в чарівництво і відьму, як у селі Арнера.

Вони називають тепер такі речі гуммелевою вірою; це слово вибило з селянських голів більше дурниць, ніж це зробили б умовлення і розумні вистави протягом півстоліття. При цьому вони відзначили, як багато можна добитися від народу таким висловом, що обернувся в крилате слово.

Думка двох сільських шкільних учителів зводилася ось до чого.

Спочатку вони гадали, що швидше навчатися правити месу, ніж учити в такий спосіб дітей, але тепер їхні погляди змінились, і вони хотіли б, повернувшись додому, спробувати, наскільки вони спроможні досягти таких же успіхів у своїй шкільній роботі.

Герцог похвалив їх за це, і вони попросили в його світlosti дозволу лишитись тут ще на один місяць; лейтенант обіцяв їм за цей час навчити їх порядків своєї школи, і якщо він це зробить і вони все як слід зрозуміють, то вони не хотіли б собі дома кращої роботи, ніж шкільна.

— Чи є різниця між шкільною роботою у вас дома і в селі Арнера? — спитав герцог.

— Нас носили б на руках, якби ми могли влаштувати таку саму школу, — сказали вчителі.

— І давали б більшу плату? — спитав герцог.

— Звичайно, стільки, скільки б ми захотіли, — сказали вчителі і пояснили:

— Якби наші діти мали такий успіх, як діти тут, то батьки все зробили б, щоб нас як слід нагородити.

Але з усіх висловлених думок найцікавішою була, мабуть, та, що Й висловив старий селянин. Він розповів ось що: за сто й більше років тому, від часів реформації аж до часів його покійного батька, були майже такі самі порядки, які збирається запровадити Арнер; пастори в цих місцевостях мали такі ж книги, в які вони докладно записували все, що ім треба було знати про кожного з їхніх парафіян, щоб допомогти їм порадою і ділом. Вони не обмежувались, як це заведено тепер, проповідями, причастям та напущуванням вмираючим, а поширювали своє піклування далеко далі, рік - у - рік перевіряючи в усіх хатах, чи не можна чимнебудь допомогти і бути корисним там, де їх проповідницька робота нічого не дає. Селяни аж до школярів добре знали, що пастори по стану їхнього домашнього господарства, вихованню дітей, по стану полів і луків перевіряють, чи серйозно вони ставляться до християнського вчення. Скрізь повелося уважніше ставитися до людей, керувати ними й стежити, щоб вони не дуже ухилялися від прямого шляху; всякий вважав за щось цілком природне, що коли комунебудь були довірені і підкорені люди, то він повинен був чесно піклуватися про них, більше, ніж про будьякі інші земні речі, і якщо він цього не робив і довірені йому люди через це зазнали лиха, то народ прирівновав його до злодіїв або вбивців; така людина могла бути певна, що й зневажатимуть в країні і вважатимуть за потвору й нехриста — чи то буде пастор, поміщик чи повитуха.

Жодний господар, жодна господарка не кидали своїх слуг напризволяще, як це тепер робиться в усьому, що не стосується їх служби, а дбали про те, щоб вони берегли своє тіло і душу. „Поки ти в мене і Іси мій хліб, я за тебе відповідаю; коли ти підеш від мене, роби з богом, що хочеш, мені вже до цього немає діла“,— так казали всюди господарі своїм слугам.

І в старовину були такі ж порядки, які запроваджує тепер Арнер: щороку поміщики об'їжджали свої володіння, а іх старости відзначали їм кожне дуже гарно або дуже погано оброблене поле, що потім обмірковувалося в громадському будинку разом з селянами; зацікавленим селянам пропонували пояснити, чому їхнє господарство в тому чи іншому стані.

І школярі мали щороку два дні радості, звідки й до цього часу зберігся вислів: „великоднєві хлібці“, але, звичайно, від цієї радості народові нічого не лишилося, крім фунта хліба для кожної дитини на великден, як я це тільки но сказав.

Отже, на думку діда - селянина, все, що поміщик хоче зробити, по суті, старе, але від цього воно не стало гіршим, навпаки, досвід показав, що це добре.

Його думка мала дуже багато спільногого з тим, що говорили про це дві дружини дворян і одна дружина пастора, які зазнали, що одночасне навчання і робота практикувалися в простих

домах городян, а саме: матері й дочки сиділи навколо стола, ретельно працювали і одночасно навчалися чогонебудь, вправлялися в читанні по-французькому або в лічбі; безперечно, що така людина, як лейтенант, може показати дальші шляхи, які дадуть змогу ще більше поширити цей старовинний домашній звичай, який допомагав небагатим дівчатам поліпшити своє матеріальне становище.

Уже й тепер у багатьох пансіонатах і навчальних закладах для простих станів діти під час ручної праці займаються одночасно й розумовою роботою, а в містах і в Ніенбурзькій окрузі всі аж до найпростішої мережівниці під час роботи звичайно читають одне одному вголос і вчаться. На думку цих жінок, діти в Бонналі дістають цілком міське виховання, з яким пов'язується все здорове, хороше і природне, що є в селянстві, а дружини дворян сказали, що вони ніколи так не раділи своїм маєткам, як тепер, а пасторша тому, що вона дружина пастора. Дружини дворян додали, що вони не хотіли б втратити найбільших радошів, можливих для людини, заради речей, які рівно-значні картковим хаткам, і що іхні стайні не будуть тепер краці, ніж школи. А пасторша сказала, що їй ще ніколи не було так неприємно сушити фрукти і возитись з погребом, як тепер, і що вона не хоче бути більше пасторшею тільки заради цього.

На запитання герцога, чи можуть обслідники скласти звіт про людей, про їхнє здоров'я, про їхню поведінку, про їхню ретельність, про їхній заробіток так, як це роблять в Бонналі, двоє старійшин відповіли, що вони неодноразово складали такі звіти про коней, рогату худобу й овець, коли серед них траплялися якінебудь непорядки; але вони гадають, що вони навчаться, якщо буде потреба, складати такі ж звіти, як про худобу, і про людей, коли б вони мали ті самі вказівки, які дав своїм старійшинам поміщик у Бонналі.

73. ДЛЯ ЛЮДЕЙ, ЯКІ НЕ ДУМАЮТЬ ПРО ЗАГАЛЬНУ СПРАВУ, ЦЕ РІЧ НУДНА, А ТАКИХ ЛЮДЕЙ БАГАТО.

Герцог сидів, немов уві сні. Те, що здавалося йому надзвичайно складним і нездійсненим, виразно стояло перед його очима. Там, де він бачив непереборні труднощі, потрібні були, як це завжди буває в житті, звичайна ретельність і людський розум.

Приголомшений усім, що почув, він сказав:

— Але якщо все це так, то що ж мені треба зробити, щоб якомога швидше досягти мети?

Кажучи це, він подивився на лейтенанта. І лейтенант з запалом людини, яка роками чекала нагоди висловитись і була впевнена, що зробить це не без успіху, почав наполягати, щоб утворили кафедру з питань керівництва народом і урядову комісію, про яку ви знаєте. Всі ці потрібні заходи він погодив перед цим з Білівським.

Потім він сказав герцогові:

— І сирітські будинки, і притулки для підкидьків так само, як

і тюрми, у ваших руках є дуже важливі і далеко ведущі засоби для керівництва національною освітою з точки зору поглядів, здійснюваних Арнером у своєму селі.

Герцог просив лейтенанта дати йому в цих двох питаннях докладніші пояснення. Вдаючись у подробиці, лейтенант показав йому, як легко й природно, навіть при невеликих витратах, поєднати з вихованням сиріт і підкидьків надзвичайно добру освіту і як ці діти, маючи постійний зв'язок з домом, де вони виховувалися, можуть бути використані як надійне насіння для загальної індустриальної освіти народу.

— Але поки що та недолюдки, які є серед ув'язнених, що мені робити з ними? — сказав герцог.

— Дозвольте, ваша світлість, — відповів лейтенант, — занепалою людиною так безглаздо нехтують, над нею чинять таке жорстоке насилиство, що кращі дари її природи, почуття власної гідності, певні переваги її сили і наполеглива потреба застосувати свої здібності в багатьох випадках спричиняються до того, що вона майже неминуче стає злочинцем.

Можна і в тюрях зустріти людей, які заслуговували б на кращу долю і які тепер ще могли б давати суспільству істотну користь, якби ми вміли використати їх для цього. Ці люди добре обізнані з місцевими умовами в країні, вони краще, ніж будьхто, знають становище народу, найближчі джерела його злочинів, основні перешкоди для всього хорошого; вони знають, на які саме перешкоди натрапляє добра воля уряду в надрах народу, і можуть серед самої покиді людської маси досягти того, чого кращі люди ніколи не досягли б. Їх треба навчити, поки вони перебувають за граталими, якогонебудь ремесла, і тим з ув'язнених, які в якійнебудь галузі досягли досконалості, обіцяти як нагороду волю. Треба, щоб звільнені зберегли постійний зв'язок з тюromoю, щоб вони мали змогу якнайбільше поширювати серед населення свої трудові навички й знання; і тоді легко можна буде на ділі переконатися, що багато хто з них у себе на батьківщині досягне того, чого ніхто інший інакше досягти не міг би.

І це не здавалося герцогові неймовірним. Але він вважав, що в наслідок такої індустриальної настанови значно збільшиться число людей, що працюють в індустрії, порівняно до числа осіб, зайнятих у сільському господарстві, і що жителі країни цілком залежатимуть від своєї ремісничої праці і що за часів дорожечі і за часів кризи промисловості їх життя стане надзвичайно тяжким.

Лейтенант відповів, що забезпеченість людей за таких обставин ґрунтуються на: 1) їхніх заощадженнях; 2) на їх умінні при застої в якійнебудь галузі промисловості переходити до іншої праці; 3) на їхній здатності економити і заощаджувати та взагалі на їхньому вмінні пристосовуватися до обставин. Він хотів би, щоб його світлість про це, як і про те, як використати сиріт з метою розвитку індустрії в країні, поговорив ще з бавнопрядильником Мейером.

І герцог разом з ним, Арнером та пастором пішов до Мейера.

Відносно першого пункту Мейер указав, як важливо, щоб діти, щоденне харчування яких залежить від їхнього домашнього заробітку, ще змалку навчилися поряд з вивченням катехізиса і того, як влаштовуватися, щоб під час застою у виробництві та дорожнечі не опинитися в зліднях.

Це одна з найстотніших причин, чому кожна влада повинна вимагати від своїх опікуваних звіту про те, на що вони витрачають свій фабричний заробіток, і привчати їх з дитинства відкладати все, що можна, на чорний день. А втім, прибуток від усякої добре поставленої промисловості дає змогу всякому селу, населення якого промислово зростає, нагромадити кошти, потрібні для свого забезпечення у вигляді спеціальних закладів. І справа лише в тому, як використають на селі ці обставини і як влада буде щодо цього керувати народом.

Щождо питання про те, як використати сирітську роботу як зразкову школу для насадження промисловості, то треба, сказав він, розрізняти простих робітників, які наслідують лише інших, і тих, які можуть самі запровадити певне ремесло в якомунебудь місці. Для перших треба тільки, щоб вони цілком навчилися всіх способів роботи і були ретельними; других, після того, як вони вивчили всі способи, треба забрати з школи і влаштувати до людей, які самі займаються цим ремеслом і могли б їх навчити всіх методів обережності, потрібних у стосунках з людьми; вони повинні навчитися поводитись з людьми, завоювати їх довір'я і керувати ними. Виховні будинки мають ще ту перевагу, що вони могли б добре навчитися там лічби, письма і ведення книг, того, чого вони повинні були б навчитися самі, без сторонньої допомоги, і на ділі переконатися, як це було важко. Мейер підкреслив також, що в тюрмах гинуть дуже потрібні для цієї мети люди і що вони могли б дати велику користь, якби знати спосіб, як за це взятися; але про цей спосіб можна довідатись тільки від самих ув'язнених.

Потім герцог ознайомився також з хатою Гертруди і з дітьми Руді, які ще рік тому майже гинули в зліднях, нічого не вміли робити і ця жінка поставила їх на ноги, навчивши порядку. Лейтенант сказав у її присутності герцогові: „Я ще не думав про школу, коли вона вже її заснувала в своїй хаті, без неї мені так не вдалося б організувати свою справу“.

— У такому разі вона багато зробила,— сказав герцог, пільно подивившись на неї, і трохи згодом додав: — Я хочу поговорити з нею.

Але тепер у нього голова пішла обертом, одна думка витискувала іншу, серце билося, він почував, що в такому стані він не може спокійно міркувати, і вийшов на кілька хвилин; він стояв на луках біля парканів Руді, повернувшись обличчям до заходу сонця, і намагався заспокоїтись.

— Ні, це занадто,— сказав він.— Якби цього було менше, я б їм повірив, але цьому всьому я не можу й не хочу вірити.

І через якийсь час він сказав про себе: „Він має рацію. Я повинен тимчасово виключити, перевірити в механізмі всієї справи троє головних коліс, якщо я хочу побачити всю правду”. З цим він повернувся до Арнера і сказав йому, лейтенантові, пасторові і Мейєру, які були біля нього:

— Ви повинні всі четверо поїхати до Склавенгейма *. Я вас залишу там самих на три дні, а в суботу я туди приїду; за цей час обміркуйте на місці, що можна виконати з того, про що ми говорили, з сиротами й ув'язненими. Тим часом я тут постараюсь тверезіше і спокійніше обміркувати й придивитись до всього, що я бачу, як уві сні.

74. ЛЕЙТЕНАНТ ПОКАЗУЄ ЩЕ НАЧЕБТО НАЛЬОТУ, ЧИМ ВІН МІГ БІТИ У ВІЩИХ ОФЕРАХ, А АВТОР ЗАКІНЧУЄ СВОЮ ПРАЦЮ.

Отже, він їх відіслав. Лейтенант зрозумів, у чому справа, і сказав, коли вони другого дня вранці всі вкупі сиділи в екіпажі: „І тут і там він нас випробовує”.

Всі інші не розуміли, він же сказав: „Це нічого не значить, він не хоче бути обдуреним, і в цьому він має рацію. І ми йому все ж покажемо тільки те, що відповідає істині”.

Потім він крикнув візникові, щоб той гнав коней щосили, і сказав панам: „Ці дні вирішальні; якщо ми в Склавенгеймі справді щонебудь зробимо, то герцог буде на нашому боці; якщо ж ми прийдемо до нього тільки з словами, то ми в своїй справі не посунулися далі, ніж два роки тому”. Його супутники сказали, що він може вимагати від них усього, що потрібне, і якщо б ім довелося не сплати три дні, вони все таки охоче допоможуть йому зробити все можливе. Візник гнав коней щосили, і вони вдвоє швидше були на місці; і протягом однієї години лейтенант відібрав 12 дітей з сирітського дому, передав їх прядильницям, посадив за веретена і почав розмовляти спочатку з одним, а потім з усіма, примушуючи їх повторювати те, що він ім говорив. Того ж вечора вони вже могли лічити від одного до п'ятидесяти і навпаки, через три, чотири і п'ять цифр, і все це під час прядіння, правда, спочатку справа посувалася не дуже гладко. Одночасно Мейєр відібрав у тюрмі десять чоловік, які, на його думку, могли навчитися ткати; він знайшов також двох прекрасних ткачів, які в сусідньому князівстві були затримані як контрабандисти з партією сукна; він їх швидко умовив допомогти йому навчити ремесла десять чоловік; сповнені надії на звільнення, вони сиділи на своїх стільцях, тримячи від хвилювання. У селі і почасти в самій тюрмі вони знайшли досить лав, інструментів, основи й ішнульок і до вечора все було готове.

Арнер зногоу зі свого боку почав складати життєписи ув'язнених, особливо відзначаючи, чого вони навчились, як думають надалі

* До тюрми.— Ред.

заробляти собі на прожиток, а потім, що стало причиною їх нещастя; чи велика та шкода, якої вони завдали крайній селу своїми пороками; що і хто в цьому винен; чим, на їх думку, найкраще можна зцілити їх від пороків; чи не думають вони, що, звільнені з тюрми, вони самі могли б сприяти виправленню своїх хиб, і взагалі якою корисною справою могли б вони зайнятися є, нарешті, чи не хочуть вони в самій тюрмі попрацювати і навчитися чогонебудь, що могло б дати їм змогу з користю для себе і для своїх співгромадян прожити на світі.

Вони мало не навколішках благали його допомогти їм; вони готові зробити все, щоб урятуватись від цього жаху. Багато хто з них запевняв, що вони гинуть тілом і душою і що люди, які сюди потрапляють, це невинні діти порівняно з тим станом, в якому вони звідси виходять.

На третій день він закінчив справу з свідченнями всіх цих людей; закінчив також і пастор опис 70 дітей, які своїм виглядом, коростою, недокрів'ям, дурощами і цілковитою непристосованістю до будьчого довели, що їх завідувачі — злодії, а начальство завідувачів займається всім, чим завгодно, але тільки не тим, щоб перевіряти своїх підлеглих.

І лейтенант з своїми дітьми досяг того, що вони знали його порядки, як боннальські діти; а ув'язнені Мейера за ці дні в ткацькій справі мали більший успіх, ніж можна було чекати.

Тим часом герцог уважно перевіряв, чи сталася якакебудь зміна в Бонналі за той час, на який він виключив три головних колеса. Але він ніякої зміни не помітив; навпаки, багато хто з членів комісії заявив, що справа Арнера пустила настільки глибоке коріння, що навіть, якби всі ініціатори цієї справи вмерли, справа не загинула б.

Тоді в герцога потроху виникла надія, що коли не всі, то принаймні частину проведених спроб можна буде запровадити в життя. На четвертий день він разом з Терезою виїхав до Склавенгейма, але ідучи він не уявляв собі того, що його там чекало.

Він знайшов боннальську школу з дванадцятьма сиротами.

Він побачив, яких успіхів досяг Мейер, працюючи з ув'язненими протягом цих днів.

У життєписах ув'язнених він побачив стан свого герцогства, з характеристики сиріт він уявив стан його закладів для народу.

Він був вражений тим, що було зроблено за три дні. Його роздум був порушеній галасом. Натовп ув'язнених і безліч дітей кинулися йому в ноги; вони благали дати їм як керівників та опікунів таких людей, як його чотири супутники.

— Встаньте, — сказав він, — ув'язнені. Встаньте, діти мої, ваша доля в іхніх руках.

Я переконаний, що він більше нічого не міг сказати. Діти стояли навколішках. Навколо панувала тиша, і в серцях зародилися найвеличніші надії.

1. НЕЙГОФСЬКИЙ ДОСВІД.

¹ Стор. 13. Як видно з авторської вказівки наприкінці статті, звернення „до дружів людства“ написане наприкінці 1775 р. Надруковане воно було в „Ефемерідах“ Ізеліна в 1777 р. в третьому випуску. Повна назва журналу: „Ефемеріди людства або бібліотека вчення про моральність, політику і законодавство“. „Ефемеріди“ видавалися Ісааком Ізеліном (1728—1782), який відіграв у житті Песталоцці виняткову роль. У найтяжчі хвилини свого життя Песталоцці знаходив палку підтримку в Ізеліна. Ізелін був секретарем Великої ради Базеля, став відомим завдяки своїм педагогічним і філософським працям. Ізелін багато допомагав Песталоцці під час організації „притулку для бідних“, збираючи пожертвування на організацію і підтримку цього закладу. Ізелін сприяв виданню першої частини „Лінгтарда і Гертруди“.

Звернення Песталоцці було написане тоді, коли його „заклад“ уже працював. За його власним твердженням, до часу написання листа його „притулок“ мав уже більше, ніж річний досвід. Отже, відкритий він був у середині або восени 1774 р.

² Стор. 14. Песталоцці підкреслює значення колективної праці у вихованні дітей — думка зовсім нова для його часу: ні в Руссо (1712—1778), ні в Локка (1632—1704), ні в інших видатних письменників-педагогів XVII—XVIII ст. ст. ми подібного твердження не знайдемо.

³ Стор. 15. Цікава автобіографічна вказівка. Песталоцці повідомляє тут про те, що він неправильно розраховував на успіх своїх торговельних і фабричних підприємств і був змущений від них відмовитись (до речі, під „фабрикою“ Песталоцці тут розуміє мануфактурну текстильну майстерню). Важливо відзначити також, що Песталоцці на самому початку своєї діяльності мав уже цей намір: „Я повернувся... до початкової, більш простої ідеї“.

⁴ Стор. 15. Це місце листа має винятковий інтерес для розуміння всього виховного плану Песталоцці. Песталоцці обіцяє навчати дітей читання, письма і лічби; він обіцяє підготувати їх всеобщіно з сільського господарства і садівництва; він обіцяє навчати дівчат шиття і догляду за салом, а також ознайомити їх з роботами по домовому господарюванню. Головною ж роботою мала бути текстильна праця — бавовняне прядіння. Важливо відзначити також, що Песталоцці повідомляє про задовільний результат річної спроби з 20 вихованцями.

⁵ Стор. 17. Листи до Чарнера (N. Tschanner) з'явилися в „Ефемерідах“ у четвертому і дев'ятому випусках за 1777 р. Вони були відповідю на 17 листів Чарнера, вміщених у тих самих „Ефемерідах“ (№№ 1, 5, 6, 11 за 1776 р. і № 3 за 1777 р.). Листи Чарнера (1727—1794), багатого патрія і землевласника, члена Великої і Малої ради в Берні, являють собою вид уточнічного твору, присвяченого питанням виховання селянських дітей. Він висловлюється за організацію школ для малолітніх (тепер ми сказали б „дитячих садків“), після 8 років дітей посилають до сільських школ, де діти набувають загального і професіонального трудового виховання. У листах шостому і сьомому Чарнер дає зображення майбутньої школи. Школа міститься в маєтку, в чудовому будинку. Будинок цей споруджується зусиллями всього населення, насамперед з допомогою сусідніх поміщиків. Ці розділи вміщені Чарнером під заголовком „Мрії“.

Песталоцці відповів філантропові-аристократові трьома листами. Вони були надіслані особисто Чарнеру. Чарнер передав їх Ізеліну для вміщення в „Ефеме-

рідах". Листи до Чарнера являють собою надзвичайно цінний матеріал для розуміння соціально-педагогічної концепції Песталоцці. Якщо згадати про те, що ця концепція є найдорожчою для Песталоцці, що він до цієї ідеї повертається з надзвичайною внерітістю протягом всього свого життя, то буде зрозуміло, яке важливe значення мають листи, які характеризують найінтимніші погляди Песталоцці на питання виховання і перевиховання дітей. Відзначимо, що до цього часу Песталоцці мав уже майже трирічний досвід роботи в своєму „притулку”, тому його висловлювання в питанні про виховання дітей бідняків висвітлюють в достатній мірі повно і теорію і практику заснованого ним „закладу”.

* Стор. 18. У вступній статті ми вже відзначали це вихідне положення Песталоцці. Нами було вже зазначено, що на цю позицію Песталоцці стає, виходячи з широкого бажання допомогти масам бідняків, масам найбіднішого селянства. Цілком очевидно, що його шляхи — шляхи не революційний. Песталоцці не закликає до протесту, до боротьби. Він прагне з допомогою виховання, педагогічних реформ вивести селянство на шляхи заможного життя. У цьому його обмеженості, типово дрібнобуржуазний утопізм. Проте ще раз підкреслимо, що й відносно Песталоцці можна з повним правом повторити слова Енгельса, сказані ним на адресу великих утопістів: „Незрілу станови капиталістичного виробництва, незрілим класовим відносинам відповідали незрілі теорії... Констатувавши цей факт, ми вже не будемо спинятися на цій стороні питання, яка тепер цілком належить минулому. Ми можемоcoli поширені літературним крамарчикам уроочисто перетрушувати що сьогодні тільки смішні фантазії і любуватися тверезістю свого власного образу мислення в порівнянні з такою „нерозсудливістю”. Нас далеко більше тішать геніальні зародки думок і думки, які повсюди прориваються крізь фантастичний покров і яких не бачать слінні філістири". (Ф. Енгельс, Розвиток соціалізму від утопії до науки. Карл Маркс, Вибрани твори, т. I, стор. 116. Партивидав ЦК КП(б)У).

* Стор. 19. Тут Песталоцці повстає проти „нерозумної добродійності". За його переконанням добродійні заклади, які відривають дітей від їхнього середовища, які їх не готують до життєвої боротьби в інших умовах, шкідливі. Він побічно застерече proti картини - утолій, даної Чарнером у його „Листах". Песталоцці прагне добитися масового попіднесення становища дітей бідняків, а не організації окремих, хоча б і дуже багато обставлених закладів.

* Стор. 19. Песталоцці звертає увагу свого кореспондента на необхідність поєднання навчання не тільки з землеробством, але і з промисловістю. Чарнер у своїх „Листах", говорить тільки про землеробську працю. Песталоцці готовий погодитися з ним, бо умови життя того району, де живе Чарнер, інші.

* Стор. 21 і далі. У другому листі до Чарнера Песталоцці знову висуває свою ідею про поєднання виховного закладу з промисловим і на доказ реальності своїх припущень дає детальний розрахунок - кошторис на утримання такого закладу. Розрахунки є нереальні. Звичайно, треба мати на увазі й інше: Песталоцці створював для дітей справді людські умови; він і не хотів і не вмів експлуатувати дітей, як це робилось на фабриках. Грубіше підійшов до цього питання Фелленберг, патріцій, який організував також школу для дітей. Його школа була ремісничим училищем, в якому процвітала жорстока експлуатація дитячої праці. До цього Песталоцці, звичайно, не був здатний, крім того це суперечило його основним принципіальним настановам — піднести дітей хотів він, виховати їх, але не експлуатувати. Тим то його розрахунки, його сподівання на самооплатність „закладу для бідних" виявилися безпідставними.

* Стор. 29. Песталоцці висловлює тут одну з своїх улюблених думок: людина повинна шукати виходу в своїх власних силах. Це місце має також інтерес, як заперечення Чарнерові, шанобливі зовні, але іронічне по сути.

* Стор. 29. Характерне зауваження. Воно дуже важливe для розуміння погляду Песталоцці на розвиток промисловості. У літературі, присвяченій Песталоцці, зустрічається іноді думка, що Песталоцці відстоював патріархальний уклад селянського життя і був противником розвитку капіталістичного способу виробництва. Можливо, що замолоду, в епоху свого захоплення Руссо, він справді був близький до подібного погляду. Починаючи ж з заснування „закладу для бідних" і до кінця життя він високо ставив промисловість і прагнув сприяти пристосуванню найбіднішого селянства до нових умов.

* Стор. 30. Песталоцці проти використання фабрик як виховних закладів,

він за те, щоб були організовані спеціальні заклади. На сучасних йому фабриках було неможливо добитися тих цілей, які він собі ставив. Примирюючись з ро витком промисловості, він не може примиритися з тим, в якому становищі знаходяться на фабриках робітники. В кожній людині бачить Песталоці свого брата, його обурює те „зловживання людськістю“, яке він бачить на фабриках. Він хоче (стор. 30) навіть використати частину прибутків і значну частину „одержуваного фабричною індустрією від людської праці для створення справжніх виховних закладів“, саме в цілях зменшення того зла, яке приносить з собою промисловість. Песталоці знов у полоні дрібнобуржуазної утопії.

¹³ Стор. 31. Песталоці чуже лицемірне філантропічне сюсюкання про приналежність, про іманентну її здібність до облагородження людей. Він підкреслює вірну думку про те, що сама по собі праця ще не робить людей ні моральними, ні неморальними. Важливо те, знайдя чого є ця праця, як вона використовується, в які відносини вона ставить людей одного до одного тощо.

¹⁴ Стор. 32. Наївне уявлення про підприємця — керівника притулку для бідних дітей. Треба, проте, мати на увазі, що тут від підприємцем Песталоці має на увазі самого себе.

¹⁵ Стор. 32. Вірна думка про поєднання гімнастики і фізкультури взагалі з продуктивною працею.

¹⁶ Стор. 33. Місце, яке заслуговує на найпильнішу увагу. Песталоці висуває проблему багатосторонньої підготовки до роботи в промисловості, багатостороннього розвитку „різноманітніх здібностей і інавичок, потрібних промисловості“.

¹⁷ Стор. 34. Одна з характерних для Песталоці думок, типових для його дрібнобуржуазної ідеології. Він надає ощадності і заощадженням дуже великого значення. У романі „Лінгарт і Гертруда“ він висуває заощадження як метод покращання становища селянства.

¹⁸ Стор. 35. Нижче Песталоці описує надзвичайно характерні факти, що змальовують ті великі труднощі виховного й побутового порядку, на які натрапив Песталоці. А через те що ці труднощі були в значній мірі причиною розпаду установи, то це місце має великий інтерес.

¹⁹ Стор. 37. Тут виявляється розчарування в своєму вмінні вести справу. Песталоці іdealізує промислові - капіталістів, гадаючи, що вони можуть організувати справу заради „інтересів людства“, а не заради своїх вузькокорисливих цілей.

²⁰ Стор. 39. Дуже цікаве висловлювання Песталоці про вплив праці на здоров'я дітей в його „трудовому будинку“.

²¹ Стор. 41. Характерна формулюванка: найвеличніший ідеал — це поєднання праці в промисловості, в землеробстві і виховання, морального виховання насамперед.

²² Стор. 42. Більше листів Чарнера не було. Між ним і Песталоці встановилися дружні відносини, які, проте, як видно з одного листа Чарнера до Ізеліна, не заважали поставитись йому критично до діяльності Песталоці: „Песталоці,— пише Чарнер,— усе зіпсував, бо він не хоче прислухатися до порад; хоч він часто обшікав свої крила, проте він хоче досягти сонця. Тепер він шукає допомоги в іноземців; тут він втратив усяке довір’я. Наш уряд принципіально проти мануфактур і комерції; їх більше терпіти, ніж їм спрярювати; тим то з цього боку нічого чекати на якунебудь підтримку для Нейгофа“ лист написаний у грудні 1778 р.).

2. СТАТТІ З „ШВЕЙЦАРСЬКОГО ЛИСТКА“.

¹ Стор. 45. „Сцени з провінціального життя Франції“ Песталоці надрукував у „Швейцарському листку“ за 1782 р., № 4. „Швейцарський листок“ — маленький щотижневий журнал, який виходив анонімно протягом усього 1782 р. (3 січня вийшов № 1, 26 грудня — № 52) зашитками на 16 друкованих сторінок. Майже єдиним його автором і редактором був Песталоці. Ще й досі точно невідомо, де він друкувався, хоч дуже ймовірно, що друкувався він у швейцарському Бадені. Видавцем був друг Песталоці, книгар Фюсслі, допомагав у виданні журналу Ізелін.

„Сцени“ характеризують народницький настрій Песталоці. У своїй звичайній наївно-сентиментальній манері він змальовує класовий егоїзм і класову жорстокість французької (читай — швейцарської) аристократії і церкви, що була до її послуг (абат). В уста маркіза, графа і абата Песталоці вкладає цинічні і жорстокі слова щодо народу, трудящих. Безперечно, що вміщення такої статті не могло не викликати обурення з боку цюрихської і взагалі швейцарської аристократії проти Песталоці.

² Стор. 45. У цей час ще тривала війна в Північній Америці між Англією, з одного боку, і новоутвореним об'єднанням штатів у союзі з Францією — з другого. На цей час перемога союзників була вже очевидна. Проте, мир був підписанний на рік пізніше (у вересні 1783 р.). Песталоці яскраво протиставить ці розмови про „свободу“ для буржуазії і ту „свободу“, яку мають селяни цих аристократів, що ліберальничають.

³ Стор. 46. „Національне багатство“ — відгук творів Адама Сміта, одна з основних праць якого вийшла саме в 1776 р. Очевидно, Песталоці був з цією працею — у перекладі — обізнаний.

⁴ Стор. 50. 15 липня 1782 р. номер друг Песталоці — Ізелін. У № 30 „Швейцарського листка“ він надрукував першу статтю, присвячену пам'яті друга. Стаття в № 32 продовжує статтю, вміщена в № 30. За одним заходом він наводить цікаві деталі про роботу свого „закладу для бідних“; деякі з них мають принципіальне значення, так, наприклад, цікава його оцінка причин провалу всього закладу.

⁵ Стор. 53. В № 33 продовжуються спогади в зв'язку з смертю Ізеліна. Повертаючись знову до питання про зв'язок праці й виховання, Песталоці висловлює ряд глибоких принципіальних тверджень (див. особливо сторінки 92 — 93).

⁶ Стор. 53. Мова йде про „Лінгарда й Гертруду“ (перша частина) і „Крістофа та Ельзу“.

⁷ Стор. 54. Досить звичайна для Песталоці манера самозневаги, яка мабуть, походить від дуже великої скромності і причепливо-критичного ставлення до самого себе. Характерно, що й тут він говорить про свій відхід від релігії.

⁸ Стор. 54. Знов надзвичайнє перебільшення. Уже в третій прымітці ми бачили, що Песталоці був обізнаний з працею Адама Сміта; в записах книжках Песталоці за цей період є спеціальні записи про прочитані книги.

⁹ Стор. 56. Висловлені Песталоці думки про виховання свого сина мають великий інтерес для розуміння генезиса його педагогічних поглядів. Аналогічні думки він висловить у „Лінгарді й Гертруді“, а також у ряді педагогічних праць 1800 — 1804 рр. Проти „базікання“, проти гонитви за поверховими, зовнішніми знаннями, за глибоке споглядання, за розвиток відповідно до „природи“ висловлюється тут Песталоці як найярішучіше.

¹⁰ Стор. 57. Попередня сторінка належить до найцікавіших висловлювань Песталоці про працю. Його думка про те, що „пусте розумове навчання не повинне передувати роботі рук“, дуже нагадує аналогічне висловлювання Джона Беллєрса, на яке посилається і Маркс у „Капіталі“: „Навчання без праці тільки трохи краще, ніж навчання неробству“, і „дитячі пусті заняття лишають і диягчий розум таким же пустим“.

Це місце цитує цілий ряд письменників-педагогів, що писали про Песталоці, зокрема його наводять т. Крупська, Зейдель та інші.

¹¹ Стор. 57. Це місце в статті, написане вже після появи першої частини роману Песталоці „Лінгард і Гертруда“, зважив раз характеризує ті настанови, які він у цьому романі проводив. Зробивши поміщиків Арнера відповідальним за передбудову селянського життя, він неминуче повинен був наділити його тими рисами, про які він тут пише: знанням життя народу, справжнім бажанням допомогти йому, привабливістю, добристю і т. п. Інакше, на думку Песталоці, реформи не мали б таких успіхів, яких, за романом, досяг Арнер. Що Песталоці свідомо створював утопічну постатт, а не вирів в існування таких поміщиків у дійсності, досить переконливо свідчать його „Сцени з провінціального життя Франції“ (стор. 45 — 50 цього тома).

¹² Стор. 58. „Праця про розкіш“. Одне з базельських товариств оголосило конкурс на твір під назвою: „У якій мірі правильно обмежувати витрати громадян на розкіш у невеликій вільності державі, добробут якої базується на тор-

гівлі". Песталоці написав на цю тему працю в 1780 році і подав її на конкурс. Одночасно з ним подав свій твір професор Леонгард Мейстер. Перша премія була поділена між Песталоці і Мейстером. Пізніше Ізелін казав, що твір Песталоці був найкращим.

¹³ Стор. 59. Тут, як і в багатьох працах Песталоці, він висловлює поряд з прогресивними думками і думки реакційні. Його протест проти загальних правил виховання, „придатних для всякого клімату, для всякої форми правління, для всякої професії", безперечно прогресивний і свідчить про глибокий підхід до питань виховання. Тут, крім того, виступають його діалектичні здібності, які виявилися досить яскраво в його філософських працях 1797 року. Але коли він виступає на захист становості виховання, підносячи цю становість до принципу, він за умов боротьби, яка розгортається проти феодалізму, виступає реакційно. Проте, треба відзначити, що Песталоці, наше глибоке переконання, що ґрунтуються на вивченні всіх його праць, до цієї становості приходить від ідеї захисту інтересів бідного селянства, від прагнення до покращення його матеріального становища з допомогою професійної освіти, яка відповідала б його становищу. Симпатії Песталоці на боці бідняків, він проти багатих, він не раз підкреслює, що його мало цікавить, як виховуватимуть багаті своїх дітей, але в той же час не можна не визнати, що ці суб'єктивно найкращі прагнення Песталоці, які не можуть не викликати і у нас симпатій до людини, що широко стала на позиції захисту інтересів біднішого і експлуатованого населення, об'єктивно приводять його до реакційного захисту становості.

Треба відзначити також і те, що в умовах того часу протест Песталоці і його захист бідняків були сприйняті як протест проти старого ладу. Недарма Законодавчі збори вже після серпневих подій 1792 року обирають 26 серпня Песталоці, поряд з Шіллером, Костюшком та іншими, почесним громадянином Франції. Цілком очевидно, що французькі революціонери 1792—1793 рр. вважали Песталоці передовою людиною, а це означало тоді бути проти феодалізму, проти феодальної аристократії.

¹⁴ Стор. 60. Думка про те, що обставини життя бідних приводять їх до правильнішої системи виховання, ніж це має місце у багатих, часто повторюється у Песталоці. Бідність людей, потреба працювати ще з малку виховує їх різносторонніше і глибше, ніж виховуються в своїх розкошах і пестощах багаті: „В своему багатству вони біди", — каже Песталоці.

¹⁵ Стор. 61. І тут Песталоці повертається до своєї улюбленої думки про виховання, що відповідає умовам життя даної людини (див. примітку 13). Далі це приводить його до певної ідеалізації патріархального виховання.

¹⁶ Стор. 62. Песталоці любить поспілватися на патріархальні порядки за старих часів. Проте, це не стільки вихідний пункт його міркувань, скільки метод доказу: до вимоги поєднати навчання і продуктивну працю він приходить цілком самостійно, виходячи з аналізу становища сучасного йому селянства; прийшовши від сучасних умов до цього висновку, він заприягається предками в тому, що його шлях правильний. У певній мірі, звичайно, відіграє роль і той протест проти нових умов життя в зъязку з розвитком капіталістичного способу виробництва, який був у Песталоці замолоду.

¹⁷ Стор. 63. Песталоці намагається вплинути на князів і монархів. У характерній для дрібнобуржуазного утопіста манері він хоче довести князям і монархам, що в їхніх особистих інтересах добре забезпечити селянство. Намагаючись якомога переконливіше мотивувати свою думку, Песталоці тут навіть доходить до того, що ідеалізує вестіндських піантаторів і їх ставлення до рабів.

¹⁸ Стор. 66, № 39 „Швейцарського листка" цікавий тим, що Песталоці в ньому висловлює ряд думок, близьких до матеріалістичної постановки питання про розвиток людини і її виховання. З самого початку статті Песталоці буде свої міркування, не вдаючись до Бога чи взагалі чого-небудь містичного. Дитина повинна задовольняти свої фізичні, чуттєві потреби; в процесі цього задоволення вона розвивається і фізич-о і суспільно, бо рано стикається з іншими людьми; так само природно вона приходить до праці — основи моральності і доброочесності на землі. Трохи нижче Песталоці знов повертається до думки про залежність розвитку людини від середо-ища і обставин виховання тощо. Для того часу — це думки передові, як були передовими праці французьких матеріалістів, не зважаючи на всю їх метафізичність. Характерно, що в цій статті

ми знаходимо і виступи проти релігії: „Обов'язки релігії — непідходяща Іжа для немовляти, а жертви в ім'я релігії — не іграшка для дітей” (стор. 68). Про філософські погляди Песталоці нам ще доведеться говорити в зв'язку з його філософською працею, яка буде вміщена в другому томі.

¹⁸ Стор. 70 і даліші. Звертаємо увагу читачів на неодноразове протиставлення виховання трудового і виховання словесного.

²⁰ Стор. 72. Наприкінці попередньої статті (39) і на початку цієї (40) Песталоці розвиває дрібнобуржуазний ідеал домашнього затишку. Це також зв'язане з його думкою про станове виховання, про що вже було сказано в примітці 18. Ці настанови, безперечно, характерні для консервативної сторони педагогічної системи Песталоці.

²¹ Стор. 75. Характерне місце для Песталоці і для його ставлення до „просвітителів” XVIII ст. Його явно іронічне ставлення до найбільш поширених філософських і загальнополітичних концепцій тут виявлене досить яскраво. Його ставлення в значній мірі зв'язане з його релігійністю. Енциклопедисти XVIII ст. виділили багато антирелігійно настроєних письменників як серед старшого, так і серед молодшого покоління „просвітителів”. Це зовсім неприйнятне до Песталоці, який вороже ставився до цього, безперечно, прогресивного руху французької буржуазії.

„ЛІНГАРД І ГЕРТРУДА”.

Перша частина.

¹ Стор. 81. Песталоці написав свій роман за порадою друзів, серед яких були Ізелін, Фюссел та інші. В № 33 „Швейцарського листка” Песталоці дуже одверто й докладно, при цьому на свіжу пам'ять, розповів, як це сталося (див. стор. 53 і даліші). Його друзі хотіли, щоб він знайшов, нарешті, собі роботу, яка давала б кошти для прожиття. Вони були обізнані з його старими статтями й белетристичними наррисами. Він почав під їх тиском писати. Точнісінько так,— пише Песталоці,— я став би тоді робити перуки, якби міг цим шляхом дати допомогу і вітху моїй дружній літнині*. Роман був написаний, виправлений, виданий. Песталоці стає популярним письменником. Його роман, присвячений соціальній перебудові суспільства, з'явився вчасно. Його з усіх боків поздоровляють. Бернське економічне товариство присуджує йому золоту медаль. Перша частина мала найбільший успіх, наступні частини не були вже такою новиною, як перший виступ, а тому й увага до них була менша. Зовсім не мала успіху нудна моралістична діалогічна повість „Крістоф і Ельза”.

У тексті ряд приміток, підписаних літерою „П”, належать самому Песталоці. Ми їх подаємо всюди в перекладі.

Перша частина роману „Лінгарт і Гертруда” вийшла навесні 1781 року в видавництві Беккера в Берліні, без прізвища автора. Прізвище автора було назване через півроку в осінньому випуску „Ефемерід”. Друга, третя й четверта частини вийшли послідовно в 1783, 1785 і 1787 рр. теж без прізвища автора і теж у Німеччині.

Друге, скорочене, видання на три томи з'явилося у 1790—1792 рр., а третє — в 1819—1820 рр. Обидва видання вийшли також у Німеччині. Третє видання не було закінчене. Вийшло чотири томи. Рукопис п'ятого тома (передбачалося видати всюго шість томів) був загублений. До речі, саме цей том мав би особливий інтерес, оскільки він мав бути майже виключно присвячений педагогічним проблемам і повинен був, за словами самого Песталоці, відбити всі наявні досягнення в галузі навчання.

² Стор. 81. Характерне для Песталоці шанобливе ставлення до Лютера, якого він дуже високо ставив. Це також зв'язане з його релігійністю і його, хоч і не дуже послідовним, лютеранством.

³ Стор. 83. В романі „Лінгарт і Гертруда” дуже часто трапляються такі релігійні відступи. Багато з них ми викинули.

⁴ Стор. 85. Слово „фогт” ми вважали за краще перекласти „староста” насамперед через його багатозначність. „Староста” за вказівками самого Песталоці (див. примітку на стор. 85) є найвірніший переклад.

⁵ Стор. 85. Легко помітити, що „Арнер” перероблено з „Чарнер”. У примітці 5 до „Нейгофського досвіду” ми подали деякі відомості про цього аристо-

крана - філантропа, який уважно стежив за працями Песталоці і підтримував його морально і матеріально.

* Стор. 86. Поміщик Арнер, що з'явився з перших сторінок роману, відразу ж змальований підкresлено ласкавим, добрим, уважним до селян. Утопічний характер цієї постаті щілком очевидний.

⁷ Стор. 88. Роль Арнера Песталоці відразу визначає епітетом: „батько країни”.

* Стор. 89. За всіма даними, прототипом для старости Гуммеля був якийсь Меркі, що був посередником під час купівлі земельної ділянки в Нейгофі, і який потім працював у Песталоці як прикажчик. Він обманював і обкрадав Песталоці протягом кількох років.

* Стор. 92. Знову говориться про Арнера як про людину, якій немає рівної. Песталоці свідомо змальовує Арнера як людину, в якої немає ніяких хиб. Утопічний і почасти символічний характер цієї фігури цілком очевидний.

¹⁰ Стор. 98. Як і в попередніх розділах, і в цьому розділі у Песталоці весь час у розмовах селян, особливо Гертруди і Лінгарда, фігурує „бог”. Цей розділ має назву „Радощі молитовної години”. Він коротко, але дуже яскраво показує, як розуміє Песталоці релігію і „бога”. Для нього „бог” — це найвища моральність, а релігія — це сукупність моральних правил. У даному розділі це показано досить ясно: в „молитовну годину” мати запитує своїх дітей, які морально високі вчинки вони могли б зробити; вона приводить їх до рішення віддати свою вечірню голодним дітям.

¹¹ Стор. 99. Щікаво порівняти з цим розділом відповідне місце з „Крістофа і Ельзи”.

„Ніяке шкільне навчання не дає дітям того, що дають їм батьки. Добре, що є школа в країні, і боронь мене боже від того, щоб я був невдачний за те хоропче, що нам дають. Та все ж буде дурнем той, хто маючи всього вдосталь дома, біжить просити милостиню. А так роблять сотні й тисячі найрозумініших і чесних людей, які не використовують величезного запасу найпрекрасніших ловчань для дітей, що є в них дома і в них самих, і посилають їх щодня збирати жалюгідні крихти в убого обставлених шкільних кімнатах. Те, чого можуть навчити батьки своїх дітей, лишається назавжди найголовнішим у житті. І цього батьки не роблять щодо своїх дітей, розраховуючи на слова, які скаже їм шкільний учитель. Ці слова дуже вірні, в них є багато хорошого і чесного, але все ж вони лишаються тільки словами з чужих уст і ніколи не дадуть дітям того, що батькове або материне слово. Добре виховання дитини полягає в тому, щоб вона добре була підготовлена до ведення своєї справи; те, що їй має дати хліб насущний і спокій, вона повинна знати досконало, повинна вміти братися до діла, вміти його виконувати. І я собі цілком виразно уявляю, що кожний батько і кожна мати незрівняно краще покажуть і навчать дитину більшості того, що потрібне для цього, ніж шкільний учитель. Правда, вчителі говорять дітям завжди багато гарного, але те гарне, що вони говорять, ніколи не має тієї цінності, яку воно має в устах чесної матері або чесного батька. Учителя говорить, наприклад, дитині в класній кімнаті: „Будь побожна, слухайся батька й матері, це слова господа-бога”. Але дитина мало розуміє ці слова і забуває їх, тільки но виходить з школи. Але коли батько вдома дає їй хліб і молоко і сам не єсть, щоб їй дісталося більше, тоді дитина почуває і розуміє, що бог велить слухатися батька, який ділить з нею свій шматок хліба, і повчання батька, що нагадує їй слова божі „слухайся батька твоєї і матері твоєї”, вона не забуває, як пусті слова вчителя. Дійсна правда навчає дитину без слів: самі факти примушують її зrozуміти істину повчання роману „Крістоф і Ельза”, т. I.

І тут повторюється та сама основна думка: „Дійсна правда навчає дитину без слів”.

¹² Стор. 100. Песталоці допускає фізичну кару в сім'ї. Він не дозволяє цього робити в школі. Правда, сам він іноді в запалі вдавався до тілесної кари. Виправдував він це тим, що він себе почуває в школі, ним заснований, як батько. Виправдання це дуже сумнівне. Непослідовність Песталоці треба пояснити його бурхливим дико запальним арактером, великою нервовістю, особливою протягом останніх років існування Іфертенського інституту, коли серед співробітників великого педагога виявилися різкі розходження і боротьба, яка не гребувала ніякими засобами.

¹⁵ Стор. 101 і далі. Проповідь пастора також характерна для того, щоб зрозуміти ставлення Песталоці до релігії. Містичні й релігійні аксесуари („бог“, „отець“, „спаситель“ тощо) є тільки зовнішня оболонка для дуже виразної постановки питання: проти багатих — за бідних. Саме так і треба сприймати цю проповідь: не треба забувати, коли писалися ці слова, а також того, що їх писала людина, яка формально не порвала з церквою і хотіла вести практичну роботу; певна частка дипломатії, звичайно, є у виступах Песталоці в цьому питанні. Не треба забувати й того, що в основному Песталоці — ідеаліст, хоч би які еклектичні відступи в бік матеріалізму у нього були. Лейтмотив проповіді: „Ні, недобре тому, хто висмоктує кров бідняка“ (стор. 102).

¹⁶ Стор. 107. Тут Песталоці устами Йоста повторює одне з основних тверджень своєї соціальної педагогіки. У розгорненій формі він захищає його в листах до Чарнера.

¹⁷ Стор. 119. Пастора, так само, як і Арнера, автор змальовує як ідеальну людину. Не зважаючи на які умови, він завжди прагнув допомогти селянам, перевиховати їх. При цьому він готовий допомогти навіть найогиднішим персонажам села, наприклад, таким, як Гуммель, коли вони розказуються.

¹⁸ Стор. 122. Характерно, що Песталоці примушує Арнера чинити благодійства коштом багатої людини — нового старости Мейера. Справа тут не в скучності поміщика, а в постійній тенденції Песталоці показати, що багаті селяни ставали багатими коштом інших, а тому Песталоці вважає за цілком справедливе коштом одного багача утримувати позбавленого заробітку старосту.

¹⁹ Стор. 123. Тут Песталоці висловлює думку, що пастори повинні бути „народними вождями“. Це пов’язується з усією концепцією роману.

²⁰ Стор. 125. За основу народної освіти пастор, як і Песталоці, вважає поступовий розвиток людини, вивчення конкретних фактів (блізькі речі) і суторий порядок. Вивчення абстрактних міркувань (думки), віддалених речей, які не можна конкретно вивчати, відсутність порядку і організованості в житті, на думку Песталоці, шкодять вихованню народу. З цього більш - менш правильного твердження Песталоці тут же робить висновок, який щонайменше сумнівний, а саме, він говорить про „прастицтво до знань, які нам не потрібні“. Це могло привести, та й справді вело в системі Песталоці, до певного обмеження змісту навчання.

²¹ Стор. 126. Песталоці примушує пастора й поміщика знову виступати проти матеріалістів і атеїстів XVIII ст. Пастор не може „радіти заходам проти забобонів“ тому, що люди, які борються проти забобонів, одночасно не дбають про те, щоб „зберегти релігію у всій її силі і значенні“. Поміщик заспокоює пастора, заявляючи, що „люди скажуться“ і знов стануть прихильниками релігії. Таким чином релігійність Песталоці тут виступає знов як безперечно реакційна риса його світогляду. Песталоці і сам не помічає того, що він глибоко непослідовний. Боротьба проти забобонів неможлива, якщо одночасно захищати релігію. Правда, Песталоці розуміє релігію досить своєрідно, проте це не змінює принципіальну оцінку його релігійних настанов.

²² Стор. 129. Знов яскраво виявляється ідеалізація поміщика. Песталоці примушує поміщика просити пробачення в бідняка Руді. А втім, і Руді змальовано дуже неправдолібно; виявляється, що цей бідняк і не думав сердитися на поміщика, який його скривлив і образив.

²³ Стор. 131. Щоб іше більше підкреслити надзвичайну добресть бідняка Руді, Песталоці примушує його піклуватися про старосту, який безсоромно його експлуатував.

Друга частина.

²⁴ Стор. 140. Песталоці весь час підкреслює релігійність Гертруди і її піклування про релігійне виховання дітей. Виховуючи дітей Руді, Гертруда насамперед дбає про те, щоб вони молилися.

²⁵ Стор. 142. Песталоці часто говорить збірно про „начальницьких“ осіб, „старійшин“ села — Vorgesetzte. Під цим треба розуміти сільських службовців, членів так званого „хорового суду“, присяжник суддів взагалі тощо. Членами „хорового суду“ вони називалися тому, що в церкві займали почесні місця на місцях хору, а після відправи не раз лишалися обмірювати з пастором церковні справи громади. Їм підлягала сільська поліція, а також церковний апарат.

²⁴ Стор. 144. Тут Песталоці в стислій формі змальовує той метод поєднання навчання і продуктивної праці, який він рекомендує. Докладніше описується робота Гертруди, а потім їхні, організовані за тим же принципом, у третій частині роману. Неважко помітити, що Песталоці намагається в художній формі захищати ту ідею, яку він сам намагався здійснити в Нейгофі.

²⁵ Стор. 145. Знов утопічне трактування ролі князів і дворян. Ці висловлювання Песталоці інакше й не можна оцінити, як реакційні, бо вони заважали рішучій боротьбі з феодалами, виправдаючи „ідеальних“ дворян, „ідеальник“ князів.

²⁶ Стор. 145. Розділ 40 дуже яскраво підкреслює сентименталізм Песталоці і його ідеалізацію надзвичайно „гарних“ людей — пастора і поміщика.

²⁷ Стор. 150. Дуже характерний заголовок: поміщик зображується в цьому розділі як людина, що виконує якусь найвищу волю, велична найвищої моралі. Елементи попівшчини в світогляді Песталоці тут і в далішій проповіді пастора виявляються особливо сильно.

²⁸ Стор. 153. Промова пастора за задумом автора є центральний момент другої частини роману „Лінгарт і Гертруда“. Колишнього старосту — Гуммеля — пастор (автор) повинен схарактеризувати як результат поганого виховання і впливу поганого, неорганізованого, неупорядкованого суспільного середовища. Це — квінтесенція всього поганого, що було в старому Бонналь. Арнер, що починає боротися за новий Бонналь, повинен показати громаді на весь ріст ту людину, яка уособлює в собі болячки старого побуту. Не зважаючи на те, що промова пастора є центральнє місце всієї другої частини роману, ми все ж подаємо її скороcheno. В ній дуже багато повторень, вона дуже розтягнена, релігійних аксесуарів занадто багато і вони набридають. Наші скорочення стосуються саме тих місць, де пастор подає щораз нові ілюстрації досить уже висвітленого питання, або, де він вдається до релігійної балаканіни, що нічого не дає ні з погляду глибшої характеристики того ж старости, ні з погляду розвитку сюжету повісті.

У проповіді пастора є немало цікавих побутових характеристик. Безпекенно цікавий і опис, в якому пастор спиняється на капіталістичних формах виробництва, головно, в галузі текстильної промисловості, які проникають до Швейцарії. Оскільки пастор висловлює погляд самого автора, важливо підкреслити це недоброзичливе ставлення автора до проникання капіталізму на село. Проте Песталоці не робить з цього висновку проти бавовняної „промисловості“. Його думка досить гнука для того, щоб зрозуміти неминучість цього процесу і використати його в інтересах бідняків - селян.

²⁹ Стор. 162. Пастор говорить про те, що влада князів священна. Треба вважати, що автор поділяє його погляд. Це свідчить про велике поправлення, яке сталося в автора відтоді, як він написав „Агіса“. Проте, це не заважає Песталоці одночасно дуже яскраво виступати проти феодального дворянства (див. „Швейцарський листок“, № 4, надрукований в цьому ж томі, стор. 43 — 50).

³⁰ Стор. 173. Ідея пастора — Песталоці — полягає в тому, що злочинців по суті не слід карати, але в першу чергу виправляти. Цю думку Песталоці висловлював неоднократно в своїх працях. У статті, що є доповненням до „Лінгарда і Гертруди“ („Вимога герцога Леопольда до барона Арнгейма і відповідь Арнера герцогу“, доповнення до манускрипта про тюремне ув'язнення й церковне каєття Гуммеля) Песталоці докладно висловлює свої погляди на це питання. На його думку: 1) ув'язнення і кара повинні закликати до кращого життя; 2) за звільненнями з тюрем треба встановити уважний нагляд і подавати їм допомогу; 3) після звільнення з тюрми колишні злочинці повинні бути доведені до такого стану, при якому до них ставилися б з такою пошаною, на яку вони мають право; 4) під час звільнення і до нього треба старанно дослідити причини його провини; 5) порядки в тюрмах і виправних будинках повинні відповідати меті виправлення, а не покарання; 6) діти злочинців повинні бути ізольовані від батьків доти, доки їхні батьки не виправляться.

Третя частина.

³¹ Стор. 177. Весь цей розділ дуже яскраво показує дрібнобуржуазну обмеженість світогляду Песталоці. Арнер, а це в даному разі те саме, що й автор, заявляє, що йому показали шлях „як допомогти селянам“. Можна подумати,

що мова йде про якусь глибоку соціальну реформу, а насправді проповідується феодальним селянам ідея заощадження грошей, щоб таким чином вони могли на зібрані гроші краще організувати своє господарство. Наївність і утопічність цієї поради цілком очевидні. Проте, безперечно, вимога скасувати десятину (див. прим. на стор. 176) була вимогою прогресивною.

✓ ³² Стор. 178. Оцінку, яку дав Песталоці старій школі в Боннаї, звичайно, можна було цілком прикладти до всіх шкіл для селян, що існували за тих часів. У цих школах викладали люди, які справді не вміли читати і були зовсім поганими викладачами. Приміщення для шкіл, оскільки це здебільшого були школи приватні, викроювалися з квартир учителів, а тому що ці вчителі були переважно люди, нездатні до якоїнебудь іншої вигіднішої діяльності, то іхні квартири, а значить і школи, були надзвичайно вбогі.

³³ Стор. 191. Песталоці виводить нового героя свого роману, колишнього лейтенанта Глюфі. Сам Песталоці говорить про те, що Глюфі висловлює його думки. Справді, з усіх основних реорганізаторів села Глюфі стоїть найближче до того, що робив і що любив понад усе сам Песталоці,— до педагогічної роботи. Песталоці переносить досвід свого Нейгофського притулку в умови сільської школи. В цей час Песталоці ще не має досвіду викладання в сільській школі і взагалі в будьякій школі. Він буде нову школу зусиллями своєї уяви, що живиться матеріалами нейгофського досвіду. Глюфі поступово стає одним з головних виразників авторських думок у більшій мірі, ніж поміщик і пастор. Це й примушує нас поставитись до його фігури з особливою увагою.

³⁴ Стор. 195. Яскраво виявляється те тяжіння до патріархального порядку, яке в світогляді Песталоці уживалося поряд з його прогресивними рисами.

³⁵ Стор. 195. Характерне для Песталоці визнання надзвичайно великої ролі власності в суспільному житті. Як ми вже підкреслювали, Песталоці ніколи не висловлював соціалістичних поглядів і дуже наполегливо захищав селянську дрібну власність. Щоб бути послідовним, він захищав і власність поміщиків.

³⁶ Стор. 196. Тут Песталоці висловлюється явно іронічно, проте він і тут вірний своїй ідеї виховної ролі гарних поміщиків і взагалі вищих станів. Тим то він і говорить устами лейтенанта, що селяни, як діти, не відповідають за свої „дуроши“, за них повинні відповідати „стани, що стоять над ними“.

³⁷ Стор. 198. „Геть пусту блакачину, геть слова без змісту“ — ці вимоги Песталоці висуває протягом всього свого життя. У даний момент вони мають трохи декларативний характер, пізніше, починаючи особливо з праці „Як Гертруда вчить своїх дітей“, вони набувають глибокого методичного і психологічного обґрунтування, а також і нового виразу в практиці навчання.

³⁸ Стор. 200. Песталоці змальовує кінату Гертруди, в якій відбувається навчання дітей. За Песталоці, це власне кажучи, і є ідеал навчання, поєднаного з продуктивною працею. Навчання відбувається в кінаті матері, а за Песталоці найкращі наслідки бувають саме в сім'ї. Картіна, що й змальовує Песталоці, до речі сказати, дуже наочно показує, який далекий Песталоці від проблеми справді політехнічної школи. Тим то говорити про політехнізм у даному разі не доводиться: діти працюють і одночасно — поза всяким внутрішнім зв'язком навчання і праці — займаються продуктивною працею. Песталоці виступає тут не як педагог-новатор, що запроваджує політехнічне навчання, але як соціальний реформатор, який хоче привчити бідняків ще до одного корисного для них виду праці. Цю різницю треба особливо підкреслити.

³⁹ Стор. 205. Розділ 26 має характерний заголовок на ту ж дуже широку для Песталоці тему про заощадження.

⁴⁰ Стор. 209. Пастор нападає на книги. У даному разі, як і скрізь далі, автор має на увазі церковні книги, проти яких Песталоці якнайрішучіше бореться. Про інші книги Песталоці, не говорить. Треба думати, що він не застереже проти них, хоч на той час книг нецерковних для народу було дуже мало. Власне кажучи, Песталоці працюючи над своїми повістями, і мав на увазі зробити з них настільне читання для сільських жителів, насамперед для найбільшого селянства.

⁴¹ Стор. 222. Заголовок, що не відповідає змістові розділу. З усього контексту роману випливає, що Гертруда, Марейл і Ренольдіна — це країні жінки Боннаї, діяльність яких є зразком і для поміщика. Можливо, що Песталоці хотів дати заголовок потенціально-іронічний, але це йому не вдалося.

⁴² Стор. 223. Поміщик знову повертається до питання про заощадження (див. прим. 31).

⁴³ Стор. 225. Далі Песталоцці подає німецькою мовою весь 90-й псалом — „молитва Моїсея, людини божої”, звернення до бога, де висловлюється думка про нікчемність людини і наприкінці впевненість у допомозі божій. Очевидно, вміщення псалма має підготувати селян до незвичайного факту: лейтенант, людина все таки привлійована, береться до роботи, яку всі зневажають, до роботи вчителя. Вміщення псалма ми вважаємо непотрібним й випускаємо його.

⁴⁴ Стор. 225. Починаючи звідси, Песталоцці розгортає пропаганду Ідеї поedнання навчання з продуктивною працею. Дальші розділи (67 — 71) всі без винятку присвячено обґрунтуванню цієї думки на прикладі школи Глюфі. Мимохід лейтенант висловлює ряд інших педагогічних поглядів і практичних — виховних і методичних — пропозицій. Цікаво відзначити, що в другому виданні Песталоцці вміщує кілька рядків, присвячених міркуванням селян з приводу зробленої пропозиції, крім того, що подано в цьому розділі: „Він — дурень, — казали селяни, — кімната в хаті — це не клас, і вчитель не батько й не маті; дуже добре, якщо він доб'ється того, що цей натовп буде смирно сидіти і на-вчиться добре писати й читати”.

У першому томі „Лінгарда і Гертруди“ Песталоцці не розвиває цих пропозицій. Проте в коментарях до першого тома, в „Кристофі і Ельзі“, він уже тоді говорить цілком виразно про таку ж організацію школи.

⁴⁵ Стор. 227. У другому виданні автор подає цікаву і дуже детальну характеристику того, що робить у школі Маргрет. По суті, звичайно, це нічого нового у принципіальному відношенні не дає. На думку всіх, в особі Маргрет Песталоцці показав якусь Елизавету Неф, яка в тяжкі для Песталоцці дні (починаючи з 1780 р.) була спочатку служницею, а потім фактичним членом сім'ї — її опорою.

⁴⁶ Стор. 230. Знову Песталоцці виступає проти церковного базікання. Його герой, лейтенант Глюфі, припиняє вивчення значної частини церковних книг у своїй школі, викидаючи ці книги зовсім або залишаючи в них цілі сторінки. Безперечно, що за таких часів така поведінка лейтенанта, а значить і автора, повинна була викликати явний протест.

⁴⁷ Стор. 249. У промові Реноїда висловлюється одна з найголовніших думок педагогіки Песталоцці: не може бути виховання одинакового для різних часів і для різних умов життя. Треба зважати на ті зміни, які відбуваються в суспільному житті, і організувати виховання відповідно до цих змін. Не зважаючи на всю симпатію до деяких рис патріархального селянського життя, Песталоцці розуміє ті зміни, які вносить в село капіталізм, що розвивається, і прагне організувати виховання таким чином, щоб воно озброїло селян потрібними вміннями і навичками.

⁴⁸ Стор. 253. Тут Песталоцці говорить про релігію, аналогічно до того, що він скаже згодом через кілька років у своїй філософській праці „Про хід природи в розвитку людства“. Там він говорить прямо, що релігія, — це є відбиток власного „я“ людини. Якщо ти дурний, — пише він у цій праці, — твій бог буде нагороджувати твою дурість вічним життям і людський розум вічним прокляттям.

Якщо ти тиран, твій бог не визнаватиме ніякої іншої доброочесності, крім раболіства, і його ангели згинатимуться перед його троном, як твої раби перед тобою».

⁴⁹ Стор. 256. Знов автор змальовує Арнера як неймовірно доброго поміщика, який нічого іншого не має на увазі, крім благоденства селян. Фальшивість цього зображення, не зважаючи на найкращі наміри Песталоцці, б'є в очі.

Четверта частина.

⁵⁰ Стор. 256. Песталоцці сам характеризує четверту частину роману як опис „порядку“. Справді, вся четверта частина присвячена характеристиці позитивної діяльності Арнера. Арнер запроваджує ряд реформ, які, на думку Песталоцці, легко можуть бути поширені на цілу державу. Четверта частина — це план широких, далекосяжних реформ. У той же час ця частина змальовує як, не зважаючи на всі каверзи ворогів, перемагає Арнер. Реакційний феодалізм бореться проти Арнера і при дворі герцога і в його власному домі (при-

із генерала і з ним Сільвії, яка органічно ненавидить бідняків, і реформи Арнера). Широкий нарис маленького швейцарського села, отже, закінчено. Було показано село в минулому, зображене нове село, що переродилося. Не можна не помітити деякої аналогії з ідеями і працею Оуена, який, до речі скажати, добре знат професії Песталоці. Песталоці дає по суті типовий утопічний роман, бо все, що подав автор, ніяких перспектив на реалізацію в житті не мало. Проте, не можна відмовити Песталоці, в яскравому демократичному настрої, в органічній ненависті до багатих, що експлуатують працю і тяжке становище інших. Недарма багатих селян свого села він так часто називає „товарищами“ і йм приписує найжорстокіший, ми сказали б класовий, опір демократичним реформам неймовірно добродетельного поміщика Арнера.

Як і всі інші частини, четверта частина дуже розтягнена. Це відчувається навіть і в нашому тексті, не зважаючи на дуже великі скорочення (більше ніж удвоє) оригінального тексту.

⁵¹ Стор. 257. „Усе мною сказане,— говорить Песталоці,— ґрунтуються на моїх справжніх дослідах“. До певної міри це правильно, але все ж уся праця в цілому утопічна, і його праця в Нейгофі є діяльність бонапальської „трійки“ (Арнер, Глюфі, пастор) — типова діяльність „згори“, „зовні“.

⁵² Стор. 257. Фелікс Батьє з Базеля подав істотну допомогу Песталоці під час його господарських і соціально-педагогічних експериментів у Нейгофі.

⁵³ Стор. 258. Тут автор має на увазі Фюсслі, свого близького знайомого, художника Лафатера — друга Песталоці з шкільних часів (чародився в 1741 р., помер у 1801 р.), письменника, поета, філософа. До самої смерті був служителем церкви (спочатку дияконом, потім пастором). В 1775—1778 рр. випустив „Фізіономіку“ з великою кількістю малюнків. Основна думка цієї ненаукової праці в тому, що природа людини, її істота, відбувається на обличчі. Лафатер вивчає форму черепа, очей, носа тощо і робить на цій підставі різні довільні висновки. Наприклад, за Лафатером геній Гете видно з його носа, який виражає, і думку Лафатера „продуктивність, смак і лобов, одним словом — поезію“. Відоме, між іншими, визначення „Фізіономіки“, яке дав Гете: „геніальні емпірика“. У швейцарській революції Лафатер відігравав видатну роль. Його політичний світогляд — світогляд ліберального буржуазії, досить поміркованого і прихильного до релігії ідеаліста. Був убитий під час розмови з французькими мародерами. З характерним для Лафатера сентименталізмом і попівчиною він „простів“, умираючи, вбивцю і навіть встиг написати на його честь вірша: „Гренадерові Н., який мене застрелив“. Серед письменників сентиментального напряму, як і взагалі серед освіченої буржуазії, Лафатер був дуже популярний. Песталоці він допомагав протягом усього свого життя.

⁵⁴ Стор. 273. Цей розділ надзвичайно шкавий, оскільки він дає деякий, правда тільки надзвичайно загальний, нарис тієї філософської праці, яку Песталоці випустив у 1798 р. і уривки з якої разом з характеристикою його філософських поглядів буде подано в другому томі цього видання.

⁵⁵ Стор. 274. Основне, вихідне твердження філософії і соціології Песталоці. Неважко помітити, що тут він рішуче відходить від свого вчителя — Руссо.

⁵⁶ Стор. 274. Отже, природа поклала наявіть деякі перешкоди до перетворення „людини природи“ в людину суспільної. Звідси — величезне завдання виховання людей протягом всього їх життя.

⁵⁷ Стор. 277. У творах Песталоці не можна знайти захисту будьякого націоналізму або тим більше шовінізму. Проте, деякі національні передсуди в його творах можна зустріти. Наприклад, тут він вороже говорить про циган, в інших місцях можна натрапити на сумнівні зауваження про євреїв. Тому що Песталоці ніде з цього не робить прівнікового питання, можна думати, що ці передсуди були прищеплені феодально-буржуазним середовищем і в світлі власних демократичних поглядів Песталоці їх не усвідомив.

⁵⁸ Стор. 280. В оригіналі Песталоці подає ці слова в лапках. Мабуть, він когось тут цитує, але кого саме він цитує, встановити важко.

⁵⁹ Стор. 282. З цього розділу починається ряд розділів, в яких зображується соціальне законодавство Арнера. Якщо абстрагуватись від того явно утопічного, неприродного твердження, що всі ці реформи запроваджує поміщик, по суті експлуататор і ворог трудящих, то в них можна знайти чимало цікавих і навіть вірних думок. Мимохіть постає аналогія цієї утопії з реальною діяльністю Роберта

Оуена в Нью-Ленарку. Там великий утопіст також поставив собі завдання з допомогою змін умов життя змінити побут, звички, моральні настанови робітників своєї фабрики. Діяльність Оуена виходила в той період багато в чому з аналогічних передумов. В усякому разі Оуен, як і Песталоці, твердо вірив у те, що навіть у межах існуючого ладу шляхом змін умов життя і обстанови можна досягти дуже багато. Характерна і та мета, яку собі поставив Аренер,— селяни побинні знайти „щастя і достаток у межах своєї сім'ї”. У цьому знов таки виявляється типова загальна настанова Песталоці, який ажніяк не закликає селян до повстання, протесту, але прагне поставити їх у таке матеріальне і правове становище, при якому вони були б задоволені своїм життям у межах своєї сім'ї.

* Стор. 288. Автор має на увазі доповідь Неккера,— книгу, що вийшла під назвою „Compte rendu” в 1781 р. на захист потрібної для проводження північно-американської війни позики.

ЗМІСТ

	Стор.
Від редакції бібліотеки педагогів - класиків	5
Йоганн Генріх Песталоцці (1746 — 1827)	7
Нейгофеський досвід. Статті 1775 — 1777 pp.	
Просьба до друзів людства і доброзичливів про милостиву підтримку за- кладу, завдання якого дати бідним дітям виховання і роботу в поза- міській місцевості	13
Листи Песталоцці до п. М. Э. Ч.	17
Про виховання бідної сільської молоді 1777 р.	17
Перший лист	17
Другий лист	21
Третій лист	35
Статті з „Швейцарського листка“	
Сцени з провінціального життя Франції	42
Продовження попереднього	72
„Лінгард і Гертруда“	
<i>Частина перша</i>	
Передмова	81
1. Найдобрішя людина, яка, проте, робить у великій мірі нещасливими дружину і дітей	82
2. Жінка, яка приймає рішення, виконує їх і знаходить людину з батьків- ським серцем	85
3. З'являється недолюдок	89
Зміст 4 — 11 розділів	91
12. Сімейні радощі	92
13. Доказ, що Лінгард любив свою дружину	92
Зміст 14 — 30 розділів	97
31. Передсвятковий вечір у домі доброчесної матері	97
32. Радощі молитовної години	98
Зміст 33 розділу	99
34. Таке повчання зрозуміле і доходить до серця; воно йде від матері	99
Зміст 35 — 38 розділів	101
39. Проповідь	101
40. Доказ, що проповідь була доброю; також про знання і помилкові думки ї про те, що значить пригноблювати бідняка	104
Зміст 41 — 45 розділів	109
46. Розмова з самою собою людини, яка в своїх міркуваннях нещасливо сягає дуже далеко	109
Зміст 47 — 48 розділів	110
49. Дитячі характери і навчання дітей	110
Зміст 50 — 70 розділів	113
71. Наближаються головні події	114
72. Староста втрачає останню надію	115
73. Староста виrushає до каменя	115

	Стр.
74. Ніч найбільше обдурює п'яних і шахрай, одержимих страхом	116
75. Село приходить у рух	117
76. Пастор приходить до харчівні	118
77. Робота пастора	119
Зміст 78—84 розділів	122
85. Серце поміщика проти винного старости	122
86. Пастор знову виявляє своє добре серце	122
87. Про бадьорий дух і про привиди	123
88. Інші міркування про привиди	126
89. Присуд	128
Зміст 90—94 розділів	129
95. Поміщик просить пробачення в бідній людині, яку скривдив його дід .	129
96. Сердечна добрість бідної людини до ворога	131
Зміст 97—100 розділів	132

Частина друга, 1783 р.

1. Староста знову йде до межового каменя	132
2. Пастор втручається в справу	133
3. Адам і Єва	134
Зміст 4—8 розділів	135
9. Домашній лад і домашнє безладдя	135
Зміст 10 розділу	140
11. Дивний вплив поганого сумління	141
12. Неоліаковий вплив поганого сумління у досвідчених ділових людей .	142
13. Селянська нарада	142
Зміст 14—21 розділів	143
22. Принципи виховання і ведення домашнього господарства	144
Зміст 23—39 розділів	145
40. Ранкова гддина Арнера у свого пастора в день суду	145
Зміст 41—50 розділів	148
51. Присуд Арнера над нещасними грішниками	148
52. Його живило те, що він корився і виконував волю отця небесного .	150
Зміст 53—68 розділів	151
69. Добитися якоїнебудь однієї доброї мети краще, ніж наговорити багато незаперечних істин	152
70. Проповідь пастора в Бонналі в той день, коли він повинен був показати Гуммеля своїм парафіянам	153

Частина третя, 1785 р.

1. Про проповідь, але небагато	173
2. Селянські порядки і здоровий розум	174
3. Шкільні порядки і селянські булочки	177
4. Прекрасний доказ того, що Марейлі гарна людина	179
5. Людське серце в трьох різних, але однаково поганих зразках	180
6. Горе жінки і помника матері	181
7. Переконаність і водночас жарт	182
8. Богнище і добре слово жінки	183
Зміст 9—10 розділів	185
11. Наслідки виховання	185
12. Своєрідне відродження	186
13. Як жінка припадає в свої сіті жінку	187
14. Лейтенант стає сільським учителем і красива жінка неpritomnіє .	191
15. Образ бабуні	193
Зміст 16 розділу	195
17. Кілька слів про те, що являють собою селяни, як і коли вони виявляють себе і якими вони не повинні буди бути	195
18. Картина ця — звичайний жарт, але цілком з натури	196
19. Яку основу повинна мати добра школа	198

Стор.

✓ 20. Основа доброї школи те саме, що й основа людського щастя, і є не що інше, як справжня мудрість життя	199
Зміст 21 — 24 розділів	202
✓ 25. Поміщик виявляє батьківське піклування і встановлює для пастухів правила догляду кіз	202
✓ 26. Заощадити два батціни в юності — значить знайти засіб проти злочинів, які караються пізніше шибеницею і колесом	205
Зміст 27 розділу	208
✓ 28. Шо ж є істина, якщо не природа	208
Зміст 29 розділу	210
✓ 29. Матері і погані жінки стають найважливішою перешкодою на шляху до добробуту сім'ї і кращого виховання бідних дітей	210
Зміст 31 — 32 розділів	211
✓ 33. Людина хороша з природи і поряд з нею людина добре вихована; за тими доля сварливих жінок і невільний труд їхніх чоловіків	211
Зміст 34 — 58 розділів	213
✓ 59. І в цьому полягають основи справжнього народного виховання	214
60. Брехливість руйнує всі земні зв'язки	217
61. Садіння дерев	219
62. Про народні свята й недостачу дров	220
✓ 63. Треба мати велике благородство душі, щоб не боятись так близько допускати до себе селян	222
Зміст 64 — 65 розділів	225
✓ 66. Дев'яностий псалом, а потім про гордого вчителя	228
✓ 67. Організації школи	226
✓ 68. Дальше впорядкування школи	227
✓ 69. Слово боже — це істина	230
✓ 70. Щоб бути справді добрим, треба здаватися суворим	231
✓ 71. Хто віддає дух лічба від чуття правди, роз'єднує те, що з'єднав бог	233
✓ 72. Визнаваний засіб проти лихих, брехливих розмов	235
✓ 73. Нерозумні разомви та школяні карі	236
Зміст 74 — 77 розділів	237
✓ 78. Крок до освіти народу	238
Зміст 79 — 81 розділів	240
✓ 82. Про істину і помилку	241
Зміст 83 розділу	244
✓ 84. Виховання і тільки виховання — мета школи	244
✓ 85. Повідання дітям	252

Частина четверта, 1787 р.

Панові Феліксу Батьє синові, в Базелі	256
1. Спочатку сонячне вітло	258
2. А потім нас'єє дощ	259
✓ 3. Про дворянське виховання, про дворянські права, дещо про селянські права	260
Зміст 4 — 23 розділів	262
✓ 24. Поміщиця — християнин — монастирська пригода з часів лицарства	262
✓ 25. Принципи освіти дворян	264
Зміст 26 — 30 розділів	268
✓ 31. Серія двох учителів	266
Зміст 32 — 50 розділів	267
✓ 36. Державний містр князя в школі і в учителя	267
37. Прояв радості дружби та покарання наклепника	269
38. Створювання добра людини, яка недосить вивчила своє ремесло	270
Зміст 39 — 40 розділів	273
41. Філософія лейтенанта і моєї книги	273
42. Збіг філософії лейтенанта з філософією народу	277
Зміст 41 — 42 розділів	279
50. Смерть я	280

51. Законодавство Арнера	282
З міст 52—53 розділів	289
54. Законодавство Арнера, що стосується крадіжок	289
З міст 55—61 розділів	293
62. До цього я прагнув ще з самого початку, і якщо ти, читачу, відповіси запереченням, то ти мусиш повернутися назад і на багато дещого з вищесказаного відповісти запереченням	294
З міст 63—64 розділів	298
65. Маринам розмовам про Арнера незабаром буде кінець	299
З міст 66 розділу	304
67. Втіха Арнера і розмова, якій можна було б дати називу: „Оде так князы!“	304
З міст 68—69 розділів	309
70. Автор рецензує свою книгу, а члени комісії дають герцогові звіт	309
З міст 71 розділу	311
72. Всі інші стани також продовжують погоджуватися з ним аж до закінчення розгляду його книги	311
73. Для людей, які не думають про загальну справу, це річ нудна, а таких людей багато	316
74. Лейтенант показує ще начебто нальоту, чим він міг би бути у вищих сферах, а автор закінчує свою працю	319
Додатки:	
1. Нейгофський досвід	321
2. Статті з „Швейцарського листка“	323
„Лінгард і Гертруда“	325